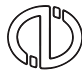
T.C. ANADOLU ÜNİVERSİTESİ YAYINI NO: 2637
AÇIKÖĞRETİM FAKÜLTESİ YAYINI NO: 1605

TÜRK DİLİ-I

Yazarlar
Prof.Dr. Ş. Halûk AKALIN (Ünite 7, 8)
Prof.Dr. Vahit TÜRK (Ünite 3, 6)
Doç.Dr. Süer EKER (Ünite 1, 4, 5)
Yrd.Doç.Dr. Sema ASLAN DEMİR (Ünite 2)

Editörler
Prof.Dr. Muhsin MACİT
Yrd.Doç.Dr. Serap CAVKAYTAR

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ

UZAKTAN ÖĞRETİM TASARIM BİRİMİ

Genel Koordinatör
Doç.Dr. Müjgan Bozkaya

Genel Koordinatör Yardımcısı
Arş.Gör.Dr. İrem Erdem Aydın

Öğretim Tasarımcıları
Doç.Dr. Müjgan Bozkaya
Arş.Gör.Dr. İrem Erdem Aydın

Grafik Tasarım Yönetmenleri
Prof. Tevfik Fikret Uçar
Öğr.Gör. Cemalettin Yıldız
Öğr.Gör. Nilgün Salur

Kitap Koordinasyon Birimi
Uzm. Nermin Özgür

Kapak Düzeni
Prof. Tevfik Fikret Uçar
Öğr.Gör. Cemalettin Yıldız

Dizgi
Açıköğretim Fakültesi Dizgi Ekibi

Türk Dili-I

ISBN
978-975-06-1305-0

1. Baskı

Bu kitap ANADOLU ÜNİVERSİTESİ Web-Ofset Tesislerinde 474.000 adet basılmıştır.
ESKİŞEHİR, Temmuz 2012

İçindekiler

Önsöz .... **ix**

Dil Nedir? .... **2** **1. ÜNİTE**

GİRİŞ 3
DİLİN TANIMI 4
BİLİMSEL BAKIMDAN DİLİN ÖZELLİKLERİ 5
DİL-DÜŞÜNCE VE DUYGU BAĞLANTISI 8
DİLLERİN DOĞUŞU İLE İLGİLİ KURAMLAR 9
DİL TÜRLERİ 11
Siyasal ve Etnik Bakımdan Dil Türleri 14
DİLLERİN SINIFLANDIRILMASI 17
Köken Bakımından Dünya Dilleri 18
Yapı Bakımından Dünya Dilleri 24
Söz Dizimi Bakımından Diller 25
Diğer Sınıflandırmalar 26
TÜRKÇENİN DÜNYA DİLLERİ ARASINDAKİ YERİ 26
Türk Yazı Dillerinin ve Lehçelerinin Sınıflandırılması 27
Türkiye Türkçesi 28
Özet 29
Kendimizi Sınayalım 31
Yaşamın İçinden 32
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı 32
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı 32
Yararlanılan Kaynaklar 33
İnternet Kaynakları 33
Başvurulabilecek Kaynaklar 33

Dil Kültür İlişkisi .... **34** **2. ÜNİTE**

KÜLTÜR NEDİR? 35
KÜLTÜRÜ OLUŞTURAN ÖGELER 37
KÜLTÜR DEĞİŞMELERİ 38
DİL VE KÜLTÜR 42
DİL VE TOPLUM 45
Özet 50
Kendimizi Sınayalım 52
Yaşamın İçinden 53
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı 54
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı 54
Okuma Parçası 54
Yararlanılan Kaynaklar 56
Başvurulabilecek Kaynaklar 57

Türk Dilinin Gelişimi ve Tarihsel Dönemleri .... **58** **3. ÜNİTE**

TÜRKÇENİN YAŞI 59
TÜRKÇENİN TARİHSEL DÖNEMLERİ 61
Hun Dönemi 62

Köktürk-Uygur Dönemi (Eski Türkçe) ... 62
Karahanlı-Harezm Dönemi (Orta Türkçe) ... 63
Kuzey (Kıpçak) Türkçesi ... 64
Doğu (Çağatay) Türkçesi ... 64
Batı (Eski Oğuz) Türkçesi ... 65
TÜRKÇENİN YAZIMINDA KULLANILAN ALFABELER ... 66
Köktürk Alfabesi ... 67
Mani Alfabesi ... 68
Soğut Alfabesi ... 68
Uygur Alfabesi ... 68
Brahmi Alfabesi ... 69
Tibet Yazısı ... 69
Süryani Alfabesi ... 69
İbrani Alfabesi ... 70
Ermeni Alfabesi ... 70
Grek Alfabesi ... 70
Arap Alfabesi ... 71
Kiril Alfabesi (Slav Alfabesi) ... 71
Latin Alfabesi ... 72
TÜRKİYE TÜRKÇESİ ... 73
Çağdaş Türkiye Türkçesi ... 74
TÜRK DİLİ ÇALIŞMALARI ... 75
YAZI DEVRİMİ ... 77
ATATÜRK VE TÜRK DİLİ ... 78
Özet ... 81
Kendimizi Sınayalım ... 83
Okuma Parçası ... 84
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı ... 84
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı ... 85
Yararlanılan Kaynaklar ... 85
Başvurulabilecek Kaynaklar ... 85

4. ÜNİTE **Ses Bilgisi ... 86**
TÜRK ALFABESİ VE YAZIM SİSTEMİNE GENEL BİR BAKIŞ ... 87
SESLER VE KONUŞMA SESLERİNİN OLUŞUMU ... 88
TÜRKÇE SES BİLGİSİNE GİRİŞ ... 90
TÜRKÇENİN ÜNLÜLERİ ... 91
TÜRKÇENİN ÜNSÜZLERİ ... 94
TÜRKÇENİN HECE YAPISI ... 96
TÜRKÇENİN SES ÖZELLİKLERİ VE YABANCI SÖZCÜKLERİN TANINMASI ... 97
SES OLAYLARI ... 102
Ses Olaylarına Yol Açan Etkenler ... 103
Ünlülerle İlgili Ses Olayları ... 105
Ünsüzlerle İlgili Ses Olayları ... 107
PARÇALARÜSTÜ SES BİRİMLER ... 110
Özet ... 112
Kendimizi Sınayalım ... 114

Yaşamın İçinden 115
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı 115
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı 115
Yararlanılan Kaynaklar.. 117
Başvurulabilecek Kaynaklar 117

Yapı Bilgisi: Biçim Bilgisi ve Söz Dizimi................................ 118 **5. ÜNİTE**
BİÇİM BİLGİSİ 119
Biçim Bilgisiyle İlgili Temel Kavramlar.. 119
Biçimbirim 119
Biçimbirim ve Dilbilgisel İşlev 120
Biçimbirimlerin Yapısı 120
Değişkenbiçim... 120
Biçimbirimlerin Sınıflandırılması 121
Fosil Biçimbirimler ve Fosilleşme 121
Kök... 122
Gövde 122
Taban 122
Ek 122
Eklenme 123
İç Değişim.. 124
Enklitik 124
SÖZCÜK YAPIMI.. 124
Birleştirme 125
Türetme.. 125
Kalıplaşma 126
Örnekseme 126
Kırpma 126
Karma 126
Kısaltma (Akronim) 126
Kasıtlı Yaratma (Uydurma) 126
Derleme 127
Tarama 127
Genelleşme 127
Kopyalama (Ödünçleme, Alıntı)... 127
SÖZCÜKLERİN SINIFLANDIRILMASI 127
Anlam Bakımından Sözcüklerin Sınıflandırılması....................................... 128
Tür ve Görev Bakımından Sözcüklerin Sınıflandırılması........................... 129
TÜRKÇENİN EKLERİ 132
Yapım Ekleri... 132
Addan Ad Yapma Ekleri... 132
Addan Eylem Yapma Ekleri 133
Eylemden Ad Yapma Ekleri 133
Eylemden Eylem Yapma Ekleri (Eylemlerde Çatı) 134
Çekim Ekleri (Ad ve Eylem Çekimi)... 135
Ad Çekim Ekleri 135
Eylem Çekim Ekleri.. 137
Eylemsiler (Fiilimsiler/Çekimsiz Eylemler) 138

Sıfat-Fiiller (Ortaç, Partisip, Sıfat-Eylem) ... 138
Zarf-Fiiller (Bağ-Eylem, Ulaç) ... 139
İsim-Fiiller (Mastarlar) ... 139
SÖZ DİZİMİ (CÜMLE BİLGİSİ) ... 140
Sözcük Öbekleri ... 141
Cümlenin Ögeleri ... 143
Yüklem ... 143
Özne ... 143
Nesne ... 143
Tümleçler ... 144
Cümle Ögelerinin Sırası ... 144
CÜMLE TÜRLERİ ... 145
Yapısına Göre Cümleler ... 145
Basit Cümleler ... 146
Birleşik Cümleler ... 146
Sıralı Cümle ve Bağlı Cümle ... 146
Yüklemin Türüne Göre Cümleler ... 146
Ad Cümleleri ... 147
Eylem Cümleleri ... 147
Yüklemin Yerine Göre Cümleler ... 147
Kurallı (Düz) Cümle ... 147
Devrik Cümle ... 147
Kesik Cümle ... 148
Anlamına Göre Cümleler ... 148
Olumlu ve Olumsuz Cümle ... 148
Soru Cümlesi ... 148
Emir Cümlesi ... 148
Ünlem Cümlesi ... 149
Özet ... 150
Kendimizi Sınayalım ... 152
Yaşamın İçinden ... 153
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı ... 153
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı ... 154
Yararlanılan Kaynaklar ... 157
İnternet Kaynakları ... 157

6. ÜNİTE **Türkçenin Söz Varlığı ... 158**
GİRİŞ ... 159
TÜRKÇENİN ANLATIM GÜCÜ ... 159
Deyimler ... 161
Deyim ve Atasözü Arasındaki Fark ... 161
Deyimler ve Birleşik Sözcükler ... 162
Deyimlerin Kaynağı ... 162
Türkiye Türkçesinin Deyim Varlığından Örnekler ... 162
Atasözleri ... 164
Atasözlerinin Konuları ... 165
Atasözlerinin Dil ve Üslup Özellikleri ... 165
İkilemeler ... 166

İkilemelerin Genel Özellikleri 166
Sözcük Yapısı Bakımından İkileme Türleri 167
Sözcük Türü Bakımından İkileme.. 167
Yapı ve Kuruluş Bakımından İkilemeler 167
Anlam Bakımından İkilemeler... 168
Alıntı Sözler 168
Ağız Öğeleri.. 170
Argo.. 172
İlişki Sözleri 173
TÜRKÇENİN TÜRETME GÜCÜ.. 174
Türkçenin Yapısı ve İşletme Biçimi 175
Özet... 179
Kendimizi Sınayalım... 180
Yaşamın İçinden.. 181
Okuma Parçası 181
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı 182
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı 182
Yararlanılan Kaynaklar.. 184
Başvurulabilecek Kaynaklar 185

Türk Dilinin Diğer Dillerle Etkileşimi.................................. 186 **7. ÜNİTE**
TÜRK DİLİNİN ZENGİNLİK ALANLARI 187
Türkçenin Gücü ve İç Zenginliği.. 188
Tarihsel Derinlik.. 188
Coğrafi Yaygınlık... 189
Söz Varlığı ve Anlatım Gücü 189
Atasözleri ve Anlatım Gücü 180
Akrabalık Adlarında Çeşitlilik... 191
İlişki ve Nezaket Sözleri 191
DÜNYA DİLLERİNİN TÜRK DİLİNE ETKİSİ... 192
Dünden Bugüne Yabancı Dillerin Etkisi 192
Eski Türkçe DönemindeYabancı Dillerin Etkisi 192
Türkiye Türkçesine Yabancı Dillerin Etkisi.. 193
Osmanlı Türkçesinde Yabancı Dillerin Etkisi 193
Batı Dillerinin Etkisi 194
Her Yabancı Sözcük Olumsuz Bir Etkilenme midir? 196
TÜRK DİLİNİN DÜNYA DİLLERİNE ETKİSİ... 196
Dünya Dillerine Türkçeden Geçen Sözcükler.. 197
TÜRK DİLİNİN YAYILMA ALANLARI... 198
Özet... 202
Kendimizi Sınayalım... 204
Yaşamın İçinden.. 205
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı 205
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı 206
Yararlanılan Kaynaklar.. 206
Başvurulabilecek Kaynaklar 207

8. ÜNİTE

Türk Dilinin Karşı Karşıya Bulunduğu Sorunlar 208
DİLİN SORUNU MU KONUŞURLARIN SORUNU MU?............................. 209
SÖZCÜK VE TERİM TÜRETME 210
Terimler 210
BİLİM DİLİ TÜRKÇE.. 213
KÜRESEL ETKİLEŞİM 214
SÖZLÜ VE YAZILI ANLATIM BOZUKLUKLARI 216
Kitle İletişim Araçlarında Türkçenin Kullanımı 216
Sosyal Medyada Türkçenin Kullanımı.. 217
Sözlü Anlatım Bozuklukları 218
Kısa Ünlülerin Uzun Söylenmesi.. 218
Uzun Ünlülerin Kısa Söylenmesi.. 219
İnce Söylenmesi Gereken Seslerin Kalın Söylenmesi......................... 220
Kalın Söylenmesi Gereken Seslerin İnce Söylenmesi......................... 220
Ses Düşmeleri.. 220
Ses Fazlalığı 221
Ulama Eksikliği.. 221
/e/ Ünlüsünün Açık Söylenmesi 221
Yumuşatılması Gereken Seslerin Sert Söylenmesi 222
Hatalı Yumuşatma 222
Yer Değiştirme 222
Vurgu Yanlışları.. 222
Ses Uyumsuzluğu 222
Yazım Yanlışları.. 223
Sözcüklerin Yanlış Yazılması.. 223
Eklerin Yanlış veya Eksik Yazılması 224
Düzeltme İşareti Eksikliği 224
Kesme İşareti Eksikliği veya Yanlış Kullanımı 224
“ki” Bağlacının Yazımı 225
“da, de” Bağlacının Yazımı.. 225
Soru Ekinin Yazımı 225
Sözcüklerin ve Deyimlerin Yanlış Anlamda Kullanılmaları...................... 226
Sözcüklerde Fazlalık 227
Söz Diziminde Sırasızlık.. 228
Özet 229
Kendimizi Sınayalım 230
Yaşamın İçinden 231
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı 232
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı 232
Yararlanılan Kaynaklar.. 233
Başvurulabilecek Kaynaklar 233

Önsöz

İnsanlar arasında anlaşmayı sağlayan en gelişmiş, en işlek ve en etkili araç dildir. Dil, insanlar arasında yalnızca anlaşma aracı değil; aynı zamanda geçmişin birikimini geleceğe taşıyan, insanlığın hafızasını oluşturan canlı bir varlıktır. Bu yönüyle dil bizim için doğal bir mirastır. Bu sayede yüzyılların deneyimini ve kültür varlığımızı öğreniriz. Dilin bu görevlerini yerine getirebilmesi için gerek konuşmada gerekse yazıda kurallarına uygun, doğru ve güzel kullanılması gerekmektedir. Dili kuru, kurallar yığını olarak görmeyip zenginliğini yansıtan nitelikli örneklerle besleyerek geleceğe aktarmak anlamlıdır.

Türk Dili-I kitabına dil kavramını farklı yönleriyle irdeleyerek başladık. Birinci ünitede, günümüzde yaklaşık 220 milyon konuşuru olduğu belirtilen Türk dilinin dünya dilleri arasındaki yeri hakkında bilgi edinmenizi amaçladık. Somut olmayan pek çok kültür mirası, yüzyıllar boyunca yalnız dil aracılığıyla sonraki nesillere aktarılabilmiştir. Bu yönüyle dil, kültürün en temel ögesidir. Buradan hareketle kitabımızın ikinci ünitesini dilin kültürle ilişkisine ayırdık. Türkçenin tarihî dönemleri, özellikle yazıyla izlenemeyen karanlık diyebileceğimiz dönemlerin adlandırılmasında bilim adamları arasında birtakım görüş ayrılıkları görülmekle birlikte yazılı dönemlerin adlandırılması, hemen bütün bilim adamlarınca benzer biçimde ve benzer ölçütler dikkate alınarak yapılmıştır. Üçüncü ünitede araştırmaların ışığında Türk dilinin gelişimi ve tarihsel dönemleri üzerinde duruldu. Türkçenin ses bilgisinin ele alındığı dördüncü ünitede Türk alfabesinde yer alan seslerin özellikleri ve dilin canlılık ilkesi gereğince biçimbirimlerde, yani sözcüklerde ve eklerde meydana gelen ses değişiklikleri, beşinci ünitede de Türkçenin söz dizimi incelendi. Dillerin zenginliğinin temel ölçütü çeşitli duygu, düşünce ve kavramları anlatabilme gücüdür. Altıncı ünitede ayrıntılı bir biçimde Türkçenin anlatım gücü ve söz varlığı üzerinde duruldu. Tarihin karanlık dönemlerine kadar kökleri uzanan, geniş bir coğrafyaya yayılan Türkçe de pek çok dilden etkilenmiş, pek çok dili etkilemiştir. Yedinci ünitede Türkçenin diğer dillerle etkileşimi ele alındı. Kitabımızın sekizinci ünitesini günümüzde Türkçenin karşı karşıya bulunduğu sorunlara ve çözüm önerilerine ayırdık.

Her biri kendi alanında yetkin yazarlarımızla, uzaktan öğretimin ilkelerini göz önünde bulundurarak hazırladığımız *Türk Dili-I* kitabında "Sıra Sizde"lerle ve ünite sonlarındaki "Kendimizi Sınayalım"larla öğrendiklerinizi sınayabilir, ünite içlerinde size önerilen kitaplarla ya da internet adresleri ile konuya ilişkin ayrıntılı bilgilere ulaşabilirsiniz. Ünite sonlarındaki "Okuma Parçası" ve "Yaşamın İçinden" bölümlerinin çalışmalarınızı destekleyeceğini umuyoruz.

Ortak bir çalışma ürünü olan bu kitabın öğrencilerimize ve Türk diline gönül verenlere yararlı olmasını diliyoruz.

Editörler
Prof.Dr. Muhsin MACİT
Yrd.Doç.Dr. Serap CAVKAYTAR

TÜRK DİLİ-I

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;
- Dilin doğal ve toplumsal özelliklerini açıklayabilecek,
- Dil ve düşünce bağlantısı hakkında belli başlı yaklaşımları değerlendirebilecek,
- Dil türleriyle ilgili değerlendirmeleri örneklendirebilecek,
- Toplumları ve bugünkü dünyayı anlamada aynı genetik kaynaktan gelişen dil ailelerinin oynadığı rolü değerlendirebilecek,
- Türkçenin dünya dilleri arasındaki yerini bilimsel olarak saptayabilecek bilgi ve beceriler kazanabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Dil
- Değişke (dil, lehçe, ağız vb.)
- Ölçünlü dil (standart dil)
- Sistem (dizge)
- Dilin özellikleri
- Dil yetisi
- Dil kullanımı
- Dil türleri
- Dillerin sınıflandırılması
- Türkçe ve Türki kavramları

İçindekiler

Dil Nedir?

GİRİŞ

Dil gibi insana özgü bir sistemin, konuşurların veya dili öğrenmek isteyenlerin ilgi alanına girmesi anlaşılabilir olmakla birlikte, dil bilimsel sorunlarla ilgili amatör açıklamalar ve çalışmalar popüler bakımdan bazen ikna edici olabilen; bazen de gerçeklerle örtüşmeyen yaygın yanlışlara yol açabilmektedir. Burada B. K. Malinowski'nin "Doğal olan kadar tehlikeli hiçbir şey yoktur." saptaması temel hareket noktasıdır. Bizim ürettiğimiz, her an birlikte olduğumuz, başkalarıyla paylaştığımız, içselleştirdiğimiz doğal dil sisteminin yapı ve işleyişi hakkında çok şey bildiğimizi düşünmek büyük bir yanılgıdır. Düşünürler ve bilim insanlarınca Eski Hint ve Yunan geleneklerinden bu yana, binlerce yıldır yapılan çalışmalara, ortaya konulan sayısız esere rağmen dilin edinilişi ve işleyişi ile ilgili bildiklerimiz gerçekten son derece yetersizdir. Örneğin, okul gramerlerinde ortografik (**ölçünleştirilmiş** yazım sistemi) yaklaşımla "Türkçede sekiz ünlü, yirmi bir ünsüz vardır." klişesine (basmakalıp söz) karşın, **ölçünlü dil**de ses bilgisel bakımdan kaç ünlü, kaç ünsüz bulunduğuna ilişkin kesin bilgimiz yoktur. Bu nedenle, temel bilgilerle donanmadan dil hakkında kesin yargılarda bulunmak veya dile müdahale etmekle, tıp uzmanı olmayan birinin hastaya tanı koymaya kalkışması ve ameliyata girmesi arasında esas ve usul yönünden bir fark yoktur. Bu müdahalelerin yalnızca kişisel ve amatör bir uğraş olarak kalmasının kuşkusuz bir zararı yoktur; ancak böyle bir arka plandan hareketle, dili toplumsal mühendisliğin bir aracı olarak kullanmak tehlikeli bir yaklaşımdır. George Orwell'in "1984" adlı romanı dil mühendisliğinin toplumu yeniden inşa etmede nasıl bir araç olarak kullanılabileceğini, dille oynayarak nasıl bir karmaşa yaratılabileceğini açık biçimde göstermektedir. Diller, siyasal güçler tarafından ulus ve kimlik inşasında, ulusların, kimliklerin yeniden biçimlendirilmesinde kullanılan en önemli araçlardır.

Ölçünleştirme (standartlaştırma): Bir dil topluluğunda söyleyiş, yazım ve söz varlığı vb. belirli alanlarda ortak ve resmî kabulün sağlanmasıdır.

Ölçünlü dil (standart/ölçünlü değişke): Devlet yönetimi, eğitim, ekonomi vb. bütün alanlarda kullanılan yasal, kurumsal, toplumsal desteği, edebî geleneği, ortak yazım sistemi, genel kabul gören sözlüğü, yazım kılavuzu, ortak söyleyiş sistemi vb. bulunan dil veya değişke.

Ölçünlü ve ölçün, Fransızca "standart" sözcüğünün öz Türkçe karşılıklarıdır.

DİKKAT

Dille ilgili sağlıklı bilgilere ancak bilimsel yaklaşımlarla ulaşılabilir. Bu yaklaşımların başında doğal dilin ses, biçim ve söz diziminin bilgisi ve çalışması olan dil bilgisi gelir. Kuşkusuz, bir dili ana dili olarak edinmek için dil bilgisine ihtiyaç yoktur. Hatta çocuklar, dil bilgisi sözcüğünü duymadan ana dillerini kullanma becerisini kazanırlar; ancak, bir aydının kendisiyle bu denli iç içe bir sistemi anlamaya çalış-

ması, insanı insan yapan en temel değer olan dili, dilin kendi yapı ve işleyiş sistemi çerçevesinde tanımaya çalışması doğru hedefe giden yolun başlangıcıdır.

Betimleyici dil bilgisi: Farklılıklar olmakla birlikte bireylerin dil üzerinde belli bir bilgisinin olduğunu, ancak temel kuralların değişmediğini düşünen bu yaklaşıma göre dil bilgisi bir araçtır.

Kuralcı dil bilgisi: Dilin kurallarının tanımına göre dilin kullanılmasını savunan yaklaşımıdır. Bu yaklaşımda dil bilgisi bir amaçtır.

Ana dilinin dil bilgisiyle ilgili temel ilkelerini öğretim ortamında edinmenin, yabancı dil öğreniminde de gerek hedef dili öğrenme ve gerekse ana dili ile hedef dil arasında karşılaştırma yapma, bu yolla insanın ufkunu, bakış açısını geliştirme bakımından sayısız yararı vardır. Bu noktada dil bilgisinin **betimleyici** (tasvirî) ve **kuralcı** yaklaşımlarından hangisinin tercih edileceği sorusu akla gelebilir. Dil bilimciler genellikle anlamaya, açıklamaya odaklı olduklarından *betimleyici dil bilgisi*ni, dili öğretenler ise öğretim için dilin farklı düzeylerdeki işleyişiyle ilgili kuralları ön plana çıkarmak zorunda olduklarından *kuralcı dil bilgisi*ni tercih ederler. Nitekim okul dil bilgisi kitapları bir dilin yapı ve işleyiş sistemini tanıtmak üzere ilk, orta, yüksek vb. farklı öğrenim düzeylerine göre ve kuralcı dil bilgisi yaklaşımıyla hazırlanır. Betimleyici yaklaşım ise doğruyu veya yanlışı bulmaya değil, dilin kendisine özgü niteliklerini anlamaya odaklıdır.

Betimleyici yöntem, doğanın bir parçası olan dilin bütün görünümlerinin, bütün dilbilgisel düzeylerde eşit yeterliklere sahip olduklarını, herhangi bir yörenin ağzı ile ölçünlü dil arasında hiyerarşik bir ilişki bulunmadığını, yani ağızların ölçünlü dile tâbi olmadığını hareket noktası olarak alır. Örneğin, betimleyici yöntem, İstanbul Türkçesinin toplumsal bir uzlaşı ile ağızlar üstü bir ağız, ortak bir ağız olarak kullanımının dışında yerel ve toplumsal ağızlara üstünlüğünün bulunmadığını, her ağzın bütün dilbilgisel düzeylerde "kural" sözcüğüyle nitelenen ölçünlere sahip bulunduğunu göz önünde tutar.

Dilin farklı ağızları arasındaki saygınlık farkı ise ağızların kendilerinden kaynaklanmaz. Saygınlığı, ilgili ağzın devletin egemenliğinin bildirim ve icra aracı olup olmadığı ve/veya ifade aracı olduğu toplumsal-ekonomik statü grubunun toplumsal aşama sırasındaki (hiyerarşi) yeri belirler. Örneğin, Türkiye Cumhuriyeti'nin fiilen resmî dili olan İstanbul Türkçesinin saygınlığı, diğer bütün ağızlardan yüksektir. İnsanlar, saygınlığı yüksek dillere ve ağızlara olumlu, saygınlığı düşük dillere ve ağızlara ise olumsuz tutum gösterme eğilimindedir.

Bu çalışmada kuralcı dil bilgisi yaklaşımından çok, betimleyici dil bilgisi yaklaşımı benimsenmekte, dilin hiçbir görünümü "doğru, yanlış; geri kalmış, gelişmiş; güzel, çirkin" sıfatlarıyla nitelenmemekte, gerçek, nesnel olarak sunulmaya çalışılmaktadır. Bununla birlikte dilin yapı ve işleyiş sistemini tanıtmak üzere kuralcı dil bilgisi yaklaşımından da kısmen yararlanılmaktadır.

K İ T A P

Dil ve dil bilim hakkında daha ayrıntılı bir kaynak olarak *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dil bilim* adlı kitaba bakabilirsiniz. (Aksan, D., Ankara: Türk Dil Kurumu, 1998)

DİLİN TANIMI

"Dil nedir?" sorusunun tek bir cevabı yoktur. İletilmek istenen duygu ve düşünceler, verilmek istenen iletiler (mesaj) konuşurun beyni tarafından yönetilen bir dizi zihinsel, anatomik, fizyolojik işlemlerle fiziksel niceliklere dönüştürülen ses dalgalarına aktarılır. Söz dizimsel boyutta ileti taşıyan ses dalgaları, dinleyenin kulağı tarafından algılanarak elektrokimyasal yollarla beyin kabuğunun (korteks) ilgili merkezine aktarılır ve bu merkezde çözümlenerek anlamlandırılır. Dili, bütün bu süreçlerin birleşimi olarak niteleyebiliriz.

Anlam taşıyan, ses dalgalarından oluşan dil malzemesi; kolayca yazıya ve elektronik dalgalara çevrilebilir, manyetik ortamlara kaydedilebilir.

Farklı yönleri düşünülerek bilim insanları tarafından dil, çeşitli şekillerde tanımlanmıştır. Bu tanımlardan bazıları şöyledir:

Dil, insanlar arasında anlaşmayı sağlayan doğal bir vasıta, kendisine mahsus kanunları olan ve ancak bu kanunlar çerçevesinde gelişen canlı bir varlık, temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış bir gizli antlaşmalar sistemi, seslerden örülmüş toplumsal bir müessesedir (M. Ergin).

Dil, insanlar arasında karşılıklı haberleşme aracı olarak kullanılan; duygu, düşünce ve isteklerin ses, şekil ve anlam bakımından her toplumun kendi değer yargılarına göre şekillenmiş ortak kurallarının yardımı ile başkalarına aktarılmasını sağlayan, seslerden örülü çok yönlü ve gelişmiş bir sistemdir (Z. Korkmaz).

Dil; düşünce, duygu ve isteklerin, bir toplumda ses ve anlam yönünden ortak olan ögeler ve kurallardan yararlanılarak başkalarına aktarılmasını sağlayan çok yönlü, çok gelişmiş bir sistemdir (D. Aksan).

Duygu, düşünce ve dileklerimizi anlatmaya yarayan imlerin (işaret) -daha çok ses imlerinin- hepsine birden dil denir (T. N. Gencan).

Dil, insanların meramlarını anlatmak için kullandıkları sesli işaretler sistemidir (T. Banguoğlu).

Dil, zihinsel bir organdır (N. Chomsky).

Dil, yalnızca insana özgü olan, ülkülerin, duyguların ve arzuların isteyerek üretilen simgeler yoluyla aktarılmasını sağlayan içgüdüsel olmayan iletişim yöntemidir (E. Sapir).

Dil, sınırlı anlamın sınırsız kullanımıdır (W. von Humboldt).

Dil, kendi düşüncelerini sesin yardımıyla, özne ve yüklem aracılığıyla anlaşılır duruma getirmektir (Eflatun).

Söz, zihnin birikimlerinin temsilidir (Aristo).

Daha farklı tanımlar için www.dilbilimi.net/geneldilbilimi.htm adresinden yararlanabilirsiniz.

İNTERNET

BİLİMSEL BAKIMDAN DİLİN ÖZELLİKLERİ

Yukarıdaki tanımlardan da yola çıkarak öncelik sıralaması bulunmaksızın bilimsel yönden dilin temel özelliklerini şöyle sıralayabiliriz:

Dil, bir sistemdir: Dil konuşma ve dinleme işlevlerini gerçekleştirmek üzere birbirleriyle bağlantılı ses, biçim, söz dizimi, anlam vb. alt sistemlerin oluşturduğu, üzerinde inceleme yapılabilen bir bütündür. Dil bir sistem olmasaydı, insanlar tarafından edinilemez ya da öğrenilemezdi. Dil sisteminin işleyişi yalnızca kendi yasalarına bağlıdır. Örneğin, dilin doğal gelişiminin dışında, hiçbir irade şimdiki zaman eki *-(I)yor*'un veya gelecek zaman eki *-AcAk*'ın yerine başka bir ek getiremez. Dil bu yönüyle, doğanın bir parçasıdır. Dile, doğaya müdahale edilebildiği kadar müdahale edilebilir.

Dilin temeli sestir, doğal olarak öncelikle sözlü anlatım aracıdır: Konuşma seslerinin tek başlarına bir anlamı yoktur; ancak dilin temeli seslerin belirli dizilişlerde oluşturduğu yapılara dayalıdır. Tarihî gelişim bakımından söz, yazıdan çok daha eskidir. Sözlü dili kayıt ve kontrol altına almak, duygu, düşünce ve iletileri zamandan ve çevreden bağımsız biçimde aktarmak üzere yazı keşfedilmiştir. Bilim ve teknolojideki gelişmelerle sözlü dil, yazının yanı sıra elektronik/manyetik ortamlar aracılığıyla da iletilebilmekte ve saklanabilmektedir. Dil öncelikle söz, konuşma olmakla birlikte, dilin sözlü ve yazılı biçimleri arasında üstünlük hiyerarşisi yoktur; sözlü dil yazılı dilden veya yazılı dil sözlü dilden üstün değildir.

Gösteren: Kulağımızla duyduğumuz, gözümüzle gördüğümüz "a.ğ.a.ç" sesleri ve yazısı dil bilimsel adıyla gösterendir.

Gösterilen: Zekâmızla, deneyimlerimizle kavradığımız sözün içeriği, zihnimizde oluşan genel kavramdır.

Gösterge: Bir dilde anlamı olan en küçük birimdir.

Dilde nedensizlik ilkesi esastır: Anlam bakımından, doğadaki *ağaç,* gösterilen; *a.ğ.a.ç.* sözcüğü, gösteren; gösterenin zihinde uyandırdığı kavram; bunların tümü de göstergedir. Bütün dillerde gösterileni ifade eden gösterenin zihinde oluşturduğu anlam ve kavram, yani *gösterge* nedensizlik ilkesine dayalıdır. *Ağaç* sözcüğü ile doğadaki *ağaç* arasında hiçbir nedensellik ilişkisi yoktur. *Pat, çat, çatlamak, şırıldamak* vb. dilin söz varlığının yüzde beşini aşmayan yansıma sözcüklerin dışında, *gösterilen,* (varlık, nesne ve kavramlar) ile *gösteren* (sözcükler) arasında ilişki yoktur. *Demir,* sert olduğu için demir adını almamıştır, aksine *demir* sözcüğünü oluşturan seslerin tümü ötümlü, yani "yumuşak"tır.

İlkel dil, gelişmiş dil ayrımı yoktur: Yeryüzünün tarihî veya modern bütün dilleri gerçek anlamda çok gelişmiş sistemlerdir. İlk yazılı belgelerin ait olduğu Sümerce, Hititçe gibi pek çok antik dilin gramerleri yazılmıştır. Bunların hiçbiri modern dillerden geri değildir.

Bazı dillerin grameri karmaşık, bazı dillerin ise daha basittir. Örneğin, İngilizcenin gramerinin Almanca veya Rusçaya oranla daha basit olduğu kabul edilir. Herhangi bir Afrika kabilesinin dilinin grameri Almanca ve Rusçanın gramerinden daha karmaşık olabilir. Diller tarihsel süreç içinde her zaman basitleşmez; hatta çoğu zaman geriye gidildikçe daha da karmaşıklaşabilir. Gramer bakımından basit ya da karmaşık bütün diller, bugün itibarıyla her türlü ileri teknoloji araçlarından çok daha gelişmiştir. Şu ana değin kendiliğinden en basit cümleyi üretebilen makine ya da program yapılamamıştır.

Dilin üretim yetisi sınırsızdır: Dilin üretim gücü, konuşurların sınırlı sayıda yolla sınırsız sözcük oluşturma, cümle kurma ve anlama yetisidir. Matematikte on temel sayı ile sonsuz işlem yapabilme niteliğine benzer biçimde dilin ses, biçim, söz dizimi vb. kuralları çerçevesinde yeni sözcükler ve cümleler üretilebilir, üretilenler anlaşılabilir.

Her dil, ait olduğu toplumun gereksinimlerine cevap verebilecek yeterliktedir: Yeryüzündeki her dil, sınırsız üretim yetisine sahip olması itibarıyla, konuşurlarının değişen ihtiyaçlarına karşılık verebilecek, ait oldukları toplumun gereksinimlerini karşılayabilecek, kültürel mirasını sonraki kuşaklara aktarabilecek nitelikte ve yeterliktedir. Dil, zamanın ve koşulların değişmesine kolaylıkla uyum sağlar. Örneğin, sözlü ve yazılı bir dil olarak Türkçe, yüzlerce yıldır bugünkü Moğolistan'dan Avrupa içlerine değin tarihî ve modern bütün Türk dilli toplulukların ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Ancak, bir dilin konuşurları, yeni kavramlar ve sözcükler üretmek yerine daha kolay bir yolu tercih ederek bunları başka dillerden kopyalayabilirler.

A dilinin konuşurları, B dilinin konuşurlarının toplumsal, sayısal, siyasal, ekonomik vb. baskınlığı nedeniyle, yoğun biçimde B dilinin etkisi altında kalabilir, hatta dil yitimiyle B dilinin konuşuru hâline gelebilirler. Örneğin, Kazakistan, Kırgızistan vd. eski Sovyet cumhuriyetlerinde Rusça, özellikle kentlerde neredeyse tamamen Kazakça ve Kırgızcanın yerini almıştı.

Aydın konuşurlarını büyük ölçüde yitiren, bilim, sanat ve devlet yönetiminden çekilen, bu işlevleri B dili tarafından engellenen A dili, çağdaş dünyayı anlama ve anlatma aracı olma özelliğini geçici de olsa yitirebilir.

Değişke (dil değişkesi): Bu terim, bir dilin lehçe, ağız vb. sözlü ve yazılı farklı biçimleri ile karma dillerin ve sözel olmayan dillerin tamamını veya herhangi birini ifade etmektedir.

Dil, toplumsal katmanlara göre değişir: Dil, klasik terminolojideki ifadesiyle ağız, şive, lehçe gibi **değişke**lerden oluşur. Bu değişkelerden biri ön plana çıkarak o dilin yazı dili hâline gelir. Diğer değişkeler de konuşuldukları coğrafyaların ya da toplulukların iletişim aracı ve kimliklerinin simgesi olma işlevi kazanır.

Dil zamana, coğrafyaya ve toplumsal katmanlara bağlı olarak sürekli değişir ve gelişir, kimi değişkeler kaybolurken kimi yeni değişkeler ortaya çıkar. Cinsiyete, yaş gruplarına, mesleklere ve toplumsal katmanlara bağlı olarak dil de değişir. Örneğin, kadınların dil kullanımı ile erkeklerin dil kullanımı farklıdır. Yapılan araştırmalar, kadınların dinlemeye daha yatkın, karşısındakinin sözünü kesmeme, üst dille konuşma eğiliminde bulunduğunu, erkeklerin dil davranışlarının ise kadınlara oranla daha özensiz olduğunu göstermektedir. Yaşlıların ve gençlerin, eğitimlilerin ve eğitimsizlerin dilleri ve dili kullanma biçimleri farklıdır. Dilin, yaş gruplarının yanı sıra okullara göre bile farklılaştığı biliniyor. Meslek ve sanat gruplarının dilleri de birbirinden farklıdır.

Dil bilimci Ferdinand de Saussure'ün betimlediği gibi dil, aynı zamanda bir toplumsal olgudur. Dil yalnızca bölgeden bölgeye değil; eğitim, meslek, sosyoekonomik ve etnik nedenlerle de farklılaşır. Örneğin, Egeli bir Türk ile Karadenizli bir Türk aynı kentte yaşamalarına karşın farklı biçimlerde konuşabilir. Farklı toplumsal ve ekonomik statü gruplarına mensup konuşurların dilleri de birbirinden ayrılır, farklı etnik grupların ortak dili ya da resmî dili kullanım biçimleri farklı olabilir.

İNTERNET

Toplumsal katmanların dile yansımalarına yönelik ayrıntılı bir inceleme için *"Bir Toplumsal Katman Olarak Samsun Pazarcılarının Dil Edimi Üzerine Toplumdil bilimsel İnceleme"* adlı makaleyi www.sosyalarastirmalar.com/cilt1/sayi2 adresinden okuyabilirsiniz.

Ana dilleri farklı belirli etnik gruplar ölçünlü dili kendilerine özgü bir aksanla konuşabilir. Osmanlı dönemi Türk halk kültürünün tarihî toplumsal dokusunu betimleyen Hacivat ve Karagöz oyunlarındaki Kastamonulu, Kayserili, Arap, Acem, Ermeni, Kürt, Laz, Yahudi vd. yöresel ve etnik tipler, kendilerine özgü dil kullanımlarıyla temsil edilmiştir.

Gerçekte, bir dili konuşan insan sayısı kadar farklı dil; yani her bireyin kendisine özgü dili vardır diyebiliriz.

Konuşurlar, içinde bulundukları psikolojik duruma, resmî ya da gayriresmî ortamlara göre dili farklı biçimlerde kullanabilir. Örneğin, bir konuşurun eşiyle, çocuklarıyla, arkadaşlarıyla veya amirleriyle iletişiminde dil kullanma stratejileri farklıdır. Konuşurlar eş zamanlı olarak bir dilden diğer dile veya bir dil değişkesinden diğer dil değişkesine geçebilir. Buna toplum dil biliminde **kod değiştirme** adı verilir. Avrupa'da bir fabrikada çalışan Türk işçi, Türk arkadaşıyla Türkçe konuşurken, patronun yanına gelmesi durumunda onunla Almanca konuşmaya başlayabilir, yani kod değiştirir.

Kod değiştirme: Konuşurların eş zamanlı olarak bir dilden diğer dile geçebilmesidir.

Dil, öğrenilen değil, edinilen ve kuşaktan kuşağa aktarılan bir sistemdir: Henüz gelişme sürecinde olan, fizyolojik bakımdan normal, bir yaşını doldurmamış bebeğin dille ilgili ilk tepkileri, dört beş yaşında bir çocuğun eğitim almaksızın günlük dile ilişkin cümleleri anlayabilmesi ve üretebilmesi ancak insana özgü, bilinçaltındaki bir dil edinim aygıtı ile mümkündür. Dil bilimci Chomsky'ye göre çocuklar doğuştan gelen dil edinim aygıtı ile dilin kurallarını işiterek edinirler. Bu bakımdan bütün diller, kuralları teker teker *öğrenilen* değil, farkında olunmadan çocuk yaşta *edinilen,* insan türüne özgü evrensel sistemlerdir. Ancak, dil edinim aygıtının işlevi tamamen ortadan kalkmamakla birlikte, yaşın ilerlemesiyle zayıflamaya başlar.

İnsan doğuştan dili edinmeye yönelik bir zihinsel ve fizyolojik yapıya sahip olmakla birlikte, dil bilimci Edward Sapir'e göre, dil edinimi içgüdüsel olarak değil, toplumsal doku içinde, ana dili konuşurları arasında belirli aşamalarla gerçekleşir. Bu döngü kuşaktan kuşağa devam eder. Hayvanların birçok türü, insanların aksine kendilerine özgü iletişim sistemleriyle donanmış olarak doğar.

Dil, toplumsal ve ulusal bir kurumdur: Dil, konuşurlar arasında ulusal duygunun gelişmesini sağlayan, insanlara ortak ülküler etrafında aitlik ve dayanışma duygusu veren bir değerdir. Dil, konuşurlar için kültürel ve kimlikle ilgili ortak değerleri ifade eder. Mustafa Kemal Atatürk'ün *"Millî his ile dil arasındaki bağ çok kuvvetlidir. Dilin millî ve zengin olması, millî hissin gelişmesinde başlıca etkendir."* özdeyişi bu olguyu dile getirir.

Bununla birlikte tarih boyunca farklı dillerin konuşurları tarafından ticaret, bilim vb. çeşitli amaçlarla ortak dil olarak kullanılan, herhangi bir toplumun anlatım aracı olma boyutlarını aşarak evrenselleşen Latince, İngilizce, Arapça vb. dilleri de vurgulayabiliriz.

Dil, insanı konu alan her bilim dalıyla yakından ilgili doğal bir iletişim aracıdır: Doğal insan dilinin bilimsel çalışması olan dil bilim; eğitim bilimleri, antropoloji, sosyoloji, dil öğretimi, bilişsel psikoloji, felsefe, bilgisayar bilimleri, yapay zekâ vd. alanlarla yakın ilişkisi bulunan bilim alanıdır.

Dil, toplumsal yaşamın iletişim aracı ve göstergesi, aynı zamanda parmak izi gibi, her bir insana özgü ayırıcı nitelikleri bulunan bireyselleşmiş bir sistemdir.

Dil, hem araçtır hem malzemedir hem de bu aracı ve malzemeyi kullanan sistemdir: Dil insanın günlük iletişimden bilimsel çalışmalara değin her türlü faaliyetini gerçekleştirmesini sağlayan bir iletişim aracı olmasının yanı sıra dil bilimin, dil bilgisinin ve insanı keşfetmek isteyen diğer bilim alanlarının malzemesidir. Aynı zamanda bu malzemelerin incelenmesini, çözümlenmesini sağlayan bir sistemdir. Örneğin; dili yazılı veya sözlü biçimde kullanarak insan dili ile psikoloji arasındaki ilişkileri, konuyla ilgili dil malzemesi aracılığıyla öğrenebiliriz.

Diller arasında benzerlikler ve ortaklıklar olabilir: Diller arasındaki benzerlik ve ortaklıklar aynı genetik kaynaktan gelişmenin, temas sonucu yapılan kopyaların ürünü olabilir veya tamamen rastlantısaldır. Örneğin Boşnakça *dva* (2), Farsça *do* ve İngilizce *two* sözcüklerinin sesçe yakın ve anlamca aynı olmasının nedeni, her üç dilin ortak bir ata/ana dilden gelişmesidir.

Kopyalama (ödünçleme, alıntı): A dilinin, B diline ait sözcük, anlam vb. dil ögelerini kendi sistemine dâhil etmesidir. Kopyalama, dil ilişkilerinin en sık rastlanan biçimidir.

Türkçedeki "erkek kardeş" anlamındaki *birader* sözcüğünün Boşnakça *brati,* Farsça *berāder* ve İngilizce *brother* sözcükleriyle sesçe yakın ve anlamca aynı olmasının nedeni de Türkçenin, bu sözcüğü Boşnakça ve İngilizce ile birlikte Hint-Avrupa dilleri ailesinde yer alan Farsçadan **kopyalama**sıdır.

Türkçe *dip* ile İngilizce *deep* "derin" sözcüğü arasındaki sesçe ve anlamca benzerlik ise bütünüyle rastlantısaldır.

DİL-DÜŞÜNCE VE DUYGU BAĞLANTISI

Eski Yunan döneminden bu yana süregelen dilin mi düşünceyi yönettiği yoksa düşüncenin mi dili yönettiği ikilemi, günümüzde dil bilimcilerin yanı sıra felsefe, antropoloji, antropolojik dil bilim, psikolinguistik ya da gelişim psikolojisi gibi farklı disiplinlerin cevabını aradığı sorulardan biridir. Her iki yaklaşımı bir bakıma uzlaştıran, dilin düşüncenin kendisi olduğuna; yani düşüncenin konuşma aygıtıyla söze dönüştüğüne ilişkin orta yolcu yaklaşımlar da vardır.

Genellikle, dil olmazsa, düşünemeyeceğimizi varsayarız. Bu noktada doğuştan işitme engellilerin iletişim kurabilecekleri bir dilin olmaması durumunda nasıl düşünebildikleri sorusunun cevabı önemlidir.

Dil bilimde *Safir-Whorf Varsayımı* olarak anılan varsayıma göre, kişinin konuştuğu dil ile o kişinin dünyayı nasıl algıladığı ve nasıl davrandığı arasında sistemli bir ilişki vardır. İnsan bir bakıma, dünyayı ana dilinin belirlediği, izin verdiği biçimde ve ölçüde algılar. Örneğin, yumurta sözcüğü Türkçede yumurtanın yumru şekliyle, Farsçada tavuğun üreme ve üretme nesnesi olmasıyla, Arapçada ise rengi itibarıyla adlandırılmıştır.

Bilinemezcilik felsefesinde olduğu gibi, farklı renkli gözlüklerle kara bakan kişilerin karın yeşil, mavi, sarı renklerde olduğunu ileri sürmeleri gibi, farklı ana dillerin konuşurları gerçeği nesnel biçimiyle değil dillerinin gösterdiği biçimde algılar. Ancak bu varsayımın tam tersini temel alan yaklaşımlar da vardır. Örneğin, eski Yunan döneminde Eflatun ve Aristo, düşüncenin dili belirlediği; dilin yalnızca düşüncenin aktarım aracı olduğu görüşünü savunmuşlardır.

Duygularımızı da; seçtiğimiz sözcüklerle, sözcüklere ve cümlelere kattığımız vurgu, tonlama gibi ögelerle belirtiriz. Sözlerimizin içeriği ne olursa olsun duygularımızın yönlendirdiği ve biçimlendirdiği sesimiz dahi söylediklerimizin aksine gerçeği ortaya koyar. Zaten sözcüklerin yalnızca anlamları yoktur, sözcüklerle birlikte tasarımlar, duygu değerleri de gündeme gelir.

Konuşulan dilin düşünme, dünyayı görme ve algılama yollarını şekillendirip şekillendirmediği sorusu yüzyıllar boyunca araştırmacılar tarafından tartışılmıştır. Sorunun cevabının olumlu verilmesi durumunda, dilin yalnızca duygu ve düşüncelerimizin aktarılmasında değil şekillendirilmesinde de rol alan araçlardan biri olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Ancak, böyle bir varsayımı doğrulayacak yeterli bilimsel kanıt yoktur.

DİLLERİN DOĞUŞU İLE İLGİLİ KURAMLAR

İnsanlar en eski dönemlerden bu yana yeryüzündeki ilk dilin hangisi olduğunu merak etmişlerdir. Eski Yunanlı tarihçi Heredot'un naklettiği bir efsaneye göre eski Mısır krallarından biri en eski dili tespit etmek üzere, yeni doğan iki bebeği doğuştan işitme engelli bir bakıcı kadına teslim etmiş ve kadının çocukları başka bir insanın bulunmadığı bir ortamda büyütmelerini sağlamış. Belirli bir süre sonra her iki çocuğun ilk sözleri Frigce *bekos* (ekmek) olmuş. Böylece dünyanın en eski dilinin Frigce olduğu savunulmuş.

Resim 1.1

Babil Kulesi *(Lucas van Valckenborch 1535 - 1597)*

Bugün dahi birçok ülkede gayriresmî tarih tezi olarak yeryüzünde konuşulan ilk dilin kendi dilleri olduğunu, diğer dillerin bu dilden doğduğunu ileri sürenler bulunmaktadır.

Tarih öncesi dönem, yaklaşık beş bin yıl önce Sümerlerin çivi yazısını icadıyla sona ermiş ve Eski Çağ başlamıştır. İnsanlığın yeryüzünde görünüşünün ise en az bir milyon yıl öncesine uzandığı varsayılmaktadır. Bilinen en eski yazılı belge ise, Irak'ta eski bir Sümer kenti olan Kiş'te bulunan MÖ 3500 yıllarına ait, kireç taşı üzerine bir tür resim yazısı (piktogram) esasına dayalı çivi yazısının ilk örneğiyle yazılmış Sümerce *Kiş* tabletidir. Aslı 2003 yılına değin Bağdat Müzesi'nde bulunan

Resim 1.2

İlk Çivi Yazısı Örneği, Kiş Tableti

tabletin Londra'da Oxford Üniversitesine ait Ashmoleum Müzesi'nde bir kopyası sergilenmektedir. Dolayısıyla insanlık tarihinin son beş bin yılı dışında elimizde herhangi bir yazılı belge bulunmadığından, dillerin ne zaman ve ne şekilde doğduğu sorusunun kesin cevabı yoktur. Bununla birlikte dillerin doğuşu ile ilgili kuramları, yeryüzündeki bütün dillerin tek ana dilden geliştiğini ileri süren *Tekköken* kuramı ve bunun tam tersine, dillerin farklı dillerden ya da kaynaklardan geliştiğini ileri süren *Çokköken* kuramı olmak üzere iki grupta toplayabiliriz.

Babil Kulesi efsanesinde, bir zamanlar evrensel tek bir dil bulunduğu, insanların Babil Kulesi'ni inşa ederek Tanrı ile boy ölçüşmeye kalkışması üzerine, Tanrı'nın insanları cezalandırmak üzere dil bilimsel farklılıkları yarattığı, bu yolla insanların birbirlerini anlamalarını engellediği dile getirilmektedir.

Diller bütün farklılıklarına karşın, dil bilgisinde, anlamda ve seste kimi temel benzerlikler ve ortaklıklar gösterirler. Son dönemlerin en büyük dil bilimcilerinden biri olan Noam Chomsky, bu durumu çarpıcı bir benzetmeyle, başka bir gezegenden dünyaya ziyaretçiler gelmiş olsa bunların bütün insan dillerini tek dil gibi görebilecekleri biçiminde ifade eder.

Özellikle 19. yüzyılın romantik ve heyecanlı dil bilimsel keşiflerle dolu ortamında, dillerin nasıl doğduğuna ilişkin dil araştırmaları önemli bir yer tutar. Bu araştırmalar arasında ses ve anlam arasında mistik bir bağ kurmaya çalışan *Ding-dong* kuramına göre, dil ilkel insanın nesneleri sesle anlatmaya çalışmasından doğmuştur. İnsan dillerinin hayvan seslerinin taklidi esasına dayandığını ileri süren *Yansıma* kuramı; dilin doğuşunu insanın duygularını ifade etmesiyle ilişkilendiren *Ünlem* kuramı; dilin kökenini insanların çalışırken yaptıkları iş birliği aracılığıyla açıklayan *Etkileşim* kuramı; dilin doğuşunu insanın güneş karşısındaki duygularını dile getirdiği *a/ağ* seslerine bağlayan *Güneş dil* kuramı gibi dillerin kökenini açıklamaya çalışan farklı kuramlar bulunmaktadır.

DİKKAT

Dillerin doğuşuna ilişkin çıkmazı J. Herder'in şu paradoksal [*paradoks* (aykırı düşünce)] formülü iyi açıklar: "İnsanlar, ancak dil aracılığıyla insandır; bununla birlikte, insanların, dili keşfedebilmeleri için yine insan olmaları gerekirdi."

Dillerin kökeni konusuna inanç dünyası da kayıtsız kalmamıştır. Üç büyük dine göre dilin kökeni tanrısaldır. Dil, Tanrı tarafından yaratılmış, Hazret-i Âdem'e varlıkların adları öğretilmiş, ona konuşma becerisi verilmiştir. Yuhanna İncili 1: 1-29'da *"Başlangıçta söz vardı. Söz Tanrı ile birlikteydi ve söz Tanrı idi." Yaradılış*'ta Âdem'in hayvanlara ad verdiğinden söz edilir. Yine, Yaradılış 11: 1-9'da Babil Kulesi efsanesi anlatılır. Efsaneye göre yeryüzündeki bunca farklı dil Babil Kulesini inşa ederek Tanrı ile boy ölçüşmeye kalkışan insanoğluna verilen bir cezadır. Kur'an'da da Rahman suresinin 3 ve 4. ayetlerinde *"(Tanrı) İnsanı yarattı. Ona beyanı (düşünüp ifade etmeyi) öğretti."* ve Bakara suresinin 31. ayetinde *"Allah, Âdeme bütün varlıkların adlarını öğretti. Sonra onları meleklere göstererek 'Eğer doğru söyleyenler iseniz haydi bana bunların adlarını bildirin"* denilmektedir. Bu durumda İslamiyet'te de dilin Tanrı tarafından insana özgü kılındığı ortaya konulmaktadır. Üç büyük dinin açıklamalarının bir bakıma Tekköken kuramına yakın olduğu dikkat çekiyor. Hinduizm vd. din ve inançlarda da benzer yaklaşımlara tanık oluyoruz.

Dillerin kökenine ilişkin olarak antropolojik ve arkeolojik araştırmalardan, hatta 1970'lerden sonra gelişen moleküler biyolojiden, beyin bilimlerinden vd. kanıtlardan yararlanma yoluna gidilmiş, insan dilleriyle ilgili pek çok bilinmeyen ortaya konulurken insan dillerinin kökenlerinin keşfi bir yana basit sistemlerden karmaşık sistemlere geliştiğini gösteren herhangi bir kanıt bulunamamıştır. Bugüne ulaşan en eski yazılı belgelerdeki diller dahi en az bugünkü kadar gelişmiştir. Öte yandan konuşma eylemini gerçekleştirebilecek derecede gelişmiş ses aygıtı, canlılar arasında yalnızca insana özgüdür. Maymunların işaret dilleri ve insan dilini anlama düzeyleri ile ilgili yapılan araştırmalarda insan yavrularının dil edinim sürecindeki "iki-kelime" ya da **telegrafik** aşamayı geçemedikleri, insan diline özgü söz dizimini algılayamadıkları ortaya çıkmıştır. Çocukların dili edinme süreci ile bazı hayvan türlerinin iletişim biçimleri arasında örneksemeler yaparak sorunun cevabını bulmaya yönelik girişimlerin tamamı başarısızlığa uğramıştır.

Telegrafik konuşma: Çocuğun dil ediniminin belirli sürecinde iki sözcükten oluşan cümlelerle konuşmasıdır.

Antik çağlardan itibaren başlayan 19. yüzyılda yoğunlaşan dillerin doğuşuyla ilgili çalışmalarda, hayvanlar arasındaki belirli iletişim biçimlerini, çocukların dil edinim süreçlerini veya ilkel dilleri gözlemleyerek ve bunlara örnekseme yaparak dillerin nasıl doğduğunu anlamaya yönelik kuramların hiçbirisi doyurucu sonuçlara ulaşamamış, sorunun cevabı bulunamamıştır. Bu nedenle, 1866 yılında kurulan Paris Dil bilim Topluluğu dillerin doğuşu ile ilgili ciddi bir bilimsel çalışma yapmanın mümkün olmadığı görüşüyle bu konuda ilgili bildirilerin sunulmasını yasaklama kararı almış ve karar, dil bilimcilerin çoğu tarafından kabul edilmiştir. Konuyla ilgili yararsız tartışmalar, kurgusal iddialar dışında ortaya bir şey konulamadığından günümüzde de tartışmalar büyük ölçüde sona ermiştir. Bugün, yeryüzünde konuşulan bütün dillerin kökenlerinin en eski dönemlere uzandığını düşünebiliriz.

DİKKAT

Dillerin doğuşu ile ilgili pek çok kuram olmakla birlikte bu konuda bilimsel bir ortak görüş yoktur.

DİL TÜRLERİ

Dilleri çok farklı ölçütlere göre ve çok farklı biçimlerde sınıflandırabiliriz. Ölçütlerimiz tarihî, coğrafi, dil bilimsel, toplumsal, toplumdil bilimsel, siyasal, işlevsel vd. olabilir. Aşağıda bu ölçütlerden bazıları kullanılarak dil türleri hakkında kısaca bilgi verilmiştir.

Ana dil (Ata dil): Bir dilin veya dil ailesinin tarihî gelişim sürecinde kuramsal olarak var olduğu düşünülen en eski şeklidir. Örneğin, bütün Türk yazı dilleri veya lehçeleri kuramsal *İlk Türkçe* (İT), (Milada kadar) ve *Ana Türkçe* [AT (Milat-MS 5. yüzyıl)] dönemlerinden gelişmiştir. İlk Türkçe, bütün Türk dillerinin "ana"sıdır. İlk Türkçe döneminde aileden ilk ayrılan üye *Ana Bulgarca* (Eski Çuvaş Türkçesi)dır. Ana Türkçe ise, modern Çuvaşça dışında bütün Türk dillerinin anasıdır. Ana Türkçe döneminde aileden ayrılan ikinci üye ise Yakut Türkçesidir.

Ana dili, insanların doğuştan itibaren yakın çevresinden öğrendiği ve geliştirdiği dildir. Ana dil ise bir dile kaynaklık eden dildir.

Bilim dünyasında *ş'leşme* ve *z'leşme* olarak bilinen gelişmeleri açıklayabilmek için kuramsal İlk Türkçe dönemine; uzunlukları ($\bar{o}$) ve ikiz ünlüleri (uo) açıklayabilmek için Ana Türkçe dönemlerine başvurmak gerekmektedir.

Avrupa, Hindistan ve İran'da konuşulan bütün modern diller binlerce yıl önce konuşulduğu varsayılan Hint-Avrupa ana dilinden gelişmiştir.

Ana dili: İnsanın genellikle annesi veya bebeklik döneminden itibaren birlikte olduğu kişilerle etkileşim aracılığıyla edindiği dildir. *Birinci dil, asıl dil* olarak da nitelendirilir.

Diyalekt (lehçe): Eski Yunanca *diálektos* 'ortak dil' kelimesinden gelişen bu terim bilim dünyasında şu karşılıklarda kullanılmaktadır: 1) Diğer eşiti dil bilimsel sistemlerle yüksek derecede benzerlikler taşıyan, belirli derecelerde karşılıklı anlaşılabilirliğin bulunduğu dil bilimsel sistemdir. 2) Belirli bir coğrafi bölgede konuşulan veya bu coğrafyaya özgü olan ve benzer dil bilimsel sistemlerle çevrili değişkedir. 3) Yazılı veya ölçünlü olmayan değişkedir, yani resmî olarak ölçünlü yazım kuralları ve dilbilgisel kuralları tespit edilememiş değişkedir. 4) Daha geniş anlamıyla, ortak bir ata/ ana dilden gelişen farklı dillerdir. Dağlar, nehirler, doğal sınırlar, ticaret yolları, politik ve dinî merkezler vb. dil dışı özellikler de diyalektlerin oluşumunda ve varlığını sürdürmesinde rol oynar. Diyalektler köken ve tarihsel gelişim bakımından en az, ölçünlü diyalektler kadar eski olabilir. Sözlü geleneklerine dayalı diyalektler ve ölçünleştirme işlemlerine tabi olmadıklarından daha doğaldır (Bussman 1998: 307; Hartmann, Stork 1972: 65). Diyalekt, ağız teriminin yerine de kullanılabilmektedir.

Geleneksel Türkolojide Batı dillerindeki diyalekt karşılığındaki *lehçe,* Zeynep Korkmaz'ın (2007: 152) tanımıyla, bir dilin tarihî, siyasi, sosyal ve kültürel nedenlerle değişik bölgelerde ses yapısı, şekil yapısı ve kelime hazinesi bakımından önemli farklarla birbirinden ayrılan kollarından her biridir. Buna göre Türk lehçeleri, yakın lehçeler ve uzak lehçeler olmak üzere ikiye ayrılır. Çuvaşça ve Yakutça uzak, diğerleri ise birbirlerine daha yakın Türk lehçeleridir. Türk dillerini lehçe, şive ve ağız olarak sınıflandıran, bu çerçevede Çuvaşça ve Yakutçayı lehçe, diğerlerini şive şeklinde değerlendiren görüş bugün için eskimiştir. Şive sözcüğü halk arasında, Batı dillerinden kopyalanan *aksan* karşılığında yani *Türkçeyi Karadeniz şivesiyle konuşmak* örneğindeki gibi söyleyiş özelliği olarak kullanılmaktadır. Azeri, Kazak, Türkmen vd. Türk yazı dillerinin dil, lehçe, şive vb. terimlerle adlandırılması siyasi yaklaşımla sıkı sıkıya bağlı bir sorunsaldır.

Popüler Türkolojinin sorunlarından biri, kullanıldıkları ülkelerin resmî mevzuatında Azerbaycanca, Kazakça, Kırgızca, Türkmence vd. coğrafi veya etnik adlarla tanımlanan Türk yazı dillerinin adlandırılması sorunudur. Türkiye dışındaki Türk dillerinin adlandırmaları siyasal, ideolojik, etnik kökenli yaklaşımlara göre değişmektedir. Örneğin İranlı Azeri Türkleri kendi dillerini Türkî ve Türkçe olarak nitelerler. Kuzey Azerbaycan'da dilin resmi adı Azerbaycancadır.

"Ev dili" ve ölçünlü dil: Devlet; çok sayıda sözlü dilin yarattığı karmaşada hükmetme, denetleme ve icra gücünün aracı olacak aynı zamanda egemenliğini simgeleyecek çatı görevinde bir üst dile ihtiyaç duyar. Genel olarak yazı dili, edebî dil vb. şekilde adlandırılan bu üst dile *bölgelerüstü ölçünlü dil,* kısaca *ölçünlü dil* adı verilir. Ölçünlü dil, bir bakımdan aynı dilin çatısı altındaki değişkelerin ortak dili, ***lingua franca***sıdır. Ölçünlü dil, tarihsel gelişmeler sonucunda İstanbul, Paris, Londra, Tahran gibi politik ve kültürel merkez olarak kabul edilen kentlerin saygın dillerinin kodlandırılıp işlevinin yazılı ve sözlü alanda genişletilmesi ve toplumca benimsenmesiyle oluşur. Bölgelerüstü ölçünlü dil şu aşamalarla gelişir: *seçim > kodlama > yerleştirme > seçkinleştirme.*

Lingua franca: Yoğun dil temaslarının bulunduğu bölgelerde, farklı dillerin konuşurlarının ortak iletişim aracı olarak, yani uluslararası anlaşma aracı olarak kullandıkları dildir. Örneğin, günümüzde dünyanın lingua francası, İngilizcedir.

SIRA SİZDE 1

Ölçünlü dilin oluşma aşamalarını araştırınız.

Ölçünlü dil kavramı, halk arasında o dilin bölgesel ya da toplumsal ağızlarının ölçün dışı, yanlış, bozuk, değersiz vb. olumsuz biçimde algılanmasına yol açabilir. Oysa yeryüzündeki diller bütün değişkeleriyle birlikte ait oldukları kültürün değerlerini tarihin bilinmeyen dönemlerinden itibaren bugüne taşıyan, dil bilimsel bakımdan da kendi ölçünlerine sahip iletişim sistemleridir. Yukarıda belirtilen olumsuz algıların nedeni yazı dilinin sahip olduğu yüksek değerin ve çoğu zaman devletin bildirim ve

icra gücü olmanın sağladığı yüksek statü karşısında bölgesel ve toplumsal ağızların geri planda kalması, bir bakıma saygınlığının gerilemesidir. Oysa gelişmiş ülkelerde dahi ölçünlü dili konuşanların oranı genellikle bölgesel ağızları konuşanlardan daha düşüktür. Örneğin, araştırmacılar İngiltere'de BBC İngilizcesini konuşanların oranının genel nüfusun yüzde beşi civarında bulunduğunu ifade etmektedirler.

DİKKAT

Evde, yöremizi veya ait olduğumuz toplumsal katmanı yansıtan Türkçeyi; okulda ise ikinci bir değişke olarak İstanbul Türkçesi adını verdiğimiz ölçünlü dili öğreniyoruz.

Dil ve toplum arasındaki çift yönlü ilişkiyi, dil bilim ile toplumbilimin kesiştiği karmaşık süreçler oluşturur. Bireyin ait olduğu toplumsal ve coğrafi çevrenin anlatım aracı olan ana dili, geniş ölçüde aile ve yakın çevre tarafından biçimlendirilir. Ölçünlü dil ise, genellikle örgün eğitim ve kitle iletişim araçları aracılığıyla öğrenilir.

İki dillilik gibi iki değişkelilik de yaygındır. İki değişkelilik, bölgesel ağız özelliklerini koruyan bir ana dili konuşurunun aynı zamanda ölçünlü dilin konuşuru olmasıdır. Dersini ölçünlü dil ile yani İstanbul Türkçesi ile anlatan bir öğretmenin köyüne gittiğinde köyünün ağzı ile konuşması iki değişkeliliğe örnektir.

Resmî ortamlarda kullanılan ölçünlü dil ile gayriresmî ortamlarda kullanılan dil, anlatım aracı oldukları toplumsal çevreleri itibarıyla birbirini tamamlar.

Yazı dili ve sözlü dil: Yazı dili; *yazılı dil, edebî dil* olarak da nitelendirilir. Dil değişkelerinden yalnızca biri olan yazı dili, halk arasında ve öğretim süreçlerinde en iyi, en doğru ve en güzel olarak nitelenen dildir. Bölgesel ve sözlü dilin bir tür karşıtı olan yazı dili, genellikle aynı zamanda ölçünlü dil olarak ifade edilebilir.

Yazı dili, kimi zaman, duygu ve düşüncelerin aktarımında sözlü dile oranla yetersiz olabilir. Çünkü, bunda sözlü ve karşılıklı iletişimdeki ses tonu, jestler ve mimikler, yüz ifadesi, vücut duruşu vb. dil dışı ögelerin de önemli rolü vardır. Konuşurlar, vücut dili gibi dil dışı ögelerden de yararlanarak birbirlerinin içtenlik derecelerini, söylenenlerin arkasındaki gerçek niyet ve maksatları daha iyi algılayabilirler, anlamı daha açık biçimde aktarabilirler. Yazı dili ise daha karmaşık ve soyut mesajları aktarmada üstünlüğe sahiptir. Yazar, ana dili becerisini üst düzeyde kullanarak iyi seçilmiş sözcükler, kısa veya uzun ancak iyi düzenlenmiş cümleler ve anlatım stratejileri kullanarak kısa ve çoğu zaman düzensiz cümlelerden ve öbek yapılardan oluşmuş sözlü dile oranla düşünce ve duygularını daha iyi aktarabilir.

Argo ve jargon: Argoyu genel olarak *gemici argosu, şoför argosu, öğrenci argosu* vb. belirli meslek gruplarına ya da toplumsal gruplara özgü, bu grupların mensupları dışında kolayca anlaşılamayacak söz varlığına dayalı özel dil şeklinde tanımlayabiliriz. Argonun saygınlığı ölçünlü dile göre çok düşüktür. Nitekim TDK'nin *Türkçe Sözlük*'ünde *argo,* bir dil türü olarak değil, "Her yerde ve her zaman kullanılmayan veya kullanılmaması gereken çoklukla eğitimsiz kişilerin söylediği söz veya deyim; serserilerin, külhanbeylerinin kullandığı söz veya deyim" sözleriyle sözlüksel bir birim olarak açıklanmaktadır.

Burada belirli yerel, toplumsal ve mesleki gruplara özgü düşük statülü bir dil olan argo (krş. İngilizce argot, cant, lingo) ile özellikle gençler tarafından kullanılan yeni üretilen ve hızla değişebilen ve toplumun çok büyük çoğunluğu tarafından anlaşılmayan söz varlığına dayalı özel dil (İngilice *slang*) arasında bir ayrım yapmak gerekiyor.

KİTAP

Türkçedeki argo sözcüklerle ilgili *Türkçenin Büyük Argo Sözlüğü (Tanıklarıyla)* adlı kitaptan yararlanabilirsiniz. (Aktunç, H., İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2011)

Aynı meslek veya toplumsal gruptaki insanların, temel kavramları itibarıyla ortak dilden ayrı olarak kullandıkları özel dil veya söz dağarcığına ise *jargon* adı verilmektedir. Buradaki "özel dil" kavramı hukuk dili, ticaret dili, tıp dili gibi, ortak dilin dışında, belirli mesleklere ait dil ve/veya terminoloji olarak anlaşılmalıdır. Bununla birlikte argo ve jargon kavramlarını birbirinden kesin sınırlarla ayırmak zordur.

İzole dil: Bir dil ailesi içinde yer alan; ancak coğrafi bakımdan ailenin diğer üyelerine komşu ya da yakın olmayan; eldeki dil bilimsel verilere göre herhangi bir dil ailesi içinde yer almayan veya aynı dil ailesi içinde yakın akrabası bulunmayan dildir. Örneğin tarihî Mezopotamya dillerinden Sümerce; Orta Asya'daki tarihî Hint-Avrupa dili Toharca; Doğu Sibirya'da Gilyak; İberik yarımadasında Baskça coğrafi bakımdan izole dillerdir. Akrabası bulunmayan Baskça, dil bilimsel bakımdan da izoledir. Hint-Avrupa dilleri oldukları hâlde bu aile içinde yakın akrabaları bulunmayan Arnavutça ve Yunanca da akrabalık ilişkileri bakımından izole dillerdir.

Kutsal diller: Dil bilimsel bakımdan dillere kutsallık atfedilmez; ancak kimi dinlerin öğretilerinin ortaya konulduğu diller o dinlerin inanırları tarafından kutsal olarak kabul edilir. Örneğin Yahudilik için Klasik İbranice, Hinduizm için Sanskrit, Budizm için Prakrit (Pali), İslam dünyası için Klasik Arapça kutsal dillerdir.

Tarihî kutsal metinlerin dili geniş kitleler hatta ruhban sınıfı için tamamen veya büyük ölçüde anlaşılmaz olduğundan gizemli ve kutsal bir duygu değerine ve tasarıma sahiptir. Kutsal dillerin bir bölümü, konuşurları kalmamasına karşın, Zerdüştlerin kutsal kitabı Avesta ve bu kitabın yazıldığı Avestan (dili) örneğinde olduğu gibi metinler aracılığıyla korunur.

Latincenin kimi ülkelerde din dili olarak işlevini yitirmesi özellikle Katolik inanırlar tarafından kaygı ve üzüntü ile karşılanmış, yerli dillerin, kutsal mesajı yerinde ve tam olarak yansıtamayacağı endişesi egemen olmuştur.

Siyasal ve Etnik Bakımdan Dil Türleri

Dillerin kullanım alanının gelişmesindeki en önemli etkenlerden biri dilin bir siyasal gücün, bir devletin egemenliğinin ifade aracı olup olmadığıdır. Yazı dili niteliği kazanamamış veya yazı dili olsa da egemen siyasal gücün ifade aracı hâline gelememiş dilin, diğer dillerle rekabet edebilmesi zordur. Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus, dilin dil bilimsel ölçütler bakımından yeterli veya yetersiz oluşu değil, devlet desteğinden ne ölçüde yararlandığıdır. Devlet desteğinin sağlayacağı avantajlara sahip olmayan düşük statülü dillerin geri kalmış, gelişmemiş, yalnızca belirli bir coğrafyanın veya toplumsal grubun ifade aracı olarak değerlendirilmesi yaygın ama yanlış bir algılamadır.

Dil, ulusal hareketlerin de temel dinamiklerinden biridir. Dil bilimsel bakımdan bağdaşık (homojen) ülkelerde, dil birliği ulusal ve siyasal istikrarı güçlendirirken, geniş konuşur kitlelerine sahip farklı dillerin bulunduğu ülkelerde siyasal sisteme karşı hareket noktası, dil hakları ve dil talepleri temelinde ciddi 'mikromilliyetçi' bir muhalefet yükselebilir. Dil ve dille ilgili her türlü olgu bu muhalefetin simgesi durumuna gelebilir.

Aslında her ülkenin bölgelerüstü ölçünlü dilin hâkimiyetini kuran ve sürdüren, siyasî sınırlar içindeki yerel dillerin, toplumsal ve bölgesel değişkelerin kamu alanındaki kullanım süreçlerini düzenleyen açık ya da kapalı dil politikaları vardır. Bu politikalar *tek dillilik, eşit çok dillilik, ulusal/bölgesel dil sistemleri* olmak üzere üçe ayrılabilir. Tek dillilik için Almanya, Fransa ve Türkiye; eşit çok dillilik için Belçi-

ka; ulusal/bölgesel dil sistemleri için Hindistan örnek gösterilebilir. Örneğin Almanya resmen olmasa da kamu alanında başka dillere geçit vermeyen, hatta Almanya vatandaşlığı için belirli ülke yurttaşlarına Almanca sınavı ön koşulu getiren tek dilli bir ülkedir. Fransızca konuşan Valonlar ile Felemenkçeye yakın bir dil konuşan Flamanların yaşadığı Belçika, her iki halkın taleplerini karşılamaya yönelik olarak eşit çok dillilik siyaseti uygulamaktadır.

Devlet dili: Devlet dili, gerek ana dili konuşurları gerekse diğer dillerin konuşurları tarafından devlet yönetiminde ve kamu alanında yasal ve zorunlu olarak kullanılması gereken dil veya dillerdir. Devlet dili aynı zamanda resmî dildir; ancak her resmî dil, devlet dili değildir. Örneğin Rusça, bütün Rusya Federasyonu'nun devlet dilidir. Tatar Türkçesi ise sadece Tataristan Cumhuriyeti'nde Rusça ile birlikte devlet dilidir. İki devlet dilinin bulunduğu ülkelerde, yerli diller ikinci planda kalmakta ve yerli dillerin işlevleri genellikle kâğıt üzerinde kalmaktan öteye gidememektedir.

Resmî dil: Bir ülkenin tamamında veya bir bölgesinde yönetim dili olarak kullanılan ve yasal statüsü bulunan dildir. Örneğin devlet dili olarak İspanyolca, bütün İspanya'da geçerli resmî dildir. Baskça ve Katalanca ise konuşuldukları özerk bölgelerde İspanyolcanın ardından ikinci resmî dillerdir.

Kimi ülkelerin anayasalarında ülkenin resmî dili/dilleri belirtilmişken ABD, İsveç, Almanya vb. kimi ülkelerde ise böyle bir kayıt yoktur ve İngilizce, İsveççe, Almanca fiilen resmî dillerdir.

Arapça, Çince, Fransızca, İngilizce, İspanyolca ve Rusça Birleşmiş Milletler örgütünün resmî dilleridir. İngilizce ve Fransızca, BM sekretaryasının çalışma dilleridir. Bir delege bu resmî dillerden herhangi biriyle konuşma yapabilir ve konuşma diğer resmî dillere eş zamanlı olarak çevrilir. Aynı şekilde resmî belgeler bu altı dilde yayımlanır. Zaman zaman delegeler hitaplarını yazılı veya sözlü olarak resmî olmayan dillerde de yapabilmektedirler. Bu durumda, ilgili kurul bu metnin ya da konuşmanın altı resmî dilden birine çevrilmesini sağlamak zorundadır.

Avrupa Birliği'nin ise 23 resmî dili ve çalışma dili bulunmaktadır. Kimi ülkelerin aynı dilleri bildirmesi nedeniyle resmî dil sayısı toplam üye ülke sayısından azdır. Herhangi bir dilin *resmî dil* veya *çalışma dili* statüsünün bulunması; ilgili AB kurumlarına gönderilebilecek her türlü belgeye, gönderilen dilde cevap alınabileceğini ve AB'nin her türlü resmî belgenin bu dillerde yayımlanacağını ifade eder. AB Avrupa Komisyonu genel süreçlerde İngilizce, Fransızca ve Almanca kullanmakta, Avrupa Parlamentosu da üyelerinin ihtiyaçlarına göre farklı dillere çeviri hizmeti sağlamaktadır.

Türkiye Türkçesinin hangi ülkelerde resmî statüsünün bulunduğunu araştırınız.

SIRA SİZDE 2

Ulusal dil (bk. resmî dil): Ulusal dil, bir ülkenin nüfusunun çoğunluğu tarafından konuşulan ve yazılan, aynı zamanda ülkenin resmî dili olarak kullanılan dildir. Türkiye Cumhuriyeti'nin ulusal ve resmî dili Türkçedir.

Bölgesel diller ve bölgesel olmayan diller: Bölgesel dil, bir ülkede, genellikle belirli bir bölgede farklı bir etnik grup veya gruplar tarafından kullanılan dil veya dillerdir.

Romanların (eski adıyla Çingene) Hindistan'dan Fransa'ya değin çok farklı ülkelerde konuşulan dilleri ile *Yidişçe,* bölgesel olmayan dillere tipik örneklerdir.

Yerli azınlık dili: Aynı siyasi veya ulusal çevrede, genellikle belirli bir bölgede tarihin eski dönemlerinden beri yaşayan ve çoğunluğun dilinden farklı bir dili

kullanan topluluğun dilini *yerli azınlık* dili olarak nitelendirebiliriz. *Bölge veya Azınlık Dilleri için Avrupa Şartı* adlı belgede bir devletin herhangi bir bölgesinde, o devletin yurttaşı ancak devletin nüfusunun geri kalanından sayıca daha az grup veya gruplar tarafından geleneksel olarak kullanılan diller *bölgesel diller* veya *azınlık dilleri* olarak nitelendirilmiştir. Kısaca (yerli azınlık dilleri), devletin resmî dilinden farklı diller olarak adlandırılabilir. Örneğin Bulgaristan, Yunanistan vd. Balkan ülkelerindeki Türk dilli azınlıklar tarafından konuşulan Rumeli Türkçesi, Kırım Tatarcası, Gagauzca yerli azınlık dilleridir.

Kimi durumlarda yerli azınlık dili kavramı tartışmalı olabilmektedir. Örneğin, Yahudi İspanyolcası diğer adıyla *Ladino* 1492'de İspanya'dan kovularak Osmanlı İmparatorluğu'na sığınan Yahudilerin dili olarak Türkiye'de 520 yıldır konuşulmaktadır. Bu durumda, kökeni İspanya ve İspanyolca olan Ladino'nun yerli azınlık dili mi yoksa göçmen azınlık dili mi olduğu sorusunun kesin bir cevabı yoktur.

Göçmen azınlık dili: Çeşitli nedenlerle yerli coğrafyalarını terk ederek başka ülkelere göç eden ve bulundukları siyasal coğrafyadaki resmî dilden veya çoğunluğun dilinden farklı bir dili konuşan göçmen toplulukların dilidir. Azınlık dilleri genellikle göçmen azınlıkların aleyhine ayrı bir hukuka tabidir.

AB ülkelerinde Avrupa'daki göçmen Türk azınlıklarının konuştuğu Türkçenin hiçbir resmî statüsü yoktur. Türkçe, en az bin yıldır Avrupa'da konuşulmasına karşın Hintçe, Urduca, Arapça vd. göçmen dilleriyle aynı grupta "Avrupalı olmayan dil" olarak değerlendirilmektedir. Rusçanın durumu da Türkçenin durumuna benzemektedir.

Uluslararası dil (küresel dil, ortak dil, lingua franca): Uluslararası dil, ticaret, bilim, diplomasi, eğitim, seyahat vb. amaçlarla farklı ülkelerdeki dillerin konuşurları tarafından ortak anlaşma aracı olarak kullanılan dildir. 19. yüzyılda İngiltere'nin, 20. yüzyılda Amerika Birleşik Devletleri'nin küresel süper güç olmaları siyasetten silahlı kuvvetlere, bilimden ekonomiye değin İngilizce konuşan ülkelerin sağladığı üstünlük, İngilizceyi tartışmasız biçimde uluslararası ortak dil belki de bunun da ötesinde küresel dil hâline getirmiştir. Bu statü özellikle Amerikan geleneklerinin, kültürü ve yaşama biçiminin dünyanın pek çok ülkesinde yayılmasına yol açmıştır. Daha dar coğrafyalarda kullanılan uluslararası diller de vardır.

Orta Çağlarda Batı dünyasında Latince; İslam dünyasında Arapça, modern çağlarda ise önce Fransızca, ardından İngilizce; Sovyetler Birliği'nde ve Sovyet sonrası dönemde eski Sovyet coğrafyalarında ise Rusça ortak dil olmuştur. İspanyolca Orta ve Güney Amerika'daki birçok ülkede resmî ve ortak dildir. Türkiye Türkçesi de özellikle Azerbaycan, Kırgızistan vd. Türk cumhuriyetlerinde fiilen ortak dil olma yolundadır.

Çalışma dili: Resmî dilden farklı olarak ulusüstü, uluslararası kuruluşların kendi birimleri arasındaki iletişimde yazılı ve sözlü olarak yaygın biçimde kullandığı dildir. Avrupa ve dünya ölçeğindeki bu tür yapılanmalarda genellikle başta İngilizce olmak üzere; Fransızca, Almanca, İspanyolca, Portekizce, Rusça, Arapça gibi uluslararası diller, çalışma dilleri olarak kullanılır. Örneğin, NATO'nun resmî çalışma dilleri İngilizce ve Fransızcadır.

Yapay diller: İnsanlar arasındaki sorunların önemli ölçüde birbirini anlamamaktan kaynaklandığını; bu nedenle iletişim engellerinin ortadan kaldırılmasının, insanların birbirlerini kolayca anlayabilmesinin önemli olduğunu düşünen bilim insanları, düşünürler, sanatçılar yüzyıllar boyunca ortak bir dil oluşturmayı düşlemişlerdir. Genellikle Latince, Grekçe ortak ve yaygın sözcüklerle ve basitleştirilmiş dil bilgisi kurallarıyla öğrenme kolaylığı, yaygın ana dillere yakınlık, işlevsellik vb. sağ-

lamak üzere ilk yapay dillerden, *Volapük* (Dünya Dili), 1880 yılında Johann Martin Schleyer tarafından; *Esperanto* (Ümit Dili) 1887 Ludwig Lazarus *Zamenhof* tarafından oluşturulmuştur. Bunların dışında da yapay diller oluşturulmuştur. Yapay dillerin, başlangıçtaki beklentilerin göz önüne alınması durumunda, başarılı olduğu söylenemez.

Resim 1.3

Esperanto Logo
(Dünya Yürüyüşü: Barış için Şiddete Karşı)

DİLLERİN SINIFLANDIRILMASI

Günümüzde yeryüzündeki dillerin sayısıyla ilgili olarak verilen kimi rakamlara karşın dil sayısının kesin olarak belirlenmesi imkânsızdır. Bir dilin bir veya birden çok yazılı biçimi olabileceği gibi sayısız bölgesel ve/veya toplumsal lehçesi vardır. Bunlardan hangisinin veya hangilerinin dil veya lehçe, hatta ağız olduğunu belirlemek yalnızca dil bilimsel bir işlem değildir. Sorunun etnik, toplumsal, siyasal, tarihsel vb. çok boyutlu karmaşık belirleyicileri de vardır.

Dillerin tespitinde kullanılan dil dışı önemli bir ölçüt, herhangi bir yazılı veya sözlü iletişim biçiminin belirli bir siyasal coğrafyada resmen dil olarak tanınıp tanınmamasıdır. ABD, İngiltere, Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda gibi birden fazla bağımsız devlet, aynı adı taşıyan resmî veya fiilen resmî dillere sahip olabilir. Farklı siyasal coğrafyalar olmalarına ve sözlü dildeki farklılıklara karşın Amerika Birleşik Devletleri, Birleşik Krallık'ın fiilen resmî dili olan İngilizceyi, Avusturya ve Almanya'nın fiilen resmî dili olan Almancayı; Lüksemburglular Fransa'nın resmî dili olan Fransızcayı kendi dilleri olarak kabul etmektedirler. Bu örneklerin tam aksine, Moldova'da dil bilimsel bakımdan Romencenin bir lehçesi olduğu bilinen Moldova Romencesini ayrı bir dil kabul etme yönünde bir irade vardır. Aynı iradeyi Azerbaycan Cumhuriyeti'nde de görüyoruz. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra kurulan bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin resmî dili, bağımsızlık sonrası dönemde kabul edilen anayasada Türkçe olarak ifade edilmiş, Azerbaycan radyo ve televizyonlarında Türkiye'de hazırlanan programlar yayımlanmaya başlamıştır; ancak daha sonraki dönemlerde siyasal ve kültürel nedenlerle, ilgili anayasa maddesiyle Azerbaycan Cumhuriyeti'nin resmî dilinin 'Azerbaycanca' olduğu hükmü getirilmiştir. Türkçe, Azerbaycan resmî basın yayın kuruluşlarında İngilizce veya Rusça gibi ve onlarla aynı statüde yabancı bir dil olarak değerlendirilmiştir. Yani resmî dilin adı birkaç sene içinde biri Türkçe olmak üzere üç kez değişmiştir.

Benzer şekilde karşılıklı anlaşılabilirlik oranları yüksek ve belki dil bilimsel olarak farklı diller sayılamayacak derecede birbirine yakın İsveççe ve Norveççe, ayrı diller olarak sınıflandırılmıştır. Karşılıklı anlaşılabilirlik oranı düşük hatta sıfıra yakın olan Wu, Xiang, Han, Hakka, Kantonez ve Min dilleri, aynı siyasi sınırlar içinde bulunduklarından ayrı diller değil, Çincenin lehçeleri olarak kabul edilmektedir. Yugoslavya döneminin Latin ve Kiril harfleriyle yazılan dili *Sırp-Hırvatça;* Yugoslavya'nın dağılmasının ardından siyasal, dinî ve kültürel nedenlerle *Hırvatça, Sırpça, Boşnakça* ve *Karadağca* olarak dörde ayrılmıştır. Bu diller arasındaki karşılıklı anlaşılabilirlik ölçünlü dilde yüzde yüze yakındır. Nitekim Sırplar, diğer dillerin bağımsız diller değil, Sırpçanın birer lehçesi olduğunu savunurken; Boşnaklar ve Hırvatlar kendi dillerinin tarihî dönemlerde de Sırpçadan farklı, bağımsız diller olduğu görüşündedirler.

Küreselleşme, konuşur sayısı az olan birçok dili yok olma tehlikesi ile karşı karşıya getirmiştir. UNESCO'nun yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bulunan diller için hazırladığı atlasta, dünyadaki dillerin sayısının 6000'den fazla olduğu ve bu dillerin yaklaşık olarak yarısının bu yüzyılın sonuna değin yok olma tehlikesi ile karşı karşıya bulunduğu bildirilmektedir.

İNTERNET

Yeryüzündeki çeşitli derecelerde yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bulunan dillerin ülkelere göre etkileşimli atlası için genel ağdaki http://www.unesco.org/culture/languages-atlas/en/atlasmap.html adresinden yararlanabilirsiniz.

Dünya dilleri bir yandan evrensel özellikler sergilerken diğer yandan ortak veya yakın özellikler gösterebilir. Dillerin sayısı, yaşları, farklılıkları ve yakınlıkları, tek veya çok kaynaktan gelişip gelişmedikleri, gelişim süreçleri vb. hususların araştırılması için sınıflandırmaya ihtiyaç vardır.

Dillerin sınıflandırılma ölçütleri, dillerin tarihsel gelişimlerine veya diller arasındaki ilişkilere dayalıdır. Sınıflandırmada kullanılan en temel yöntemler *köken sınıflandırması* (jenealojik veya genetik sınıflandırma) ve *yapı bakımından sınıflandırma*dır (tipolojik sınıflandırma). Köken sınıflandırmasında farklı diller arasında genetik ilişki ve bağlantılar esas alınır; yapı bakımından sınıflandırmada ise dil türlerini ayırmak üzere biçim bilgisel veya söz dizimsel göstergeler kullanılır.

Alan sınıflandırması kullanışlı bir ölçüt değildir. Hiçbir genetik yakınlığı bulunmayan diller aynı ya da komşu coğrafyalarda bir arada veya yan yana bulunabilirler, buna karşılık coğrafi bakımdan birbirinden çok uzaklarda yaşayan iki yerli topluluk aynı dili konuşabilir. Örneğin İstanbul'da 520 yıldır konuşulan Ladino, Türkçenin değil, İspanyolcanın akrabasıdır. Buna karşılık Rusya Federasyonu sınırları içinde Fin-Ogur kavimleri ile komşu coğrafyalarda konuşulan Çuvaşça, Rusçanın veya Fin-Ogur dillerinin değil, yüzlerce kilometre uzaklıkta, belki binlerce yıldır hiçbir bağlantısının bulunmadığı Türkiye Türkçesinin akrabasıdır.

Köken Bakımından Dünya Dilleri

Köken bakımından ya da genetik sınıflandırma, çeşitli dillerin ortak bir ana/ata dilden türediği esasına dayanır. Genetik bakımdan akraba olan diller rastlantısal benzerliklerin dışında; temel sözcüklerin, sayı sistemlerinin aynı kökten gelişmiş olması, ses denklikleri vb. kanıtlanabilir ortak dil bilimsel özellikler gösterirler.

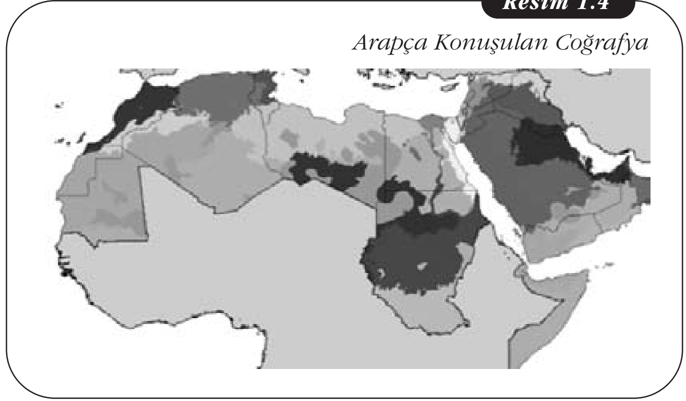
Tarihin tam olarak bilinmeyen dönemlerinde ortak bir ana/ata dilden gelişen yani genetik olarak akraba dillerin oluşturduğu belli başlı dil aileleri alfabe sırasına göre şu şekildedir: *Afroasya dilleri, Altay dilleri, Amerikan yerli dilleri, Avustralya dilleri, Avustroasya dilleri, Avustronezya dilleri, Çari-Nil dilleri, Çin-Tibet dilleri, Dravid dilleri, Eskimo-Aleut dilleri, Hint-Avrupa dilleri, Hoysan dilleri, Karma diller, Mon-Kmer dilleri, Munda dilleri, Nijer-Kongo dilleri, Nil-Sahra dilleri, Paleo-Asya dilleri, Papua dilleri, Ural dilleri, Yapay diller* vb. Aşağıda bu ailelerden en önemlileri hakkında Aronoff ve Rees-Miller'in (2003: 19-42) çalışmasına dayalı olarak bilgi verilecektir.

DİKKAT

Bir aile oluşturan dillere kaynaklık etmiş dillerin de tarihin eski dönemlerinde başka dillerle akraba olması, onların da daha önceki bir tarihte daha farklı dillerle aynı kökene gitmesi kuramsal olarak mümkündür; ancak bunu, şu anki bilgilerle kanıtlamak imkansızdır.

Resim 1.4

Arapça Konuşulan Coğrafya

1. Afroasya (Hami-Sami) dilleri: Kuzey Afrika'da ve Güneybatı Asya'nın birçok bölgesinde en baskın dil ailesidir. Afroasya dilleri; *Sami dilleri, Çad dilleri, Berber dilleri, Kuşi dilleri, Omo dilleri* ailelerinden oluşur.

Sami dillerinin en önemli üyesi, İslam öncesi dönemde yalnızca Arap Yarımadası'nda konuşulan *Arapça*dır. Arapça, İslamiyet'in yayılmasıyla birlikte pek çok yerli dili yok ederek batıda Kuzey Afrika'dan Fransa sınırına, doğuda Orta Asya'ya değin yayılmıştır. Endülüs Emevi Devleti'nin (711-1492) yıkılmasından itibaren Arapça, Malta adası dışında Avrupa'dan silinmiş, doğuda ise Orta Asya'da adacıklar bırakarak Irak-İran sınırına doğru çekilmiştir.

Bugün konuşur sayısı dünyanın en büyük dilleri arasında yer alan Arapçanın yazılı sürümü Kur'an'a ve klasik Arap edebiyatına dayalıdır. Yemen'den Fas'a değin çok geniş bir coğrafyaya yayılan sözlü Arapça değişkeler arasındaki karşılıklı anlaşılabilirlik oranı, uç değişkeler yani Arapçanın konuşulduğu coğrafyaların en uzak bölgelerindeki değişkeler arasında bazen sıfıra yaklaşabilir.

Ailenin önemli dillerinden biri de Yahudilerin dili *İbranice*dir. Antik dönemlerde miladın ilk yüzyıllarına değin konuşulan ve yazılan İbranice Orta Çağlarda genellikle edebiyat ve ibadet dili olarak kullanılmış, 19. yüzyıldan itibaren yeniden canlandırılmaya başlanmıştır. İsrail Devleti'nin kurulmasıyla süreç, devlet desteği altında gelişmiş; İbranice, İsrail'in resmî dili ilan edilmiş ve böylelikle yüzyıllar sonra geniş kitlelerin konuşma dili hâline gelmiştir.

Sami dillerinden bugün konuşuru bulunmayan *Fenike* ve *Arami* dillerinin uygarlık tarihinde önemli yerleri vardır. İbraniceye yakın Fenike dili; bugünkü Filistin, İsrail, Lübnan ve Suriye'nin kıyı kesimlerinde konuşulmuştur. Arami dili ise milattan önce sekizinci yüzyıldan Makedonyalı İskender'in İran'ı ele geçirdiği ikinci yüzyıla değin Orta Doğu coğrafyasında Pers İmparatorluğu başta olmak üzere ortak dil (*lingua franca*) olarak kullanılmıştır. Hiyeroglif yazısıyla yazılan Antik Mısır dili, daha sonra Grek harfleriyle yazılmıştır. Grek harfleriyle yazılmaya başlayan Mısır dili, Kıpti diline gelişmiş; ancak Müslüman Arapların Mısır'ı ele geçirmesiyle Kıpti dili yerini Arapçaya bırakmıştır. Kıpti dili günümüzde Kıpti Hristiyanlar tarafından ibadet dili olarak kullanılmaktadır.

Çok sayıda dilden oluşan *Nijer-Kongo dilleri, Nil-Sahra dilleri, Hoysan dilleri* Afrika'daki diğer dil aileleridir.

2. Altay dilleri: Adını Altay dağlarından alan Altay dilleri; aralarındaki genetik akrabalık kesin olarak ortaya konulamayan Türk dilleri, Moğol dilleri ve Mançu-Tunguz dillerinden oluşur. Korece ve Japoncanın da bu grupta yer aldığını ileri sürenler olduğu gibi; bu diller arasındaki yakınlıkların genetik birliğe değil uzun süreli ve yoğun ilişkilere bağlı olduğu düşüncesiyle Altay dilleri kuramına karşı çıkan görüşler de vardır. Türkçe, Altay dillerinin yazı dili sayısı bakımından en kalabalık dilidir.

DİKKAT

Dil araştırmacıları, Altay dilleri teriminin bugün köken birlikleri kanıtlanmış bir dil ailesini ifade etmek için değil; tarihte birbirleriyle yoğun ilişkide bulunmuş ve ortak yapısal özellikler taşıyan dillerle ilgili bir varsayım olarak kullanıldığını belirtmektedirler.

Moğol dilleri esas olarak Moğolistan'da, Rusya Federasyonu ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin Moğolistan'a sınırdaş coğrafyalarında konuşulur. Rusya Federasyonu'nda Aşağı Volga havzasında Kalmukya'da konuşulan Kalmukça ve Baykal Gölü'nün doğusunda ve güneyinde konuşulan Buryatça da bir Moğol dilidir. Moğolca, Kalmukça ve Buryatça en çok konuşuru bulunan Moğol dilleridir.

Tunguz dilleri Sahalin adaları da dahil olmak üzere orta ve doğu Sibirya'ya, Çin ve Moğolistan'ın kuzeydoğusundaki bölgelere dağılmıştır. Mançuca, grubun en tanınan ve Çin'de Qing hanedanını kuran (1644-1911) Mançuların dilidir.

Altay dillerinin muhtemel üyeleri Korece ve Japonca, akrabası bulunmayan yalnız dillerdir.

Altay dilleri yapı bakımından yüksek düzeyde sondan eklemelilik özelliği gösterir. Cümleler Ö-N-Y (Özne-Nesne-Yüklem) dizilişindedir. Adların cinsiyet sınıflandırmasında örneğin Almanca, Ukraince üç (eril, dişil, nötr), İngilizce iki cinsiyet (eril, dişil) işaretlerken Altay dillerinde Ural dillerinde olduğu gibi adlarda bir cinsiyet ayrımı yoktur. Ünlü uyumları ve son çekim edatları Altay dillerinin diğer ortak özelliklerindendir.

3. Avustronezya (Malay-Polinezya) dilleri: Bu dil ailesinin konuşulduğu coğrafya Pasifik Okyanusu boyunca Malezya ve Endonezya'dan Yeni Gine, Yeni Zelanda ve Filipinler'e, batıda ise Madagaskar'a değin uzanır. *Malayca,* Malezya'nın; *Endonezce,* Endonezya'nın resmî dilleridir. Yüzlerce dilden oluşan bu ailenin küçük dilleri sayısız adaya dağılmış durumdadır.

4. Çin-Tibet dilleri: Çin-Tibet dilleri ailesinin konuşurlarının büyük bir bölümü Güneydoğu Asya'da bulunmaktadır. Çin-Tibet dilleri ailesi, *Çin dilleri* ve *Tibet-Burma dalları*ndan Tibet-Burma dalı da *Tibetçe* ve *Burmaca*dan oluşmaktadır. Ayrıca pek çok küçük dil Çin, Burma, Hindistan, Nepal ve diğer ülkelerde konuşulmaktadır. Bu dil ailesinin henüz ortak kabul gören bir sınıflandırması yapılmamıştır.

Resim 1.5

1914'te Belli Başlı Avrupa Dillerinin Coğrafi Dağılımı

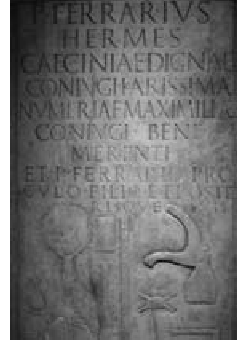
Kaynak: *http://www.zonu.com*

5. Hint-Avrupa dilleri: Hint-Avrupa dilleri ailesi dünyanın coğrafi bakımdan en yaygın, konuşur sayısı bakımından en kalabalık dillerinden biridir. Bu ailenin doğal sınırları doğu-batı ekseninde Doğu Türkistan yani Çin'in batı bölgesinden Avrupa'nın en doğusuna; kuzey-güney ekseninde ise İskandinavya ve Kuzey Buz Denizi'nden Güney Afrika'ya, Güney Asya'ya değin uzanır.

Hint-Avrupa dilleri İngiliz, Fransız, İspanyol, Portekiz vd. sömürgeciler tarafından dünyanın hemen hemen bütün coğrafyalarına, Amerika ve Afrika'dan Avustralya'ya kadar taşınmış, bu coğrafyalar adeta paylaşılmıştır. Bu paylaşımda Kuzey Amerika'da İngilizce, Kanada'da İngilizce ve Fransızca; Orta ve Güney Amerika'da İspanyolca; Brezilya'da Portekizce baskın resmî diller olmuştur. Avustralya kıtası ve Yeni Zelanda İngilizcenin; Endonezya Felemenk dilinin etki alanı olmuş, Afrika da benzer şekilde ve merkezde Fransızca ağırlıkta olmak üzere, İspanyolca, Portekizce ve İngilizce tarafından paylaşılmıştır. Okyanuslardaki adalar da bu dillerin dil bilimsel egemenliği altına girmiştir. Asya'da İngilizce, Hindistan, Pakistan vd. coğrafyalarda Vietnam vd. bazı daha dar coğrafyalarda ise Fransızca egemen olmuştur. Son yüz elli yılın Avrasya'daki sömürgeci gücü Rusya'nın dili Rusça, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinden kalan bütün siyasal coğrafyalarda tartışmasız biçimde egemenliğini sürdürmektedir.

Resim 1.6

Eski Latince bir yazıt

Avrupa kıtasında ise kıyıda (periferi) Bask dili, Ural dilleri, Kafkas dilleri gibi farklı dil aileleri ile çevrili olan Hint-Avrupa dillerinin Avrupa kolu başlıca şu kollardan oluşur:

A. Avrupa Dilleri: Hint-Avrupa dillerinin batıdaki ana kolu Avrupa'da konuşulan dillerdir. Avrupa kıtasında yaşayan nüfusun büyük çoğunluğu birbiriyle akraba Latin, Germen, Slav ailelerinden oluşan dilleri konuşur. Avrupa kıtasında konuşulan Altay dilleri (Türkçe, Tatar Türkçesi, Gagauzca, Tatarca vd.), Fin-Ogur dilleri (Fince, Macarca, Estonca, Lapça vd.), Baskça ve Maltzı Hint-Avrupa dilleri ailesinde yer almaz.

Hint-Avrupa dillerini konuşanların Avrupa'ya doğudan, Asya'dan tarihin belirli dönemlerinde göç ettiği ve Anadolu'nun bu göçte kilit rol oynadığı var sayılmaktadır.

a. Germen dilleri: Kuzeybatı Avrupa'dan Orta Avrupa'ya değin uzanır. Bu grubun içinde *Almanca, İngilizce, İsveççe, Norveççe, Danca* ve *İzlanda* dili yer alır. İkinci Dünya Savaşı öncesinde Avrupa'da milyonlarca kişi tarafından konuşulan Germen, Slav ve İbrani-Arami dillerinin karışımı *Yidişçe* de bu gruptadır. En büyük Germen dillerinden olan Almancanın yüz milyona yakın konuşuru bulunmaktadır. Almanca, Avrupa'nın ana dili olarak konuşulan en büyük dilidir. Almanya, Avusturya ve İsviçre'nin yanı sıra ABD, Brezilya, Polonya, Kanada, Kazakistan, Rusya ve İtalya'da yüz binlerce kişi tarafından ana dili olarak konuşulmaktadır.

b. Kelt dilleri: Batıya doğru çekilen Kelt dilleri arasında Galler dili, İrlanda dili, İskoçya'da Gaelik dili ve Fransa'da Breton dili yer alır.

c. Latin dilleri: Roma İmparatorluğu'nun yönetim dili Latinceden gelişen Latin dilleri Romanya ve Moldova dışında, genellikle Avrupa'nın güneybatısında konuşulur. Fransızca, İtalyanca, İspanyolca, Portekizce, Romence, İspanya'da konuşulan Katalanca yaşayan belli başlı Latin dilleridir.

d. Baltık dilleri: Hint-Avrupa dilleri haritasının en kuzeybatısında Slav dillerine yakın Baltık dilleri Litvanya ve Latviya dilleri yer alır.

e. Slav dilleri: Genellikle Avrupa'nın doğusunda ve merkezinde konuşulan Slav dilleri coğrafi bakımdan *Doğu Slav dilleri, Batı Slav dilleri* ve *Güney Slav dilleri* olmak üzere üç gruba ayrılır. Rusça, Beyaz Rusça ve Ukraince en önemli Doğu Slav dilleridir. *Çekçe,* Türkçede *Lehçe* olarak adlandırılan *Polce* ve *Slovakça* Batı Slav dilleridir. Karşılıklı anlaşılabilirlik Çekçe ve Slovakça arasında yüksek, Polce ile diğer

diller arasında belirli bir ölçüdedir. Yazı dili sayısı bakımından ailenin en kalabalık grubu Güney Slav dilleri *Bulgarca, Boşnakça, Hırvatça, Karadağca, Makedonca* ve *Sırpça*dır. Güney Slav dilleri arasında karşılıklı anlaşılabilirlik oranı yüksektir.

f. Bağımsız diller (Arnavutça, Yunanca ve Ermenice): Hint-Avrupa dillerinin Avrupa'daki iki yalnız dili Arnavutça ve Yunancadır. Birbirlerine pek yakın sayılamayacak derecede farklılıkları bulunan kuzeyde *Geg,* güneyde *Tosk* lehçelerinden oluşan Arnavutçanın yakın akrabası yoktur. Yunanca ve Kafkaslarda konuşulan Ermenice de diğer bir yalnız Hint-Avrupa dilidir.

Hindistan'dan Batı Avrupa'ya değin hemen hemen bütün ülkelerde konuşulan Roman (Çingene) dilleri de Hint-Avrupa dilleri ailesi içinde yer alır.

On yedi yüzyıl önce Anadolu'da konuşulan ve yazılan Hititçe gibi Anadolu dilleri ve Çin'in batısında kalan coğrafyada miladın ilk binyılında konuşulan Toharca önemli tarihî Hint-Avrupa dilleridir.

Baskça; İspanya ve Fransa arasında, Pirenelerde konuşulan Avrupa kıtasında Macarca, Maltız, Estonca ve Fince ile birlikte Hint-Avrupa dilleri ailesine mensup olmayan az sayıdaki dilden biridir.

B. Hint-İran Dilleri: Kafkaslardan Doğu Türkistan'a ve Bangladeş'e değin Asya'nın güneyinde ve güneybatısında yer alan Hint-İran dilleri, *Hint dilleri* ve *İran dilleri* olmak üzere ikiye ayrılır.

a. Hint dilleri: Hint dilleri; devamlılık gösteren coğrafyalarda, Pakistan'ın büyük bir bölümü, Hindistan'ın merkezi ve kuzeyi, Nepal ve Bangladeş'te çok sayıda yazı dilinden oluşur. Hindustani adlı ortak dilin çatısı altında toplanabilecek Urdu dili (Pakistan) ile Hintçe konuşur sayısı bakımından en önemli dillerdir. *Sindi, Batı Pencabi* (Pakistan), *Nepalce* (Nepal), *Keşmiri, Doğu Pencabi, Gucarati, Racasthani, Marathi* vd. (Hindistan), *Bengali* (Bangladeş ve Hindistan), *Sinhala* (Sri Lanka) belli başlı diğer Hint dilleridir. Bu grupta yer alan *Sanskrit,* Hindistan uygarlığının klasik dili, *Pali* ise Budizm öğretisinin dilidir.

Ethnologue; SIL (Dil bilim Yaz Okulu) adlı bir kuruluşun, dünyanın 6,909 bilinen yaşayan dilini katologlayan, basılı ve web yayın şeklindeki ansiklopedik başvuru çalışmasının adıdır.

b. İran dilleri: Üç dört bin yıl önce Avrasya coğrafyasında konuşulduğu varsayılan kuramsal Ana İrancadan gelişen İran dilleri, **Ethnologue**'un raporuna göre 87 sözlü ve yazılı dilden oluşan geniş bir ailedir. Hint dilleriyle birlikte, *Aryan dilleri* ailesinin (Hint-Avrupa) Asya kolunu oluşturan İrani dillerin konuşulduğu eşzamanlı coğrafya; doğudan batıya Çin'in batısından Sind Nehri, Pamir ve Süleyman Dağlarından Suriye'nin kuzeyine, Anadolu içlerine; kuzeyden güneye Aral Denizi ve Kafkas Dağlarından Basra Körfezi ve Umman Denizi'ne değin uzanır. İrani dillerin konuşur sayısı ve kültür tarihi bakımından en önemlisi İran'ın resmî dili Farsçadır. Deri (Afganistan Farsçası) ve Tacikçe (Tacikistan Farsçası), İran Farsçasına oldukça yakındır. Kurmanci ve Sorani (Irak, Türkiye ve İran sınırları boyunca), Zazaki (Anadolu), Tatça, Talışça ve Osetçe (Kafkaslar), Beluçça (Pakistan ve İran), Peştunca (Afganistan, Pakistan), Pamir dilleri (Tacikistan, Çin, Afganistan, Pakistan) diğer belli başlı İrani dillerdir.

Bu dillerden Osetçe, Tatça, Talışçanın Azerbaycan'daki değişkeleri ve Kurmancinin Ermenistan ve Gürcistan'daki değişkeleri Avrupa'da, diğer dillerin tamamı Asya kıtasındadır.

6. Ural dilleri: Asya'nın kuzeybatısı ile Avrupa'nın kuzeydoğusunda İskandinavya'dan Ural Dağlarına değin uzanan coğrafyada konuşulan ve Türk dilleri ile Hint-Avrupa dilleri tarafından bloke edilen Ural dilleri, *Fin-Ogur dilleri* ve *Samoyed dilleri* olmak üzere iki ana gruba ayrılır. Fin-Ogur dilleri; Baltık Denizi civarın-

da Baltık-Fin dilleri, Saami (Sami) veya Kuzey İskandinavya'da Lap dilleri, Avrupa Rusyası'nın kuzeydoğusunda Perm dilleri, Batı Sibirya'da ve Macaristan'da Ogur dilleri gibi birkaç alt gruptan oluşur. Baltık-Fin dilleri Fince ve Estonca, Ugur dillerinden Macarca en çok konuşuru bulunan dillerdir. Orta Avrupa'da konuşulan *Macarca* diğer Ural dillerinden izoledir.

Konuşur sayısı bakımından küçük dillerden oluşan Samoyed dilleri genel olarak Kuzey Avrasya'da Kanin Yarımadası'ndan Taymır Yarımadası'na kadar uzanan bir coğrafyada konuşulur.

7. Kafkas dilleri: Diller ve halklar dolambacı olan Kafkaslarda Kafkas dillerinin yanı sıra Altay dilleri (Azeri Türkçesi, Karaçay-Balkarca, Kumukça vd.), Hint-Avrupa dilleri (Rusça, Beyaz Rusça, Ukraince, Ermenice, Osetçe, Talışça, Yidişçe, Almanca vd.) gibi farklı dil ailelerine mensup çok sayıda dil konuşulur.

Kafkas dilleri üç aileden oluşur. Kartvel (Güney Kafkasya dilleri) ailesinin en önemli üyesi Gürcistan'ın resmî dili olan Gürcücedir. İkinci aile Kuzeybatı Kafkas dilleri (Batı Kafkas, Abhaz-Adıge dilleri), üçüncü aile ise Kuzeydoğu Kafkas dilleridir (Doğu Kafkas, Nah-Dağıstan dilleri). Kuzeybatı Kafkas dilleri, hukuki olarak Gürcistan'a bağlı; ancak fiilen Rusya Federasyonu'nun kontrolünde olan Abhazya'da ve Rusya Federasyonu'nun Karaçay-Çerkes, Kabardin-Balkar Cumhuriyetlerinde konuşulur. Bu dillerin Türkiye, Suriye ve Ürdün'de kopuntuları (diaspora) vardır. Kuzeydoğu Kafkas dilleri; Rusya Federasyonu'nun Çeçenya, İnguşetya ve Dağıstan cumhuriyetlerinde belli başlı yazı ve konuşma dilleri olan Çeçence, İnguşça ve Avarcadan oluşur.

Belli başlı dünya dil aileleriyle ilgili olarak Ethnologue tarafından verilen bazı istatistiki bilgiler şu şekildedir (www.ethnologue.com):

Tablo 1.1
Dil Aileleri ve Konuşur Sayısı

Dil ailesi	Yaşayan diller		Konuşur sayısı			
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Ortalama	Medyan
Afro-Asya	353	5,11	359,495,289	6,03	1,04,400	21,300
Avustronezya	1,231	17,82	353,585,905	5,93	287,235	3,650
Hint-Avrupa	426	6,17	2,721,969,619	45,67	6,389,600	152,370
Nijer-Kongo	1,510	21,86	382,257,169	6,41	253,150	25,600
Çin-Tibet	445	6,44	1,259,227,250	21,13	2,829,724	15,700
Trans Yeni Gine	475	6,88	3,334,267	0,06	7,020	1,500
Altay	64	0,93	139,525,936	2,34	2,180,093	65,000
Ural	35	0,51	21,415,040	0,36	611,858	5,750

Ethnologue, Türk cumhuriyetlerinde ve diğer ülkelerdeki yerli Türk topluluklarında resmî statüleri bulunan Azerice, Başkurtça, Kazakça, Kırgızca, Özbekçe, Sahaca (Yakutça), Tatarca, Türkmence vd. Türk dilleri, uluslararası kurumlarda kendi bildirdikleri adlarla tescil edildiklerinden, bu diller resmî mevzuatta Türkçe çatısı altında toplanmamaktadır. Türkçe konuşanların sayısında olduğu gibi, rakamların ne kadar gerçekçi veya güncel olduğu ayrı bir inceleme konusu olmakla birlikte çizelge belli başlı dünya dillerinin konuşur sayısı bakımından sıralanması hakkında bir fikir vermektedir (Johanson, Csató 2006: 13-14).

Ana dili veya birinci dil olarak en çok konuşuru bulunan dünya dilleri de aynı kaynak tarafından Tablo 1.2'de görüldüğü gibi şöyle sıralanmaktadır:

Tablo 1.2
Ana Dili Olarak Konuşulan Dünya Dilleri Sıralaması

Sıra	Dil	Konuşulduğu asıl ülke	Konuşulduğu toplam ülke sayısı	Konuşur sayısı (milyon)
1	Çince	Çin	31	1,213
2	İspanyolca	İspanya	44	329
3	İngilizce	İngiltere	112	328
4	Arapça	Suudi Arabistan	57	221
5	Hintçe	Hindistan	20	182
6	Bengalce	Bangladeş	10	181
7	Portekizce	Portekiz	37	178
8	Rusça	Rusya Federasyonu	33	144
9	Japonca	Japonya	25	122
10	Almanca	Almanya	43	90,3
16	Fransızca	Fransa	60	67,8
19	İtalyanca	İtalya	34	61,7
21	*Türkçe*	*Türkiye*	*36*	*50,8**
46	Özbekçe	Özbekistan	14	20,3
49	Azerice	İran	17	19,1
84	Uygurca	Çin	15	8,8
87	Kazakça	Kazakistan	14	8,3

SIRA SİZDE 3

Fransızca, İspanyolca ve Portekizcenin hangi ülkelerde resmî dil veya ortak dil olarak kullanıldığını araştırınız.

Yapı Bakımından Dünya Dilleri

Dillerin sınıflandırılmasında kullanılan bir diğer önemli yöntem, yapı bakımından sınıflandırmadır. Dünya dilleri yapı bakımından başlıca; *bitişken (eklemeli) diller, bükünlü (çekimli) diller ve yalınlayan diller* olmak üzere üçe ayrılır.

Bitişken (eklemeli) diller: Eklemeli dillerde üretim ve çekim, sözcük kök veya gövdelerinin sonuna yeni sözcükler yapan eklerin; çatı, zaman, kip, kişi ekleri gibi belirli dilbilgisel işlevleri bulunan çekim eklerinin getirilmesi yani eklenme yoluyla gerçekleştirilir. Türkçe yalnızca sondan eklemeli bir dil olduğundan eklenme, *son eklenme* şeklinde gerçekleşir. Fince, Macarca, Japonca hatta Afrika'da konuşulan Swahili dili yüksek derece eklemeli dillerdir. İngilizce, Farsça gibi Hint-Avrupa dillerinde *son eklenme*nin yanı sıra *ön eklenme* ve *iç eklenme* de vardır. Örneğin dilimize Batı dillerinden kopyalanmış olan *anormal, deşarj;* Arapçadan kopyalanmış olan *namüsait, bitaraf* sözcüklerinde Farsça *na-* ve *bi-* ile yapılan ön eklenme; Fransızcadan kopyalanan *regülatör* sözcüğünde son eklenme (regüla**tör**), yine Fransızcadan kopyalanan *reformasyon* sözcüğünde ise ön eklenme ve son eklenme (**re**-form-**asyon**) görülmektedir.

DİKKAT

Bitişken (eklemeli) dillerde sözcüğün kökünde bir değişiklik olmaz. Sözcük köküne ek adı verilen ve belli işlevleri olan ögeler eklenerek yeni sözcükler yapılır ya da sözcükler arasındaki dilbilgisel ilişkiler ifade edilir.

Bükünlü (çekimli) diller: Yunanca, Latince, İngilizce, Rusça, Ukraince, Arapça, İbranice bükünlü dillere örnek verilebilir. Bükünlü dillerde sözcüğün biçiminin değişmesi anlamın ve/veya dilbilgisel işlevin de değiştiğini gösterir. Bükünlü dillerin en belirgin özellikler taşıyanı Arapçadır. Arapça söz üretiminin büyük çoğunluğu hatta çekimler; üçlü, kısmen dörtlü ve beşli ünsüz köklerden *vezin* adı verilen belirli kalıplara göre yapılır. Örneğin, ***ktb*** "yazmak" kökünden yer adı yapan ***mekteb;*** eylemin özne biçimini gösteren ***kâtib;*** edilgen tümleç adı yapan ***mektub***, *mekteb* sözcüğünün çoğul biçimini gösteren ***mekâtib*** yapılması gibi. Kök ünsüzleri, türetilen her sözcükte aynı sırada korunur.

İngilizcedeki gibi Hint-Avrupa dillerinde ünsüzler çoğu zaman sabit kalmak kaydıyla sözcüğün ünlüleri değişerek İng. *g**oo**se* "kaz" > *g**ee**se* "kazlar", İng. *f**oo**t* "ayak" > *f**ee**t* "ayaklar" vd. çoğul yapımı; İng. **go** "gitmek" > **went** > **gone** zamanın işaretlenmesi vb. dilbilgisel işlevler bükünlenme yoluyla gerçekleşebilir.

Yalınlayan diller: Bu dillerde çekim yoktur. Sözcüğün biçimi değişmez veya sözcüğe herhangi bir gramatikal birim eklenmez. Dilbilgisel işlevler sözcük sırasıyla ve işlev sözcükleriyle gösterilir. Çince, Tibetçe ve Vietnamca yalınlayan dillerin en tipik örnekleridir. Bu dillerde tonlama ve vurgulamanın birinci derecede dilbilgisel işlevi vardır.

Sonuç olarak bükünlü diller eklemelilik, eklemeli diller nadir de olsa çeşitli dil bilimsel nedenlerle bükünlülük özelliği gösterebildiklerinden bükünlü ve eklemeli hatta yalınlayan diller arasında kesin ayrımlar yapmak mümkün değildir. Bir dil, örneğin İngilizce aynı anda çekimli ve eklemeli özellikler gösterebilir.

Söz Dizimi Bakımından Diller

Dünya dilleri, cümle içinde yer alan temel ögelerin, yani özne (Ö), nesne (N) ve yüklemin (Y) dizilişine göre altı gruba ayrılır. Dünya dillerinin % 86,57'si ÖNY ve ÖYN dizilişine göre konuşmaktadır. Dillerin söz dizimsel bakımdan sınıflandırması ile genetik bakımdan sınıflandırılması birbiriyle doğrudan ilgili değildir. Örneğin Farsça, Japonca ve tarihî Latince, Türkçe, Moğolca, Japonca vd. ile birlikte ÖNY grubunda; Çincenin Mandarin değişkesi, Rusça, İngilizce ise ÖYN grubunda yer alır (Meyer, 2010: 36-37). Tablo 1.3'te dünya dillerinin söz dizimi bakımından sınıflandırılması yer almaktadır:

Tablo 1.3
Söz Dizimi Bakımından Dünya Dillerinin Sınıflandırılması

Söz sırası	Sıklık	Örnek diller
ÖNY (özne-nesne- yüklem)	180 dil (% 44,78)	Bengalce, Farsça, Hintçe, Japonca, Latince, Türkçe
ÖYN (özne-yüklem-nesne)	168 (% 41,79)	Arapça (konuşma dili), Fransızca, İngilizce, İspanyolca, Malayca, Mandarin, Portekizce, Rusça
YÖN (yüklem- özne-nesne)	37 (% 9,20)	Arami, Arapça (edebî dil), İbranice, İrlanda dili
YNÖ (yüklem-nesne-özne)	12 (% 2,99)	Aneityan, Baure
NYÖ (nesne-yüklem-özne)	5 (% 1,24)	Apalai, Arecua, Hixkaryana
NÖY (nesne-özne-yüklem)	0	
Toplam	**402**	

Diğer Sınıflandırmalar

Dünya dilleri dil bilimciler tarafından *'analitik diller', 'sentetik diller'* ve *'birleştiren (polisentetik)' diller* olarak da sınıflandırmaktadır. Örneğin Eskimoların, Amerika yerlilerinin ve Avustralyalı Aborjinlerin dilleri gibi birleştiren dillerde bitişken ve çekimli özellikler taşıyan uzun, adeta cümle görünümündeki sözcükler bir aradadır, hatta cümle; uzun ve tek bir sözcük olabilmektedir.

Ses birim dökümü: *Ses birim envanteri* de denir. Bir dildeki ünlü ve ünsüzlerin, anlam ayırt eden konuşma seslerinin tamamıdır.

Diller ses bilgisel bakımdan *ünlü dilleri* ve *ünsüz dilleri* olarak da sınıflandırılabilir. Ünlü dilleri, adından da anlaşılacağı gibi bir dilin **ses birim dökümü**ndeki ünlü ve ikiz ünlü (diftong) sayısının ünsüz sayısına yakın olduğu dillerdir. Ünsüz dilleri ise az sayıdaki ünlüye karşın dilin, ünsüzlerin ses birim dökümünün büyük bir bölümünü oluşturduğu dillerdir. Ünlü dillerine Felemenkçe, ünsüz dillerine Çeçence, Gürcüce ve Arapça örnek verilebilir.

TÜRKÇENİN DÜNYA DİLLERİ ARASINDAKİ YERİ

On sekizinci yüzyılın başında Poltava Savaşı'nda (1709) Ruslara esir düşen ve 1711-1722 yılları arasında Sibirya'da kalan Alman kökenli İsveçli subay ve kâşif J. von Strahlenberg (1676-1747); Fin-Ogur, Türk ve Moğol dilleri arasındaki ortak özellikleri ve Runik yazılı metinleri 1730 yılında İsveç'in Stockholm şehrinde yayımlanan eseriyle ilk kez dile getiren bilim insanlarından biriydi. Ural-Altay dilleri kuramı yakın dönemlere değin benimsenmiş, ancak araştırmaların gelişmesiyle günümüzde, bilim çevrelerinde Ural dilleri ile Altay dilleri arasındaki ilişkiye dayalı yakınlıklar ve kimi yapısal benzerlikler ve ortaklıklar bulunmakla birlikte her iki ailenin genetik bakımdan aynı ata dilden gelişmediği kabul edilmektedir. Ancak Türkçe, Macarca, Fince vd. bir bölümü tarihî ve modern dil temaslarına dayalı, bir bölümü temaslardan bağımsız olarak erillik-dişillik bulunmaması, kişi zamirlerindeki benzerlikler, ünlü uyumları, sayı sıfatlarında nitelenen ismin çokluk eki almaması, söz diziminde (özne) + (nesne) + esas fiil + (yardımcı fiil) vb. birtakım ortak özelliklere sahiptir.

Türkçe ve Altay dilleri: Türkçenin kaynak bakımından dünya dilleri arasında Altay grubunda yer aldığına, başta Moğol ve Mançu-Tunguz dilleri olmak üzere Korece ve Japonca ile akraba olabileceğine ilişkin genel bir kabul vardır. Altay dilleri kuramına göre, yukarıda sıralanan diller binlerce yıl önce Altay Dağları civarında konuşulan ortak bir ana dilden yani Ana Altaycadan türemiştir. Altay Dağları düzlüklerinde yaşayan ortak Ana Altayca konuşan konargöçer toplulukların bir bölümü batıya, Avrupa'ya doğru; bir bölümü doğuya Japonya'ya ve Kore Yarımadası'na göç etmişlerdir. Ancak Hint-Avrupa dilleri ailesinin genetik akrabalığı kesin olmasına karşın N. Poppe, T. Tekin gibi bir bölüm Türkolog ve Altayist, Altay dilleri ailesinin varlığını kabul ederken G. Doerfer, G. Clauson vd. bilim insanlarının bir bölümü temas kökenli olmayan ortak temel söz varlığının azlığı, sayı sisteminin birbirine benzememesi vb. nedenlerle Altay dilleri kuramını kabul etmemektedir. Bununla birlikte mevcut ortaklık ve benzerliklerin genetik değil, dillerin temaslarının sonucu olduğunu düşünmektedirler. Ancak bazı araştırmacılar da Altay dillerinin diğer dil ailelerine örneğin Hint-Avrupa dillerine oranla çok daha eski tarihte birbirlerinden ayrıldıklarından ortaklıkların daha az olduğu görüşündedir.

Altay dilleri ailesinin üyelerinden Moğol dilleri, esas olarak Moğolistan'da ve Çin'in kuzeyinde İç Moğolistan'da konuşulur. Moğolistan'da Kiril alfabesi, iç Moğolistan'da ise tarihî Uygur yazısından geliştirilen ve yukarıdan aşağı doğru yazılan Moğol yazısı kullanılır. Japonca, Çinceden alınan Kanci ve Kancinin basitleşti-

rilmiş şekilleri Hiragana ve Katagana alfabeleri ile yazılmakta Koreliler ise kendi geliştirdikleri Kore alfabesini kullanmaktadırlar. Tunguz dilleri ailesinin üyesi olan Mançuca ise, Mançurya'da Çin'in kuzeydoğusunda dağınık adalar hâlinde konuşulmaktadır.

Türkçenin binlerce yıl önce Moğolca ile tek bir dil olduğu varsayılan döneme *Ana Altayca* adı verilir. Türkçe, *İlk Türkçe* adı verilen süreçte yani Büyük Hun İmparatorluğu döneminde bağımsız bir dil hâline gelmiş, Avrupa Hun İmparatorluğu döneminde ise *Ana Türkçe* adı verilen süreç başlamıştır. Yazılı ilk olgunlaşmış Türkçe belgelerin bulunduğu Göktürk dönemi ile Uygur dönemlerine de *Eski Türkçe* adı verilir. Bu konuyla ilgili olarak kitabınızın üçüncü ünitesinde ayrıntılı bilgi verilmiştir.

Altay dilleri ailesinin en çok yazı dili ve konuşuru bulunan üyesi Türkçedir. Türkçe çatısı altında toplanan Türk yazı dillerinin sayısı en az yirmi dörttür. Türk dilli toplulukların toplam nüfusu kesin olarak bilinmemekle birlikte sayının 150 milyondan fazla olduğu öngörülmektedir. Türkçe aynı zamanda ailenin coğrafi bakımdan da en geniş sınırlara sahip dilidir.

Türk Yazı Dillerinin ve Lehçelerinin Sınıflandırılması

Avrasya coğrafyasına yayılan Türk dillerinin sınıflandırılması ile ilgili genetik, coğrafi, etnik, tipolojik birçok ölçüt ve sınıflandırma girişimi vardır. Johanson ve Csató (2006: 82) coğrafi, genetik ve tipolojik ölçütleri esas alarak yaptıkları sınıflandırmada Türk dillerini altı gruba ayırırlar:

1. ***Güneybatı (GB), Oğuz Türkçesi:*** Bu grup kendi içinde batı (b) ve doğu (d) olmak üzere ikiye ayrılır. GBb grubunda Gagauzca, Türkiye Türkçesi ve Azerice; GBd grubunda ise Türkmence yer alır. Salırca (Salarca) tarihî olarak Oğuz grubundan gelişmiştir.
2. ***Kuzeybatı (KB), Kıpçak Türkçesi:*** Kıpçak grubu batı (b), kuzey (k) ve güney (g) alt gruplarından oluşur. KBb grubunda Kumukça, Karaçay Balkarca, Kırım Tatarcası ve Karayca; KBk veya Volga (İdil) grubunda Kazan Tatarcası ve Başkurtça; KBg veya Aral-Hazar grubunda Kazakça, Karakalpakça, Kıpçak-Özbek ve Nogayca bulunur. Altay Türkçesi ile güçlü genetik bağlarına karşın Kazakçaya çok yakın olan modern Kırgızca da bu grupta değerlendirilebilir.
3. ***Güneydoğu (GD), Uygur Türkçesi:*** Bu grup da kendi içinde batı (b) ve doğu (d) olmak üzere ikiye ayrılır. GDb grubunda Özbekçe ve Özbekçenin değişkeleri, GBd grubunda Modern Uygurca, Sarı Uygurca ve Salırca/Salarca yer alır.
4. ***Kuzeydoğu (KD), Sibirya Türkçesi:*** KD grubu kendi içinde kuzey (k) ve güney (g) alt gruplarından oluşur. KDk grubunda Sahaca (Yakutça) ve Dolganca vardır. Ayrışık (heterojen) bir grup olan KDg grubu da 4 alt gruba ayrılır. Sayan Türkçesi: Tuvaca ve Tofaca; Yenisey Türkçesi: Hakasça, Şorca ve ilgili değişkeler; Çulım Türkçesi: Küerik vd. değişkeler ve son grupta da Altayca ve değişkeleri bulunur.

   Yok olmak üzere bulunan Mançurya'daki Fü-yü Kırgızcası, Kırgızcanın bir değişkesi olarak kabul edilmesine karşın Yenisey Türkçesine; Sarı Uygurca da güney Sibirya grubuna daha yakındır.
5. ***Çuvaşça, Ogur/Bulgar grubu:*** İlk Türkçe döneminde Türk dillerinden ayrılan Çuvaşça bu grubun tek yazı dilidir.

6. ***Halaçça, Argu Türkçesi:*** Orta İran'da konuşulan Halaççanın Divanü Lugâti't-Türk'te Arguca olarak anılan dilin devamı olduğu düşünülmektedir.

İNTERNET

Türkiye Türkçesinin Avrupa Birliği ülkelerindeki statüsünü merak ediyorsanız genel ağdaki http://yayinlar.yesevi.edu.tr/files/article/227.pdf adresinden *"Avrupa Birliğinin Yeni Motto-su 'Farklılıkta Birlik' ve Türkçenin Farklılıkta Birlik'teki Yeri"* başlıklı makaleyi okuyabilirsiniz.

Türkiye Türkçesi

Türk yazı dilleri ailesinin konuşur sayısı bakımından en büyük dili Türkiye Türkçesidir. Günümüzde Türkiye Türkçesi, Türkiye'nin yanı sıra, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde de resmî dildir. Kosova'da Türklerin yoğun olduğu bazı yerel yönetimlerde belediye sınırları içinde Arnavutça ve diğer dillerle birlikte Türkiye Türkçesi resmî dildir. Her ne kadar *Türkiye Türkçesi* terimi kullanılsa da Türkçe, ana dili olarak Balkanlarda Bulgaristan, Yunanistan, Makedonya, Romanya'da; göçmen azınlık dili olarak başta Almanya olmak üzere, Avusturya, Belçika, Danimarka, Fransa, İsveç, Norveç vd. Avrupa ülkelerinde, Amerika Birleşik Devletleri ve Avustralya'da; Arap ülkelerinden Suriye ve Irak'ta konuşulan bir dildir. Rusya Federasyonu vd. Türk Cumhuriyetlerinde az nüfuslu küçük azınlıklar hâlinde yaşayan Ahıska Türkleri de Türkiye Türkçesi konuşuru kabul edilir. Ahıska Türkleri Sovyetler Birliği döneminde, pasaportlarında "Türk" yazan tek Türk topluluğuydu.

Türkiye Türkçesi; İran üzerinden Malazgirt Zaferi (1071) ile Anadolu'nun kapılarını açan Oğuz Türklerinin Osmanlılar (1299-1922) döneminde İstanbul merkez olmak üzere aşama aşama kurdukları ve Cumhuriyetin ilanından sonraki dönemde sadeleşme çalışmaları sonucu oluşan yeni yazı dilinin adıdır. Kalabalık kitleler hâlinde Anadolu'ya gelen Türk topluluklarının yanı sıra Balkanlardan, Ege adalarından, Kafkaslardan göç ederek Anadolu'ya gelen veya Anadolu'da bulunan halkların Türkçeyi benimsemesi ve bugünkü Türk ulusunu oluşturması ile günümüz Türkiye Türkçesi Türk yazı dilleri ailesinin en büyük dilidir. Türkiye Türkçesinin coğrafi bakımdan Anadolu Türkçesi ve Rumeli Türkçesi olarak ikiye ayrılması gelenekselleşmiştir. Anadolu Türkçesi yine coğrafi ölçütlere göre Batı Anadolu, Orta Anadolu, Ege, Karadeniz ve Doğu Anadolu ağızları olmak üzere dörde ayrılır.

Oğuzların 14. yüzyılda Rumeli'ye geçmesi ve ardından gelen fetihlerle Türkçe, Balkanlarda Bosna'ya kadar yerleşen Türk topluluklarının ana dili ve Balkan halklarının özellikle Arnavut ve Boşnak Müslüman aydınların ikinci dili olmuştur. Türkçe devlet dili olarak Balkan dillerinin tamamını, başta söz varlığı olmak üzere, derinden etkilemiştir. Türkiye Türkçesinin temel söz varlığının büyük bir bölümünün bazen eylemler de dâhil olmak üzere Boşnakça ve Sırpçada yaşadığı söylenebilir.

Özet

Dilin doğal ve toplumsal özelliklerini açıklayabilmek

Dil, Muharrem Ergin'in ifade ettiği gibi insanlar arasında anlaşmayı, iletişimi sağlayan doğal bir araçtır. İnsanlar dile, dilin kendi yasalarının izin ve imkân verdiği ölçüde müdahale edebilirler. Doğal olana doğal olmayan müdahale, karmaşa ve yıkım getirir. Diller sürekli değişir. Dil insanla ve toplumla ilgili bir kurum olmanın yanı sıra bireyselleşme, toplumsallaşma ve ulusallaşma süreçlerinin de temelidir.

Dil ve düşünce bağlantısı hakkında belli başlı yaklaşımları değerlendirebilmek

İnsanlığın en eski dönemlerinden itibaren dil ile düşünce arasındaki bağlantı düşünürlerin, bilim insanlarının ilgisini çekmiştir. Örneğin B. Whorf'un kuramına göre dildeki değişim, düşünce sistemimizi de değiştirir. Kimileri dilin düşünceyi, kimileri düşüncenin dili belirlediğini ileri sürmüş, kimileri de bu iki görüş arasında orta yolu benimsemiştir. Bilinen şu ki; hangisi öncelikle; olursa olsun dil ile düşünce arasında birbirini besleyen, birbirini geliştiren bir tür ortak yaşam vardır.

Dil türleriyle ilgili değerlendirmeleri örneklendirebilmek

Dil dendiği zaman insanın aklına ilk gelen, konuşma ve yazma eylemleridir. Ancak gerek yazı dili gerekse konuşma dili, dil bilimsel, genetik, toplumdil bilimsel, siyasal, coğrafi vb. bazen birbiriyle ilintili çok farklı ölçütlere göre değerlendirilmekte ve sınıflandırılmaktadır. Dil bilimsel açıdan diller yapıları, cümle tipleri vb. ölçütlerle sınıflandırılabilir.

Dil, ulusal ve uluslararası siyasette de çok önemli bir kurumdur; bu nedenle dilin ülke içinde ve dışındaki statüsü önemlidir. Uluslararası ticaret, siyaset, spor vb. farklı alanlarda, Birleşmiş Milletler, NATO, Avrupa Birliği vb. uluslararası kurum ve kuruluşlarda resmî dil ya da çalışma dili olan veya belirli bir coğrafyada resmî statüsü bulunan dillerin saygınlığı da yüksek olur. Statüsüz dillere karşı ise insanların tutum ve yaklaşımları genellikle olumsuzdur. Hatta resmî statüsü bulunmayan dillerin kimi konuşurları, dillerinin gerçek bir dil olduğunu bile düşünmeyebilirler.

Toplumları ve bugünkü dünyayı anlamada, aynı genetik kaynaktan gelişen dil ailelerinin oynadığı rolü değerlendirebilmek

Genetik ölçütler dünya dilleri arasındaki köken birlikteliğini esas alır. Dünya dilleri büyüklü küçüklü yüzlerce dil ailesinden oluşur. Ancak, dünya nüfusunun büyük bir bölümü yedi sekiz büyük dil ailesinin konuşurlarıdır. Dil yakınlıkları ve akrabalıkları, her zaman geçerli olmamakla birlikte, akraba dillerin konuşurları arasında kültürel ortaklıkların da bulunduğuna işaret edebilir. Örneğin Türkiye ile Azerbaycan yurttaşlarının birbirine çok yakın iki Türkçe değişkeyi konuşuyor olmasının yansımalarının, toplumsal ve siyasal alanda *iki devlet tek millet* gibi söylemlerle ya da düşünce ve eylem birliği şeklinde ortaya çıktığını görüyoruz. Ya da Fransızca konuşan ülkeler, İngilizce konuşan ülkeler, Slav dilleri konuşan ülkeler gibi yine siyasal, ekonomik vb. içerikli uluslararası dayanışmanın bulunduğuna; ancak Hindistan-Pakistan, eski Yugoslavya örneklerinde olduğu gibi kimi zaman da din etkeninin, dil etkeninin önüne geçtiğine tanık oluyoruz.

Türkçenin dünya dilleri arasındaki yerini bilimsel olarak saptayabilmek

Türkçe dünya dilleri arasında yapı bakımından sondan eklemeli, köken bakımından ise tartışmalı olmakla birlikte Altay dilleri ailesi içinde yer alan bir dildir. Türkçe, MS 8. yüzyıla uzanan belgeleri ve kendisine özgü Run alfabesinin varlığı dolayısıyla Avrupa kıtasında İngilizce, Fransızca, Rusça vd. diller de dâhil olmak üzere, pek çok dilden daha eski yazılı belgelere sahiptir. Türkçe, MS 8. yüzyıldan bu yana bir devlet ve kültür dilidir. Çok geniş bir coğrafyaya yayılan Türk dili dil bilimsel bakımdan dallanmış, Ana ve Eski Türkçe dönemlerinden sonra birçok Türk yazı dili ortaya çıkmıştır. *Türkiye Türkçesi* olarak adlandırılan dilimiz, Oğuz dillerinin Azeri Türkçesi ve Gagauzca ile birlikte, Batı koluna aittir. Türkiye Türkçesi Anadolu'da 11-12. yüzyıllardan sonra gelişen bir yazı dili olarak *Eski Anadolu Türkçesi*, *Osmanlıca* ve Cumhuriyetten sonra da *Modern Türkiye Türkçesi* dönemlerini yaşayarak bugüne ulaşmıştır.

Bugün beş Türk Cumhuriyeti ile Rusya Federasyonu, İran, Çin vb. ülkelerde Türkçenin farklı sözlü ve yazılı değişkeleri konuşulmaktadır. Bağımsızlığını kazanan Türk cumhuriyetleri dil bilimsel olarak Eski Türkçeden gelişen dilleri konuşmakta ve yazmaktadırlar; ancak uluslararası kurum ve kuruluşlarda dillerini resmen *Azerbaycanca, Kazakça, Kırgızca, Özbekçe, Türkmence* vb. şeklinde tescil ettirdikleri için resmî kaynaklarda *Türkçe* yalnızca Türkiye Türkçesini ifade etmektedir. Diğer Türk yazı dilleri ise genellikle kendi etnik adları ya da ülke adlarıyla adlandırılmakta; bununla birlikte bu dillerin *Türki* niteliği vurgulanmaktadır.

Türkiye Türkçesi ve diğer Türkçe değişkeler en az bin beş yüz yıldır Avrupa'da konuşulmalarına karşın Batı bilim ve siyaset dünyasında bir Avrupa dili olarak kabul edilmemekte, Avrupa'ya Endonezya'dan veya Pakistan'dan gelen göçmenlerin dilleriyle aynı statüde, yani göçmen dili olarak değerlendirilmektedir.

Kendimizi Sınayalım

1. Dille ilgili aşağıdaki yargılardan hangisi bilimseldir?

a. Diller zamana, coğrafyaya ve toplumsal katmanlara göre dallanır.
b. Gelişmiş ülkelerin dilleri de gelişmiştir.
c. Kimi dillerin yazılı ve sözlü anlatım yetisi sınırlıdır.
d. Diller ses, yapı, anlam vb. bakımlardan değişmeyen doğal sistemlerdir.
e. Fransızca zengin ve güzel bir dildir.

2. "Dilin ulusal ve zengin olması, ulusal hissin gelişmesinde başlıca etkendir." yargısı hangi seçeneği **içermez?**

a. Dil ile düşünce ve duygu arasında çok yakın bir ilişki vardır.
b. Dil ile etnik ve ulusal kimlik arasında güçlü bir nedensellik ilişkisi vardır.
c. Ulusal bütünlük için resmî dilde bağdaşıklık (homojenlik) önemlidir.
d. Diller, yabancı dillerin boyunduruğu altına girmemelidir.
e. Dillerin gelişmesi devletin desteğine bağlıdır.

3. Aşağıdakilerden hangisi bir siyasal coğrafyadaki değişkelerin üstünde, ortak anlaşma aracı olarak kullanılan değişkeyi ifade eder?

a. Lehçe
b. Ölçünlü dil
c. Şive
d. Ağız
e. Uluslararası dil

4. Aşağıdakilerden hangisi uluslararası bir kurum veya kuruluşta faaliyetlerin yürütülmesinde ortak anlaşma aracı olarak kullanılan dildir?

a. Ortak dil
b. Karma dil
c. Çalışma dili
d. Yazı dili
e. Bölgesel dil

5. Aşağıdakilerden hangisi yerli azınlık dilidir?

a. Almanya'da konuşulan Türkçe
b. Azerbaycan Cumhuriyeti'nde konuşulan Türkçe
c. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde konuşulan Türkçe
d. Karadeniz bölgesinde konuşulan Türkçe
e. Bulgaristan'da konuşulan Türkçe

6. Aşağıdakilerden hangisi bir Hint-Avrupa dili olmasına karşın, cümle ögelerinin dizilişine göre *Özne-Nesne-Yüklem* dilidir?

a. İngilizce
b. Fransızca
c. İspanyolca
d. Farsça
e. Rusça

7. Dünyada en çok ana dili konuşuruna sahip dil, aşağıdakilerden hangisidir?

a. Arapça
b. İspanyolca
c. Çince
d. İngilizce
e. Türkçe

8. Aşağıdaki seçeneklerin hangisi aynı dil ailesinde yer alır?

a. Arapça-İbranice
b. Gürcüce-İspanyolca
c. Japonca-Çince
d. Fince-İngilizce
e. Türkçe-Macarca

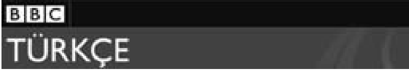
9. Aşağıdakilerden hangisi bir Oğuz dili **değildir?**

a. Türkiye Türkçesi
b. Tatarca
c. Türkmence
d. Azerice
e. Gagauzca

10. Türkçe ile ilgili aşağıda verilen bilgilerden hangisi **yanlıştır?**

a. En geç sekizinci yüzyıla uzanan yazılı geleneğe sahiptir.
b. Sondan eklemeli bir dildir.
c. Köken bakımından Altay dilleri grubunda yer alır.
d. Almanya'da resmî statüye sahiptir.
e. Ölçünlü dilin yanı sıra, birçok bölgesel ve toplumsal değişkeden oluşur.

Yaşamın İçinden

19 Şubat 2012

“Letonya’da halk, Rusçanın ikinci resmî dil olması önerisini referandumda reddetti. Nüfusunun yaklaşık üçte birini oluşturan Rusça konuşan toplumun Rusçanın ülkede ikinci resmî dil olması talebi parlamento tarafından reddedildikten sonra bu konudaki nihai kararın referandumla belirlenmesinin yolu açılmıştı. Seçim komisyonuna göre, yüzde 69 katılımla gerçekleşen referanduma katılanların üçte ikisi öneriye karşı çıktı. Baltık cumhuriyetlerinin Sovyetler Birliği’nden ayrılmasının ardından Letonya’da yaşayan yüz binlerce Rus, Sovyet vatandaşlığını kaybetmiş, ancak Letonya vatandaşı olmaları önünde de engeller çıkmıştı. Çünkü Letonya, ulusal kültürü ve kurumları geliştirme gerekçesiyle Letonya vatandaşlığı alabilmek için Letonyaca bilmeyi zorunlu kıldı.

Associated Press ajansı, Rusça konuşan yaklaşık 300 bin kişinin ana dili konusunda taviz vermediğini ve bu yüzden Letonya vatandaşı olmadıklarını bildiriyor. Tüm resmî kurumlarında sadece Letonya dilinin konuşulduğu ülkede alışverişte bile Rusçanın konuşulmaması için bir süre ‘dil polisleri’ görev yapmış ve bu konu Avrupa Birliği tarafından eleştirilmişti. Rusların kültürel haklarını korumak için oluşturulan Ana Dili Hareketi, seçmenlerin yüzde 10’unun imzasını toplamayı başararak Rusça konusunda referandumun yolunu açtı. Ana Dili Hareketi, Rusça konuşan azınlığın Letonya’yı kendi memleketleri olarak gördüğünü ama kendi dillerini konuşmakta ve kültürlerini yaşatmakta kararlı olduklarını vurguluyor. Referandumu ‘saçma’ olarak niteleyen Cumhurbaşkanı Andris Berzins, kamuoyunu asıl ilgilendiren konunun derin bir resesyonun (durgunluk) ardından ülke ekonomisini tekrar iyileştirmek olduğunu söyledi. Cumhurbaşkanı Berzins, hükümet fonlarının azınlık dillerinin okutulduğu okullar için de kullanıldığını belirterek ‘İkinci bir resmî dile gerek yok. İsteyen kendi dilini evde ve okulda konuşabiliyor.’ dedi.”

Kaynak: www.bbc.co.uk/turkce/haberler/ adresinden 19 Şubat 2012 tarihinde alınmıştır.

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. a	Yanıtınız yanlış ise “Bilimsel Bakımdan Dilin Özellikleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. e	Yanıtınız yanlış ise “Bilimsel Bakımdan Dilin Özellikleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. b	Yanıtınız yanlış ise “Dil Türleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. c	Yanıtınız yanlış ise “Dil Türleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. e	Yanıtınız yanlış ise “Dil Türleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. d	Yanıtınız yanlış ise “Dil Türleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. c	Yanıtınız yanlış ise “Dillerin Sınıflandırılması” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. a	Yanıtınız yanlış ise “Dillerin Sınıflandırılması” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. b	Yanıtınız yanlış ise “Türkçenin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. d	Yanıtınız yanlış ise “Türkiye Türkçesi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Bölgelerüstü ölçünlü dilin *seçim* aşamasında dilin ağızlarından biri; genellikle yönetim, ticaret, ve kültür merkezi olan bölgenin ağzı resmî dil olarak seçilir. Türkiye’de bu ağız, anayasada açıkça belirtilmese de fiilî olarak İstanbul Türkçesidir. *Kodlama* aşamasında seçilen ağız; Fransız Dil Akademisi, Türk Dil Kurumu gibi resmî organlar tarafından hazırlanan genel ve özel sözlükler, yazım kılavuzları, bilimsel ve sanatsal yayınlarla ölçünlü dil hâline getirilmek üzere kodlanır. *Yerleştirme* aşamasında ölçünlü dilin eğitim, devlet yönetimi vb. kamusal alanlarda kullanılması sağlanır. *Seçkinleştirme* aşamasında ise resmî ve gayriresmî etkinliklerle ölçünlü dilin yaşamın her alanında egemen hâle gelmesine çalışılır. Ölçünlü dilin, siyasal coğrafyanın tamamında yazılı ve sözlü tüm resmî ortamlarda kullanılmaya başlaması ise *kabul* aşamasıdır.

Sıra Sizde 2

Türkiye Türkçesi (Türkçe) Türkiye Cumhuriyeti'nin dışında, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin de resmî dilidir. 1960 yılında kurulan Kıbrıs Cumhuriyeti'nin devamı olduğunu iddia eden Güney Kıbrıs Yönetimi, Türkçenin Kıbrıs Cumhuriyeti anayasasında resmî dil olarak belirtilmesi nedeniyle pul, pasaport, internet sitesi vb. kimi resmî belgelerde ve kaynaklarda Rumca ve İngilizce ile birlikte Türkçe ibarelere de yer vermektedir.

Türkçe, Kosova Cumhuriyeti'nde belirli bir Türkçe konuşan nüfus oranının bulunduğu yerel yönetimlerde resmî dil olarak kabul edilmektedir. Kosova Cumhuriyeti çapında Arnavutça ve Sırpça ile birlikte resmî dil olan Türkçenin bu statüsü ülkedeki iç savaşın ardından kaldırılmıştır. Bunun dışında özellikle Balkan ülkeleri Yunanistan, Bulgaristan ve Makedonya'da ilköğretim ve kısmen ortaöğretim düzeyinde Türkçe öğretim yapma veya yetersiz de olsa Türkçe dersi alma imkânı yasal olarak vardır; ancak dolaylı engellemeler, öğretmen ve kitap eksikliği vb. nedenlerle uygun bir öğretim ortamından söz edilemez.

Sıra Sizde 3

Fransızca şu ülkelerde resmî statüye sahiptir: Belçika, Benin, Burkina-Faso, Burundi, Kamerun, Cibuti, Çad, Komorlar, Demokratik Kongo Cumhuriyeti, Fildişi Kıyısı, Fransa, Gabon, Gine, Haiti, İsviçre, Kanada, Kongo Cumhuriyeti, Lüksemburg, Madagaskar, Mali, Monako, Nijer, Orta Afrika Cumhuriyeti, Ruanda, Senegal, Seyşeller, Togo ve Vanuatu. Ancak Cezayir, Fas, Tunus, Mısır ve Lübnan vd. bazı ülkeler kurumsal olarak Fransız dilli (Frankofon) olmasa da veya bu ülkelerde Fransızcanın resmî dil statüsü bulunmasa da bu ülkeler Fransızcanın yaygın biçimde kullanılması dolayısıyla kültürel bakımdan Fransız dilli sayılabilir.

İspanyolcanın resmî statüsünün bulunduğu veya fiilen resmî dil gibi kullanıldığı ülkeler şu şekildedir: Arjantin, Bolivya, Dominik Cumhuriyeti, Ekvator Ginesi, Ekvator, El Salvador, Guatemala, Honduras, İspanya, Kolombiya, Kosta Rika, Küba, Meksika, Nikaragua, Panama, Paraguay, Peru, Porto Riko, Şili, Uruguay, Venezüela. İspanyolca, bu ülkelerin dışında başta ABD'nin güney eyaletleri olmak üzere başka ülkelerde de yaygın biçimde kullanılır.

Portekizcenin resmî statüsünün bulunduğu ülkeler de şu şekildedir: Angola, Brezilya, Gine-Bissau, Ekvator Ginesi, Mozambik, Portekiz, Sao Tome ve Prinsip Adaları.

Yararlanılan Kaynaklar

Aksan, D. (1998). **Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dil bilim,** Ankara: Türk Dil Kurumu.

Aronoff, M., Rees-Miller J. (2003). **The Handbook of Linguistics,** Malden: Blackwell Publishing.

Bussman, H. (1998). **Dictionary of Language and Linguistics** (Çev. ve Edt: by Gregory Trauth and Kerstin Kazzazi), Routledge: London and New York.

Eker, S. (2011). **Çağdaş Türk Dili,** Ankara: Grafiker Yayınları.

Hartmann, R. R. K. - Stork, F. C. (1972). **Dictionary of language and linguistics,** New York-Toronto: John Wiley and Sons.

Johanson, L., Éva Á. Csató (2006). **The Turkic Languages,** London-New York: Routledge.

Korkmaz, Z. (2007). **Gramer Terimleri Sözlüğü,** Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Meyer, C. (2010). **Introducing English Linguistics International Student Edition,** Cambridge: Cambridge University Press.

İnternet Kaynakları

www.ashmolean.org

www.dilbilimi.net/geneldilbilimi.htm

www.ethnologue.com

Başvurulabilecek Kaynaklar

Corballis, M. C. (2003). **İşaretten Konuşmaya Dilin Kökeni ve Gelişimi.** (Çev: Aybek Görey), İstanbul: Kitap Yayınevi.

Demir, N.; Yılmaz, E. (2003). **Türk Dili El Kitabı.** Ankara: Grafiker Yay.

Kırımlı, A. (2001). **Türk Dili: Dil ve Anlatım.** İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yay.

2

Amaçlarımız

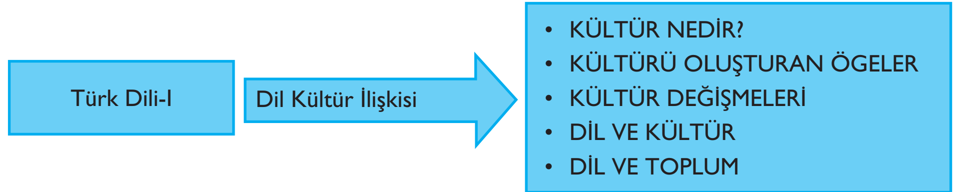
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Kültürü ve kültürü oluşturan ögeleri açıklayabilecek,
- Kültürün zaman içindeki değişmelerine dair tespitlerde bulunabilecek,
- Dil ve kültür ile dil ve toplum arasındaki ilişkiyi değerlendirebilecek bilgi ve beceriler kazanabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Kültür
- Dil
- Toplum
- Değişme

İçindekiler

Dil Kültür İlişkisi

KÜLTÜR NEDİR?

Kültür konusunu ele alan bütün çalışmalarda kültürün birden fazla anlamının olduğu, kültür sözcüğünün kavram alanının, farklı bilim dallarına veya disiplinlere göre değiştiği söylenir. Nitekim kültür konusu antropologlar, toplumbilimciler, tarihçiler, halkbilimciler ve insani bilimlerin diğer disiplinlerine mensup olan araştırmacılar tarafından ele alınmış ve farklı yönleriyle tanımlanmıştır. İnternet ortamında "kültür" kelimesiyle ilgili bir arama yapıldığında *müzik kültürü, şehir kültürü, Türk kültürü, Macar kültürü, İngiliz kültürü, Çin kültürü, Karadeniz kültürü, halk kültürü, mutfak kültürü, çay kültürü, demokrasi kültürü, okuma kültürü, tüketim kültürü, Ahilik kültürü, okul kültürü, din kültürü* vb. birçok kullanımla karşılaşılması da bu nedenledir. Toplumlar çeşitlendikçe ve aynı toplum içinde kurumların işlevleri farklılaştıkça ve çoğaldıkça çeşitli kültür düzeylerinin, yani çeşitli sınıf veya grup kültürlerinin ortaya çıktığı görülür (Eliot, 1981: 16).

İnternet üzerinden bir tarama yaparak kültür sözcüğüyle oluşturulan başka söz öbekleri bulunuz ve bulduğunuz söz öbeklerinden hareketle kültürün ne tür insan davranışlarını içine aldığını araştırınız.

Kültür kavramının Türk Dil Kurumu'nun yayımladığı *Türkçe Sözlük'* te altı ayrı anlamı verilmiştir. Bunlardan ilki ve en kapsamlı olanı şöyledir:

> *"Tarihsel, toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan bütün maddi ve manevi değerler ile bunları yaratmada, sonraki nesillere iletmede kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların bütünü, hars, ekin"* (2005: 1282).

Farklı kaynaklarda aşağıdaki örneklerde olduğu gibi kültürün değişik biçimlerde tanımlarına da rastlamaktayız.

> *"Kültür, beşerin içtimai yoldan tevarüs ettiği maddi ve manevi her unsurdur"* (Turhan, 1969: 36).
>
> *"Toplumun üyesi olarak insanoğlunun öğrendiği ya da kazandığı bilgi, sanat, gelenek- görenek vb. yetenek, beceri ve alışkanlıkları içine alan karmaşık bir bütün"* (Mengü, 2003: 15).

"İnsan başarılarının tümü" (Develi, 2006: 17).
"Bir topluluğu, bir cemiyeti, bir milleti millet yapan, onu diğer milletlerden farklı kılan hayat tezahürlerinin bütünü" (Ergin, 1986: 19).
"Bir milletin uzun bir tarih içerisinde ortaya koyduğu, geliştirdiği ve tecrübe ile sağlamlaştırıp kesinleştirdiği maddi ve manevi değerler bütünü" (Koca, 2000: 8).
"İnsanın kendini kendi evinde duymasını sağlayacak bir dünya ortaya koyması" (Uygur, 1996: 17).
"Toplumların eğitim, teknoloji, siyaset, hukuk, iktisat, sanat ve dine ilişkin sorunlarını çözdükleri kendilerine özgü yola, o toplumun kültürü denir" (Mardin, 2004: 23).

Bu tanımlarda yer alan ortak özellikleri dikkate alarak diyebiliriz ki kültürel davranışlar, toplum tarafından üzerinde uzlaşı sağlanan davranışlar bütünüdür ve bu nedenle bu davranışlar bütünü, toplumlar için bir çeşit "ortak bilinç" de oluşturur. Fransız sosyolog Durkheim'e göre "ortak bilinç" bir toplumda "ortak" olanların temsilidir. Aynı kültürel davranışlara ve davranış edinme süreçlerine sahip olan insanlar; ortak kavrayış biçimleri, etkileşim kuralları ve diğer kültürel içerikler sayesinde birbirlerini daha iyi anlar, birbirleriyle daha kolay iletişim kurarlar (Smelser, 1992: 8). Ortak kültürel alt yapı ve kolektif bilinç, yaşanan olaylar ve problemler karşısında benzer stratejiler ve davranış modelleri geliştirmeyi motive ederek toplumun ortak aklını da oluşturur. Bir toplum için kültür, herkesin nefes alabildiği, konuşabildiği ve üretebildiği alan olduğuna göre bilgi, inanç ve ahlaktan ayrı düşünülemez.

Bütün bunlardan yola çıkarak diyebiliriz ki kültür, maddesi ve üslubu ile hayatın bütünüdür. Bir milletin ortak faaliyetlerinin ve iş yapma biçimlerinin tümünü ifade eden kültür; bir şeyleri algılama, değerlendirme ve davranışları yönlendirme açısından zihnî çaba ve bunun tarihî eylem alanına yansıma biçimidir. Öz bir deyişle kültür, bir milletin hayat tarzıdır ve maddi, manevi değerlerinin tümüdür.

Fransızca "cultura" kelimesinden gelen kültür kavramının algılanışı, dönemlere göre de farklılıklar göstermiştir. Örneğin, 19. yüzyılda Batılı sosyal filozoflar ve tarihçiler, kültürü bir toplumun etik değerlerini oluşturan, onu diğer toplumlardan ayırt eden düşünce veya manevi değerler bütünü olarak görme eğilimindeydiler. 20. yüzyılda ise kültür kavramı, daha geniş kapsamlı olarak ele alınmaktadır. İngiliz antropolog Tylor, kültür kavramını "bilgiyi, sanatı, etiği, hukuku, gelenekleri ve bireylerin o toplumda edindiği alışkanlık ve yetileri içine alan bir bütünlük" olarak tanımlar (Smelser, 1992: 4). Bu çalışmalarda kültür ve uygarlık kavramlarının içerikleri de tartışılır. Tylor, kültür ve uygarlık arasında bir ayrım yapmazsa da İngiliz tarihçi A. Toynbee kültürle uygarlık kavramlarını birbirinden ayırmış ve uygarlığı "bütün insanlığın, herkesi kapsayan tek bir ailenin üyeleri olarak, tam bir uyum hâlinde yaşayabilecekleri bir toplum durumunu yaratmak için girişilmiş bir çaba" şeklinde tanımlamıştır (Yıldırım, 2009: 2).

İNTERNET

Kültür ve uygarlık ayrımıyla ilgili yorumlara www.historicalsense.com/Archive/Fener64_2.html adresinden ulaşabilirsiniz.

Amerikalı antropolog Edward Sapir, kültürün üç ayrı tanımından bahseder: Bunlardan ilki, etnologlar ve kültür tarihçileri tarafından da kabul gören, kültürün "bir insanın yaşamında miras edindiği, babadan oğula geçen maddi veya manevi unsurlar" olduğudur. Kültürün bu anlamı, insanın kendisi ile neredeyse eşgüdümlüdür. Geleneksel davranışlar, alışkanlıklar, nesneleri kullanma biçimleri, örneğin

Güney Afrikalıların avlanma yöntemleri, Kızılderililerin halk hekimlikleri bu anlayışa göre kültürün bir parçasıdır. Bu yaklaşıma göre bütün insanlar, farklı yollarla ve farklı karmaşıklık derecelerine sahip olmak üzere, kültürlenirler. Kültürel unsurlar, insanların ortak akli çabalarıyla oluşur ve toplumsal miras yoluyla diğer nesillere aktarılarak gelenekleri meydana getirir (Sapir, 1951: 309).

Sapir'e (1951: 309) göre, kültür teriminin ikinci anlamı "bireysel gelişmede yetkin örnek olma" ile ilgilidir. Kültürün özümsenmiş bilgi ve deneyim, entelektüel alanda donanımlı ve sofistike olma vb. bildiren bu anlamı, "kültürlü insan" ifadesiyle de özdeşleşir. Burada kastedilen kültürlü olma durumu, insanların eğitim ve yaşantılar sonucu, düşünce dünyalarında, estetik anlayışlarında, zevklerinde ve dünya görüşlerinde meydana gelen olumlu gelişmelerle de ifade edilebilir.

Sapir'in (1951: 310) üzerinde durduğu üçüncü kültür tanımı ise sözü edilen bu iki tanımın kesiştiği bir anlama denk gelir. Buna göre kültür "Bir toplumun diğer unsurlara göre daha değerli görülen, daha belirgin, manevi anlamda daha önemli olan unsurlarıdır." Bu kültür tanımı, maddi olandan çok manevi unsurları kucaklar ve bu nedenle, uygarlıkla ilgili unsurlar bu yaklaşımın dışında kalır. Sapir'in (1951: 311) kendi kültür tanımı ise mensubiyet kavramıyla yakından ilgilidir ve millî kültür anlayışıyla örtüşür. Buna göre kültür, "Belirli bir grup insanı diğerlerinden farklı kılan, ayıran genel davranışlar ve yaşam tarzlarıdır ve o toplumun ürettiği uygarlığın belirgin, tipik göstergelerini de içine alır." Aynı kültüre sahip olan insanlar, zaman içerisinde düşünce tarzlarında ve tepkilerinde benzerlikler gösterirler. Tarih içerisinde bu düşünce tarzları ve tepki gösterme biçimleri o toplum için tipik ve normal hâle gelir, yeni unsurlar için de model oluşturur. Böylece toplumların kendilerine özgü kültürel kimlikleri meydana gelir. Toplumların veya milletlerin kültürel kimlikleri; sanatlarına, edebiyatlarına, mimarilerine, maddi ve manevi üretimlerine de yansıyarak bu ögeleri o kültüre özgü biçime dönüştürür. Diğer yandan küreselleşme, toplumlar arasındaki bilgi paylaşımının artması, kültürel karşılaşmalar gibi etmenler zaman içerisinde farklı toplumlara ait kültürel unsurların belirli düzeylerde birbirine benzer duruma gelmesine de neden olabilmektedir.

SIRA SİZDE 2

Yukarıda kültürle ilgili yapılan açıklamalardan hareketle, kültürün temel niteliklerinin neler olduğunu belirlemeye çalışınız.

KÜLTÜRÜ OLUŞTURAN ÖGELER

Kültür, bir toplumun kimliğini oluşturan, onu diğer toplumlardan farklı kılan maddi ve manevi ögelerin bütünü; o toplumu çevreleyen ve onun hayatını, düşünce yapısını, dünya görüşünü şekillendiren bütün gerçeklikler ve uygulamalar olduğuna göre kültürü oluşturan ögeler de oldukça çeşitlidir. Toplumların, geçmiş yaşamlarından ve tarihten günümüze taşıdıkları ve güncel hayatın içinde de yer bulan gelenek ve görenekleri; doğruyu, yanlışı, haklıyı, haksızı ayırma biçimleri olan ahlaki değerleri ve anlayışları; öğretileri, değer yargıları, sembolleri, dünya görüşleri, dinleri, deneyimleri, ilişki örüntüleri ve davranış kalıpları, uygulamaları, teşkilatlanma biçimleri, dilleri, edebiyatları, halk dansları, el sanatları, heykel, resim, musiki, minyatür gibi o toplum tarafından üretilen ve kendi millî kimlikleri çerçevesinde belirli bir estetik ve tarz kazanan sanat dalları kültürü oluşturan unsurlardan belli başlılarıdır (Korkmaz, 1995: 669). Bu ögeler, o toplumu oluşturan bireyler tarafından üretilir, kabul görür ve çeşitli kültürlenme süreçleriyle yeni nesillere aktarılır, toplumun ihtiyaçları doğrultusunda değişir, farklı boyutlar kazanır ve güncellenir. Kültürel birikimin nesilden nesile aktarılması gelenekleri

oluşturur. Toplumların kendi geleneklerine dayanan uygulamaları ise âdetleri ve görenekleri meydana getirir. Âdet ve görenekler, hayatın çeşitli alanlarıyla ilgili halk inançlarını, ritüelleri ve çeşitli uygulamaları içine alır. Konuşması geciken çocuklara kanaryanın içtiği sudan içirilmesi, yeni gelinin evine girmeden önce önünde küp kırılması, önüne urgan konulması, bebeğin kırkının çıkarılması, diş hediği pişirilmesi, nazardan korunmak için göz boncuğu takılması, kurşun döktürülmesi gibi uygulamalar Türk görenek ve âdetlerinden yalnızca birkaçıdır (Candan, 2004: 414, 416).

Kültürü oluşturan ögeler, genel anlamda maddi ve manevi veya somut ve somut olmayan biçiminde sınıflandırılabilir. Maddi kültür ögeleri mimari, el sanatları, geleneksel kıyafetler, araç-gereçler gibi elle tutulur, gözle görülür, somut olan ögelerdir. Manevi kültür ögeleri ise inançlar, dünya görüşleri, ahlak anlayışı, davranış kalıpları, ilişki örüntüleri gibi toplumsal hayatı çevreleyen öğreti ve değerlerdir. Somut olmayan, manevi kültürel ögelerin aktarımında dil, önemli bir rol üstlenir. Maddi ve manevi kültürel ögeler, toplumların kimliklerini oluşturarak onların yaşam tarzını, hayata, sanata, estetiğe, etik değerlere vb. yaklaşımlarını, anlayışlarını yansıtmaktadır. Söz gelimi, manevi kültür ögelerinden olan atasözlerine bakıldığında toplumun hangi renkleri hangi duygu değerleri ve ahlak anlayışıyla birleştirdiği görülür. Türkçe deyimlerdeki *kara haber, kara çalmak, kara sürmek, kara kara düşünmek, aralarından kara kedi geçmek, karalar bağlamak, kara baht, kara cahil, kara bulut, kara düzen, kara gün, kara gün dostu, kara kaplı kitap, kara kalem, kara kış, kara kucak, kara kutu, kara mizah, kara liste, kara para, kara sevda, kara tahta, kara yas, kara bayram, kara yazı* vb. renk tasarımlarına bakılarak Türk kültüründe karanın kötülük, uğursuzluk, sıkıntı, terslik, yas, ölüm, gizlilik vb. kötü duygular çağrıştırdığı; *ak gün ağartır kara gün karartır, ak köpek kara köpek geçitte belli olur, ak koyunun kara kuzusu da olur, ağaran varken ağlayana kim bakar, ağı kürekle atarlar karayı dirhemle satarlar, ak giyen ağa gerek, ak koyunu gören içi yağ dolu sanır, ak köpeğe koyun diye sarılma, ak şeker kara şeker bir damarı soya çeker, ak yaşmak leke götürmez* vb. atasözlerinde ise ak rengin aydınlık, parlaklık, temizlik, namuslu ve dürüst olma, saflık vb. bildirdiği anlaşılarak kültürel kimliğimiz ve kolektif bilinçaltımıza dair ipuçları elde edilmiş olur (Duvarcı, 2011: 265-266). Ancak renkler farklı kültürlerde farklı sembolik değerlere sahip olabilmektedir. Örneğin kara/siyah renk Türk kültüründe kötülük, uğursuzluk, sıkıntı, terslik, yas, ölüm, gizlilik vb. bildirse de Çin kültüründe güven ve kaliteyi, Yeni Zelanda'da yurtseverliği temsil etmekte; kültürümüzde aydınlık, temizlik, dürüstlük, saflık vb. bildiren beyaz renk ise İtalya'da ölüm ve cenaze, Hindistan'da mutsuzluk ve yas, Etiyopya'da hastalık anlamlarına gelebilmektedir.

İNTERNET

Renklerin hangi kültürlerde hangi duygu ve düşünceleri temsil ettiğine ilişkin daha fazla bilgi edinmek isterseniz http://www.globalization-group.com/edge/resources/color-meanings-by-culture/ internet sitesini inceleyebilirsiniz.

KÜLTÜR DEĞİŞMELERİ

Kültürler devingendir, zaman içerisinde yeni ihtiyaçlara bağlı olarak değişir ve güncellenir. Özellikle sanatta yeni değerler ortaya çıktıkça, düşüncede, duyguda ve ifade ortamında gelişmeler oldukça bazı eski değerler ortadan kaybolmakta (Eliot, 1987: 17) ya da farklı boyutlar kazanarak değişmektedir.

Kültürel değişmeler çok çeşitli nedenlerle gerçekleşebilir. Başka kültürlerle karşılaşma ve etkileşim kültürel değişmeleri motive edebileceği gibi ekonomik, sos-

yo-politik ve teknolojik değişmeler de kültürleri çeşitli açılardan etkilemektedir. Her kültür, insanların topluma ve doğaya uyma stratejisidir. Uzun vadede bu stratejiler ekonomik, politik ve teknolojik değişmelerde karşılık bulur. Kültürel davranışlar, bir çeşit iç dinamizmle bu değişmelerden etkilenerek güncellenir. Avrupa'da en dikkat çekici kültürel değişmeler sanayi devriminden sonra gerçekleşmiştir. Bu durum, ekonomik ve teknik gelişmelerin kültürel değişmeleri motive ettiğinin tipik bir örneğidir. Ekonomik, sosyo-politik ve teknik alanda ortaya çıkan değişmeler, kültürleri çeşitli boyutlarda etkilemekte bu durum, her neslin farklı tecrübeler yaşamasına ve geleneksel kabul edilen değerlerin; zaman zaman yalnız bir önceki nesil tarafından korunup yaşatılmasına neden olmaktadır. Yeni nesillere artan oranda yeni eğilimler nüfuz etmektedir. Bu nedenle, nesiller değiştikçe kültürler ve dünya görüşleri de değişmektedir (Inglehart, 1990: 3). Bütün bunlardan kültürlenme ya da kültürel davranış edinme süreçlerinin, toplumların ihtiyaçlarına ve beklentilerine göre değişerek devam eden, devingen süreçler olduğu anlaşılır.

KİTAP

Toplumsal hayatımızın ve kültürel yaşamımızın yetmişli yıllardan bu yana ne şekilde ve ne hızla değiştiğine dair örnekleri, Ayfer Tunç'un deneme tarzında yazdığı *Bir Maniniz Yoksa Annemler Size Gelecek* adlı eserinden okuyabilirsiniz. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001)

Kültürel değişmeleri yaratan motiflerden biri de kültürlerarası etkileşimdir. Kültürlerarası etkileşim, farklı kültürlerin karşılaşması sonucu ortaya çıkar ve genellikle kültürel sistemlerden birinin ya da her ikisinin değişmesiyle sonuçlanır. Bu değişmeler, etkileşimin derecesine göre *kültürel etkileşim, kültürel asimilasyon* veya *karma kültürlülük* biçiminde ortaya çıkabilir. Kültürel etkileşim, maddi ve manevi kültür unsurlarında, inanç ve değerler sisteminde değişmelere neden olabilmektedir.

Türk kültür tarihinde meydana gelen kültürel değişme ve gelişmeleri farklı motiflerin yönlendirdiği görülür. Örneğin eski Uygur Türklerinde dinî motifli kültürel değişme süreçleri yaşanmıştır (Demir, Yılmaz, 2009: 10). 840 yılında Orhun vadisinden Tarım havzasına göç eden Uygur Türkleri, eski Türk inanç sistemi olan Gök Tanrı dininden Maniheizm ve Budizm dinî sistemlerine geçmişlerdir. Uygur Türklerinin, yeni dinleriyle birlikte, dâhil oldukları kültürel çevreler ve benimsedikleri öğreti sistemleri de değişmiştir. Yeni bir dinin kabulü, Uygurların yeni bir hayat anlayışı ve dünya görüşünü benimsemelerini, yeni dinlerinin öğretileri ile hayatlarının yeniden düzenlenmesini sağlamış ve kültürel değişmeleri de motive etmiştir. Maniheizmin öğreti sistemi, konargöçer hayat tarzı ile uyuşmayan, fiziksel dinamizmden çok iç dinginliğe önem veren, et yemeyi yasaklayan ve sebze yemeyi motive eden bir sistemdi. Maniheizmin kabulü, Uygur Türklerinin konargöçer hayattan yerleşik hayata geçmelerini; ticari faaliyetlerde, ilim, sanat ve edebiyatta gelişmelerini sağlayarak kültürel hayatları üzerinde belirgin bir etki oluşturmuştur (Koca, 2000: 188).

SIRA SİZDE 3

Kültürel değişmelerin sebepleri nelerdir?

Kültürel değişme süreçlerinde tercümeler de yadsınamaz bir öneme sahiptir. Dünyadaki büyük kültür devrimlerinde, kültürel etkileşim süreçlerini takiben tercüme faaliyetleri gerçekleştirilmiş; tercüme faaliyetleriyle ortaya çıkan fikrî uyanışlar bir sonraki süreçte özgün fikirlerin yaratılması için basamak oluşturmuştur (Türker, 2003: 92). Büyük uyanış devirleri tercüme ile açılmıştır. Eski Yunan uyanışı Anadolu, Fenike, Mısır tercümeleri ile; Batı'da Rönesans İslam ve Yunan tercüme-

leri ile; 18. yüzyılda başlayan Germen uyanışı Latin ve Anglosakson tercümeleri ile mümkün olmuştur (Ülken, 1997: 14-15). Tercüme faaliyetleri, Türk kültür tarihinin değişim noktalarında da kendini gösterir. Eski Uygur Türkleri, yeni kabul ettikleri dinlerin öğreti kitaplarını ve diğer metinleri Çince, Toharca, Soğdca, Sanskritçe ve Tibetçeden kendi dillerine çevirmişler; dinî içerikli tercüme edebiyatla ciddi bir mesafe katetmişlerdir. *Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesi, Maytrisimit, Altun Yaruk, Seküz Yükmek, Kuanşi İm Pusar* o dönemde diğer dillerden Eski Uygur Türkçesine çevrilen eserlerden birkaçıdır.

DİKKAT

Farklı kültürlerin karşılaşmasıyla ya da kültürlerarası etkileşimle ortaya çıkan kültürel değişmeler, en önce kendini dilin söz varlığında hissettirir. Toplumların kültürel etkileşimleri sonucu dilin ilk ve en hızlı etkilenen, en kolay değişen ögesi ise söz varlığıdır. Türk kültür tarihinde yaşanan değişmeler söz varlığımızı da etkilemiş, karşılaşılan kültürlere ait çeşitli sözcükler dilimize girmiştir.

Türk kültür tarihinde, dinî temelli bir diğer kültürel değişme merhalesi de Türklerin 10. yüzyıldan itibaren İslam dinini kabul etmesiyle gerçekleşir. İslam dininin kabulü, Türkleri bu dine ait öğretileri öğrendikleri Arap ve Farsların kültür dairelerine yaklaştırmış; dâhil olunan bu yeni kültürel çevreler Türk kültür hayatını pek çok açıdan etkilemiştir. Bu dönemde de tercüme faaliyetlerinin devam ettiği, Arapça ve Farsçadan dinî içerikli kaynakların, ilmihallerin, hadislerin, İslam hukukuyla ilgili teorik kaynakların, peygamber kıssalarının Türkçeye tercüme edildiği görülür. Anadolu sahasında, Türkçeye tercüme edilen ilk didaktik içerikli edebî eserler arasında Kul Mesut'un Farsçadan çevirdiği *Kelile ve Dimne,* Hoca Mesut'un Farsçadan çevirdiği *Süheyl ü Nevbahar,* Şeyhoğlu Sadrettin Mustafa'nın Farsçadan çevirdiği *Marzubanname,* Salebî'nin Arapçadan çevirdiği *Kısas-ı Enbiya* adlı eseri sayılabilir.

SIRA SİZDE 4

Türklerin 10. yüzyılda İslam dinini kabulü, Türk kültürünü İslam dinine ait bilgilerin öğrenildiği Arap ve Farsların kültür dairelerine yaklaştırmış, dâhil olunan bu yeni kültürel çevreler Türkçenin söz varlığını da etkilemiştir. Türkçe Sözlükten, dilimizdeki Arapça ve Farsça kökenli sözcüklere örnekler bulunuz.

Türk kültür hayatının 18. yüzyıldan itibaren yüzünü Avrupa'ya çevirdiği görülür. Orta Çağ'da skolastik düşünce ve kilise etkisiyle gerileyen Avrupa kültür ve medeniyeti, Rönesans ve Reform hareketleriyle bilimde ve sanatta ciddi ilerlemeler kaydetmiştir. Batı kültürünün bu yenilenme sürecine eski Yunan klasiklerinden ve İslam filozof ve bilim adamlarının eserlerinden yapılan çevirilerin de katkı sağladığını belirtmek gerekir. Batı kültür ve medeniyetinde meydana gelen ilerleme 18. yüzyılda çeşitli Avrupa ülkelerine seyahat eden Osmanlı aydınlarının ve elçilerinin dikkatini çekmiş; bu aydınlar Viyana, Paris gibi büyük Avrupa şehirlerinde gözlemlediklerini anı tarzında kaleme alarak bizlere Batı kültür hayatından kesitler sunmuşlardır. Yirmisekiz Çelebi Mehmet'in kaleme aldığı *Sefaretname,* İbrahim Müteferrika'nın Avrupa'da tanıştığı matbaayı İstanbul'a taşıması bu anlamda dikkat çeken ilk faaliyetlerdendir. 19. yüzyılda Batı dillerinden özellikle de Fransızcadan Türkçeye yapılan ilk tercümelerin daha çok edebî içerikli olması edebiyatta bir yenilenme ve anlayış değişikliğini yaratmış, Türk edebiyatında ilk roman ve ilk tiyatro eseri bu dönemde yazılmış, gazetecilik faaliyetleri bu dönemde başlamıştır. 19. yüzyılda Batı dillerinden Türkçeye yapılan edebî çevirilerin ilk ürünleri arasında Münif Paşa'nın Voltaire, Fenelon ve Fontenel'den seçilmiş felsefi diyalogları içeren

Muhaverat-ı Hikemiyye adlı eseri, Yusuf Kâmil Paşa'nın Fenelon'dan yaptığı *Telemak* çevirisi, Münif Paşa'nın Victor Hugo'dan *Mağdurîn Hikâyesi* adıyla yaptığı *Sefiller* çevirisi, Ahmet Lütfi Efendi'nin Daniel Defoe'dan *Hikâye-i Robenson* adıyla yaptığı *Robinson* çevirisi, Recaizade Mahmut Ekrem'in Chateaubriand'dan *Atala* çevirisi, Ziya Paşa'nın Rousseau'dan *Emile* çevirisi, Sıddık'ın Saint-Pierre'den *Paul ve Virginie* çevirisi, Teodor Kasap'ın Aleksandre Dumas Pére'den *Monte-Cristo* çevirisi sayılabilir. Bu dönemde, yeni kurulan eğitim kurumlarındaki ders kitabı ihtiyacını karşılamak üzere batı dillerinden ders kitapları da çevrilmiştir.

19. yüzyılda Batı dillerinden, özellikle Fransızcadan yapılan tercümeler söz varlığımızı da etkilemiştir. Türkçe Sözlükten, dilimize Fransızcadan giren sözcüklere örnekler bulunuz.

SIRA SİZDE 5

Kültürel değişim süreçlerinin toplumsal yaygınlık kazanmasında haberleşmenin de belirli bir etkisi vardır. Şerif Mardin (2004:29) toplumun alt sınıflarındakilerle üst sınıflarındakiler arasında hem haberleşme hem de iktisadi yapı açısından karşılıklı bir bağımlılık varsa o zaman toplumsal seferberliğin de oluşacağını belirtir. Tanzimat döneminde gazetecilik faaliyetlerinin başlaması ve giderek hız kazanması, Türk modernleşmesi ve dilde sadeleşme adına önemli bir aşamadır. O dönemde çıkarılan belli başlı gazeteler *Ceride-i Havadis, Tercüman-ı Ahvâl, Tasvir-i Efkâr, Muhbir, İbret, Devir, Bedir, Tercüman-ı Hakikat, Hadika, Vakit, Sabah*'tır. Tanzimat döneminde gazeteciliğin başlıca amaçlarından birisi, Batıdan alınan siyasi, kültürel, sanatsal, edebî kavramları topluma aktararak, farkındalık yaratmak ve değişime öncülük etmektir. Dönemin başlıca kitle iletişim aracı olan gazete, içerdiği düşünce yazılarıyla toplumun Batılılaşması ve değişimi yolunda önemli bir işlevi yerine getirir. Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi gibi pek çok Türk aydını gazeteler aracılığıyla halka ulaşmış, yenilik hareketleri kadar zihniyet değişiminin de öncüleri olmuştur. Dolayısıyla Tanzimat döneminde gazeteler değişimin en önemli araçlarındandır.

Türk kültür tarihinde yaşanan belki de en önemli kültürel değişme aşaması, Cumhuriyetin kurulmasıyla, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyetinin devlet programı dâhilinde devrimlerle gerçekleşir. Cumhuriyet devrimleri eğitim, hukuk, yaşam, dil vb. kültür hayatımızı ilgilendiren pek çok alanda gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde yapılan devrimler arasında kıyafet devrimi, takvim, saat ve ölçülerde değişiklik, harf devrimi, dil devrimi gibi bugünkü kültür hayatımızı da şekillendiren önemli atılımlar sayılabilir.

Harf devriminin, hangi amaçlarla gerçekleştirildiğini araştırınız.

SIRA SİZDE 6

Kültürel değişme süreçleri belirli aşamalarla gerçekleşir. Bu aşamalar *yenilik, seçici ayıklama, toplumsal kabullenme* ve *bütünleşme* olarak sıralanabilir (Tezcan, 1991: 22). Yenileşme sürecinde bireyler, o kültürde var olan, alışılmış davranışları dışında, öğrenme yoluyla yeni davranışlar elde ederler. Yeni davranışlar; farklı kültürlerle karşılaşma ya da yeni teknolojik değişmeler, icatlar, toplumun kendi iç dinamikleriyle gerçekleştirdiği yenileşmeler ve yeni bilgiler yoluyla elde edilebilir. Seçici ayıklama sürecinde kültüre giren yeni ögeler, işlevlerini devraldıkları eski kültürel ögelerle rekabete girerler. Bir süre eski ve yeni kültür ögeleri bir arada yaşar, yarışır. Bu rekabeti yeni öge kazanırsa, giderek yaygınlaşır ve toplumun büyük bir bölümü tarafından kabul görür. Bu süreç, kabullenme süreci olarak adlandırılmaktadır. Bütünleşme sürecinde ise yeni öge, kültürün diğer ögeleriyle uyum sağlamaya başlar (Tezcan, 1991: 22, 27, 30).

Yukarıda Türk kültür hayatından hareketle verilen kültürel değişme örnekleri, kültürün statik değil değişen, güncellenen, dinamik bir öge olduğunu gösterir. İnsanların ihtiyaçları değiştikçe; ekonomik, sosyolojik ve politik koşullar farklılaştıkça kültürel hayatta değişmelerin gerçekleşmesi de kaçınılmazdır.

DİL VE KÜLTÜR

Dil ve kültür arasındaki ilişki, bu iki ögenin iç dinamiklerle birbirine bağlı olmasından kaynaklanan çok yönlü bir ilişkidir. Dil ve kültür arasında, birbirini yaratma, birbirinin varlığına ve devingenliğine kaynak ve ortam oluşturma yönünde organik bir ilişki bulunur. Bir toplumun kültürü, bireylerin o topluma kendini kabul ettirebilmek için bilmesi ve inanması gereken her türlü bilgi, değer ve uygulamadır. Bir bakıma kültür, bir kişinin günlük yaşamın ödevlerini yerine getirebilmek için sahip olması gereken "neyin-nasıl" olacağına dair bilgidir (Wardhaugh, 1998: 217). Bu durumda dil, kültüre ait binlerce ögeden yalnızca biri sayılır; ancak üstlenmiş olduğu, kültürün varlığını ve devamlılığını sağlamak, sözlü ve yazılı kültür ögelerini bizzat yaratmak, kültürel ögeleri sonraki nesillere taşımak gibi işlevlerinden ötürü dil, kültürün en temel ögesidir denilebilir. Somut olmayan pek çok kültür mirası, yüzyıllar boyunca yalnız dil aracılığıyla sonraki nesillere aktarılabilmiştir. "Çünkü dil, daha önceki kuşakların duygularından geçmiştir ve onların solukları dilde gizlidir" (Gadamer, 2009: II / 178).

Dil, fiziksel nesnelerden duygulara kadar uzanan bir alanda farklı türden nesne ve olguları kavramlaştırıp terimlerle işaret etmekle onları düşünce alanı içine almakta, onlara varlık kazandırmakta, böylece, soyut veya somut pek çok kültürel öge dilde varlık bularak kalıcı olmaktadır (Ural, 2003: 33). Dilin, içinde dile geldiği dünyadan ayrı hiçbir bağımsız hayatı olamaz. Aynı zamanda dünyanın dil ile sunulmasında dil gerçek varlığına ulaşır. Dilin kaynağı itibariyle insana özgü olması aynı zamanda insanın dünya içinde oluşunun, yani bir dil içinde oluşunun göstergesidir. Bu durumu Türk kültürü açısından değerlendirirsek bir dünya tasarımının tarihini dil ögelerinden hareketle açığa çıkarabiliriz. Destanlar, halk masalları, atasözleri, deyimler, türküler, maniler vb. pek çok sözlü kültür ögesi, yazıya geçirilmeden önce uzun yıllar nesilden nesile söz ile aktarılmıştır. İlk Türkçe yazılı metinlerimizden olan Kül Tigin, Bilge Kagan ve Tonyukuk yazıtları, dilin görünümlerinden biri olan yazı ile korunup saklanmıştır. Bu nedenle dil, toplumların kültürel hafızası sayılmaktadır. Bugün, o dönem Türk boy ve teşkilatlarının yaşayış tarzını, kültürlerini, önemsedikleri ve öncelik verdikleri değerleri, deneyimlerini aradan geçen yaklaşık 1300 yıllık zamandan sonra, dilin koruyuculuğu sayesinde okuyup öğrenebilmekteyiz. Örneğin Kül Tigin yazıtında geçen aşağıdaki cümleler, Türklerin Çinlilerle yüzyıllar önce yaşamış oldukları tarihî bir tecrübeyi dil aracılığıyla günümüze taşımaktadır:

"Altun, kümüş, işgiti Kutay bungsuz ança birür. Tabgaç bodun sabı süçig, agısı yımşak ermiş. Süçig sabın, yumşak agın arıp ırak bodunug ança yagutır ermiş. Yagru kontukta kirse anyıg bilig ant öyür ermiş. Edgü bilge kişig, edgü alp kişig yorıtmaz ermiş; bir kişi yangılsar, ugușı, bodunı, bişükinge tegi kıdmaz ermiş.Süçig sabınga yımşak agısınga arturup, üküş Türük bodun, öltüg!"

(Çinliler) altını, gümüşü, ipeği ve ipekli kumaşları güçlük çıkarmaksızın öylece bize veriyorlar. Çin halkının sözleri tatlı, ipekli kumaşları da yumuşak imiş. Tatlı sözlerle ve yumuşak ipekli kumaşlarla kandırıp uzaklarda yaşayan halkları böylece kendilerine yaklaştırırlar imiş. (Bu halklar) yaklaşıp yerleştikten sonra (da Çinliler) fesat-

lıklarını o zaman düşünürler imiş. İyi (ve) akıllı kişileri, iyi ve cesur kişileri ilerletmezler imiş; (öte yandan) bir kişi suç işlese, onun boyuna, halkına ve hısım akrabasına kadar herkesi öldürmezlermiş. Çin halkının tatlı sözlerine ve yumuşak ipekli kumaşlarına kanıp (ey) Türk halkı, çok sayıda öldün! (Tekin, 2003: 36-37).

KİTAP

Orhon Yazıtlarının günümüz Türkçesine aktarılmış biçimini okumak için Talat Tekin'in *Orhon Yazıtları* (İstanbul, 2003) veya Muharrem Ergin'in *Orhun Yazıtları* (İstanbul, 1995) adlı eserine başvurabilirsiniz.

Yazılı veya sözlü kültürel ögeler, yalnız toplumların tarihsel dönemlerine ait tecrübeleri değil, inanma biçimlerini, değer yargılarını, anlayış ve algılayışlarını da günümüze taşımaktadır. Örneğin, eski Uygur Türkleri tarafından Türk Runik yazısı ile kitap biçiminde yazılan ve Runik yazı ile kâğıda yazılmış tek eser olarak günümüze kadar gelen bir fal kitabı olan *Irk Bitig,* fal geleneğinin eski Türk toplulukları arasında da yaşadığını, o dönemlerde nelerin uğurlu, nelerin uğursuz sayıldığını bizlere haber vermektedir. Irk Bitig, eski Uygur Türklerinin sadece dilleriyle ilgili değil kültürleri ve yaşam tarzlarına dair de bilgiler içermektedir. Fallardan, kötü talihten kurtulmak için kurban kesme, eve bağlılığın önemi, gördüğü zarardan ders almayanın daha kötü olacağı gibi inanma biçimleri ve değer yargılarının varlığını öğreniyoruz. Fal metinlerinde at, kuzgun, deve, hüthüt kuşu, tarla kuşu, öküz, koyun, kaplan, şahin, karınca, tavşan, geyik, tilki, turna kuşu, su kuşu, aygır vb. hayvan figürlerinin sıkça kullanılması, dönemin yaşam biçimi ve coğrafyası hakkında; tanrı ile konuşma ya da tanrının konuşması biçiminde olan fallarsa inanç sistemi hakkında ipuçları vermektedir.

Kırk yedinci fal:

"Er ümeleyü barmiş. Tengrike sokuşmiş. Kut kolmiş. Kut birmiş. Agılıngta yılkıng bolzun! Özüng uzun bolzun! timiş. Ançа bilingler: Edgü ol."

Adamın biri konukluğa gitmiş. Yolda tanrıya rastlamış. Ondan şans dilemiş. (tanrı da ona) şans vermiş. Ağılında atların olsun, ömrün uzun olsun demiş. Öylece biliniz. Bu fal iyidir.

Kırk sekizinci fal:

"Karı yol tengri men. Sınukıngın sapar men, üzükingin ulayur men. İlig itmiş men. Edgüsü bolzun tir."

Yol tanrısıyım. Senin kırıklarını onarırım. Çıkıklarını yerine oturturum. (Nitekim) ülkeyi de düzene sokmuşum. Hayırlısı olsun der. Öylece biliniz (Tekin, 2004: 23-24).

Benzer şekilde, Türklerin İslamiyet'i kabul etmesinden sonra oluşturulan edebî ürünler de yeni dâhil olunan kültürel çevreye ait yaşam tarzlarını, inanma biçimlerini, kabulleri; başka bir ifadeyle İslam dini ekseninde oluşturulan yeni kültür dairesinin, Türklerin yaşam tarzındaki yansımalarını bizlere aktarır. İlk Türkçe eserlerden biri olan *Kutadgu Bilig*'de, dürüst insanı tanımlamak üzere kullanılan "taşı teg içi ol içi teg taşı/bu yanglıg bolur ol köni, çın kişi" (Arat, 1991: 103) [dışı içi gibidir içi de dışı/böyle olur o dürüst, erdemli kişi]; "Bu Ay toldı aydı söz asgı ulug/yirinçe tüşürse bedütür kulug" (117) [Bu Ay Toldı söyledi: Sözün faydası büyük/yerinde söylenirse insanı yüceltir] vb. ifadeler, o dönemin kabullerini, değer yargılarını, etik anlayışlarını bilmemize imkân verir.

Dil ve kültür arasındaki ilişki, bu ilişkinin yönü ve gerçekleşme biçimi her dönemde araştırmacıların dikkatini çekmiş; konu en iddialı boyutuyla, bir dilin sesleri, sözcükleri ve söz dizimi ile o dili konuşanların dünyayı algılama, tecrübe etme biçimleri ve davranış kalıpları arasında doğrudan bir ilişki olduğu şeklinde, antropologlar ve dilbilimciler tarafından tartışılmıştır. Dil ve kültürel davranışlar ve düşünme biçimleri arasındaki ilişkiyi tartışan meşhur bir kuram, Whorf Varsayımı ya da Sapir-Whorf Varsayımı olarak bilinen kuramdır. Bu kurama göre dil; düşünceyi, toplumsal davranışları ve toplumsal davranış örüntülerini belirleyen bir kalıptır. Bu durumda bir dilin yapısı, o dili konuşanların dünya görüşlerini de belirlemekte ve biçimlendirmektedir (Wardhaugh, 1998: 217). Lee Whorf'a (1998: 219, 221) göre dil, sadece düşüncelerin ifade edildiği bir araç değil, aynı zamanda düşünceyi şekillendiren, bireylerin zihinsel aktivitelerini yönlendiren bir program veya rehberdir. Düşünmek, rasyonel bir eylem olsa da o dilin gramerinden bağımsız değildir. Dil, gerçekliği süzen bir filtre oluşturarak toplumların kendilerini saran dünyayı algılama biçimini ve dünya görüşünü belirlemektedir. Bu nedenle, farklı dilleri konuşan insanların dünyayı algılama biçimleri, değer yargıları ve kültürel davranışları da farklıdır.

Kültür ve dil arasındaki etkileşimin diğer boyutu ise kültürlerin diller ve dil davranışları üzerinde belirleyici bir rolünün bulunduğu yönündedir. Bir toplumun kültürü, gizli bir toplumsal sözleşme ve örtük kurallar bütünü oluşturarak o toplumun dil ve iletişim davranışları üzerinde yönlendirici bir etkiye sahip olur. Farklı arka plana ve kültürel davranışlara sahip olan insanların konuşmalarında kültürlerarası farklılıklardan kaynaklanan yanlış anlamalar olabilir. Kültürlerarası iletişim konusunu ele alan dilbilim çalışmalarında, yabancı bir dili öğrenen insanların, yeni öğrendikleri dili ne kadar iyi konuşabilseler de kültürel farklılıklara dayalı bariyerlere takılabildikleri, iletişimde kültürel kaynaklı yanlış anlamaların gerçekleşebildiği belirtilir (Hall, 1974: 143). Farklı kültürlerden gelen insanların dil davranışları, vücut dilleri, jest ve mimikleri dahi farklı olabilmektedir. Toplumlarda iletişimin arka planını oluşturan örtük kültürel değerler, bir dilin gramerini ve kelimelerini öğrenmekten çok daha farklı bir öğrenme süreci olan kültürel öğrenmeyle fark edilebilmektedir.

İNTERNET

Dilsel davranış kalıplarının kültürden kültüre farklılık göstermesinin kültürlerarası iletişime yansımalarına ilişkin Ayhan Selçuk'un *"Kültürlerarası İletişim Açısından Gündelik İletişim Davranışları"* adlı çalışmasını genel ağdaki www.selcuk.edu.tr/sos_mak/makaleler adresinden okuyabilirsiniz.

Kültürün dile yansıdığını gösteren en tipik örneklerden biri *tabular* ve *örtmece sözler*dir. Kültürler, zaman zaman bazı kavramların konuşmada dillendirilmesine izin vermezler. Bu durum, söz konusu kavramların o toplumda olmamasından değil, konuşulması durumunda toplumun bundan zarar göreceği, uğursuzluk geleceği vb. inançlardan ya da konuşulmasının etik olmayacağı kaygısından ileri gelir. Bir kavramın söylenmesinin yasak olduğu durumlara tabu, dolaylı olarak söylenmesine ise örtmece denilmektedir (Wardhaugh, 1998: 326).

SIRA SİZDE 7

Türkçede kullanılan örtmece sözlere örnekler bulunuz.

DİL VE TOPLUM

Dilin toplumsal bir iletişim sistemi olması, toplumla ilgili birçok ögenin dilde de karşılık bulmasına sebep olur. Toplumsal statü, yaş, eğitim, toplumsal roller, cinsiyet vb. toplumsal ögeler, bireylerin dil davranışlarını da etkilemektedir. Dil, idrakî olduğu kadar toplumsal bir süreçtir. Bu nedenle dili biçimlendiren birtakım toplumsal etkenlerden söz etmek ve iletişimi yorumlarken bu etkenleri de dikkate almak gerekir. Toplum, dil kullanımını iki yönde kontrol eder. Birincisi bir dizi *norm* üretir. Bu normları az ya da çok öğrenir ve takip ederiz. İkincisi normlara uymak için *motivasyon* sağlar. Bu tür bir motivasyon, içinde bulunulan toplumsal duruma uygun konuşma biçimlerinin seçilmesine yardımcı olur (Hudson, 1996: 119). Toplumsal ögelerin, dil kullanımı üzerinde izlenebilen etkilerini toplumdilbilim incelemektedir.

İnsanlar farklı toplumsal ortamlarda, farklı amaçlar için, farklı dil biçimlerini kullanırlar. Örneğin birey, isteme eylemini gerçekleştirmek için evde, okulda, resmî ya da samimi bulduğu ortamlarda aynı dilin farklı değişkelerini ya da biçimlerini kullanabilir. Konuşma ortamına ve iletişime katılanların durumuna göre tercih edilen bu konuşma biçimlerinin her birine *durumsal dil türü* denir. Dilde görülen bu tür çeşitlilikler çoğu durumda, iletişim içindeki bireylerin eğitimleri, statüleri, toplumsal rolleri, kültürel arka planları, toplumsal güçleri, cinsiyetleri gibi toplumsal ögelerin etkisi ile meydana gelir. Dil kullanımını etkileyen ve sözcelerin anlamlandırılmasında belirleyici olan tüm bu ögeleri genel olarak *toplumsal bağlam* diye adlandırmak mümkündür. Toplumdilbilim çalışmaları varyantlaşmayı (çeşitlilik) önemsediği için çeşitliliğin gerçekleştiği her türlü toplumsal bağlama değer verir.

Toplumdilbilim çalışmalarında bölgesel diyalektlerin yanı sıra toplumsal diyalektlerin yani **sosyolekt**lerin varlığına da vurgu yapılmaktadır. Bu bağlamda bir bölgeden diğerine farklılaşan konuşma biçimleri bulunduğu gibi bir toplumsal katmandan diğerine, bir cinsten diğerine ya da bir eğitim düzeyinden diğerine değişebilen konuşma biçimlerinin de olduğu ve bir insanın birden fazla konuşma biçiminin olup bunlardan hangisini ne zaman kullanacağına dair bir dizi toplumsal belirleyenin bulunduğu gibi ilgi çekici konular üzerinde durulmaktadır (Trudgill, 2000; Wardhough 1998).

Sosyolekt ya da sosyal diyalekt denilen kavram, belirli sosyal gruplar tarafından kullanılan konuşma biçimlerini karşılamak üzere kullanılmaktadır. Örneğin cinsiyet, yaş, ekonomik düzeye göre çeşitlilik gösteren konuşma biçimlerinden her biri birer sosyolekttir.

Bireylerin hangi toplumsal bağlamlarda hangi konuşma biçimlerini tercih ettiği ya da tercih edilen konuşma biçimlerinin birtakım toplumsal anlamlara sahip olup olmadığı da dil ve toplum arasındaki ilişkinin bir yönünü oluşturur. Konuşurken neyi nasıl söyleyeceğimiz, hangi cümle türlerini, hangi sözcükleri ya da sesleri kullanacağımız yönünde bir dizi tercih yaparız. Nasıl söylediğimiz de en az ne söylediğimiz kadar önemlidir. Zamir kullanımında sen/siz tercihi, hitap biçimleri, nezaket stratejileri vb. dil bilimsel tercihler, içinde toplumsal anlam ve mesajları da barındırmaktadır (Wardhaough, 1998; König 1990). Eklemeli bir dil olan Türkçede bu tür tercihler, yalnız sözlüksel birimlerden değil birtakım son ekler üzerinden de izlenebilmekte, dinleyiciye dayanışma, yakınlık ya da tersine mesafe ve farklılık yönünde mesajlar vererek ifadenin yorumunu etkileyebilmektedir.

Aile büyüklerinizle, yaşıtlarınızla, resmî kurumlardaki görevlilerle ne şekilde konuştuğunuzu, onlarla konuşurken hangi hitap biçimleri kullandığınızı ve bu kullanımların toplumsal anlamlarını değerlendiriniz.

Dil kullanımı üzerinde etkili olan toplumsal unsurlardan biri de konuşan bireyler arasındaki toplumsal mesafedir. Toplumsal mesafe, konuşur ve dinleyici arasındaki toplumsal sınırı derinleştirerek konuşurun otoritesine ve toplumsal statüsüne dinamizm kazandırır. Bu nedenle kimi bağlamlarda, dinleyiciye aradaki toplumsal sınırı ve statü farkını hatırlatmak ve hissettirmek için konuşur tarafından özellikle kullanılır: *"Ayşe Hanım, bu evrakları en kısa zamanda çoğaltın." "Ayşe bu evrakları en kısa zamanda çoğalt."* Bu tür çeşitlilikler, bir konuşma durumunda konuşurun dinleyici ile olan ilişkisi ve bizzat kendilerini nasıl tanımladığı ile ilgili ipuçları da verir (Giles ve Coupland, 1991: 3).

Toplumsal mesafe veya yakınlık bağlamında önemli bir kuram olan bağdaştırma kuramından da kısaca söz etmekte yarar var. İnsanlar birbirleriyle konuşurken konuşmaları birbirine benzer hâle gelir. Yani konuşurun tarzı konuştuğu kişinin stili ile birleşir. Bu süreç *konuşma bağdaşması* olarak adlandırılır. Bu da özellikle konuşur hitap ettiği kişiden hoşlanmışsa ya da onu memnun etmek istiyorsa gerçekleşir. Konuşma tarzını karşıdakine yaklaştırmak bir bakıma *kibarlık stratejisi*dir. Yani hitap edilenin tarzı kabul edilebilir ve taklit etmeye değer anlamına gelir (Holmes, 1992: 255). İnsanlar beğendikleri insanların konuşmaları ile kendi konuşmalarını bağdaştırdıkları gibi bunun tam tersini yaparak konuşmalarını farklılaştırabilirler. Farklılaştırma, genellikle konuşurların görüş ayrılığı yaşadığı durumlarda, politik nedenlerle ya da statü üstünlüğünü vurgulamak, ilgi çekmek gibi kaygılarla yapılabilir (Holmes, 1992: 297, 298). Durumu basit bir örnekle somutlaştıralım. Uzun yıllar önce memleketinden ayrılan ve eğitimini, standart dilde ve büyük şehirlerde alan bir kişinin, kendi yöresine döndüğünde yöresel ağızla konuşmayı tercih etmesi, çevresindekilere yakınlık ve dayanışma mesajı verecektir. Aynı kişinin, edindiği standart biçimle konuşmayı tercih etmesi ise karşı tarafta toplumsal mesafenin derinleştiği hissini uyandırabilir.

Dil ve toplum arasındaki ilişkinin bir başka görünümü de toplumsal nezakettir. Toplumsal nezaket *mesafe, saygı, dayanışma, yakınlık* vb. toplumsal ilişkilerin iletişim kodunda birtakım karşılıklar bulduğu ve birden fazla stratejisi olan bir olgudur. Dil bilimsel açıdan nazik olmak, kişilerle aramızdaki toplumsal ilişkinin gereklerine uygun biçimde konuşmaktır. Uygun olmayan dil bilimsel seçimler kaba olarak düşünülür (Holmes, 1992: 97). Levinson, nezaketin üç ana stratejisinden bahseder: *Negatif nezaket, pozitif nezaket* ve *örtük nezaket* (Brown ve Levinson: 2004). Bu stratejiler 'onur' kavramıyla yakından ilişkilidir.

Negatif nezaket, toplumsal statü ve mesafeye farkındalık gösterilen; konuşurun dinleyiciyle arasındaki toplumsal mesafeyi koruduğu, daha resmî stratejilerden oluşur: *Kapıyı kapatabilir misiniz? Lütfen evrakları imzalayın* vb. Negatif nezaket dinleyici üzerinde baskı oluşturmamak ve istenilen işi yapıp yapmamak konusundaki özgürlük alanını daha geniş tutmak amacıyla gerçekleştirilen nezaket stratejilerini içine alır; konuşur ve dinleyici arasındaki toplumsal mesafenin fazla olduğu durumlarda kullanılır. Burada negatif, olumsuzluk anlamında değildir. Negatif nezaket stratejilerinin iletişim ortamına çıkışı daha dolaylı ifadelerle gerçekleşir: *Pencereyi açabilir misiniz?*

Pozitif nezaket ise, sosyal mesafenin azaldığı, yerini yakınlığın ve dayanışmanın aldığı, daha az resmî stratejilerden oluşmaktadır: *Abla şunu ver, ekmeği uzatsana* vb. Buradan hareketle, toplumsal statü ve mesafeye farkındalık kadar, toplumsal yakınlık ve dayanışmaya farkındalığın da nezaket olgusunun bir parçası olduğu anlaşılır. Örtük nezaketle kastedilense konuşurun dinleyiciyi baskı altına al-

madan, isteğini örtük bir biçimde, sezdirerek anlatmasıdır (Brown ve Levinson, 2004). Sezdirmeler, genellikle doğrudan söylenmesi konuşur tarafından çekinceli görülen durumlarda tercih edilmektedir. Bu strateji, ifadeyi yumuşatabileceği gibi doğrudan reddedilme riskini de büyük oranda azaltır.

Nezaket stratejilerinden hangisinin kullanılacağı toplumsal belirleyenlere, özellikle de konuşur ve dinleyici arasındaki toplumsal ilişkilere; ayrıca mesajın içeriğine göre de belirlenir. Konu birçok disiplinle ilgilidir; ancak bu disiplinlerin başında toplumdilbilim gelir (Brown ve Levinson, 2004).

Toplum ve dil ilişkisini etkileyen ögelerden biri de toplumsal ağdır. Toplumsal ağ, bir kişinin diğer insanlarla yaşadığı ilişkiler toplamı ya da bireylerin etrafında oluşan ilişki örüntüleri (Milroy, 1987: 105) biçiminde tanımlanabilir. İnsanlar arasındaki ilişkilerin yapısı ve türü farklılık gösterir. Bu ilişkiler yakınlık/kaynaşma biçiminde ise *bu yoğun* ve *çok yönlü* bir toplumsal ağa işaret eder. Bunun anlamı toplumsal ağdaki kişilerin birçoğunun birbiri ile yakın olması ve bu yakınlığın çok yönlü olmasıdır. Örneğin iki kişinin hem iş arkadaşı hem de komşu olması gibi. Yoğun toplumsal ağların norm oluşturucu bir rolü vardır; insanlarla gerçekleştirilen her iletişim, bir çeşit sorumluluk duygusu geliştirir ve bu durum, bu ağdaki insanları baskı altına alır. Toplumsal ağ içinde oluşan bu normlar toplumsal normlara da karışır. Örneğin ağdaki kişiler dayanışmayı göstermek üzere daha yerel konuşurlar. Bireylerin konuşmalarının, onların ait olduğu sosyal ağlarla ilişkili olması şaşırtıcı değildir. Yetişkin insanlar birden fazla sosyal ağa ait olduklarında, bir ağdan diğerine geçtiklerinde, farkında olmadan konuşma biçimlerinin de değiştiği gözlenir (Holmes, 1992: 204).

Dille toplumsal kimlikler ve toplumsal roller arasında da ilişki vardır. Bireylerin toplumsal kimlikleri, bütün toplumsal rollerinden oluşan karmaşık bir yapıdır. Bu kimlikler bazen bireylere dayatılmakta; bazen de kendileri tarafından seçilmektedir. Kimlikler kişilerin milliyeti, eğitimi, yaşı, cinsiyeti gibi birçok unsurla ilgili olabilir. Toplumsal kimlikler dinamiktir. Eğitim, tecrübe vb. nedenlerle değişebilmektedir. Dil ise kimliklerin göstergesidir. Konuştuğumuz insanlar hakkında, sadece dillerinden yola çıkarak bilgi sahibi olabilir, muhatabımızın diline bakarak nereli, nasıl ve hangi görüşten olduğunu tahmin edebiliriz (Develi, 2006: 32). Kullandığımız kelimeler; konuşma tarzları gibi, toplumsal rollerimiz ve kimliklerimiz hakkında ipucu vermektedir.

Dil, toplumsal kimliklerin şekillendirilmesinde de önemli roller üstlenir. Her yenilenme ve yeni bir söylem inşa etme faaliyeti dille başlar. Bu nedenle bağımsızlığını kazanan ülkelerde dil, bağımsız kimlik inşasının en temel aracı olarak görülür ve bu doğrultuda dil politikaları geliştirilir. Bunun en tipik örneklerinden biri, 1991 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinin dağılmasından sonra yeni kurulan Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Azerbaycan, Türkmenistan gibi ülkelerin, kendi dillerini resmî dil ilan etmeleri ve ulusal kimliklerini, ulusal dilleri ekseninde oluşturmalarıdır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan İsrail'in millî kimliklerinin bir göstergesi olarak 2000 yıldır dinî metinler ve klasik literatür dışında kullanılmayan bir dil olan İbraniceyi yeniden diriltme girişimi, ulus kimliklerinin oluşturulmasında dilin ne derece önemli olduğunu göstermektedir. Cumhuriyetin ilanı sonrasında, 1932 yılında Türk Dili Tetkik Cemiyetinin (Türk Dil Kurumu) kurulması ve Türk dil devrimi ile dilimizdeki Arapça ve Farsça sözcüklerin dilden ayıklanarak bu sözcüklerin yerlerini alabilecek Türkçe sözcüklerin türetilmeye çalışılması, ayrıca Arap alfabesinden Latin alfabesine geçilmesi, yeni kurulan Türk devletinin kimlik inşasının yönünü de göstermektedir. Dil ve alfabe, millî kimliklerin oluşturulmasında ve yönünün belirlenmesinde kritik öneme sahip unsurların başında gelir.

KİTAP

Türk dil devrimiyle ilgili daha ayrıntılı bilgi edinmek istiyorsanız Zeynep Korkmaz'ın *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I* adlı kitabındaki makalelerini gözden geçiriniz. (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995)

Dil kullanımı üzerinde etkili olan bir diğer toplumsal olgu da toplumsal sınıf ve gruplardır. Bu konuda verilen en tipik örneklerden biri, toplumsal sınıf farklılıklarının keskin sınırlarla ve çok belirgin bir şekilde oluştuğu Hindistan'da, her bir kastın diğerinden farklı konuşma özelliklerine sahip olduğu, bir bakıma kast diyalektlerinin var olduğudur (Trudgill, 2000: 34).

Toplumdilbilimin son zamanlarda üzerinde durduğu konulardan biri de kadın ve erkeklerin dillerinde yapı, söz varlığı, tarz gibi farklılıkların olup olmadığıdır. Toplumdilbilim açısından cinsiyet, yalnız biyolojik değil, toplumsal gerçeklikte ve dil üzerinde yansımalar bulan toplumsal bir olgu olarak görülür. Söz gelimi kadınların, konuşmalarında *leylak rengi, cam göbeği, vişne çürüğü* gibi ayrıntı bildiren renk isimlerini erkeklere göre daha fazla kullanma eğiliminde olduğu söylenir (Wardhaugh, 1998: 319). Diğer yandan, kadınların erkeklere göre daha dolaylı konuşma biçimlerini tercih ettikleri Lakoff'tan (1973) bu yana iddia edilegelmiştir. Lakoff, kadınların dolaylı biçimler kullanmalarını, sonraları çokça eleştirilen kadınların güçsüzlüğü teziyle açıklamıştır. Ancak dolaylılık her zaman güçsüz olmaya işaret etmeyebilir. Tannen (1994: 79), dolaylılığın salt cinsiyetle ilişkilenen ve kültürlerden bağımsız bir olgu olmadığı düşüncesindedir. Ona göre erkekler de kadınlar kadar dolaylı konuşabilirler; ancak farklı durumlarda farklı yollarla dolaylı olma eğilimindedirler. Bazı dillerde ise kadınların, erkeklerin kullandığı biçimlere oranla daha eski biçimleri kullandığı gözlenmiştir. Günümüze kadar Türkçe üzerine yapılan birçok çalışmada, kadınların erkeklere oranla daha nazik oldukları, standart biçimleri kullanmaya daha eğilimli oldukları sonuçlarına ulaşılmıştır (Duman ve Karasu, 1999; Bayyurt, 1999). Temelde tüm bu sonuçlar, kadınların ve erkeklerin farklı sosyalleşme süreçleri yaşamalarından kaynaklanmaktadır.

Cinsiyetin biyolojik olarak değil toplumsal bir olgu olarak incelenmesine ilişkin, tarihsel-edebî metinlerimiz üzerinden bir örnek vererek konuyu biraz somutlaştırmaya ve örneğimizi dil-kültür-toplum ilişkisi bağlamında yorumlamaya çalışalım. Türk dilinin önemli eserlerinden biri olan Dede Korkut Hikâyelerinde, kadınların ve erkeklerin birbirleriyle konuşma ve birbirlerine hitap etme biçimlerine bakıldığında hikâyelerin oluşma sürecini kapsayan tarihî dönem içerisinde Türk kadınının toplum konumu ve dil davranışlarıyla ilgili bazı çıkarımlarda bulunmak mümkündür.

KİTAP

Dede Korkut Hikâyelerini okumak ve hikâyelerde tasvir edilen kültürel hayatı daha yakından tanımak istiyorsanız, Muharrem Ergin'in *Dede Korkut Kitabı* adlı eserin başvurabilirsiniz. (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2001)

Dede Korkut Hikâyelerinde ortaya çıkan kadın tipi İslamiyet öncesi Türk toplumsal yapısını daha fazla yansıtmaktadır. Dede Korkut Hikâyelerinde kadın, dahil olduğu her toplumsal bağlamda çekinmeden konuşabilmekte, duygu ve düşüncelerini, tercihlerini açıkça dile getirmekte, evlilik kurumu içerisinde kadının görüşleri dikkate alınmaktadır. Örneğin *Dirse Han Oğlu Boğaç Han* hikâyesinde, Bayındır Han'ın verdiği büyük davette, evladı olmadığı için kara çadıra oturtulan Dirse Han'ın yaptığı ilk iş, otağına dönüp karısı ile konuşmak, fikirleşmek olur.

Dirse Han, hikâyedeki ifadeyle, *dişi ehlinüŋ* sözüyle hareket eder ve dileğine ulaşır. Kadın ve erkek arasındaki bu dayanışma, günümüz toplumsal yapısı içerisinde sıradan gibi gözükse de hikâyelerin biçimlendiği dönem için önemli olmalıdır. Çünkü, Dede Korkut Hikâyelerinden uzun yıllar sonra, 19. yüzyıl sonlarında yazılan Türk romanlarında bile kadınlar sıkça susma eğilimi göstererek bir roman dekoru gibi dururlar. Bu kadınlar, kendi kaderini çizme, tercihlerini yaşama geçirme gücüne sahip değillerdir. İstedikleri kişilerle evlenemez, birçok engelle karşılaşırlar (bkz. Següzeşt, İntibah). Oysa Dede Korkut Hikâyelerinde kadın, kiminle evleneceğine kendi karar verir. Evleneceği kişinin kahramanlığını, yiğitliğini sınar; onunla savaşır, güreşir. Örneğin *Bay Büre Beyoğlu Bamsı Beyrek* hikâyesinde Banı Çiçek; *Kaŋlı Kocaoğlu Kan Turalı* hikâyesinde de Selcen Hatun evlenme kararına bu yolla ulaşır. Dede Korkut Hikâyelerinde erkeklerin kadınlara hitapları ve kadın-erkek konuşma parçaları, kadınların toplumsal rolüne, toplumsal organizasyon içindeki yerine ve dönemin aile yapısına dair ipuçları vermektedir. Kadının, erkeğin gözündeki konumunu algılayabilme noktasında Dirse Han'ın eşine hitabı önemlidir:

Berü gelgil başum bahtı, evüm tahtı!/ Evden çıkub yöriyende selvi boylum/ Toplugında sarmaşanda kara saçlum /Kurlu yaya benzer çatma kaşlum /Koşa badem sıgmayan tar agızlum /Güz almasına benzer al yanaklum /Kadunum, ziregüm, dölegüm.

Bu metinden de anlaşılacağı gibi Dirse Han için hanımı başının bahtı, evinin tahtıdır. Bu ifadeler kadına duyulan saygıyı tanıklamaktadır. 16. yüzyılda Kanunî tarafından yazılan aşağıdaki gazeli okurken dildeki değişimle birlikte benzer söz kalıplarının kullanıldığını da görebilirsiniz.

Celîs-i halvetim varım habîbim mâh-ı tâbânım
Enîsim mahremim varım güzeller şâhı sultânım

Hayâtım hâsılım ömrüm şarâb-ı kevserim adnim
Bahârım behcetim rûzum, nigârım verd-i handânım

Neşâtım işretim bezmim çerâğım neyyirim şem'im
Turunc u nâr u nârencim benim şem'-i şebistânım

Nebâtım şükkerim gencim cihân içinde bî-rencim
Azîzim Yûsufum varım gönül mısrındaki hânım

Sitanbulum Karamanım diyâr-ı milket-i Rûmum
Bedahşânım u Kıpçak'ım u Bağdâdım Horasânım

Saçı vavım kaşı yayım gözü pür-fitne bîmârım
Ölürsem boynuna kanım meded hey nâ-müselmânım

Kapında çünki meddâhım seni medh iderim dâim
Yürek pür-gam gözüm pür-nem Muhibbîyem hoş-elhânım

Muhibbî (Kanunî Sultan Süleyman)

Özet

Kültürü ve kültürü oluşturan ögeleri açıklayabilmek

Kültür kavramının insanın ortaya koyduğu, içinde insanın var olduğu bütün gerçekliği kapsayan bir olgu olması, kültür kavramının farklı şekillerde tanımlanmasına neden olmaktadır. En kapsayıcı tanımıyla kültür, bir toplumu diğerlerinden farklı kılan davranış kalıpları ve yaşama biçimi; bilgiyi, sanatı, etiği, gelenekleri, hukuku, alışkanlıkları ve toplumsal yatkınlıkları içine alan bir bütün; kısacası, bireylerin topluma kendini kabul ettirebilmek için bilmesi gereken her türlü bilgi, değer ve uygulamalardır.

Kültür, toplum tarafından üzerinde uzlaşı sağlanan davranışlar bütünüdür ve bu bütünlük, toplumlar için bir çeşit "ortak bilinç" de oluşturur. "Ortak bilinç" bir toplumda "ortak" olan şeylerin temsilidir. Aynı kültürel davranışlara ve davranış edinme süreçlerine sahip olan insanlar, ortak kavrayış biçimleri ve etkileşim kuralları sayesinde birbirlerini daha iyi anlar, birbirleriyle daha kolay iletişim kurarlar. Ortak kültürel alt yapı ve ortak bilinç, yaşanan olaylar ve problemler karşısında, insanların benzer stratejiler ve davranış modelleri geliştirmesini de motive ederek toplumun ortak aklını oluşturur.

Toplumların, geçmiş yaşamlarından ve tarihten günümüze taşıdıkları ve güncel hayatın içinde de yer bulan gelenek ve görenekleri, doğruyu, yanlışı, haklıyı haksızı ayırma biçimleri olan etik değerleri ve ahlak anlayışları, öğretileri, değer yargıları, sembolleri, dünya görüşleri, dinleri, ilişki örüntüleri ve davranış kalıpları, uygulamaları, teşkilatlanma biçimleri, dilleri, edebiyatları, halk dansları, el sanatları, musiki, minyatür vb. o toplum tarafından üretilen ve kendi millî kimlikleri çerçevesinde belirli bir estetik ve tarz kazanan sanatlar, kültürü oluşturan unsurlardan belli başlılarıdır.

Kültürün zaman içindeki değişmelerine dair tespitlerde bulunabilmek

Kültürler devingendir, zaman içerisinde yeni ihtiyaçlara bağlı olarak değişir ve güncellenir. Kültürel değişmeler çok çeşitli nedenlerle gerçekleşebilir. Başka kültürlerle karşılaşma ve etkileşim, ekonomik, sosyo-politik ve teknolojik değişmeler vb. Teknik alanda ortaya çıkan yenilikler, bazı kültürel ögelerin işlevinin yok olmasına sebep olabilmektedir. Çeşitli alanlarda meydana gelen değişme ve gelişmeler her neslin farklı deneyimler yaşaması ve geleneksel kabul edilen değerlerin, zaman zaman yalnız bir önceki nesil tarafından korunup ve yaşatılabilmesiyle de sonuçlanabilmektedir. Yeni nesillere, yeni eğilimler nüfuz etmektedir. Bu nedenle, nesiller değiştikçe kültürler ve dünya görüşleri de değişerek güncellenmektedir. Bütün bunlardan, kültürlenme ya da kültürel davranış edinme süreçlerinin, toplumların ihtiyaçlarına ve beklentilerine göre değişerek devam eden, devingen süreçler olduğu anlaşılır.

Türk kültür tarihinde meydana gelen kültürel değişme ve gelişmeleri, farklı motiflerin yönlendirdiği görülür. Eski Uygur Türklerinin Maniheizm ve Budizm dinlerini kabul etmesi, 10. yüzyıldan itibaren Türklerin İslam dinini benimsemesi, 18. yüzyılda yüzünü Batı medeniyet dairesine çevirmesi ve Cumhuriyet'in kurulmasıyla gerçekleştirilen köklü değişiklikler, Türk kültür tarihinin dönüm noktalarını oluşturan belli başlı olaylardır.

Dil ve kültür ile dil ve toplum arasındaki ilişkiyi değerlendirebilmek

Dil ve kültür arasında birbirini yaratma, birbirinin varlığına ve devingenliğine kaynak ve ortam oluşturma biçiminde organik bir ilişki bulunur. Dil, kültürün varlığını ve devamlılığını sağlamak, sözlü ve yazılı kültür ögelerini bizzat yaratmak, kültürel ögeleri sonraki nesillere taşımak vb. işlevleri yerine getiren, kültüre ait en temel unsurlardan biridir.

Dil ve kültürel davranışlar arasındaki ilişkiyi tartışan meşhur bir kuram, Whorf Varsayımı ya da Sapir-Whorf Varsayımı olarak bilinen kuramdır. Bu kurama göre dil, düşünceyi, toplumsal davranışları ve toplumsal davranış örüntülerini belirleyen bir kalıptır. Bu durumda, bir dilin yapısı, o dili konuşanların dünya görüşlerini de belirlemekte ve biçimlendirmektedir.

Kültür ve dil arasındaki etkileşimin diğer boyutu ise kültürlerin diller ve dil davranışları üzerinde belirleyici bir rolünün bulunduğu yönündedir. Bir toplumun kültürü, gizli bir toplumsal sözleşme ve örtük kurallar bütünü oluşturarak o toplumun dil ve iletişim davranışları üzerinde yönlendirici bir etkiye sahip olur.

Dil ve toplum ilişkisine gelince, toplumsal statü, yaş, eğitim, toplumsal roller, cinsiyet vb. toplumsal ögeler, bireylerin dil davranışlarını da belirli oranlarda etkilemektedir. Bu nedenle dili biçimlendiren birtakım toplumsal etkenlerden söz etmek ve iletişimi yorumlarken bu etkenleri de dikkate almak gerekir. Toplumsal etkenler, insanları içinde bulunulan toplumsal duruma uygun konuşma biçimlerini seçmeye yöneltir. Toplumsal ögelerin, dil kullanımı üzerinde izlenebilen etkilerini toplumdilbilim incelemektedir.

Kendimizi Sınayalım

1. Kültürle ilgili olarak, aşağıdaki yargılardan hangisi **yanlıştır?**

a. Kültür, bir topluluğu, bir cemiyeti millet yapan, onu diğer milletlerden farklı kılan hayat tezahürlerinin bütünüdür.
b. Kültür, insanların kendi yarattıkları, kabul görmüş toplumsal davranışları içine alır.
c. Kültürel ögeler, bir insanın yaşamında miras edindiği, babadan oğula geçen maddi veya manevi ögelerden oluşur.
d. Toplumlar çeşitlendikçe ve aynı toplum içinde kurumların işlevleri farklılaştıkça ve çoğaldıkça, çeşitli kültür düzeyleri de ortaya çıkar.
e. Kültür, dünyadaki bütün insanların paylaştığı evrensel davranışlar bütünüdür.

2. Aşağıdakilerden hangisi kültürü oluşturan ögelerden biri **değildir?**

a. Dil
b. El sanatları
c. İnançlar
d. Bilimsel araştırmalar
e. Yöresel kıyafetler

3. Aşağıdakilerden hangisi maddi kültür ögelerinden biridir?

a. Geleneksel el sanatları
b. Dünya görüşü
c. Etik
d. İnançlar
e. Davranış kalıpları

4. Aşağıdakilerden hangisi manevi kültür ögelerinden biridir?

a. Geleneksel el sanatları
b. Geleneksel kıyafetler
c. Ahlaki değerler
d. Mimari
e. Yöresel yemekler

5. Aşağıdakilerden hangisi Türk kültür tarihinin dönüm noktalarından biri **değildir?**

a. Eski Uygur Türklerinin Maniheizm ve Budizm dinlerini kabul etmeleri
b. Sanayi devrimi
c. 10. yüzyılda Karahanlıların İslamiyet'i kabul etmesi
d. 18. yüzyılda Batı kültür ve medeniyet dairesinin örnek alınmaya başlanması
e. Cumhuriyetin kurulması

6. Aşağıdakilerden hangisinin kültür değişmelerine yöneltici etkisi olduğu **söylenemez?**

a. Başka kültürlerle etkileşim
b. Ekonomik değişmeler
c. Tercüme faaliyetleri
d. Sosyo-politik değişmeler
e. Psikolojik etkenler

7. Aşağıdakilerden hangisi, başka dillerden Türkçeye çevrilen eserlerden **değildir?**

a. Telemak
b. Maytrisimit
c. Bilge Kağan Yazıtı
d. Altun Yaruk
e. Seküz Yükmek

8. Dil ve kültür arasındaki ilişkiye dair aşağıdaki yargılardan hangisi **söylenemez?**

a. Dil ve kültür arasında, birbirini yaratma, birbirinin varlığına ve devingenliğine kaynak ve ortam oluşturma yönünde organik bir ilişki bulunur.
b. Dil ve kültür arasındaki ilişki, tamamıyla ekonomik faktörlerin kontrolü altındadır.
c. Dil, sözlü ve yazılı kültür ögelerini yaratır.
d. Dil, kültürel ögeleri sonraki nesillere taşır.
e. Bir toplumun kültürü, gizli bir toplumsal sözleşme ve örtük kurallar bütünü oluşturarak o toplumun dil ve iletişimi üzerinde etkili olur.

9. Tabular ve örtmece sözler, aşağıdaki durumlardan hangisinde ortaya çıkabilir?

a. Kültürler bazı kavramların konuşulmasına izin vermediklerinde
b. Önemli dönüm noktalarında
c. Kültür değişmelerine bağlı olarak
d. Kültürel farklılıklar nedeniyle ortaya çıkan iletişim aksamalarında
e. Kültürel ögelerin sonraki nesillere taşınamaması durumunda

10. Dil ve toplum arasındaki ilişkiyle ilgili olarak, aşağıdakilerden hangisi **söylenemez?**

a. Dil, bilişsel olduğu kadar toplumsal da olan bir olgudur.
b. Toplumsal unsurların dil kullanımı üzerindeki etkilerini toplumdilbilim inceler.
c. Toplumsal kimliklerimiz konuşmamızı etkileyebilir.
d. Dillerde bireylerin eğitim, statü ve toplumsal rollerine, kültürel arka planlarına bağlı değişmelerin olması beklenemez.
e. Cinsiyet, toplumsal bir olgu olarak dil kullanımını etkileyebilmektedir.

Yaşamın İçinden

Yazının Gölgesindeki Kültür

Çok gezen mi bilir yoksa çok okuyan mı? Net bir cevabı olmadığını bilmemize rağmen sıkça kullandığımız bir ifadedir. Çok gezenler yazılı bilginin önemini göz ardı etmiyor gibi görünse de bir şeyi iyi öğrenmenin yolunun görmek ve yaşamaktan ileri geldiğini savunurlar.

Çok okuyanlar ise gezerek harcayacakları vakitte başkalarının tecrübe ve deneyimleriyle daha kısa zamanda daha fazla ve çeşitli bilgi ile donanabileceklerini düşünürler. Aslında ikisinin de gerekli ve önemli olduğu kesindir; ancak nedense görerek öğrenmek daha basit, yazıya geçirilmiş bilgiyi okuyarak öğrenmek ise daha zahmetli bir uğraş gibi görülür. Oysaki dünya üzerinde yazıya geçirilmemiş, başka bir ifade ile kayıt altına alınmamış birçok topluluk, birçok kültürel uygulama ve ritüeller olduğu bilinmektedir. Bu topluluklar, modern okullarda eğitim görmemiş olabilirler ancak çevreleriyle olan uyumlu ilişkileri ve gözlemleri sayesinde insanlığa öğretecekleri çok değerli bilgilere sahiptirler.

Günümüzde bunun en canlı örneklerinden biri Türkiye'de göçer yaşamı büyük bir özveriyle sürdürmeye çalışan Sarıkeçili Yörükleridir. Yıllardır bin bir güçlükle develeri ve keçileri ile yollar kat eden Yörükler bugün değişen fiziksel şartlar nedeniyle traktörleri ve kamyonları ile sınırlı bir bölgede göçe devam ediyor, zorlansalar da yerleşmemek için direniyorlar.

Deve sayısındaki azalma ile birlikte artık deve için yapılan gübürdek çanları, duluk ve yüz çanları kullanılmıyor. Devenin süslenmesi için kullanılan yılanboncuklu "keydirme"ler yapılmıyor, devenin semeri olan "havut"unu yapan usta yetişmiyor, deveye yük sararken kullanılan "gatibi kolanlar" kullanılmıyor, develerin üzerine sarılan "yanışlı" desenli giysi konulan "ala" çuvallar, "dimi" yiyecek çuvalları ve onların üzerlerine serilen çullar dokunmuyor, deve tüyünden yorganlar yapılamıyor. Artık çuvallarda yükü dengelemek için "denk yapılmıyor", eskisi gibi çuvallara eşyalar yerleştirilmiyor "çoğşurulmuyor". Sadece develerin sayısındaki azalma bile hem maddi unsurlarda hem de dilde kelime kayıplarına neden oluyor. Sarıkeçili Yörükleri "hıştınıp" göçerlikten vazgeçmeseler de sözlü kültüre sahip bir toplum oldukları için bu bilgiler de Yörüklerin belleklerinde kaybolmaya mahkûm gözüküyor. Örnekleri çoğaltmak mümkün olsa da asıl olan göçle yoğrulan bu göçer hayatın tecrübesinden faydalanmak gerektiği. Doğa ile sürdürülen bu yaşamda göçerin hayvanlarla ve doğa ile kurduğu bağın anlaşılabilmesi…

Bu ve benzeri birçok konu ve toplulukta kültürel kayboluşa dur diyebilmek için daha çok gezmek, görmek, okumak ve yaşananları daha sonraki nesillere ulaştırmak için yazmak gerekiyor ki bu sayede insan, çevresine ve dünyaya olan kişisel görevini yerine getirebilsin, dünya kültür mirasına katkısını sunabilsin, kişisel "göç"ünü sürdürebilsin…

Kaynak: ATLAS 2011 EYLÜL SAYI 222/Yazının Gölgesindeki Kültür

Okuma Parçası

Çağdaş Kültür Üzerine

Gençliğimde "Kültür"ün tanımını yapmak bana kolay gelirdi, bugünse bu terim beni tedirgin ediyor. İçinde bulunduğumuz yüzyılın başında kültür; dilbilim, edebiyat, felsefe, bilim, tarih, sanat, hukuk ile ilgilenmekti. Bu dallar değişikti ama hepsi aynı anlayış akımına bağlıydılar...

Oysa şimdi yeni bir döneme girmiş bulunuyoruz. Günümüzde kültür yalnız bilim, biyoloji, sosyoloji, iktisat vb.nin çeşitli yanlarını kapsamakla kalmıyor, aynı zamanda teknik bilimleri de elde etmek uğraşını sürdürüyor.

Kendi kendime sorduğum soru şu: Bu iki cins kültür yan yana gelişip sonra tek bir bütün olarak birleşebilir mi? Yoksa baş döndürücü bir hızla ilerlemekte olan biri ötekini ezmeyecek mi? Torunlarımın öğrenim programlarını görünce, yarını, çocuklarımın torunlarınınkini düşününce çekinmeden söyleyeyim, şaşkınlık içinde kalıyorum. Her şeyi öğretmeye kalkışıyorlar. Kimi olağanüstü yeteneklerin dışında, dev gibi üstlerine çöken bu kültür saldırısından akıllarında ne kalacak?

Öte yandan, daha da üzücü bir olayla karşılaşıyoruz. Kültürün sınırları genişledikçe, edebiyat, sanat sanki kabuklarına çekiliyorlar. Örneğin, roman insanın gizli yanlarını incelemeye koyuluyor. Kişinin karakterini, tutumlarını, başından geçenleri bir yana bırakıp, önemsemeyip, bilinçaltındaki eğilimlerini araştırıyor. Öyle ki edebiyatın ta kendisi diye tanımlayabileceğimiz kültürancak buna yakınlık duyan küçük bir grubun ince zeka oyunları sayılıyor; buna karşın "iletişim araçları" resimli roman, polis romanları boşalan bir alanı dolduruyor.

Kanımca, bu tehlike üstüne ne kadar dikkati çeksek yine de azdır. Eğer bu duruma göz yumarsak, ortaya çıkaracağımız sözde demokrat bir dünya olacak, oysa aslında en aşırı derecede aristokrat bir azınlığın sahip olabileceği bir dünya yaratacağız. Teknik ve uzmanlaşma "kültür"ün yerini tutacak, kafa ve ruhumuzun tanıdığı, dilediği temel değerler ancak birkaç ayrıcalıklının elini uzatabileceği meyveler olacak.

Kaynak: Wladimir D'ormesson, "Kültür Nedir?" (Varlık dergisi, Ocak 1974, Çev: İ. Gürel), *Düşünsel Yazılardan Seçmeler,* ed. M. Ünlü, İnkılap ve Aka Yay. İstanbul 1980, s. 222-223.

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. e	Yanıtınız yanlış ise "Kültür Nedir?" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. d	Yanıtınız yanlış ise "Kültürü Oluşturan Ögeler" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. a	Yanıtınız yanlış ise "Kültürü Oluşturan Ögeler" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. c	Yanıtınız yanlış ise "Kültürü Oluşturan Ögeler" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. b	Yanıtınız yanlış ise "Kültür Değişmeleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. e	Yanıtınız yanlış ise "Kültür Değişmeleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. c	Yanıtınız yanlış ise "Kültür Değişmeleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. b	Yanıtınız yanlış ise "Dil ve Kültür" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. a	Yanıtınız yanlış ise "Dil ve Kültür" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. d	Yanıtınız yanlış ise "Dil ve Toplum" konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

İnternet üzerinden, kültür sözcüğüyle oluşturulan söz öbekleri arandığında *Anadolu kültürü, kurum kültürü, şirket kültürü, siyaset kültürü, eğlence kültürü, kent kültürü, kütüphane kültürü, yayla kültürü, yeme içme kültürü* vb. birçok örnekle karşılaşırız. Bu çeşitlilik, kültür kavramının, insanın ortaya koyduğu bütün davranışları içine alan bir olgu olduğunu, toplumlar çeşitlendikçe ya da aynı toplum içinde kurumların işlevleri farklılaştıkça ve çoğaldıkça, çeşitli kültür düzeylerinin ortaya çıktığını gösterir.

Sıra Sizde 2

Kültüre ait temel nitelikler şu şekilde belirlenebilir: Kültürler toplumsaldır, belirli bir toplum ya da grup tarafından üretilir, benimsenir ve uygulanır. Kültürler aynı zamanda tarihseldir; kültürel davranışlar birdenbire değil, tarih içerisinde, zamanla oluşur ve gelenek hâline

gelir. Kültürler toplumsal genetiğin bir parçasıdır, nesilden nesile aktarılır. Kültürler toplumlara ya da milletlere özgüdür; her milletin ya da toplumun kendine özgü, onu diğer toplumlardan ayıran kültürel davranışları vardır. Kültürler değişebilmektedir; kültürel davranışlar ihtiyaçlar doğrultusunda değişip güncellenebilmekte, işlevlerini yitiren kültür ögeleri ise ya sembolik olarak yaşatılmakta ya da yok olmaktadır.

Sıra Sizde 3

Kültürel değişmelere sebep olan etmenlerden başlıcaları; başka kültürlerle karşılaşma ve etkileşim, ekonomik, sosyolojik ve politik koşulların değişmesi, teknolojik ve bilimsel gelişmelerin bazı kültürel davranışları ve ögeleri etkisizleştirerek kullanılmaz hâle getirmesi, ihtiyaçların değişmesi, din değiştirme ve tercümeler yoluyla başka kültürleri tanımadır.

Sıra Sizde 4

Türklerin 10. yüzyılda İslam dinini kabul etmesinden itibaren, dilimize Arapça ve Farsçadan birçok sözcük girmiştir. Dilimize Arapçadan girmiş sözcüklere *âdem, acil, aciz, adi, akıl, âlem, alet, ameliyat, dükkân, ebedî, eda, edat, edebiyat, edep, fayda, fazla, fıkra, fikir;* Farsçadan girmiş sözcüklere ise *dürüst, düşman, ferman, narin, ney, nişan, niyaz, jale, mehtap, mum, çarşamba, perşembe, sebze* örnek verilebilir.

Sıra Sizde 5

19. yüzyılda, Batı dillerinden, özellikle de Fransızcadan Türkçeye yapılan tercümeler, söz varlığımızı da etkilemiş ve bu dönemde dilimize birçok Fransızca sözcük girmiştir. Dilimize Fransızcadan giren sözcüklere *albüm, alfabe, amonyak, ampul, ansiklopedi, antipati, apartman, egoist, egzotik, ekspres, eksper, ekvator, favori, narkoz, noter, jeneratör, jeton, mareşal, marjinal, marş, maske* örnek verilebilir.

Sıra Sizde 6

Türklerin tarih içerisinde en uzun süre kullandıkları alfabe Arap alfabesi olmuştur. Arap alfabesi, Türkler tarafından, İslamiyet'in kabul edildiği 10. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanmıştır. İslamiyet'i benimseyen Türkler arasında, uzun soluklu olduğu kadar yaygın olarak da kullanılan Arap alfabesi, Türkçenin ses sistemini karşılamada yeterli olmaması nedeni ile Tanzimat döneminden itibaren tartışılmaya başlanır. Bu tartışmaların temel noktalarını, Arap alfabesinin, ünsüzleri gösterme noktasında ayrıntılı bir sisteme sahip olmasına rağmen ünlüleri göstermede yetersiz kalması, söz gelimi Arap alfabesinde, *o, ö, u, ü* ünlülerini gösteren yalnızca bir işaretin bulunması, bazı harflerin hem ünlüleri hem ünsüzleri göstermesi, harekesiz metinlerde doğru okumanın zorluğu, Arap alfabesiyle yazmanın kolay olmaması, harflerin başta, ortada ve sonda farklı şekillerinin kullanılması gibi pratik konuların oluşturduğu görülür. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra daha da alevlenen alfabe konusuyla ilgili asıl fikrî hazırlıklar ise 1923-1928 yılları arasında gerçekleşmiş ve 1928 yılında, bugün kullandığımız Latin alfabesine geçiş kararı alınmıştır.

Sıra Sizde 7

Örtmece sözler, kültürlerin, zaman zaman bazı kavramların söylenmesini inançlar, uğursuzluk geleceği, toplumun zarar göreceği, etik olmayacağı, kaba kaçacağı gibi kaygılarla hoş görmediği durumlarda o kavramları dolaylı olarak anlatmak için kullanılan sözlerdir. Türkçede, *üç harfliler, iyi saatte olsunlar;* tuvalete gitmek yerine daha kibar olduğu için sıkça kullanılan *lavaboya girmek* gibi ifadeler, örtmece sözlere örnek sayılabilir.

Sıra Sizde 8

Gün içerisinde kimlerle konuşurken hangi konuşma biçimlerini tercih ettiğimizi gözden geçirdiğimizde pek çoğumuz aile bireyleriyle daha samimi ancak konuşulanın yaşına göre değişen konuşma ve hitap biçimlerini kullandığımızı, resmî kurumlara başvurduğumuzda ya da sosyal statüsü bizden daha yüksek insanlarla karşılaştığımızda ise daha mesafeli ve resmî konuşma biçimlerini tercih ettiğimizi görürüz. Arkadaşlarımızla konuşmalarımızda ise çoğu zaman yalnız o yaş grubunun anlayabileceği bazı özel ifadelerin yer aldığı bir dil kullanımı dikkatimizi çeker. Bu çeşitlilik bizim dil repertuvarımızı oluşturur.

Yararlanılan Kaynaklar

Arat, R. R. (1991). **Kutadgu Bilig I: Metin.** Ankara: TDK Yayınları.

Bayyurt, Y. (1999). "Kim daha nazik? Erkekler mi, Kadınlar mı?". **13. Dilbilim Kurultayı Bildirileri.** (Haz. S. Özsoy, E. Taylan) İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

Brown P., Levinson, S. C. (2004). **Politeness: Some universals in language usage.** Cambridge: Cambridge University Press.

Candan, E. (2004). **Türklerin Kültür Kökenleri.** İstanbul: Sınır Ötesi Yayınları.

Demir, N., Yılmaz, E. (2009). "Temel Kavramlar", **Türk Dili Yazılı ve Sözlü Anlatım.** Ankara: Nobel Yayınları.

Develi, H. (2006). **Dil Doktoru.** İstanbul: 3F Yayınları.

Duman, S. ve Karasu, G. (1999). "Türk kadınının aile içi iletişimdeki yeri ve susmanın değerlendirilmesi", **13. Dilbilim Kurultayı Bildirileri.** Haz. S. Özsoy, E. Taylan, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

Duvarcı, A. (2011). "Atasözü ve Deyimlerde Renk Tasarımlarına Halk Bilimsel Bir Yaklaşım", **1. Sanat ve Tasarım Eğitimi Sempozyumu, Dün, Bugün, Gelecek.** Ankara: Başkent Üniversitesi.

Eliot, T. S. (1987). **Kültür Üzerine Düşünceler. (**Çev. S. Kantarcı) Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Ergin, M. (1986). **Türk Dili.** İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Ergin, M. (1999). **Dede Korkut Kitabı.** İstanbul: Boğaziçi Yayınları,

Gadamer, H. G. (2009). **Hakikat ve Yöntem. (**Çev: H. Arslan, İ. Yavuzcan) İstanbul: Paradigma Yayınları.

Giles H., Coupland N. (1991). **Language: Contexts and Consequences.** Buckingam: Open University Press.

Hall, E. (1974). "The Organizing Pattern", **Language, Culture and Society.** Cambridge: Winthrop Press.

Holmes, J. (1992). **An Introduction to Sociolinguistics,** London: Longman.

Hudson, R. A. (1996). **Sociolinguistics,** Cambridge: Cambridge University Press.

Inglehart, R. (1990). **Culture Shift,** New Jersey: Princeton University Press.

Koca, S. (2000). **Türk Kültürünün Temelleri II.** Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları.

Korkmaz, Z. (1995). **Türk Dili Üzerine Araştırmalar-I.** Ankara: TDK Yayınları.

König, G. (1990). "Türkçe'de Sen/Siz Adıllarının İkinci Tekil Şahıs İçin Kullanımına Toplumdil bilimsel Bir Yaklaşım". **IV. Dilbilim Sempozyumu Bildirileri. (**Haz. Sumru Özsoy-Hikmet Sebüktekin) İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Lakoff, R. (1973). "The Logic of Politeness", **Proceedings of the 9th Regional Meeting of the Chicago Linguistics Society,** 292, 305.

Mardin, Ş. (2004). **Türk Modernleşmesi -Makaleler-4.** İstanbul: İletişim Yayınları.

Mengü, G. (2003). "Dil-Kültür İlişkisine Antroplojik Bir Bakış", **Dil, Kültür ve Çağdaşlaşma,** Haz. B. Yediyıldız, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.

Milroy, L. (1987). **Observing and Analyzing Natural languages,** Oxford: Basil Blackwell.

Sapir, E. (1951). "Culture, Genuine and Spurious", **Selected Writings of Edward Sapir in Language, Culture and Personality,** (ed. D.G. Mandelbaum) Los Angeles: University of California Press.

Smelser, N. J. (1992). "Culture, Coherent or Incoherent", **Theory of Culture.** (ed. R. Münch, N.J. Smelser) California: University of California Press.

Tannen, D. (1994). "Why don't you say what you mean?" **Talking 9 to 5: Women and men at work.** New York: Avon Books.

Tekin, T. (2003). **Orhon Yazıtları,** İstanbul:

Tekin, T. (2004). **Irk Bitig.** Ankara: Öncü Kitap.

Tezcan, M. (1991) **Toplumsal ve Kültürel Değişme.** Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Trudgill, P. (2000). **Sociolinguistics,** England: Penguin Books.

Turhan, M. (1969). **Kültür Değişmeleri.** İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

TDK (2005). **Türkçe Sözlük**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türker, S. (2003). "İslam Düşüncesinin Gelişiminde Tercüme Faaliyetlerinin Rolü", **Dil, Kültür ve Çağdaşlaşma,** 91-104, (ed. B. Yediyıldız) Ankara.

Ural, Ş. (2003). "Dil ve Düşünce", **Dil, Kültür ve Çağdaşlaşma,** 15-27, Haz. B. Yediyıldız, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.

Uygur, N. (1996). **Kültür Kuramı,** İstanbul: YKY.

Ülken, H. Z. (1997). **Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü.** İstanbul: Ülken Yayınları.

Wardhaugh, R. (1998). **An Introduction to Sociolinguistics,** (3. baskı) Oxford: Blackwell.

Yıldırım, H. (2009). Uygarlık, Kültür ve İnsanlık, 1-3, http://www.historicalsense.com/Archive/Fener64_2.htm

http://www.britannica.com/EBchecked/topic/1515732/culture-contact.

Başvurulabilecek Kaynaklar

Gökberk, M. (2011). **Değişen Dünya Değişen Dil.** 7. baskı, İstanbul: YKY.

Göktürk, A. (2006). **Sözün Ötesi.** 4. baskı, İstanbul: YKY.

Güngör, E. (2010). **Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik.** İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Kafesoğlu, İ. (1984). **Türk Millî Kültürü.** İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Kaplan, M. (2002). **Kültür ve Dil.** İstanbul: Dergâh Yayınları.

Özlem, D. (2000). **Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi.** İstanbul: İnkılap Kitabevi.

Türk, V. (2005). "Millî Bilincin Geliştirilmesinde Dil Çalışmaları", **Karaman Dil-Kültür ve Sanat Dergisi,** Karaman.

3

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Yaşayan diller arasında Türkçenin yerini ve yaşını açıklayabilecek,
- Türkçenin tarihsel evrelerini sıralayabilecek,
- Türkçenin yazımında kullanılan alfabeleri tanıyabilecek,
- Türkiye Türkçesi kavramını değerlendirebilecek,
- Atatürk'ün Türkçe ile ilgili kurduğu kurumları ve Cumhuriyet döneminde konuyla ilgili yapılan çalışmaları açıklayabilecek bilgi ve beceriler kazanabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Tarih ve dil
- Türk alfabeleri
- Türkçenin yaşı
- Türkiye Türkçesi
- Dil ve yazı
- Atatürk ve dil politikası

İçindekiler

Türk Dilinin Gelişimi ve Tarihsel Dönemleri

TÜRKÇENİN YAŞI

Yeryüzündeki diller, çeşitli ölçülere göre sınıflandırılmışlar ve bu sınıflandırma sonucunda "dil aileleri" kavramı ortaya çıkmıştır. Halen tartışmalı olmakla birlikte Türkçe, Ural-Altay dil ailesinin Altay koluna mensup kabul edilir. Bu kabul, Türkçenin öncelikle Moğolca, Mançu-Tunguzca, Korece ve Japonca gibi Altay dilleri ile daha sonra da Macarca, Fince vb. Ural dilleriyle akraba olduğu anlamına gelmektedir.

Bugünkü bilgilerimize göre Türkçenin Altay dillerinden ne zaman ayrılıp bağımsız bir dil olarak kullanıldığına dair kesin yargıda bulunmak mümkün değildir. İlgi çekici bir konu olan bu "yaş" meselesi üzerine bazı görüşler vardır, ancak herkesçe benimsenmiş bir tarih şimdilik söz konusu değildir. Çünkü konuyla ilgili elde bulunan bilimsel veriler, kesin bir yaş belirlemek için yeterli görülmemektedir. Türkiye'de pek çok bilim adamınca kabul edilen bir görüş; Türkçenin yaşının bugünden en az 8500 yıl geriye gittiği şeklindedir. Söz konusu olan bu süre, Türkçenin, bugün yeryüzünde **yaşayan dil**ler içerisindeki en yaşlı dillerden biri, belki de birincisi olduğunu gösterir. Bu şekilde MÖ 6500'lü yıllara tarihlenen Türkçenin ilk yazılı izlerine, MÖ 4000'li yıllarda tarih sahnesine çıkan ve insanlığa yazı yazmayı armağan eden Sümerlerden kalan tabletlerde rastlanır.

Yaşayan dil: İçinde yaşadığımız zamanda konuşuru olan dillere yaşayan, konuşuru kalmamış olan dillere ölü diller denir.

İnsanlık tarihi için son derece önemli olan Sümerler, oldukça önemli ve kendilerinden sonraki bütün medeniyetleri etkileyen bir medeniyet kurmuşlar, ayrıca medeniyetin taşıyıcısı kabul edilen yazıyı kullanmışlar ve pek çok yazılı belge bırakmışlardır.

Resim 3.1

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Sümercenin bugün yaşayan birtakım dillerle ilişkisi çok tartışılan konulardandır. Bu tartışmalara konu olan dillerden biri de Türkçedir ve bu tartışma uzun zamandır yapılmaktadır. Atatürk de bu tartışmalara ilgisiz kalmamış, 1935 yılında Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ni kurdurarak bu tür konuların araştırılmasını istemiştir.

Konuyla ilgili önemli bir çalışma yayınlayan Tuna (1990:49) Sümerce ve Türkçe ile Sümerler ve Türkler arasındaki ilişkiler konusunda yaptığı araştırmaların sonuçlarını birkaç madde halinde şöyle sıralar:

1. Sümerce ve Türkçede 168 ortak kelime vardır ve bu kelimeler, akrabalıktan ya da kelime alışverişinden kaynaklanmış olabilir.
   Diller arasındaki ortaklıklar, ya akrabalık ya da komşuluk ilişkisi sonucunda oluşur. Sümerce ile Türkçe arasında bir ilişki olduğu konusu, bu ortak kelimelerin tespit edilmesiyle kuşkuya yer bırakmayacak biçimde ispat edilmiş, ancak ilişkinin niteliği henüz netlik kazanmamıştır.
2. Türklerin en az MÖ 3500'lerde Türkiye'nin doğu bölgesinde bulunduğu tespit edilmiştir.
3. Türk dilinin zamanımızdan 5500 yıl önce bağımsız ve iki kollu bir dil olarak varlığı ispatlanmıştır.
   Türkçenin bilinmeyen zamanlarda Doğu ve Batı Türkçesi olarak adlandırdığımız iki kola ayrıldığı pek çok bilim adamının benimsediği bir görüştür. Burada bu görüşe temel olacak bir zaman belirtilmiştir.
4. Bugün, yaşayan Dünya dilleri arasında, en eski yazılı belgelere sahip olan dil, Türk dilidir. Bunun kanıtı, çivi yazılı Sümerce tabletlerdeki alıntı kelimelerdir.

Osman Nedim Tuna'nın tespit ettiği 168 kelimeden birkaçı şunlardır:

SÜMERCE	**TÜRKÇE**
adakur	adak (ayak)
agar	agır (ağır)
dingir	teŋri (Tanrı)
kaş-	kaç-
men	men (ben)
sag	sag (sağ)

İki dil arasındaki ilişkiyi ispatlamak için bazı bilim adamları, üç-dört kelimenin ses ve anlam olarak örtüşmesini yeterli görürken, yukarıda belirtilen kaynakta 168 kelimenin yanı sıra bazı eklerin de ortak olduğu gösterilmiştir.

Türkçenin yaşıyla ilgili sorunlar tartışılırken doğal olarak Türklerin ana yurdunun neresi olduğu sorusu da gündeme gelmektedir. Herkesçe kabul edilmemekle beraber Altay dağları çevresi, Baykal gölü çevresi ya da Karadeniz ile Hazar arasındaki bozkırların Türklerin ana yurdu olduğu şeklinde görüşler vardır. Sümerce ile Türkçenin ilişkisi, bu konuda yeni fikirlere ve tartışmalara yol açabilecek niteliktedir. Sümerlerin Mezopotamya'ya nereden geldikleri konusunda da çeşitli görüşler vardır. Bunlardan dikkate değer olanı, bu halkın kökenini Orta Asya'ya götüren görüştür. Bütün bunların aydınlatılması için başta arkeoloji olmak üzere çeşitli bilim dallarının işbirliğine ve yeni araştırmalara gerek vardır.

Tarihin bilinmeyen zamanlarında atı ehlileştiren ve demiri işlemeyi öğrenen Türkler, bu iki tekniği kullanarak komşularına üstünlük sağlamışlar; yönetici ve aynı zamanda da "medeniyet kurucu" kavim konumuna yükselmişlerdir. İnsanlığın

ortak medeniyetine de büyük katkısı olan bu durum, Türklerin çok erken çağlarda geniş ve farklı coğrafyalara dağılmalarına, dolayısıyla da değişik halklarla kaynaşmalarına yol açmıştır. Türklerin çok erken devirlerde yaşamaya başladıkları bu hareketli, bir başka deyişle atlı konargöçer hayat tarzı, ana yurt konusundaki belirsizliğin temel nedenidir.

Konuşma dili olarak yaşı kesin rakamlarla ifade edilemeyen Türk yazı dilinin tarihini izleyebilmekteyiz. Bugünkü bilgilerimize göre Türkçenin ilk yazılı belgesi MS 687-692 yıllarına tarihlenen Çoyr yazıtıdır. Bu yazıttan 1200 yıl öncesine giden **Esik kurgan**larından çıkan bir taş üzerinde Köktürk yazısına çok benzeyen 26 karakter tespit edilmiştir, ancak bugüne kadar tam olarak çözülememiştir. Bu yazı tam çözüldüğünde Türk yazı dilinin tarihi MÖ 5-4. yüzyıllardan başlatılacaktır.

Esik kurganı: Kurgan, Türk ve Altay kültüründe kutsal mezar anlamındadır. Esik kurganı MÖ 5. yüzyıla ait olup Kazakistan'dadır.

Türkçe Sümerce ilişkisi hakkında bilgi veriniz.

Tarihi bilinen ilk belgeyi Çoyr yazıtı olarak kabul edip diğer bazı dillerin ilk belgeleriyle karşılaştırdığımızda şöyle bir durumla karşılaşırız:

Türk dili	:	MS 687-692, Çoyr yazıtı.
Japonca	:	MS 712, Nihon Şoki.
İngilizce	:	En eski belgesi MS 8. yüzyıla aittir.
Fransızca-Almanca	:	En eski belgeleri, 843 yılında iki kardeş arasında bir antlaşmadır.
İtalyanca	:	17. yüzyılda oluşmuştur.
Macarca	:	Tihanyi Vakıfnamesi MS 1057.

Türk yazı dilinin yaşı konusundaki çalışmalarıyla tanınan dil bilimci Doğan Aksan, Köktürk Yazıtları'nda bulunan eş anlamlıları, çok anlamlıları ve ileri ögeleri dikkate alarak yazı dilinin yaşının çok eskilere gitmesi gerektiğini belirtir.

Sümerce ile Türkçe ilişkisi için yararlı bir kaynak olduğu düşünülen *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi ile Türk Dili'nin Yaşı Meselesi* adlı kitaba bakabilirsiniz. (O.N. Tuna, Ankara: TDK Yayınları, 1990)

TÜRKÇENİN TARİHSEL DÖNEMLERİ

Yukarıda belirtildiği üzere Türk dilinin Altay dillerinden ayrılıp bağımsız bir dil olarak konuşulmaya başlanması, tarihin bilinmeyen zamanlarına uzanmaktadır. Ayrıca Türkçenin yine çok erken devirlerde Eski Doğu Türkçesi ve Eski Batı Türkçesi diye adlandırılan iki kola ayrıldığı genel kabul gören bir durumdur. Bir dilin lehçelere, yani ses, biçim ve telaffuz yönlerinden değişiklikler gösteren kollara ayrılması, mekân farklılaşması ve zaman geçmesiyle, ayrıca farklı dillerle ilişkilere girmesiyle ilgilidir. Bir dilin konuşurları, bölünüp farklı coğrafyalarda yaşamaya başladığında dillerinde de önceleri çok önem arz etmeyen, ancak zamanla çoğalıp fark edilir duruma gelen değişiklikler görülür. Zaman geçtikçe artan bu değişiklikler, kolların başka başka dillerle ilişki içinde olmasıyla daha da artar. Türklerin hareketli, daha doğru bir ifadeyle konargöçer bir hayat yaşamaları, sürekli yer değiştirmelerine ve parçalanmalarına yol açmıştır. Yaşadıkları hayat tarzından kaynaklanan bu bölünmeler, dillerinde de erken zamanlarda belirgin farklılıkların oluşmasına yol açmıştır.

Dil içi: Dilin bünyesinden kaynaklanan değişme ve gelişmeler.

Dil dışı: Doğrudan dille ilgili olmayan; ancak dili etkileyen siyasal, kültürel vb. gelişme ve değişmeler.

Türkçenin tarihsel dönemleri, özellikle yazıyla izlenemeyen karanlık diyebileceğimiz dönemlerin adlandırılmasında bilim adamları arasında birtakım farklılıklar görülmektedir. Ancak yazılı dönemlerin adlandırılması hemen bütün bilim adamlarınca benzer biçimde ve benzer ölçütler dikkate alınarak yapılmıştır. Yazıyla izlenemeyen dönemlerin adlandırılmasında Altay Çağı, En Eski Türkçe Çağı, İlk Türkçe Çağı gibi terimler kullanılmıştır.

Dil içi ve **dil dışı** gelişmelerle yapılagelen adlandırmalar dikkate alınarak Türkçenin özellikle yazıyla izlenebilen dönemleri şöyle açıklanabilir:

Hun Dönemi

Büyük bir imparatorluk olan Hun Devletinin içerisinde pek çok halk bulunmakta ve pek çok dil konuşulmaktaydı; ancak devletin kurucuları ve hakim unsuru Türklerdi. Çin yazmalarında karşılaşılan kişi, yer ve eşya adları Çincenin ses sistemine göre değiştirilerek yazıldıkları için Hun dili ile ilgili tam bilgi vermemektedir. Fakat bilim adamları Çin kaynaklarında karşılaşılan bu kelimelerin pek çoğunu Türkçe ile açıklamaktadırlar.

Çin kaynaklarında, Çince söyleyişle kaydedilmiş olan iki cümle vardır ki MS. 329 tarihli bu kayıt, Türkçenin şimdilik ilk cümle örneğidir. Çin kaynaklarında tespit edilen ve Hunlara ait olan bazı kelimeler ise şunlardır: Tengri, kut, il, törü, yabgu, ordu, sü, börü, temir, kural (silah), kapagçı (bekçi), bitigçi (yazar) (Ercilasun, 2011: 60). Görüldüğü üzere kelimeler; inanç, devlet, töre ve askerlikle ilgilidir.

KİTAP

Türk Dilinin Hun Dönemi için, *Hunların Dili,* adlı kitabı inceleyebilirsiniz. (Tekin, T., Ankara: Doruk Yayınları, 1993)

Köktürk-Uygur Dönemi (Eski Türkçe)

Türkçenin MS 5-10. yüzyıllarını Eski Türkçe Dönemi olarak adlandırmak hemen herkesçe kabul edilmektedir. Eski Türkçe Dönemi, kendi içinde Köktürk ve Uygur dönemleri olmak üzere ikiye ayrılır.

Köktürkler, Türkçenin bilinen ilk ve hacimli yazılı belgelerini bıraktıkları için kültür ve dil tarihimiz açısından son derece önemli bir yere sahiptir. Orkun ırmağı kıyısında bulunan ve bengü (sonsuz) taş olarak adlandırılan granit üzerine yazılmış olan bu yazılar, 1893'te Danimarkalı bilgin V. Thomsen tarafından okunmuştur.

Hem Çin kaynaklarındaki hem Bizans kaynaklarındaki kayıtlardan 1. Köktürk Kağanlığı döneminde Türkçenin yazı dili olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Türklerin kendi yazdıkları belgelerle ilgili olarak sürekli yeni bilgiler ortaya çıkmakta ve yayınlar yapılmaktadır. En hacimlileri Kül Tigin, Bilge Tonyukuk ve Bilge Kağan adına dikilmiş olan bu yazıtlarla ilgili Türkiye ve Türkiye dışından pek çok bilim adamı çalışmış ve çalışmakta ve ayrıca sürekli yeni yazıtlar da bulunmaktadır.

Bu yazıtlardan Tonyukuk adına dikilmiş olan 725-726 yıllarında, Kül Tigin'e ait olan 21 Ağustos 732'de, Bilge Kağan yazıtı da 24 Eylül 735'te dikilmiştir. *Orhun Abideleri* adlı eserde Ergin (2002: XIV) bu yazıtların özelliklerini şöyle belirtir: *Türk adının, Türk milletinin isminin geçtiği ilk Türkçe metin... İlk Türk tarihi... Taşlar üzerine yazılmış tarih... Türk devlet adamlarının millete hesap vermesi, milletle hesaplaşması... Devlet ve milletin karşılıklı vazifeleri... Türk nizamının, Türk töresinin, Türk medeniyetinin, yüksek Türk kültürünün büyük vesikası... Türk askerî dehasının, Türk askerlik sanatının esasları... Türk gururunun ilâhi yüksekliği... Türk feragat ve faziletinin büyük örneği... Türk edebiyatının ilk şaheseri... Türk hitabet sanatının erişilmez şaheseri... Yalın ve keskin üslûbun şaşırtıcı numûnesi...*

Türk milliyetçiliğinin temel kitabı... Bir kavmi bir millet yapabilecek eser... Türk dilinin mübarek kaynağı... İnsanlık âleminin sosyal muhteva bakımından en manalı mezar taşları...

Eski Türkçe olarak adlandırılan dönemin ikinci yarısını Uygur Türklerince yaratılan zengin edebiyat ürünleri oluşturmaktadır. Köktürklerdeki geleneğe uygun olarak Uygurlarda da her ne kadar anı taşları dikme yaygınsa da Uygurlar daha çok kâğıtlara yazılmış edebî ürünler bırakmışlardır. Ancak Köktürklerdeki geleneğe uygun olarak Ötüken Uygur Kağanlığı döneminden kalma taşlara yazılmış pek çok yazıt da vardır.

Türk medeniyet tarihinde çok önemli bir yere sahip olan Uygurlar, Köktürkleri ortadan kaldırarak 745 yılında Orhun Uygur Kağanlığını kurdular. Bu devlet ise 840 yılında Kırgızlar tarafından ortadan kaldırıldı. Bu olay üzerine ülkelerini terk edip güneye göç eden Uygurlar, güneyde siyasi açıdan değil ama kültür tarihi açısından büyük önem taşıyan Kansu Uygur Devleti ve Hoço Uygur Devleti'ni kurdular. Uygurların kuzeyden güneye göç etmeleri, millî hafızada yer etti ve **Göç Destanı** bu olay üzerine oluştu.

Göç Destanı: Uygur Türklerinin ulusal birliğinin bozulması sonucu, Uygurların güneye göç etmelerini anlatan destandır.

Güneye göçüp küçük devletçikler kuran ve tam olarak yerleşik hayata geçen Uygurlar, bozkır hayatlarına ait pek çok gelenekten uzaklaştılar. Orhun bölgesinde yaşarken kullandıkları Orhun yazısını bırakıp dillerini çeşitli alfabelerle yazıya geçirdiler, ayrıca eski dinlerini de bırakıp Maniheizm'i, Budizm'i, Nasturilik'i vb. kabul edenler oldu. Bu dinlerin etkisiyle dinî bir edebiyat gelişti ve Çince, Tibetçe vb. komşu dillerden pek çok eser Uygurcaya tercüme edildi. Ağırlıklı olarak tercümeye dayalı ve dinî bir edebiyat olan Uygur edebiyatında hayatın farklı alanlarına dair metinler de vardır. Uygurlardan günümüze yalnızca düz yazı metinler değil, şiirler de kalmıştır. Bazı şair adları da günümüze ulaşmıştır.

Türk edebiyatının bilinen ve Uygurlardan kalan ilk aşk şiiri, Aprınçur Tigin'e aittir ve şiirin ilk dörtlüğü şöyledir (Arat 1965: 20):

Uygur Türkçesi	**Türkiye Türkçesi**
Kasınçıgımın öyü kadgurar men	*Yavuklumu düşünüp dertlenirim*
Kadgurdukça	*Dertlendikçe*
Kaşı körtlem	*Kaşı güzelim*
Kavışıgsayur men.	*Kavuşmak isterim.*

KİTAP

Köktürk-Uygur Dönemi ile ilgili yararlı bir kaynak olan *Eski Türkçenin Grameri,* adlı eseri okuyabilirsiniz. (Van Gabain, A. Ankara: TDK Yay., 1995)

Karahanlı-Harezm Dönemi (Orta Türkçe)

İslam dini Türkler arasında 8. yüzyıldan başlayarak yavaş yavaş yayılmaya başlar ve 10. yüzyılda Karahanlı kağanı Abdulkerim Satuk Buğra Han zamanında toplu olarak din değiştirmeler, yani İslam dinini benimsemeler görülür. İslam dininin Türkler arasında hakim duruma gelmesi, dili de etkiler ve hem din değişikliğinden, hem de dilin iç bünyesindeki bazı değişmelerden dolayı Eski Türkçe döneminin kapandığı, Orta Türkçe döneminin başladığı kabul edilir.

10. yüzyılda başladığı kabul edilen bu dönem de kendi içerisinde Karahanlı Türkçesi ve Harezm Türkçesi olmak üzere ikiye ayrılır.

Karahanlı döneminden günümüze, sayı olarak çok olmamakla birlikte Türk dil ve kültür tarihi açısından son derece önemli eserler kalmıştır. 1069 yılında Yusuf Has Hacip tarafından yazılmış 6645 beyitten oluşan Kutadgu Bilig, Kaşgarlı Mahmut

tarafından 1072 yılında başlanıp 1077 yılında tamamlanmış, 7000'den fazla Türkçe kelimenin Arapça karşılığı verilmekle kalınmayıp şiirlerle, atasözleri ve deyimlerle örneklendirilerek zenginleştirilmiş, Türk kültürünün hazinesi olarak değerlendirilen Divanü Lügati't-Türk, Edip Ahmet Yükneki tarafından yazılan Atebetü'l-Hakayık, Ahmet Yesevi'nin şiirlerinin toplanmasıyla oluşturulan Divan-ı Hikmet ve kim tarafından yazıldığı tam olarak bilinmeyen Kur'an Tercümesi gibi eserler bu dönemin ürünleridir.

Bu eserlerden Kutadgu Bilig; Türk devlet anlayışını ve Türk'ün dünya ile ilişkisini, insanlar arası ilişkileri, Türk'ün tabiat algısını, bilgi karşısındaki tavrını bizlere aktaran bir eserdir. Divanü Lügati't-Türk ise yine Türk kültürü ile ilgili bilgiler vermekle birlikte esas olarak Türkçeden Arapçaya bir sözlüktür ve Türkçenin 11. yüzyıldaki söz varlığını bize aktarır.

Harezm-Altınordu Türkçesi olarak da adlandırılan Harezm Türkçesinden günümüze çoğu dinî ve edebî olmak üzere pek çok eser kalmıştır. Harezm döneminden kalan eserler içerisinde Türkçenin önemli sözlüklerinden biri olan ve ünlü bilgin Zemahşeri tarafından yazılan Mukaddimetü'l-Edeb de vardır. Bu dönemden kalan diğer bazı eserler Muinü'l-Mürid, Hüsrev ü Şirin, Muhabbetname, Nehcü'l-Feradis vb.dir.

12. yüzyıl sonlarına kadar değişik coğrafi bölgelerde farklı lehçelere ayrılmış olan Türkçe, tek yazı diline sahipken bu tarihten sonra birbirinden oldukça uzak coğrafyalarda üç ayrı yazı dili halinde gelişmeye başlamıştır. Bu yazı dilleri a. Kuzey (Kıpçak) Türkçesi, b. Doğu (Çağatay) Türkçesi c. Batı (Eski Oğuz ya da Eski Anadolu) Türkçesidir.

KİTAP

Karahanlı Türkçesi için *Karahanlı Türkçesi Grameri*, adlı kitaptan yararlanabilirsiniz. (Hacıeminoğlu, N., Ankara: TDK Yayınları, 1996)

Kuzey (Kıpçak) Türkçesi

Kuzey Türkçesi, Kıpçak Türkçesinin yazı dilidir ve Altınordu döneminde oluşan edebî dilin devamıdır. Asıl Kıpçak sahasında, yani Karadeniz'in kuzeyinde bu lehçeyle oluşturulan en önemli eser Avrupalılar tarafından yazılmış olan Codex Cumanicus'dur. Kıpçak Türkçesinin asıl eserleri Mısır'da Kölemenler zamanında yazılmıştır. Karadeniz'in kuzeyindeki limanlardan toplanarak Mısır'da köle pazarlarında satılan Kıpçaklar, bir müddet sonra orduya hakim olurlar ve devleti de ele geçirip Kölemen (Memluk) devletini kurarlar. İnsanlık tarihinde pek örneği olmayan bu durum, dil konusunda da etkili olur. İdarecilerin dili özenilen dil durumuna yükselir ve bu dille konuşmak ve yazmak moda haline gelir. Bunun sonucunda Türkçe öğrenen pek çok bilgin ve şair, Mısır ve Suriye'de başta sözlük ve gramer olmak üzere pek çok Türkçe eser yazar. Bu şekilde Kuzey Türkçesi pek çok eserini Türk dünyasının en güneyinde, Mısır ve Suriye'de vermiş olur.

KİTAP

Kıpçak Türkçesi için *Kıpçak Türkçesi*, adlı esere bakabilirsiniz. (Karamanlıoğlu, A.F., Ankara: TDK Yay., 1994)

Doğu (Çağatay) Türkçesi

Müşterek Türkistan Türkçesi olarak da anılan Çağatay Türkçesi; esas dil malzemesi bakımından Uygur, Karahanlı çizgisinin devamıdır. Ancak bu yazı dillerinde fazla görülmeyen yabancı ögeler, İslam dininin yaygınlaşıp kökleşmesi dolayısıyla Çağatay Türkçesinde çokça görülür. Çağatay Türkçesi; içinde barındırdığı Arapça ve

Farsça ögeler bakımından Osmanlı Türkçesini andırır. Bu lehçenin Osmanlı Türkçesiyle başka bir benzerliği de büyük bir edebiyat, bilim ve diplomasi dili olmasıdır.

14. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar devam eden Çağatay edebiyatı; Klasik Öncesi Devir, Klasik Devir (Nevayi Devri) ve Klasik Sonrası Devir olmak üzere üçe ayrılarak incelenir. Klasik Öncesi Devir, bu edebiyatın oluşup gelişme devridir. Bu dönemde Lütfi ve Sekkaki gibi önemli şairler yetişmiştir. İkinci dönem olan Klasik Devir için tek başına Nevayi devri de denilmektedir. Ali Şir Nevayi, hiç şüphesiz Türk edebiyatı için son derece önemli bir şahsiyettir. Otuzun üzerinde eser yazmış olan Nevayi, pek çok konuda öncü ve kurucudur. Nevayi, ilk şairler tezkiresi Mecalisü'n-Nefayis'in, Farsça ile Türkçeyi karşılaştırarak Türkçenin daha üstün bir dil olduğu sonucuna ulaştığı Muhakemetü'l-Lügateyn'in, Türk kültür tarihi açısından çok önemli olan Nesayimü'l-Mahabbe'nin, dört adet divanın, beş adet mesnevinin, Türk edebiyatının ilk biyografi örneklerinin yazarıdır. Klasik dönemin iki önemli edebiyatçısı da aynı zamanda hükümdar olan Hüseyin Baykara ile Babür'dür. Babür, hatıra türünde yazdığı eseriyle Türk nesrinin önemli örneklerinden birini vermiştir. Klasik sonrası devirde de başta dinî ve edebî olmak üzere pek çok eser yazılmıştır.

Çağatay Türkçesinin günümüzdeki devamı olarak Özbek Türkçesi kabul edilir.

Çağatay Türkçesi için *Çağatayca El Kitabı*'ndan yararlanabilirsiniz. (Eckman, J. Çev. Günay Karaağaç, İstanbul: Kesit Yayınları, 2009)

KİTAP

Batı (Eski Oğuz) Türkçesi

Tarihte Oğuz Türklerinin kurduğu önemli devletlerden biri olan Büyük Selçuklu Devletinin Anadolu'yu fethetmesi, bu bölgeye büyük çoğunluğunu Oğuzların oluşturduğu Türk kitlelerinin göç edip yerleşmesine yol açtı. Anadolu'da Türklerin Bizans aleyhine sürekli genişlemesi ve buranın bir "İslam diyarı" durumuna gelmesiyle Türk olmayan başka pek çok halk da Türklerin arkasından gelip bu coğrafyaya yerleşti. 13. yüzyılda Cengiz Han'ın önünden kaçan Türklerin de Anadolu'ya gelip yerleşmesiyle bölge büyük ölçüde Türkleşmiş oldu ve aynı yüzyılda burada **Oğuz Türkçesi** bir edebî dil olarak kullanılmaya başlandı. Özellikle Anadolu Selçuklularının yıkılıp Beylikler'in kurulmasıyla Oğuz Türkçesi, yazı dili olarak Anadolu'da tam bir hâkimiyet kurmuş oldu. Oğuz Türkçesi, bu hâkimiyete hem Doğu Türkçesi yazı geleneğiyle hem de Farsça ve Arapçaya karşı mücadele ederek ulaştı. Nitekim Eski Oğuzca ile yazılmış ilk eserlerde Karahanlı Türkçesinin ses ve şekil özellikleri yer yer karşımıza çıkar. Bilim adamları bu tür Doğu Türkçesi özellikleri barındıran eserleri "karışık dilli eserler" olarak adlandırmışlardır.

Oğuz Türkçesinin bir yazı dili olarak ortaya çıkışı 13. yüzyıldan itibaren Anadolu'da gerçekleşse de 8.-10.yüzyıllarda Orta Asya'dayken öbür Türk dillerinden farklılaşmaya başladığı söylenebilir.

Batı Türkçesinin ilk dönemine Eski Oğuz Türkçesi ya da Eski Anadolu Türkçesi denilmektedir. Bu dönem 12. yüzyıl sonlarında başlar ve 15. yüzyıl sonlarında tamamlanır. 16. yüzyılda Batı Türkçesinin Osmanlı Türkçesi dönemi başlar. Eski Oğuz Türkçesi yalnızca Anadolu'da değil, Azerbaycan, Irak ve Suriye'de de kullanılmıştır. Çünkü bu belirtilen yerlerin tamamı Anadolu'dan önceki Türk ve Türkçe yurtlarıdır. Eski Oğuz yazı dilinin siyasal sınırları ise Anadolu Selçukluları, Beylikler, Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletleriyle Osmanlı'nın ilk dönemidir.

Eski Oğuz Türkçesine ait, kaynaklarda kayıtlı olup da bugüne ulaşamayan ve adları bilinen birtakım eserler vardır. Bu eserler bulundukça dönemin dil özellikleri daha iyi aydınlanacaktır. Bu dönemde eser veren önemli bazı isimleri şöyle sıralayabiliriz: Mevlana'nın oğlu Sultan Veled, Yunus Emre, Ali, Şeyyad Hamza, Gülşehri, Aşık Paşa, Ahmet Fakih ve Hoca Mesut.

16. yüzyıl başlarında yazıya geçirildiği düşünülen Dede Korkut Kitabı da dil ve üslup özellikleriyle Eski Oğuz Türkçesine ait bir eser olarak kabul edilmektedir.

KİTAP

Batı Türkçesi ile ilgili daha ayrıntılı bilgi edinmek için *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi* adlı kitaptan yararlanabilirsiniz. (Özkan, M., İstanbul: Filiz Kitabevi, 1995)

SIRA SİZDE 2

Muhakemetü'l-Lügateyn'in Türk dili tarihi bakımından en belirgin özelliği nedir?

TÜRKÇENİN YAZIMINDA KULLANILAN ALFABELER

Önceleri yazı, doğaüstü güçlerle ilişkilendirilen ve kaynağı konusunda yargıda bulunulmaktan çekinilen büyülü bir kavram olarak görülmüştür. Zamanla insanlar, en eski yazılı kaynaklara ulaşıp bunları çözmüşler ve yazı sistemleri arasında karşılaştırmalar yapıp yazının insan üretimi olduğunu kanıtlamışlardır. Birtakım kaya resimleriyle başlayan yazının macerası izlendikçe insanoğlunun ürettiği medeniyetin macerası da ortaya çıkmaktadır. Kaya resimlerinin elbette bir yazı iddiası yoktu; insan varlığının işaretlenmesi, belki de bir bellek oluşturma, ya da kalıcı olma düşüncesinin ilk yansımaları olarak değerlendirilmelidir. Bu kaya resimleri gelişerek zamanla insan dilinin, daha doğru bir anlatımla insanın kalıcı olmasına hizmet etmeye başladı, ancak dille yazının buluşması, insanlık tarihinin uzunluğu söz konusu olduğunda çok kısa bir zaman dilimini kapsar. Yazı, bu kısa tarihine rağmen kalıcı ve görünür olmasından dolayı etkili olmuş ve zaman zaman dilin yerini aldığı bile düşünülmüştür.

Tarihte Türkler kadar dillerini farklı alfabelerle yazmış başka bir millet olmadığını söylemek abartı olmaz. Belgelerle izlenebilen yaklaşık 1350 yıllık süre boyunca Türkçe, 13 değişik alfabe ile yazılmıştır. Dünya dilleriyle kıyaslandığında durum daha iyi anlaşılacaktır: Avrupa dilleri başlangıçtan bu yana Latin alfabesiyle, Slav dilleri baştan beri Slav (Kiril) alfabesiyle, Arapça baştan beri Arap alfabesiyle yazılmış ve yazılmaya devam edilmektedir. Türkçe ise değişik dönem ve coğrafyalarda Köktürk, Soğd, Uygur, Mani, Brahmi, Tibet, Süryani, Arap, Grek, Ermeni, İbrani, Latin ve Slav (Kiril) alfabeleriyle yazılmıştır. Bunlardan Soğd, Mani, Brahmi, Tibet, Süryani, Grek, Ermeni ve İbrani alfabeleri belli tarihî dönemlerde kısa süreli olarak ve oldukça sınırlı çevrelerde kullanılmıştır. Geriye kalan Köktürk, Uygur, Arap, Latin ve Kiril alfabeleri ise uzun sürelerle ve geniş coğrafyalarda kullanılmıştır.

Türkçenin bu kadar farklı alfabelerle yazılmasının nedeni, Türk milletinin yaşadığı hayat tarzıyla doğrudan ilgilidir. Türkler, çok erken devirlerden itibaren göçler ve fetihler nedeniyle Sibirya'dan İç Asya'ya, Ön Asya'dan Kafkaslar'a, Karadeniz kıyılarından Orta Avrupa'ya kadar uçsuz bucaksız bir coğrafyaya dağılmış ve bunun sonucunda da pek çok halk ve kültürle karşı karşıya gelmiş, iç içe yaşamış ve kültürel alışverişlerde bulunmuş, bazen de bu halklar içinde eriyip yok olmuştur.

Bütün tarih boyunca din, kültür ve medeniyet çevresi değişiklikleri, alfabe değişikliklerinin başlıca nedeni olmuştur. Tarihi tecrübe özellikle din ile alfabenin birbiriyle çok ilişkili olduğunu gösterir. Başka ülkelerin hâkimiyetinde yaşayıp kendini yönetme iktidarına sahip olamama da alfabe değiştirmenin bir başka sebebidir. Bu durumda istekli bir seçme değil, zorla kabul ettirme söz konusudur. Sovyetler Birliği döneminde Türk halklarının Kiril alfabesi kullanması bunun örneğidir.

Türkler şu anda da dillerini farklı coğrafyalarda üç ayrı alfabe ile yazmaktadırlar. Bu alfabeler; Latin, Kiril ve Arap alfabeleridir. Türklerin tarihte ve bugün kullandıkları alfabeleri genel hatlarıyla şöyle tanıtabiliriz:

Köktürk Alfabesi

Resim 3.2 *Kültigin Yazıtı*

Bugünkü bilgilerimize göre Türkçenin metinlerle izleyebildiğimiz tarihi boyunca, kullandıkları ilk düzenli, kuralları yerleşmiş yazı sistemi Köktürk alfabesidir. Bu alfabe yabancılarca Run harfleri, Yenisey Run harfleri, Runik alfabe, Türk Run yazısı gibi terimlerle adlandırılmıştır. Ancak bu esrarengiz yazıyı okumayı başaran ilk araştırmacı olan V. Thomsen, "Türk alfabesi" olarak adlandırmıştır. Bugüne kadar Köktürk alfabesiyle yazılan metinlerin ilk örneklerinin 7. yüzyıla kadar gidebildiği kabul edilmişken, yeni araştırmacılar çok daha eski tarihlere giden yazıtlar bulmuşlar ve yazının dağıldığı coğrafyanın sınırlarının da yeniden çizilmesini gerektiren sonuçlara ulaşmışlardır.

Irk Bitig: Eski Türkçe dil özellikleri gösteren, falla ilgili yazma eserdir. Dili Köktürkçedir.

Bugünkü Kazakistan sınırları içerisindeki Esik kurganlarında çıkan dört bin civarındaki buluntu içerisinde, üzerinde Köktürk harflerinin ilkel şekilleriyle yazılmış 26 harflik ibare olan bir tas vardır. MÖ 5.-4. yüzyıllara ait olan bu yazı, Köktürk harflerinin kullanılma tarihini Orhun yazıtlarından yaklaşık 1200 yıl, bugünden ise 2500 yıl geriye götürmektedir.

Resim 3.3 *Köktürk Alfabesi*

ÜNSÜZLER			ÜNLÜLER	
Orkun Kalın	Orkun İnce	Latin	Orkun	Latin
𐰉	𐰋	B	𐰀	A - E
𐰑	𐰓	D	𐰃	I - İ
𐰍	𐰏	G	𐰆	O - U
𐰴	𐰚	K	𐰇	Ö - Ü
𐰞	𐰠	L	𐰅	É
𐰣	𐰤	N		
𐰺	𐰼	R		
𐰽	𐰾	S		
𐱃	𐱅	T		
𐰖	𐰘	Y		

BÜTÜN ÜNLÜLERLE KULLANILANLAR	
Orkun	Latin
𐰲	Ç
𐰢	M
𐰯	P
𐱁	Ş
𐰔	Z

ÇİFT SESLİLER	
Orkun	Latin
𐰶	IK - K - KI
𐰱	İÇ - Çİ
𐰸	OK - UK
𐰜	ÖK - ÜK
𐰡	LD - LT
𐰨	NÇ
𐰦	ND - NT
𐰭	NG
𐰪	NY

SÖZCÜK AYIRMA TAMGASI
:

Köktürk yazılı belgelerle Asya ve Avrupa'nın çok büyük bir bölümünde karşılaşılmaktadır. Bu durum, Köktürk yazı sisteminin oldukça uzun bir süre ve çok geniş bir coğrafyada kullanılmış olduğunun kanıtıdır. Köktürk yazısı, Uygur Kağanlığı ve Kırgız Kağanlığı dönemlerinde de kullanılmıştır. Bu yazı çoğunlukla taşlar üzerine kazınarak yazılmış olmakla birlikte **Irk Bitig** adlı eser gibi kağıda yazılmış ve günümüze ulaşmış metinler de vardır.

Köktürk yazısının kökeni konusunda bugüne kadar pek çok kuram ortaya atılmıştır. Fakat bu kuramların hiç biri de bugün için herkesçe kabul görecek bir durumda değildir. Konuyla ilgili uzmanlar tarafından bu yazının kökeniyle ilgili olarak şu görüşler ileri sürülmüştür:

1. İskandinavyalıların ve Germenlerin kullandığı Runik yazıdan doğmuştur.
2. Grek yazısıyla ilişkilidir.
3. Küçük Asya'daki Yunan yazı sistemiyle ilişkisi vardır.
4. Sami yazısının etkileri görülmektedir.
5. Arami ya da onunla aynı kaynaktan çıkmış olan Pehlevi veya Soğut alfabesine dayanır.
6. İskandinav Run sistemiyle Arami sisteminin karışımıdır.
7. Arami yazısı ve Türk damgalarının karışımından çıkmıştır.
8. Türk damgalarından çıkmıştır.
9. Sogut ve Pehlevi yazısı etkileriyle beraber Türk damgalarından kaynaklanmıştır (User, 2006: 35).

Köktürk yazısının kökeniyle ilgili tartışmalar sürmektedir ve henüz bir sonuca bağlanmamıştır. Ancak bu yazı yukarıda belirtildiği üzere Türkler tarafından oldukça uzun bir süre ve çok geniş bir coğrafyada yaygın olarak kullanılmıştır. Ayrıca bu yazı sistemi, Türkçenin seslerini yazıya geçirebilme özelliği bakımından bugün kullandığımız Latin kökenli alfabe bir yana, tarih boyunca kullandığımız bütün alfabelerden daha yeterlidir.

SIRA SİZDE 3

Köktürk alfabesinin kökeniyle ilgi görüşleri anlatınız.

Mani Alfabesi

Uygur kağanı Bögü 762 yılında Mani dinini kabul edip halkına da kabul ettirince Mani alfabesi, bu dini benimseyen Türkler tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Bu alfabeyle yazılmış metinler Doğu Türkistan'da Turfan civarında bulunmuştur. Mani alfabesiyle yazılmış Türkçe metinler, genellikle dini içeriklidir ve fazla da değildir. Uygurlardan adı bugüne ulaşan şair Aprınçur Tigin, Maniheist Uygur çevresine mensuptur ve Mani alfabesiyle yazılmış bazı şiirleri günümüze kadar gelmiştir. Türkçenin yazımı için çok yetersiz olan bu alfabe, dar bir çevrede ve 8-9. yüzyıllarda kısa süre kullanılmış din yoluyla gelen ilk alfabedir.

Soğut Alfabesi

Soğut kavmi ile Türkler arasındaki ilişkiler oldukça eski tarihlere gitmektedir. Birinci Köktürk kağanlığı zamanında 6. yüzyılda dikilmiş olan Bugut yazıtının Soğut diliyle yazılmış olması, bu ilişkinin ve Türkler üzerindeki Soğut etkisinin açık göstergelerinden biridir. Soğutlar, Fars kökenli bir kavim olup Köktürkler ve Uygurlar devrinde bölge ticaretinde söz sahibidirler. Bu kavim, inanç ve siyasette de zaman zaman etkili olmuştur. Bugünkü bilgilere göre Soğut alfabesi 9. yüzyıla ait olduğu düşünülen Karabalgasun yazıtında Soğutça bölümün yazılmasında kullanılmıştır.

Türkçenin yazımında son derece yetersiz olan bu alfabe, 22 harften oluşur ve sağdan sola yazılır.

Bu alfabe Türklere 8. yüzyılda gelmiş ve kısa zamanda birtakım değişikliklerle Uygur alfabesi olmuştur. Türkçenin seslerini yazıya geçirmek bakımından çok yetersiz olan bu yazının Türkler tarafından kullanılmasının nedeni ticaridir. Uzun süre Türklerle iç içe yaşayan ve zaman içerisinde Türkleşen Soğutların yazı sisteminin asıl önemi Uygur alfabesinin kaynağını oluşturmasıdır.

Uygur Alfabesi

Ötüken bölgesindeki Uygurlar, bir taraftan Köktürk harfleriyle yazıtlar dikerek Köktürklerdeki geleneği sürdürürken, diğer taraftan Soğutlarla geliştirdikleri siyasi

ve ticari ilişkiler sonucunda Budizm'e ve Maniheizm'e yöneliyorlardı. Dinî ilişki, yazının da değiştirilmesi sonucunu doğurdu ve Soğut yazı sistemi geliştirilerek Uygur alfabesi oluşturuldu. Uygur yazı sistemi, Köktürk alfabesi gibi taş ve kayalara kazınarak da kullanıldı.

Budist, Manici ve Hristiyanlığa ait metinler, mektuplar, hukuk belgeleri, yarlıklar (fermanlar), astronomi ile ilgili metinler, takvim ve tıp metinleri, Türk halk edebiyatı metinleri gibi çeşitli alanlara ait eserlerin yazıya geçirilmesinde kullanılan Uygur alfabesi, köken olarak Soğut alfabesinden türemiş olsa da kullanım alanları ve süresi dikkate alındığında bir Türk alfabesi kimliğini kazanmıştır.

Uygur alfabesi; Hitaylar, Moğollar, Mançular, Kalmuklar, Buryatlar gibi halkların alfabelerine de kaynaklık etmiştir.

Moğol İmparatorluğu, sadece Uygur yazısını benimsemekle kalmamış, devlet kademesindeki danışmanlar hep Uygurlardan oluşmuş ve komşu devletlerle haberleşmede Uygur Türkçesi kullanılmıştır.

Uygur alfabesi, Fatih ve II. Bayezit devirlerinde Osmanlı sarayında da bilinen ve kullanılan bir yazı sistemidir. Fatih'in, Uzun Hasan'a yolladığı iki mektup bu alfabeyle yazılmıştır.

Özellikle 11-15. yüzyıllarda Çağatay, Altınordu ve Kıpçak sahalarına ait bazı eserlerin Uygur harfleriyle yazılmış olması, bu alfabenin kullanılma süresinin uzunluğunu ve kullanılma alanının genişliğini gösterir.

Türklerin İslam dinini kabul etmelerinin hemen ardından Uygur alfabesi terk edilip Arap harflerine ani bir geçiş yaşanmamış, uzun süre bu iki alfabe yan yana kullanılmıştır. Hatta bu alfabenin, 13. yüzyıldan sonra bir süre çok yaygın olarak kullanıldığı da anlaşılmaktadır.

Kısaca Uygur alfabesi, 8-17. yüzyıllar arasında Doğu Türkistan, Harezm, Altın ordu bölgelerinden İstanbul'a kadar uzanan geniş bir coğrafyada kullanılmıştır. Esasen toplam 18 harften oluşan bu alfabe de Türkçenin yazımı için son derece yetersizdir. Ancak uzun bir süre büyük bir kültür birikiminin taşıyıcısı olması ona hatırı sayılır bir önem ve değer yüklemiştir.

Brahmi Alfabesi

Daha çok Budist Uygurlar tarafından kullanılan Brahmi alfabesi Hindistan kökenli bir yazı sistemidir. Din dolayısıyla kullanılan alfabelerdendir. Hintçeden, Budizm ile ilgili kitapların Türkçeye tercüme edilmesi sebebiyle Uygurlara gelmiş, ancak Türkçe için kullanışlı olmadığından yaygınlaşıp benimsenmemiştir. Bu yazıyla yazılıp da bugüne ulaşan çok az metin vardır.

Tibet Yazısı

Türklerle Tibetliler arasında çok eskilere giden bir ilişki olduğu Köktürk yazıtlarından anlaşılmaktadır. Türkler arasında Budizm'in yayılmasında da Tibetli misyonerler etkili olmuştur. Uygur kağanlığı döneminde Tibetlilerle ilişkilerin arttığının bir göstergesi olarak Tibet yazısının Uygurlar arasında kullanılmaya başlanması gösterilebilir. Tibet yazısı da Uygurlarca Brahmi yazısı gibi çok kullanılmamıştır. Türkçenin ses sistemine çok uygun olmayan bu yazı sistemi, çok sınırlı sayıda metnin yazılmasında kullanılmış ve kısa zamanda da terk edilmiştir.

Süryani Alfabesi

20. yüzyılın başlarında Doğu Türkistan'da yapılan araştırmalarda 17'si bugün yaşamayan 30 ayrı dilde, 24 farklı alfabeyle yazılmış binlerce metin bulunmuştur. Bu

karışıklık ve çeşitlilik o coğrafyada pek çok halkın, kültürün, inancın birlikte yaşadığını gösterir. Bu yüzden de Uygur Türk Devleti, tarihin kaydettiği en hoşgörülü, düşünce ve inanç hürriyetine en saygılı devletlerinden biri olarak değerlendirilir. Belirtilen bu çeşitliliğin unsurlarından biri de Süryani alfabesinin bir kolu olan Estrangelo yazısıdır.

Hristiyan misyonerler Türkler arasına 2. yüzyılda girmeye başlamışlarsa da bu dinin Türklerce kabul edilen Nasturi mezhebi 7. yüzyılda yayılmaya başlamıştır.

Doğu Türkistan'ın Turfan şehri çevresinde araştırma yapan bilim adamları, bu bölgede pek çok Nasturi kilisesine rastlamışlardır. Farklı alfabelerle yazılmış olan bu dine ait metinler, daha çok bu kiliselerde bulunmuştur. Bunların içinde Estrangelo (Süryani) yazısıyla yazılmış metinler de vardır.

İbrani Alfabesi

Tarihteki Türk devletlerinin yöneticilerinden, Museviliği yalnızca Hazar Devleti yöneticilerinin seçtiği bilinmektedir. Uygurlarda olduğu gibi Hazarlarda da çok çeşitli dinler ve halklar engin bir hoşgörüyle bir arada ve barış içerisinde yaşamışlardır.

Köktürk Devleti'nin en batı ucundaki bir Türk boyu olan Hazarlar, bu devletin hâkimiyeti zayıflayınca Kafkasların ve Karadeniz'in kuzey bozkırlarında kendi devletlerini kurdular. Çok dinli ve çok dilli bir siyasi yapıya sahip olan Hazarlarda Köktürk alfabesi yanında İbrani alfabesi de kullanılmıştır. Ancak Hazarlardan günümüze bu alfabe ile yazılmış belge kalmamıştır. Bugün var olan İbrani harfli Türkçe belgeler, Hazarların torunları olduğu kabul edilen Karay Türklerinden kalmadır.

İbrani alfabesi, inanç sisteminin etkisiyle Türkler tarafından kullanılmış alfabelerdendir. İbrani alfabesi 9. yüzyılda, Museviliğin Karay mezhebine giren Hazar Türklerinin bilhassa kağan sülalesince kullanılmış olmalıdır. 16. yüzyıldan beri İbrani alfabesini kullanan Karaylar, bugün bu alfabeyi yalnızca dini metinlerinde ve ibadet amaçlı kullanmaktadırlar.

Ermeni Alfabesi

Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi metinleri, özellikle Kafkaslarda ve Karadeniz'in kuzeyinde karşımıza çıkar. Bu metinlerin Kıpçak Türklerinin hakimiyetinde yaşayan ve Kıpçakçayı ana dili olarak benimsemiş olan Ermenilere mi, yoksa Hristiyanlığı benimsemiş ve kilise yazısı olarak Ermeni alfabesini kabul etmiş olan Kıpçaklara mı ait olduğu konusu tartışmalıdır. Son zamanlarda ikinci görüş, yani bu metinlerin Hristiyan Kıpçaklara ait olduğu görüşü ağırlık kazanmaktadır. Ermeni harfli metinler çoğunlukla dini konulu metinlerdir. Dar bir alanda din dolayısıyla ve kısa bir zaman diliminde kullanılan alfabelerdendir.

Grek Alfabesi

Bu alfabe, Anadolu'da Hristiyanlığın Ortodoks mezhebine bağlı Karamanlı Türkler tarafından 18-20. yüzyıllar arasında kullanılmıştır.

Kuzey Sami yazısından gelişen yazı sistemlerinden biri olan Grek alfabesi, Karamanlı Türkçesinin ses sistemini tam olarak yansıtmamaktadır. Sınırlı sayıda insan ve dar bir alanda kullanılmış olmasına rağmen Grek alfabesiyle çok sayıda eser verilmiştir. Anadolu, Suriye, Balkanlar ve Kırım'ın bazı bölgelerindeki Ortodoks Hristiyan Türkler tarafından kullanılmış olan bu yazı sistemi de din dolayısıyla gelen alfabelerdendir. Lozan antlaşmasıyla bu alfabenin kullanımı sona ermiştir.

Arap Alfabesi

Türklerle Müslümanların ilişkilerinin sıklaşması 8. yüzyıl başlarına kadar gider. Müslüman tüccar kervanları, dervişler gibi İslam'ı yaymak için çabalayanların uğraşları sonucunda öncelikle Karluklar, Karahanlılar, İdil Bulgarları ve Oğuzlar arasında yayılan İslamiyet, Türklerin en uzun süreyle kullanacağı alfabeyi de beraberinde getirmiştir. Bu alfabe bir müddet Uygur alfabesiyle bir arada kullanılmıştır. İlk İslami eserler olan *Kutadgu Bilig, Divanü Lügati't-Türk, Atabetü'l-Hakayık* gibi Türkçenin önemli eserlerinin yazarlarının elinden çıkan nüshaları günümüze ulaşmadığı için Uygur mu, yoksa Arap alfabesiyle mi yazıldıkları konusu tartışmalıdır. Ancak zaman ilerledikçe Arap alfabesinin kullanımı yaygınlaşmış ve gittikçe bu alfabe Türklerin en yaygın ve en uzun süreli kullandıkları alfabe konumuna yükselmiştir.

Arap alfabesi Türkler arasında İslamiyet'in kabul edilmesinden 19. yüzyıla kadar geleneksel şekliyle kullanılagelmiştir. 19. yüzyıldan başlayarak bu alfabenin Türkçenin yazımında yetersiz olduğu yazılmaya başlanmış, özellikle ünlüleri göstermekte kullanılan harf ve işaretlerin eksikliği en çok eleştirilen yön olmuştur. Çeşitli devletlerin egemenliğinde yaşayan ve Arap alfabesini kullanan Türk aydınları özellikle 19. yüzyılın sonlarıyla 20. yüzyılın başlarında alfabenin düzeltilmesi ve Türkçeye daha uygun bir duruma getirilmesi konusunda tekliflerde bulunmuşlardır.

Arap alfabesinin Türkler arasında oldukça uzun bir süre kullanılması ve din yoluyla gelmiş olması Türk dünyasının çok büyük bir kısmında bu yazının kutsal olduğu düşüncesinin yerleşmesine yol açmıştır. Bu algı birbiriyle ilgisi olmayan bağımsız iki olgunun (din ve yazının) birbirine karıştırılmasının da sebebi olmuştur. Bu yüzden Tanzimat yıllarına kadar yazıya en ufak bir müdahaleden söz dahi edilememiş, ancak Tanzimat'tan sonra alfabe tartışmaları başlamıştır.

Türkçenin yazımında dünyanın çeşitli ülkelerinde bugün de kullanılan alfabelerden biri de Arap alfabesidir. Özellikle İslam coğrafyasında İran, Irak, Suriye, Afganistan gibi ülkelerde yaşayan ve ana dilleri Türkçeyi okuyup yazma imkanına sahip olan Türk toplulukları, dillerinin yazımında Arap alfabesini kullanırlar. Çin hakimiyetindeki Doğu Türkistan (Sincan Uygur Özerk Bölgesi) olarak adlandırılan ve Orta Asya Türk cumhuriyetlerine sınır olan bölgedeki büyük çoğunluğunu Uygurların oluşturduğu Türk halkları da kendi lehçelerini Arap alfabesiyle yazmaya devam etmektedirler.

19. Yüzyıldan itibaren Arap alfabesi hangi yönlerden eleştirilmeye başlanmıştır?

Kiril Alfabesi (Slav Alfabesi)

En eski Slav kitaplarının yazıldığı iki alfabeden biri olan Kiril alfabesi, 9. yüzyılda oluşturulmuştur. Bu alfabenin Rus topraklarına girmesi 9. yüzyıl ortalarında başlar. 10. yüzyılda Hristiyanlığın Ruslar arasında kabul görmesi, Kuzey Karadeniz ile bütün Sibirya ve Orta Asya'nın da kaderini belirler. Rusların bu dini kabul etmelerinin önemli sonuçlarından biri alfabe ve yazı diline kavuşmalarıdır. Önceleri küçük şehir devletleri halinde yaşayan Ruslar, Altın Ordu'nun yıkılışı ile beraber siyasi bir güç olmaya ve Türk topraklarında yayılmaya başlamıştır. Rusların yayılmacı politikaları sonucunda Rus olmayan pek çok halk Hristiyanlaştırılmış ve zamanla da Ruslaşmışlardır. Bu durumdan en çok etkilenenler ise hiç şüphesiz o coğrafyanın eski yerleşikleri olan Türk halkları olmuştur. Kiril alfabesi asimilasyon politikalarının bir aracı olarak kullanılmış ve alfabeleri Kirilleştirilen ilk Türk soylu halk Çuvaşlar ol-

muştur. Sibirya Türk halklarını Hristiyanlaştırmak amacıyla kurulan bir misyoner örgütü tarafından Yakut, Altay, Şor Türklerinin konuşma dillerine Kiril alfabesini uygulamış ve mümkün olduğunca küçük parçalara ayırma düşüncesiyle her birinin konuşma dili, yazı dilleri haline getirilmiştir. Müslüman olmayan Türk halklarının konuşma dilleri, Kiril alfabesini kullanan yazı dilleri durumuna getirilirken Müslüman Türk toplulukları içinde de bazı aydınlar Kiril harflerinin kabul edilmesi gerektiğini savunmaya başlamışlardır. Hatta bunlardan bir kısmı kendi halklarının dillerine ait alfabe ve dil bilgisi kitaplarını Kiril harfleriyle yazıp yayınlamışlardır.

1926'da yapılan Bakü Türkoloji Kongresi'nde bütün Türklerin Latin alfabesini kullanması yolunda bir karar alınmış ve Çuvaşlar dışında kalan bütün Türk toplulukları bu kararı uygulamışlardır. Eski Sovyetler Birliğinde yaşayan Türk halklarının Rus-Kiril alfabesini kullanmaları yolunda Moskova'nın aldığı karar üzerine 1939'da Azerbaycanlılar, Tatarlar, Yakutlar ve Hakaslar; 1940'da Kazak, Kırgız, Başkurt, Karakalpak ve Özbekler; 1943'te Tuvalılar ve 1957'de de Gagavuz Türkleri Latin alfabesini bırakıp Kiril alfabesine geçmişlerdir.

Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra bağımsız olan Türk Cumhuriyetlerinden bir kısmı yeniden Latin alfabesini kullanmaya başlamıştır. Bugün Rusya Federasyonu içerisinde yaşayan bütün Türk halklarıyla Kazakistan ve Kırgızistan Kiril alfabesini kullanmaya devam etmektedir.

SIRA SİZDE 5

Günümüzde bağımsız Türk cumhuriyetlerinden hangilerinde Kiril alfabesi kullanılmaktadır?

Latin Alfabesi

Latin alfabesinin Grek alfabesinden doğduğu kabul edilmektedir. Bu alfabe, Türkçenin yazılmasında çeşitli coğrafyalarda 14. yüzyıldan beri kullanılmaktadır. Türklerin kendi dillerini bu alfabeyle yazmalarına ise 20. yüzyıl başlarından itibaren rastlanır. Avrupalılar 14. yüzyıldan başlayarak Latin alfabesiyle pek çok Türkçe metin oluşturmuşlardır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Latin harflerini kabul etme düşüncesi ilk olarak 1868'de ortaya atılmıştır, ancak çok sert tepkiler görmüştür. Latin alfabesinin kabul edilmesi yolunda olumlu düşüncelere sahip olan Sultan II. Abdülhamit'in şu değerlendirmesi dikkat çekicidir: *"Halkımızın okuma yazma bilmemesinde şaşılacak bir şey yoktur. Çünkü bizim yazımızın sırlarına alışmak kolay değildir. Latin alfabesini almakla belki halkımızın işini kolaylaştırabiliriz"* (User, 2006: 365).

Osmanlı devleti içerisindeki topluluklardan Latin harflerini ilk kullananlar Arnavutlardır. Arnavutlar bu alfabeyi 1880'lerde yaygın olarak kullanmaktaydılar.

Osmanlı basınında özellikle 20. yüzyılın başlarında Latin alfabesinin taraftarları ve karşıtlarının büyük bir tartışmaya giriştikleri görülür. Birinci Dünya Savaşı yıllarında duraklayan bu tartışmalar Kurtuluş Savaşının hemen ardından yeniden alevlenmiştir. 1926-1927 yıllarında basında alfabe değişikliği ile ilgili pek çok yazı yayınlanır ve 1927'de alfabe değişikliği kararı alınır ve bu kararın uygulanması 1 Kasım 1928 tarihinde çıkarılan bir kanunla olur. Bu kararın alınmasında ve uygulanmasında elbette Bakü Türkoloji Kongresi'nde alınan karar da etkili olmuştur, çünkü o kongreye Türkiye'den de temsilciler katılmış ve kararlar birlikte verilmiştir.

Arap alfabesinin Türkçenin ses sistemini karşılamaktan uzak bir yazı sistemi olduğu gerçeği Osmanlının yetiştirdiği en büyük aydınlardan biri olan Katip Çelebi tarafından 17. yüzyılda ilk olarak dile getirilmiştir. Bu alfabenin yetersizliğini kabul eden bazı aydınlar da yazı reformundan bahsetmişler, ancak o dönemde bir sonuç alınamamıştır. Alfabe değişikliği ancak Atatürk'ün direktifleriyle ve TBMM'nin kararıyla gerçekleşebilmiştir.

KİTAP

Başlangıçtan günümüze kadar kullanılan Türk yazı sistemleri hakkında ayrıntılı bilgileri *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri* adlı kitapta bulabilirsiniz. (User, H. Ş., Ankara: Akçağ Yay., 2006)

TÜRKİYE TÜRKÇESİ

Ana diller başlangıçta belirli bir coğrafyada ve sınırlı sayıda bir insan topluluğu tarafından iletişim aracı olarak kullanılırken zaman ve yer değişiklikleri bu dillerden kollar oluşmasına yol açar. Bu kollar zaman geçtikçe kendi şartlarında gelişir ve ayrıldığı kaynak dilden farklılaşmaya ve kendisi de kollar doğurmaya başlar. Türkçe bu anlatılan durumu, insanlığın henüz yazıyla izlenemeyen devirlerinde yaşamış ve çok farklı coğrafyalara dağılıp çok çeşitli kollar halinde yaşar duruma gelmiştir. Örnek olarak Oğuz Türkçesi, ana dilden ayrılıp kendi şartlarında gelişti ve Türkçenin bir lehçesini oluşturdu. Daha sonra da Oğuz Türkçesinin Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi ve Gagauz Türkçesi gibi kolları ortaya çıktı.

Türk lehçe ve yazı dillerinin sınıflandırılmasında Türkiye Türkçesi, Güneybatı ya da Batı Türkçesi olarak adlandırılan gruba girer. Bu, yönleri esas alan bir sınıflandırmadır. Etnik sınıflandırmada ise Türkiye Türkçesi, Oğuz Türkçesinin bir koludur.

Orhun yazıtlarında adı geçen Türk boylarından biri olan Oğuzlar, kuzeyden güneye inip devlet kuran ve dünya tarihine büyük etkileri olan kavimlerden biridir. Oğuzlar, Seyhun boylarında yaşarken güneye inip Gaznelilerle 1040 yılında Dandanakan Savaşını yaparlar. 1040 yılı pek çok bilim adamı tarafından Batı Türk Devleti'nin kuruluş tarihi olarak kabul edilir. Bu devletin ilk ortaya çıkışı Selçuklu adıyla olur ve Selçuklular zamanında Anadolu büyük oranda bir Oğuz yurdu haline gelir. Anadolu'nun Türkleşmesi, Anadolu Selçukluları ve Beylikler zamanında tamamlanır.

Selçuklulardan günümüze kalan Türkçe eser yoktur, ancak Beylikler devri, Oğuz Türkçesinin yazı dili olduğu ve pek çok eser bıraktığı dönemdir. Bunun çeşitli siyasi ve toplumsal sebepleri vardır. Türkçeden başka dil bilmeyen beyler, sanatçıların Türkçe yazmalarını teşvik ettiler ve 13. yüzyıldan itibaren Anadolu'da Oğuz Türkçesi temeline dayalı bir yazı dili oluştu ve bu yazı dili bugüne kadar kesintisiz devam ederek mevcut yazı dilimizi doğurdu. Yaklaşık 700 yıldır kesintisiz devam eden ve eğitim, bilim, edebiyat, felsefe, din, askerlik gibi hemen hemen hayatın her alanına ait binlerce eser yazılan bu dil, Türkiye Türkçesi olarak adlandırılan dilin tarihi köküdür. Oğuz lehçesini esas alarak Anadolu'da gelişen Türk yazı dilini birtakım tarihi dönemlere ayırmak gerekmektedir. Bunlar; 15. yüzyıl sonlarına kadar Eski Oğuz Türkçesi, 20. yüzyıl başlarına kadar Osmanlı Türkçesi ve bu tarihten sonrası da Çağdaş Türkiye Türkçesi olarak adlandırılabilir. Eski Oğuz Türkçesinin ilk zamanlarında özellikle Anadolu Selçukluları'nın başkenti olan Konya ve yakın çevrelerinde yoğun bir edebî faaliyet görülür. Daha sonra çeşitli beyliklerin başkentlerinde benzer bir durum, sonunda da Osmanlı'nın kültür merkezi haline getirdiği yerlerde aynı şey görülür. Bu dönemde yazılan eserlerin son derece yalın bir dile sahip oldukları, yabancı kelimelere çok rağbet edilmediği ayrıca yabancı dillerden pek çok eserin de Türkçeye çevrildiği dikkat çeker.

16. yüzyılda Osmanlı Türkçesi olarak adlandırılan dönem başlar. Osmanlı Türkçesi döneminde yazı dilinin yalınlığı büyük ölçüde kayboldu ve özellikle edebî dilde Arapça ve Farsça kelime ve tamlamalar arttı. Ancak Osmanlı Türkçesiyle yazılan bütün eserler için aynı şey söylenemez. Dilin yalınlığı ya da ağırlığı yazardan yazara eserden esere farklılık gösterir. 17. yüzyıl gerek düz yazıda gerekse şiir dilinde en ağır örneklerle karşılaştığımız zaman dilimidir. Ancak 17. yüzyılın sonları-

na doğru yavaş yavaş bir sadeleşmenin başladığı da görülür. 19. yüzyılda yayınlanan Tanzimat Fermanı, Osmanlı toplumu için pek çok konuda dönüm noktası olarak kabul edilir. Tanzimat'ın birinci nesli olarak adlandırılan Şinasi, Namık Kemal ve Ziya Paşa, edebiyat eserlerinin hem içeriğinde, hem de dilinde birtakım değişiklikler başlatırlar. Bu değişiklikler hem yazılı edebiyatın, hem de eser konularının çeşitlenmesinde görülür. Servet-i Fünun ve Fecr-i Ati topluluklarının Tanzimatçılardan da ağır olan dilleri, Osmanlı Türkçesinin son örnekleri olur.

Çağdaş Türkiye Türkçesi

1911'de Ömer Seyfettin ve Ali Canip'in başlattığı "Yeni Lisan" hareketi Osmanlı Türkçesinin sonunu getirdi. Ömer Seyfettin, Genç Kalemler dergisinde yazdığı yazılarda İstanbul halkının konuşma diline dayanan yalın bir dil teklif etti ve önceleri çok büyük tepkilerle karşılaşan bu görüşler, zamanla pek çok edebiyat, bilim ve fikir adamı tarafından benimsenip kullanılmaya başlandı. Özellikle Ziya Gökalp'ın de katılmasıyla "Yeni Lisan" hareketi çok güçlendi. Edebiyatta millilik ve dilde sadeleşme birkaç yıl içinde devrin bütün aydınlarınca kabul edilip uygulama alanına geçirildi. Halide Edip, Yakup Kadri, Reşat Nuri, Aka Gündüz gibi romancılar; Faruk Nafiz, Orhan Seyfi, Yusuf Ziya gibi şairler eserlerini yalın bir dille yazdılar. Devrin en büyük şairi olan Yahya Kemal ve sokaktaki insanın konuşma üslubuyla şiirler yazarak günlük konuşma dilini şiire sokan Mehmet Akif de sade dili benimsediler. Tanzimat döneminde yeni yüksek okulların açılması, bazı bilim kurumlarının oluşturulması çeşitli bilim dallarıyla ilgili terimler yapılmasını gerektirmişti; bu terimler de çoğunlukla Arapça ve Farsça kelimeler kullanılarak yapılmıştı. Daha sonra bu terimler de Türkçeleştirildi.

Cumhuriyet Döneminde Türk tarihinde bir ilk olmak üzere "dil" bir devlet meselesi olarak görüldü ve konuyla ilgili pek çok çalışma yapıldı. Yaklaşık 700 yıllık bir geçmişe sahip olan Türkiye Türkçesi yazı dili, sıkıntılı ve buhranlı dönemler geçirmiş olmasına rağmen aydınların ve devletin kısa süreli yakın ilgisiyle durulaşıp yeniden hayatın her alanında hâkim duruma geldi.

Türkçe şu anda okul öncesinden başlayarak yüksek öğrenimin en son aşamasına kadar bütün aşamaların eğitim dilidir. Her ne kadar ülkenin bazı eğitim kurumlarında yabancı dillerle eğitim yapılması önemli bir sorun olsa da Türkçenin hâkimiyetini sarsacak boyutta değildir.

Türkçe, günümüzde yaşayan diller içerisinde en eski yazı diline sahip dillerden biridir. Bu durum, Türkçenin bilim dili olarak da eskiliğinin bir göstergesidir. Türk dili, her ne kadar uzun tarihi boyunca komşu dillerden etkilenmiş ve ihmal edilmişse de pek çok bilim eseri ortaya koymuştur. Bu dille bugün de binlerce bilimsel eser yazılmaktadır. Dolayısıyla Türkçe bir bilim dilidir.

Türkçenin sanat eseri ortaya koymak bakımından da hiçbir dünya dilinden aşağı kalır tarafı yoktur, hatta Türkçenin en zengin yönü sanat yönüdür. Tarih boyunca binlerce sanatkâr tarafından sayısız eserde işlenen Türkçe, bugün de pek çok sanatkârın kaleminden eserler üretmektedir.

Türkçe bin yıldan daha fazla bir süredir İslam dini ve başka dinlerle ilgili pek çok eserin yazılabildiği bir dildir. Bütün din kavramlarını eksiksiz karşılayabilen bu dil, gelişmiş bir din dilidir.

Şu anda Türkiye'de Türkçeyle her gün yüzlerce kitap, gazete ve dergi yayınlanmakta ayrıca yine yüzlerce radyo ve televizyon Türkçe programlar yayınlamaktadır. Bu yönüyle Türkçe önemli bir basın-yayın dilidir. Tüm bunlara bakıldığında devlet ve toplum hayatı Türkçeyle yürümektedir denilebilir. Bu durum bir dilin yaşaması ve gelişip zenginleşmesi sonucunu doğurur.

Türkiye'nin bazı iyi okullarında yabancı dille eğitim yapılsa da, dükkân tabelalarında ve vitrinlerinde yabancı adlar artsa da bunlar gelip geçici özentilerdir. Nasıl ki Selçuklular ve Osmanlılarda eğitim dili yer yer Arapça olmuş fakat bugün bırakılmışsa bugünkü durumu da gelip geçici olarak görmek gerekir. Ayrıca bugünden geriye bakıldığında Türkçe yerine Arapça veya Farsçayı, yani yabancı dilleri tercih edenlerin hiç de iyi hatırlanmadığı düşünülürse bugünkü durumu da gelecek kuşakların aynı şekilde değerlendireceklerini unutmamak gerekir.

Yukarıda belirtilenler Türkiye Türkçesinin, Türkiye'de yaşayan insanların her türlü ilişkilerinde başvuracakları bir araç olduğunu göstermektedir. Dil, bir anlaşma aracı olduğu gibi insanların birikim ve kazanımlarını saklayıp sonraki kuşaklara aktarma aracı olduğu için de çok değerlidir. Ayrıca insan ve ulus kimliğinin en belirgin göstergesi olduğu için de üzerine titrenilmesi ve özenilmesi gerekir. Unutulmamalıdır ki bilim ve sanat ile ilgili faaliyetlerini yabancı bir dille yapan toplumlar; zaman, beyin, emek ve para harcayarak ürettikleri şeyleri önce dilini kullandıkları halkın hizmetine sunmaktadırlar.

TÜRK DİLİ ÇALIŞMALARI

Oğuz Türkçesinin Anadolu'da yazı dili olması, hem Arapça ve Farsça gibi yabancı dillere, hem de Doğu Türkçesinin yazı dili geleneğine karşı vermiş olduğu bir mücadelenin sonucunda mümkün olabilmiştir. Türkçe, Anadolu'da yazı dili olduktan sonra da zaman zaman ihmal edilmiş ve aydınların ilgisizliğine maruz kalmıştır. Bu ilgisizlik yer yer bazı şair ve yazarlar tarafından da kınanmıştır. Bu kınama ve tepkinin ilk örneğini 14. yüzyılın önemli şairlerinden biri olan Kırşehirli Aşık Paşa'da görürüz. Aşık Paşa, *Garibname* adlı büyük eserinde şöyle yakınır:

Türk diline kimesne bakmaz idi	*Türk diline kimse bakmazdı*
Türklere hergiz gönül akmaz idi	*Türkler'e asla gönül akmazdı.*

Aşık Paşa'dan sonra yaşayan 14. yüzyılın bir başka şairi Hoca Mesut ise pek çok kişinin artık Türkçeye yöneldiğinden söz eder:

Cihanda bugün resm eyle gider	*Dünyada bugünkü gelişme,*
Ki öküş kişi Türkîye meyleder	*Pek çok kişinin Türkçeye meyletmesidir.*

Bu durumun nedeni elbette ki Anadolu beylerinin Türkçeye gösterdikleri ilgidir.

Devletoğlu Yusuf adlı bir şair de 15. yüzyılda kendisinin ve pek çok kişinin Türkçe kitap yazdığından söz eder:

Yani kim çok düzdiler Türkçe kitāb	*Yani pek çok Türkçe kitap yazdılar*
Ma´nī yüzinden götürdiler nikāb	*Anlaşılmayan şeyleri anlaşılır hale getirdiler.*

15. yüzyılda da nispeten sade bir yazı dili sürdürülmüştür. II. Murat, Farsçadan çevrilen *Kabusname* adlı bir eserin dilini, sade olmadığı için beğenmez ve eser yeniden Türkçeye daha yalın biçimde çevrilir.

16. yüzyılda "Türkî-i basit" (Sade Türkçe) hareketi başlatılır, ancak güçlü sanatçılar bu akıma sahip çıkmadığı için çok etkili olamaz ve dil gittikçe Arapça ve Farsça kelime ve kurallarla dolarak ağırlaşır. 16. yüzyılda Türkçe açısından önemli bir olay, Bergamalı Kadri tarafından *Müyessiretü'l-Ulum* adıyla Türkçenin dil bilgisi kitabının yazılmış olmasıdır. Bu eser, Oğuz Türkçesinin ilk dil bilgisi kitabı olması bakımından oldukça önemlidir.

17. yüzyılda iyice ağırlaşan dil, 18. yüzyılın büyük şairlerinin yazdıkları daha yalın eserler sayesinde yeniden sadeleşmeye başlamıştır.

Tanzimat devrinde sadeleşme ihtiyacı çok hissedilmiş ve bunda gazete ve dergilerin katkısı büyük olmuştur. Gazete ve dergiler sanat endişesine kapılmadan mümkün olduğu kadar çok insana ulaşmayı amaçladıkları için halk dilini kullanma zorunluluğu duymuşlar ve bunu da devrin olanakları elverdiği ölçüde uygulamışlardır.

Tanzimatçılardan sonra birer edebî akım olarak ortaya çıkan Servet-i Fünun ve Fecr-i Ati akımlarının mensupları, Tanzimatçıların başlattığı dili "anlaşılır kılma" çalışmalarına katılmayıp tam aksi bir yol izleyerek bir nebze sadeleşen dili daha da anlaşılmaz duruma getirmişlerdir.

Tanzimat döneminde dille ilgili çalışmalar, yalnızca dilin sadeleştirilme çabalarıyla sınırlı kalmamış, bazı dil bilgisi kitapları da yazılmıştır. Bunlar; *Kavaid-i Osmaniyye, Mikyasü'l-Lisan Kıstasu'l-Beyan, Medhal-i Kavaid, Kavaid-i Türkiyye, Emsile-i Türkiyye, Sarf-ı Türkî* vb.dir.

Dille ilgili çalışmalar içerisinde sözlük çalışmalarının önemli bir yeri vardır. Türkçe, 11. yüzyıldan beri farklı coğrafyalarda sözlükleri yazılan bir dildir. Osmanlı coğrafyasında da pek çok sözlük yazılmıştır. Önceleri Arapça ve Farsçadan sözlük çevirileri yapılırken 19. yüzyıl sonlarıyla 20. yüzyıl başlarında Türkçe sözlükler de yazılmıştır. Bu dönemde özellikle Şemsettin Sami'nin çalışmaları oldukça önemlidir. Dil bilgisiyle ilgili eserleri de olan Şemsettin Sami'nin en büyük eseri, Türkçenin bugüne kadar hazırlanmış en iyi sözlüklerinden biri olan *Kamus-ı Türkî* dir. Bu eser, adıyla bile öncü bir eser olmuştur, çünkü Şemsettin Sami'ye kadar sözlük ve dil bilgisi yazanlar hep "Osmanî" tabirini kullanırken Şemsettin Sami "Türkî" tabirini kullanmayı tercih etmiştir.

1890'larda Orhun Yazıtları'nın okunması, kısa sürede Osmanlı aydınları arasında da yankı bulmuş ve 20. yüzyılın başlarında bu metinler yayınlanmıştır. Yazıtlarla ilgili Osmanlı'da ilk yapılan yayın *Pek Eski Türk Yazısı* adıyla Necip Asım'a aittir.

İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra düşünce alanında yeni gelişmeler yaşandı. Sade Türkçe taraftarları Türk Derneği'ni kurdular ve görüşlerini yayınladıkları bir de dergi çıkardılar. Daha sonra Selanik'te bir grup aydın *Genç Kalemler* dergisini çıkardı ve millî bir edebiyatın ancak millî bir dille doğup gelişeceğini iddia eden görüşler ortaya konuldu. Bu grubun önemli isimleri Ömer Seyfettin, Ali Canip ve Ziya Gökalp idi. Başlangıçta çok büyük tepkilerle karşılanan bu "Yeni Lisan Hareketi" zamanla, benimsendi ve önceleri karşı çıkan pek çok aydın, şair ve yazar bu hareketin içinde yer aldı.

Yeni Lisan hareketinin temel ilkeleri şöyle sıralanabilir:

1. Yazı dilini konuşma diline yaklaştırmak, mümkün olduğu kadar İstanbul halkının konuştuğu gibi yazmak.
2. Dilimizdeki Arapça ve Farsça gramer kurallarını kullanmamak.
3. Tamlamaları, Türkçe kurallara göre yapmak.
4. Yabancı kelimeleri Türkçedeki söylenişiyle yazmak, bilim terimlerinde Arapça kelimelerden yararlanmak.
5. Öteki Türk lehçelerinden kelime almamak.
6. Bu kurallardan hareket ederek millî bir dil ve millî bir edebiyat meydana getirmek (Özkan, 1995: 42).

Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecine girmesi, özellikle Balkan Savaşı'nın yenilgiyle sonuçlanması, Türklerde de milliyetçilik duygularının artmasına ve yaygınlaşmasına sebep oldu. 1912 yılında pek çok aydının bir araya gelerek kurduğu Türk Ocağı, *Türk Yurdu* dergisinin yanı sıra çok sade dille hazırlanan *Halka Doğru* ve *Türk Sözü* adlı dergileri yayımladı. 1917'de Ziya Gökalp ve arkadaşlarının çıkardığı *Yeni Mecmua,* sade Türkçe ve millî edebiyat akımının güçlenmesinde büyük bir görev yaptı.

Özellikle *Genç Kalemler* ve Türk Ocakları çevresinde toplanan aydınların yaptıkları çalışmalarla Cumhuriyet'in ilk yıllarında konuşma dili ile yazı dili birbirine oldukça yaklaşmış, Türkçe, Arapça ve Farsça tamlamalardan arınmış, yalın ve sade bir anlatım biçimine kavuşmuştur.

19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başları dünyada Türklük bilimi araştırmalarının altın çağıdır. Dünyanın önemli bilim merkezlerinde pek çok bilim adamı Türklük biliminin çeşitli alanlarında çalışmışlar ve pek çok eser ortaya koymuşlardır. Bir taraftan Orhun Yazıtları üzerinde çalışmalar yapılırken, diğer taraftan insanlığa büyük bir medeniyet armağan etmiş olan Uygurların yaşadığı bölgelerde araştırmalar yapılıp yüzlerce eser bulunmuştur. İlk İslamî eserler denilen *Divanü Lügati't-Türk, Kutadgu Bilig* vb. üzerine de bu dönemde çalışmalar yapılmıştır. Bunların dışında da Türk medeniyetinin yadigarları olan farklı dönemlere ve coğrafyalara ait binlerce eser, bir ucundan çalışılmaya ve yayınlanmaya başlanmıştır.

YAZI DEVRİMİ

İnsanlar, medeniyetin kalıcı hale gelmesini yazıya borçludur. Yazının sembolü alfabe o kadar önemli görülmüştür ki zaman zaman dil ile karıştırılmış, insanların zihninde bazen, yazı denildiğinde dil anlaşılmıştır. Bugün bile yer yer Arap alfabesi yerine Arapça tabirinin kullanıldığı duyulmaktadır. Alfabe, kültür birikimi sağlamanın ve gelecek kuşaklara aktarmanın en başta gelen aracı olmakla birlikte Türkler, farklı coğrafyalarda çok farklı alfabeler kullanmışlar, dolayısıyla toplum hayatlarında da kesintiler yaşamışlardır.

Türklerin yazı tarihinden yukarıda bahsedildiği için burada yalnızca 1928'de yapılan alfabe değişikliğinden söz edilecektir. Arap alfabesi Türkçenin yazımında en geniş coğrafyada ve en uzun süre kullanılan yazı sistemi olması, hem de din ile de ilişkilendirilmesi nedeniyle değiştirilmesi hiç de kolay olmamıştır. Üstelik Türkçeye uygun hâle getirilmesi için birtakım değişiklikler yapılması gereği bile uzun süre tartışılmıştır.

Resim 3.4

Atatürk, yeni Türk alfabesini tanıtırken

Daha öncede belirtildiği gibi Osmanlı Devleti'nde Latin alfabesine geçme düşüncesi ilk olarak 1868'de dillendirilmiş, uzun süren tartışmalar yaşanmış, bu değişikliğe taraftar ve karşı olan aydın ve siyasetçiler altmış yıla yakın bir süre mücadele etmişlerdir. 1926'da yapılan Bakü Türkoloji Kongresi'nde bütün Türklerin Latin alfabesini kabul etmeleri yönünde tavsiye kararı alınmış, ancak Türkiye'de tartışmalar yine devam etmiştir. Hükümet 1927'de Latin harflerinin kabul edilmesi kararını almış ve 10 Haziran 1928'de Dil Encümeni adıyla bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyon Latin yazısına dayalı 20 farklı alfabeyi inceleyerek şu esasları belirlemiştir:

1. Çift harfler bulunmayacak.
2. Millî bir Türk alfabesi olacak.

3. Seslerin uluslararası değerleri değişmeyecek.
4. İşaretli harflere mümkün olduğunca az yer verilecek (User, 2006: 371).

Komisyonun uzun süren çalışmaları sonucunda hazırlanan Türk-Latin alfabesi 29 harfli olarak kabul edilir ve bu alfabenin tanıtılması için ülkenin pek çok vilayetine geziler yapılır. Bu esnada da Dünya ilk defa elinde tebeşirle kara tahta başında halka yeni harfleri tanıtan ve öğreten bir devlet başkanı görür.

Uzun süre devam eden reform tartışmalarından sonra, 1 Kasım 1928 tarihinde Latin harflerine dayanan Türk Alfabesi kabul edilir. Kanuna göre, 1929 yılı başından itibaren devlet ile yapılacak bütün yazışmalar ve basılacak her türlü malzeme Yeni Türk Alfabesi ile olacaktır. Bütün yurtta Millet Mektepleri açılır ve yeni alfabe herkese öğretilmeye çalışılır. Burada şu özellikle belirtilmelidir; harf değişikliği yapılırken Latin harfleri olduğu gibi alınmamış, Türkçenin yapısına uygun olarak yeni harfler de oluşturulmuş ve yazıya Türk kimliği kazandırılmıştır. Buna göre de yukarıda anlatılan 13 yazı sistemi içerisinde Türkçenin ses sistemine en uygun alfabe, bugün Türkiye Türkçesinin yazıldığı alfabedir.

ATATÜRK VE TÜRK DİLİ

Büyük Alman filozofu Nietzsche dili şöyle anlatır: *"Dil atalardan bize kalan bir miras, bir emanettir. Kuşaktan kuşağa aktarılan bu emanete karşı, paha biçilmez, kutsal ve dokunulmaz şeylere karşı duyulan saygı gösterilmelidir"*. Bu söz, her dilin konuşucusu için bir kılavuz olmalıdır. Çünkü milletler geçmişte ve bugün var olup, gelecekte de yaşamaya devam edecekse ancak dilleriyle var olmuşlar ve dilleriyle de yaşayacaklardır. Her insanın ve milletin millî varlığı ve kimliği, tarihte ortaya koymuş olduğu medeniyetle oluşur ve bu medeniyet de dilinde yaşar, diliyle de kuşaktan kuşağa aktarılır.

Tarihte Türkçe ile ilgili ilk uyarı Bilge Kağan'dan gelmiştir. Bilge Kağan, kardeşi Kül Tigin için dikilen yazıtın bir yerinde *"Türk begler Türk atın ıtı. Tabgaçgı begler Tabgaç atın tutupan Tabgaç kaganka körmiş."* cümlelerini yazar. Bu cümleleri Türkiye Türkçesine şöyle aktarabiliriz: *"Türk beyleri (aydınları) Türkçe olan adlarını bıraktılar. Çin'e tutsak olan Türk beyleri Çince adlar alarak Çin kağanına hizmet ettiler."* Burada Bilge Kağan'ın, Türk aydınlarının tarihte çok sık yaşadığı kendi kültürüne yabancılaşma konusundaki uyarısını görmekteyiz. Dili bir devlet meselesi olarak görüp bu konuda çeşitli tedbirler alan ve düzenlemeler yapıp kurumlar oluşturan ilk devlet adamı Atatürk olmuştur.

19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında Avrupa ve Rusya'daki Türklük bilimi çalışmaları, son dönem Osmanlı aydınlarını da etkilemiştir. *Kutadgu Bilig*'in bulunması, Orhun Yazıtları'nın bulunup okunması, *Divanü Lügati't-Türk*'ün bulunması Türk aydınlarında bir heyecan ve güven duygusu oluşturmuştur. Necip Asım'ın, Şemsettin Sami'nin, Ziya Gökalp ve arkadaşlarının çabaları, Türk Derneği ile Türk Ocağı'nın çalışmaları, Mehmet Emin Yurdakul'un sade Türkçe şiirleri, Süleyman Nazif'in ateşli nesirleri dönemin gençlerinin ve Mustafa Kemal'in düşünce dünyasının oluşumunda çok etkili olmuştur.

20. yüzyılın başlarında yalnız Osmanlı coğrafyasında değil, farklı Türk ülkelerindeki aydınların da dil ile ilgili çalışmaları, Osmanlı Türk aydınları üzerinde etkili olmuştur. Özellikle Kırım'da Gaspıralı İsmail Bey'in "Dilde, fikirde, işte birlik" sloganıyla yayınladığı Tercüman Gazetesi, hemen bütün Türk aydınlarını etkilemiştir. Atatürk'ün Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra dil ve kültür konularında attığı adımların arkasında bu etkinliklerin oluşturduğu birikim vardır.

Atatürk'ün çok okuyan bir kişi olduğu bilinmektedir. Okuduğu kitaplara bakıldığında onun; varlığı, evreni, insanı tanımaya ve anlamaya çalıştığını, insanoğlunun köklerini merak ettiğini ve bunun için de dil, tarih, antropoloji, mitoloji ve kültür ile ilgili eserleri okumaya ağırlık verdiği görülür.

İNTERNET

Atatürk'ün okuduğu kitaplar hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için http://ataturkleokumak.istanbul.edu.tr adresini inceleyebilirsiniz.

Atatürk'ün bu birikimi Cumhuriyet'in ilanından sonra kurumlaşmaya dönüşmüştür. Bilhassa son yüz yılını savaşlarla ve büyük sıkıntılarla geçiren bir toplumda savaş sona erer ermez pek çok ihtiyaç olduğu halde kültürle ilgili kurumlar oluşturulması, pek çok insan için anlaşılması zor bir durumdur. Ancak Atatürk, kurucu bir lider olduğu için toplumu millet yapan unsurların gelişip kuvvetlenmesi ile ilgili etkinliklere öncelik vermiştir.

Cumhuriyet'in ilan edilmesinin hemen ardından 1924 yılında Türkiyat Enstitüsü kurulmuştur. Atatürk, Enstitü'nün kurulmasıyla ilgili M. Fuat Köprülü'ye şu talimatı verir: *"Fuat Bey, cumhuriyeti kurduk. Artık cumhuriyeti ve devletimizi ilmî temeller üzerinde yükseltmek zamanı gelmiştir. Lütfen İstanbul Darülfünun'un (İstanbul Üniversitesi) bünyesinde Türkiyat Enstitüsü'nü kurunuz."* Burada Enstitü'nün kurulma gerekçesi olarak gösterilen "devleti ilmî temeller üzerine yükseltme" arzusu dikkat çekicidir. Çünkü Türkiyat Enstitüsü; Türk dili, tarihi ve kültürüyle ilgili bilimsel araştırmaları yapacak ve bu araştırmalardan çıkan sonuçlar devletin temellerini oluşturacaktır.

1926 yılında Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de toplanan Birinci Türkoloji Kongresi'ne Fuat Köprülü, Hüseyinzade Ali Bey ile o sıralar Türkiye'de çalışmakta olan Macar bilgin Mesaroş Yula'yı Türkiye'yi temsil etmek üzere göndermiştir. Bu toplantıda alınan Latin asıllı alfabe kabul edilmesi tavsiyesine uyulmuş ve 1 Kasım 1928'de Türkiye bu alfabeyi benimsemiştir.

Türkçe ile ilgili düşünce ve tavrını pek çok vesileyle ortaya koyan Atatürk, Sadri Maksudi Arsal tarafından hazırlanan *Türk Dili İçin* adlı eserin baş kısmına şu notu yazar: *"Millî his ile dil arasındaki bağ çok kuvvetlidir. Dilin milli ve zengin olması millî hissin inkişafında başlıca müessirdir. Türk dili, dillerin en zenginlerindendir; yeter ki bu dil şuurla işlensin. Ülkesini, yüksek istiklalini korumasını bilen Türk milleti, dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır."* Ayrıca 1931 yılında Adana Tük Ocağı'nda yaptığı bir konuşmasında konuyla ilgili düşüncesini bir kez daha şöyle açıklar: *"Milliyetin çok bariz vasıflarından biri dildir. Türk milletindenim diyen insan her şeyden önce ve behemahal Türkçe konuşmalıdır. Türkçe konuşmayan bir insan, Türk toplumuna mensup olduğunu iddia ederse buna inanmak doğru olmaz."*

1931 yılında Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti (Türk Tarih Kurumu) kurulmuş ve 1932 Temmuz'unda ilk tarih kongresi toplanmıştı. Kongrenin son günü akşamı Atatürk, yanında bulunanlara *"Dil işlerini düşünecek zaman da gelmiştir. Ne dersiniz?"* diye sormuş ve *"Öyle ise, Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti gibi bir de ona kardeş bir dil cemiyeti kuralım. Adı da Türk Dili Tetkik Cemiyeti olsun."* diyerek bu konudaki talimatını vermiş ve dille ilgili çalışmalar yapmak üzere Ankara'da önemli bir kurum oluşturulmuştur. 12 Temmuz 1932'de Türk Dil Kurumu kurulmuş ve çalışmalara başlamıştır. Bu kurumun ilk faaliyeti olarak 26 Eylül 1932'de Dolmabahçe Sarayı'nda büyük bir dil kurultayı toplanmış ve dille ilgili politikalar bu kurultayda

belirlenmiştir. Türk Dil Kurumu'nun 17 Ekim 1932'de yayınlanan bildirisinde şu konulara dikkat çekilmiştir:

1. Türk dilini millî kültürümüzün eksiksiz bir ifade aracı haline getirmek, Türkçeyi gelişmiş medeniyetin önümüze koyduğu bütün ihtiyaçları karşılayacak bir mükemmeliyete erdirmek.
2. Bunun için bugün yazı dilinde Türkçeye yabancı kalmış ögeleri atmak, halkçı bir idarenin istediği şekilde halk ve aydınlar arasında birbirinden içerik olarak ayrı iki dil varlığını ortadan kaldırmak, temel unsurları öztürkçe olan bir dil meydana getirmek.

Böylece dilde özleştirme hareketi başladı ve Türkçeye yabancı kalmış unsurlar yerine öztürkçe sözler koymak için derleme, tarama ve anket çalışmaları başlatıldı.

Derleme çalışmalarıyla yazı dilinde olmayan sözler derlenip bunlardan bir kısmı yazı diline katıldı ve aynı şey tarama çalışmalarıyla yazma eserlerde yapıldı. Derleme ve tarama sözlükleri hazırlandı.

Güneş Dil Kuramı: En eski dilin Türkçe olduğunu ve başka dillere kaynaklık ettiğini ileri süren ve bunların dil bilimi temellerine dayandırılabileceği varsayımından doğmuş olan bir kuramdır. Bu kurama göre, insan dışarıdan gelen etkiler altındadır ve ilk düşünme güneşle ilgilidir. Bu nedenle dillerin doğuşu da güneşe bağlanmalıdır.

1936 yılına kadar süren özleştirme çalışmalarıyla Türkçeye pek çok yeni kelime kazandırıldığı gibi, teklif edilen pek çok kelime de dilde kendine yer bulamayıp unutuldu. 1936'da özleştirme çalışmalarının hızı kesildi, ancak terimlerin Türkçeleştirilme çabaları devam etti. Orta öğretimde kullanılan geometri terimlerini bizzat Atatürk Türkçeleştirerek dilimize kazandırdı. 1935 yılında **Güneş-Dil Kuramı** ortaya atıldı ve artık halkın bildiği, manasını anladığı kelimelerin yabancı dilden geliyor sanılarak feda edilmesi zarureti bu kuramla ortadan kalkmış ve dil kendi doğal gelişme seyrine dönmüş oldu.

İSTANBUL'UMUN DİLİ

Annemin dili
Babamın dili
İstanbulumun dili
İstanbullumun dili
İstanbulumun efendisi
Hanımefendisi
Sokaklarımın bekçisi
Yoğurtçusu, balıkçısı
Can dilimi konuşanım
Canım benim
Ninnilerimi bu dil söyledi
Masallarımı bu dil
Bu dille duydum türkülerimi
Bu dille okudum şairlerimi
"Zalim beni söyletme derunumda neler var".

ASAF HALET ÇELEBİ

Kaynak: Parlatır, İ. ve diğ. (2000). Güzel Yazılar Şiirler, Ankara: TDK Yay.

Özet

Yaşayan diller arasında Türkçenin yerini ve yaşını açıklayabilmek

Türkçe, 1300 yıldan daha fazla bir zamandır yazı dili olarak kullanılmaktadır. Bu özelliğiyle günümüzde konuşur sayısı ve yaygınlığı ön sıralarda bulunan İngilizce, Fransızca, İtalyanca, Almanca, Japonca gibi dillerden daha erken dönemlere ait belgeleri bulunan Türkçenin, yazıyla takip edilemeyen dönemleri de tahminen günümüzden 7-8 bin yıl geriye gitmektedir. Bu tahmin, şu anki bilgilerimize göre insanlığa yazıyı armağan eden Sümerlerden kalan tabletlerde geçen ve Türkçe ile ortak olan sözler esas alınarak yapılmaktadır. Sümerce ile Türkçede bulunan 168 ortak söz, aynı zamanda Türklerin MÖ 4000'li yıllarda Türkiye'nin doğusunda bulunduklarının da bir kanıtıdır.

Türkçenin tarihsel evrelerini sıralayabilmek

Türkçenin özellikle yazıyla izlenemeyen karanlık diyebileceğimiz dönemlerinin adlandırılmasında bilim adamları arasında birtakım farklılıklar görülmektedir. Ancak yazılı dönemlerin adlandırılması hemen bütün bilim adamlarınca benzer biçimde ve benzer ölçütler dikkate alınarak yapılmıştır. Yazıyla izlenemeyen dönemlerin adlandırılmasında Altay Çağı, En Eski Türkçe Çağı, İlk Türkçe Çağı gibi terimler kullanılmıştır. Yazıyla izlenebilen ilk dönem için Eski Türkçe terimi, İslam dininin benimsenmesinden sonraki dönem için Orta Türkçe; Eski Oğuz, Kıpçak ve Çağatay yazı dillerini adlandırmak üzere de Yeni Türkçe, günümüz Türk yazı dilleri için ise Çağdaş Türkçe terimleri kullanılmaktadır.

Batı Türkçesinin ilk dönemine Eski Oğuz Türkçesi ya da Eski Anadolu Türkçesi denilmektedir. Bu dönem 12. yüzyıl sonlarında başlar ve 15. yüzyıl sonlarında tamamlanır. 16. yüzyılda Batı Türkçesinin Osmanlı Türkçesi dönemi başlar. Eski Oğuz Türkçesi yalnızca Anadolu'da değil, Azerbaycan, Irak ve Suriye'de de kullanılmıştır. Eski Oğuz Türkçesinin siyasal sınırları ise Anadolu Selçukluları, Beylikler, Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletleriyle Osmanlı'nın ilk dönemidir.

Türkçenin yazımında kullanılan alfabeleri tanıyabilmek

Belgelerle izlenebilen yaklaşık 1350 yıllık süre boyunca Türkçe, 13 değişik alfabe ile yazılmıştır. Tarihte Türkler kadar dillerini farklı alfabelerle yazmış başka bir millet olmadığını söylemek abartı olmasa gerek. Dünya dilleriyle kıyaslandığında bu durum daha iyi anlaşılacaktır: Avrupa dilleri başlangıçtan bu yana Latin alfabesiyle, Slav dilleri baştan beri Slav (Kiril) alfabesiyle, Arapça baştan beri Arap alfabesiyle yazılmaktadır. Türkçe ise en son latin alfabesini kullanana kadar; değişik dönem ve coğrafyalarda Köktürk, Soğut, Uygur, Mani, Brahmi, Tibet, Süryani, Arap, Grek, Ermeni, İbrani, Latin ve Slav (Kiril) alfabeleriyle yazılmıştır. Bunlardan Soğut, Mani, Brahmi, Tibet, Süryani, Grek, Ermeni ve İbrani alfabeleri kısa tarihi dönemlerde ve oldukça sınırlı çevrelerde kullanılmıştır. Geriye kalan Köktürk, Uygur, Arap, Latin ve Kiril alfabeleri ise uzun sürelerle ve geniş coğrafyalarda kullanılmıştır.

Türkiye Türkçesi kavramını değerlendirebilmek

Türk lehçe ve yazı dillerinin sınıflandırılmasında Türkiye Türkçesi, Güneybatı ya da Batı Türkçesi grubuna girer. Bu, yönleri esas alan bir sınıflandırmadır. Etnik sınıflandırmada ise Türkiye Türkçesi, Oğuz Türkçesinin bir koludur. 13. yüzyıldan itibaren Anadolu'da Oğuz Türkçesi temeline dayalı bir yazı dili oluştu. Yaklaşık 700 yıldır kesintisiz devam eden ve eğitim, bilim, edebiyat, felsefe, din, askerlik gibi hemen hemen hayatın her alanına ait binlerce eser yazılan bu dil, Türkiye Türkçesi olarak adlandırılan dilin tarihi köküdür. Oğuz lehçesini esas alarak Anadolu'da gelişen Türk yazı dilini birtakım tarihi dönemlere ayırmak gerekmektedir. Bunlar; 15. yüzyıl sonlarına kadar Eski Oğuz Türkçesi, 20.yüzyıl başlarına kadar Osmanlı Türkçesi ve bu tarihten sonrası da Çağdaş Türkiye Türkçesi olarak adlandırılabilir. Eski Oğuz Türkçesinin ilk zamanlarında yazılan eserlerin son derece yalın bir dile sahip oldukları, yabancı kelimelere çok rağbet edilmediği ayrıca yabancı dillerden pek çok eserin de Türkçeye çevrildiği dikkat çeker. 16. yüzyılda Osmanlı Türkçesi olarak adlandırılan dönem baş-

lar. Osmanlı Türkçesi döneminde yazı dilinin yalınlığı büyük ölçüde kayboldu ve özellikle edebî dilde Arapça ve Farsça kelime ve tamlamalar arttı. 1911'de Ömer Seyfettin ve Ali Canip'in başlattığı "Yeni Lisan" hareketi Osmanlı Türkçesinin sonunu getirdi. Ömer Seyfettin, *Genç Kalemler* dergisinde yazdığı yazılarda İstanbul halkının konuşma diline dayanan yalın bir dil önerdi. İşte bu yalın Türkçeyle oluşturulan yazı dili, Türkiye Türkçesinin temelini oluşturur.

Atatürk'ün Türkçe ile ilgili kurduğu kurumları ve Cumhuriyet döneminde konuyla ilgili yapılan çalışmaları açıklayabilmek

Cumhuriyet'in ilan edilmesinin hemen ardından 1924 yılında Türkiyat Enstitüsünü kurduran Atatürk, 1926 yılında Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de toplanan Birinci Türkoloji Kongresi'ne ilgisiz kalmamış ve Fuat Köprülü, Hüseyinzade Ali Bey ile o sıralar Türkiye'de çalışmakta olan Macar bilgin Mesaroş Yula'yı Türkiye'yi temsil etmek üzere göndermiştir. Bu toplantıda alınan Latin asıllı alfabenin kabul edilmesi tavsiyesine uyulmuş ve 1 Kasım 1928'de Türkiye bu alfabeyi benimsemiştir. Yine Atatürk'ün talimatıyla 12 Temmuz 1932'de Türk Dil Kurumu (Türk Dili Tetkik Cemiyeti) kurulmuş ve çalışmalara başlamıştır. Bu kurumun ilk faaliyeti olarak 26 Eylül 1932'de Dolmabahçe Sarayı'nda büyük bir dil kurultayı toplanmış ve dille ilgili politikalar bu kurultayda belirlenmiştir. Türk Dil Kurumu 17 Ekim 1932'de yayımladığı bildiriyle "1. Türk dilini millî kültürümüzün eksiksiz bir ifade vasıtası haline getirmek, Türkçeyi gelişmiş medeniyetin önümüze koyduğu bütün ihtiyaçları karşılayacak bir mükemmeliyete erdirmek; 2. Bunun için bugün yazı dilinde Türkçeye yabancı kalmış unsurları atmak, halkçı bir idarenin istediği şekilde halk ve aydınlar arasında birbirinden içerik olarak ayrı iki dil varlığını ortadan kaldırmak, temel ögeleri öztürkçe olan bir dil meydana getirmek." amaçlarını ortaya koymuştur.

Kendimizi Sınayalım

1. Bugünkü bilgilerimize göre Türkler tarafından yazılan **ilk** Türkçe belge aşağıdakilerden hangisidir?
a. Kültigin yazıtı
b. Bilge Kagan yazıtı
c. Çoyr yazıtı
d. Tonyukuk yazıtı
e. Şine-us yazıtı

2. Muhakemetü'l-Lügateyn'in yazarı aşağıdakilerden hangisidir?
a. Kaşgarlı Mahmut
b. Ali Şir Nevayi
c. Edip Ahmet Yükneki
d. Sekkaki
e. Lütfi

3. Yazmış olduğu hatıratıyla (anı), Türk nesrinin önemli örneklerinden birini bırakmış olan kişi kimdir?
a. Hüseyin Baykara
b. Ali Şir Nevayi
c. Sekkaki
d. Babür
e. Lütfi

4. Kiril alfabesini kullanan ilk Türk soylu halk aşağıdakilerden hangisidir?
a. Çuvaşlar
b. Altaylar
c. Şorlar
d. Teleütler
e. Yakutlar

5. Latin alfabesine resmen geçiş tarihi aşağıdakilerden hangisidir?
a. 01 Ekim 1927
b. 01 Kasım 1927
c. 01 Aralık 1928
d. 01 Aralık 1928
e. 01 Kasım 1928

6. Batı Türkçesinin ilk dönemi aşağıdakilerden hangisiyle adlandırılmıştır?
a. Osmanlı Türkçesi
b. Eski Oğuz Türkçesi
c. Karahanlı Türkçesi
d. Harezm Türkçesi
e. Kıpçak Türkçesi

7. Kamus-ı Türkî'nin yazarı kimdir?
a. Ali Şir Nevayi
b. Hoca Mesut
c. Bergamalı Kadri
d. Şemsettin Sami
e. Devletoğlu Yusuf

8. Aşağıdakilerden hangisi Yeni Lisan Hareketinin temel ilkelerinden **değildir?**
a. Öteki Türk lehçelerinden kelime almak.
b. Yazı dilini konuşma diline yaklaştırmak.
c. Dilimizdeki Arapça ve Farsça gramer kurallarını kullanmamak.
d. Tamlamaları, Türkçe kurallara göre yapmak.
e. Yabancı kelimeleri Türkçedeki söylenişiyle yazmak.

9. Aşağıdakilerden hangisi Dil Encümeni adındaki komisyonun 20 alfabeyi inceleyerek belirlediği esaslardan **değildir?**
a. Çift harfler bulunmayacak.
b. Millî bir Türk alfabesi olacak.
c. Her ünlü için ayrı harf belirlenecek.
d. Seslerin uluslararası değerleri değişmeyecek.
e. İşaretli harflere mümkün olduğunca az yer verilecek.

10. Birinci Türkoloji Kongresi nerede yapılmıştır?
a. Selanik
b. İstanbul
c. Taşkent
d. Kazan
e. Bakü

Okuma Parçası

Dilde Değişme

Andersen'in "Talihin Papuçları" masalında, eski çağlara hayran biri, sahiplerinin her arzusunu yerine getirme gücüne sahip olağanüstü papuçları giyer bilmeden. Onun da sık sık ifade ettiği, Orta Çağda yaşama arzusu yerine gelir, fakat bu isteğin gerçekleşmesi, son derece acı bir hayal kırıklığına yol açar. Çünkü Orta Çağdaki Kopenhag'da yaşayış şartlarının, 19. yüzyılın Kopenhag'ına göre oldukça basit ve rahatsızlık verici olduğu ortaya çıkmıştır. Fakat adamın geçmişe yolculuğunda karşılaşacağı en önemli güçlüklerden birini, şair Andersen sadece ima etmekle yetinmiştir: Ne 19. yüzyılın Kopenhaglısı, Orta Çağdaki şehrinde kimseyi anlayabilirdi, ne de kimse onu anlayabilirdi.

Bunu nasıl iddia edebiliyoruz? Bir kere geçmiş yüzyıllardan yazılı belgelere sahibiz; mesela İngilizce ve Almanca bazı belgeler bin yıldan daha eski tarihlere ait. Yunanca bazı belgeler ise üç bin yaşında. Şimdi Walther von der Vongelweide'nin bir şiirini okumaya kalkınca görüyoruz ki, yarısını hiç anlamamaktayız, öbür yarısını ise yanlış anlıyoruz. Hele Weiβenburglu Otfried'in "Evangelienharmonie"si gibi 9. yüzyıldan kalma metinler ise bugünkü Almanlar için yabancı dilde belgeler gibidir. Bugünkü bir Yunanlı da, aynı şekilde, eğer okulda öğrenmediyse, Platon'un veya Homeros'un dilinden hemen hiçbir şey anlamaz.

Ancak eski metinleri okurken, anlama zorluklarının bir kısmının, alışık olmadığımız imladan kaynaklandığını hesaba katmalıyız. Bu yüzden, mesela Luther'in ve çağdaşlarının eserlerinin orijinal basımları ilk bakışta çok yabancı bir tesir bırakırlar, ancak bu durum, eserler yüksek sesle okunduğunda büyük ölçüde değişir. Böylece, değişik yazılış, alışık olunan seslenmeyi örtebilir. Fakat tersine duruma daha sık rastlanır. Bilinen bir yazılış, bilinen bir seslenmeyi gösteriyordur, gerçekte ise o yazılışın arkasında bambaşka bir seslenme vardır. Nibelungenlied'de **Liebe** (sevgi, aşk) kelimesi görülünce, sanki bu güne kadar onda hiçbir şey değişmemiş gibi gelir insana. Gerçekte bu kelime o çağda ilk hecesinde **i-e** şeklinde, yani bir diftongla (ikili ünlü ile) söyleniyordu (İsviçrelilerin kendi ağızlarında hala yaptıkları gibi). Fakat bugün yazılışından farklı olarak uzun bir **i** ile yani **libe** şeklinde söylenmektedir.

Böylece mutlu bir şekilde bir ön sorular çalılığına dalmış bulunuyoruz ve zaman içinde dillerin değişmesi ile ilgili saf gerçeklere yaklaşmadan önce, bu çalılık arasında gayret sarf edip kendimiz bir yol açmamız gerekiyor. Yaşadığımız çağlardan önceki insanların nasıl konuştuğunu, açıktır ki sadece yazılı kayıtlardan öğrenebiliriz, seslerin yankısı bir daha gelmemecesine yok olup gitmiştir. Bizden sonraki dil araştırmacıları nesilleri bu bakımdan bizlerden daha şanslı olacaklardır, çünkü artık bütün kültür ülkelerinde, söz konusu bütün dillerden ve ağızlardan metinler içeren büyük plak arşivleri mevcuttur. Bu plaklar, kitaplardan, hatta parşömenden çok daha dayanıklıdır. Böylece ilerde, dillerin 20. yüzyıldan sonraki gelişimi, bu yüzyıla kadarki gelişiminden çok daha iyi anlatılabilecektir. Fakat bugün bizim için bütün geçmiş olan, 20. yüzyıldan öncesinin, yazılı kayıtlarının incelenip yorumlanmasıyla yeniden kazanılması gerekmektedir.

Kaynak: Walter Porzig, *Dil Denen Mucize II,* Çev. V. Ülkü, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986, s. 70-71.

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. c	Yanıtınız yanlış ise "Türkçenin Yaşı" konusunu yeniden okuyunuz.
2. b	Yanıtınız yanlış ise "Doğu (Çağatay) Türkçesi" konusunu yeniden okuyunuz.
3. d	Yanıtınız yanlış ise "Doğu (Çağatay) Türkçesi" konusunu yeniden okuyunuz.
4. a	Yanıtınız yanlış ise "Kiril Alfabesi" konusunu yeniden okuyunuz.
5. e	Yanıtınız yanlış ise "Latin Alfabesi" konusunu yeniden okuyunuz.
6. b	Yanıtınız yanlış ise "Batı (Eski Oğuz) Türkçesi" konusunu yeniden okuyunuz.
7. d	Yanıtınız yanlış ise "Türk Dili Çalışmaları ve Yazı Devrimi" konusunu yeniden okuyunuz.
8. a	Yanıtınız yanlış ise "Türk Dili Çalışmaları ve Yazı Devrimi" konusunu yeniden okuyunuz.
9. c	Yanıtınız yanlış ise "Yazı Devrimi" konusunu yeniden okuyunuz.
10. e	Yanıtınız yanlış ise "Atatürk ve Türk Dili" konusunu yeniden okuyunuz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1
Sümerler şu anki bilgilerimize göre yazıyı ilk kullanan toplumdur. Doğal olarak yazılı ilk metinler de onlardan kalmadır. Osman Nedim Tuna, Sümerlerden kalan metinler üzerine yaptığı çalışma sonucunda 168 sözün Türkçe ile Sümerce arasında ortak olduğunu bilimsel olarak göstermiştir. Sözlerin ortaklığı Türkçenin yaşını belgelerle MÖ 4000'li yıllara götürmektedir.

Sıra Sizde 2
Ali Şir Nevayi tarafından yazılan *Muhakemetü'l-Lügateyn*'de Farsça ile Türkçe karşılaştırılmış, Türkçenin daha üstün bir dil olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Sıra Sizde 3
Köktürk yazısının kökeni konusunda bugüne kadar pek çok kuram ortaya atılmıştır. Ancak bu kuramların hiç biri bugün için herkesçe kabul görecek bir durumda değildir. Konuyla ilgili uzmanlar tarafından bu yazının kökeniyle ilgili olarak şu görüşler ileri sürülmüştür: "1. İskandinavyalıların ve Germenlerin kullandığı Runik yazıdan doğmuştur. 2. Grek yazısıyla ilişkilidir. 3. Küçük Asya'daki Yunan yazı sistemiyle ilişkisi vardır. 4. Sami yazısının etkileri görülmektedir. 5. Arami ya da onunla aynı kaynaktan çıkmış olan Pehlevi veya Soğut alfabesine dayanır. 6. İskandinav Run sistemiyle Arami sisteminin karışımıdır. 7. Arami yazısı ve Türk damgalarının karışımından çıkmıştır. 8. Türk damgalarından çıkmıştır. 9. Soğut ve Pehlevi yazısı etkileriyle beraber Türk damgalarından kaynaklanmıştır."

Sıra Sizde 4
19. yüzyıldan başlayarak bu alfabenin Türkçenin yazımında yetersiz olduğu yazılmaya başlanmış, özellikle ünlüleri göstermekte kullanılan harf ve işaretlerin eksikliği en çok eleştirilen yön olmuştur.

Sıra Sizde 5
Bugün Rusya Federasyonu içerisinde yaşayan bütün Türk halkları, Kazakistan ve Kırgızistan Kiril alfabesini kullanmaya devam etmektedir.

Yararlanılan Kaynaklar

Arat, R: R. (1965). **Eski Türk Şiiri,** Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.

Ercilasun, A. B. (2011). **Türk Dili Tarihi.** Ankara: Akçağ Yayınları.

Ergin, M. (2002), **Orhun Abideleri.** İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Özkan, M. (1995). **Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi.** İstanbul: Filiz Kitapevi.

Tuna, O. N. (1990). **Sümer ve Türk Dillerinin Târihî ilgisi ile Türk Dili'nin Yaşı Meselesi.** Ankara: TDK Yayınları.

User, H. Ş. (2006). **Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri.** Ankara: Akçağ Yayınları.

Başvurulabilecek Kaynaklar

Aksan, D. (2004). "Lengüistik Verilere Göre Türk Yazı Dilinin Yaşı Konusunda Değerlendirmeler", **Dil bilim ve Türkçe Yazıları.** İstanbul: Multılingual Yayınları.

Alyılmaz, C. (2007). **(Kök)Türk Harfli Yazıtların İzinde.** Ankara: Karam Yayıncılık.

Eker, S. (2002). **Çağdaş Türk Dili.** Ankara: Grafiker Yayınları.

Ercilasun, A. B. (2007). "Batı Türkçesinin Doğuşu", **Makaleler.** Ankara: Akçağ Yayınları, s.222-229.

Ercilasun, A. B. (2007). "Osmanlı Türkçesi", **Makaleler.** Ankara: Akçağ Yayınları, s.234-247.

Gülensoy, T. (2010). **Türkçe El Kitabı.** Ankara: Akçağ Yayınları.

Karatay, O. (2011). **Türklerin Kökeni.** Ankara: Kripto Kitaplar.

Kramer, S. N. (2002). **Tarih Sümer'de Başlar.** İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Sümer, F. (1999). **Oğuzlar (Türkmenler).** İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Tekin, T. (1997). **Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı.** Ankara: Simurg Yayıncılık.

4

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Alfabe, Türk alfabesi, yazım sistemi kavramlarını tanımlayabilecek,
- Ses bilgisi ile ilgili temel olguları açıklayabilecek,
- Türkçenin ünlülerini ve ünsüzlerini sınıflandırabilecek,
- Türkçenin hece yapısını tanıyabilecek,
- Alıntı sözcükleri ayırt edebilecek,
- Ses olaylarını belirleyebilecek,
- Parçalarüstü ses birimleri temel düzeyde değerlendirebilecek bilgi ve beceriler kazanabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Alfabe sistemi
- Ses
- Ayırıcı işaret
- Ses birim
- Alt ses birim
- Ses birimsel farkındalık
- Ünlüler
- Ünsüzler
- Ses olayları
- Parçalarüstü ses birimler

İçindekiler

Ses Bilgisi

TÜRK ALFABESİ VE YAZIM SİSTEMİNE GENEL BİR BAKIŞ

Bir dildeki ses ya da ses birimlerini gösteren harflerden oluşan dizgeye alfabe denir. 1928 yılında Harf Devrimi ile kabul edilen ve 1929'da resmen uygulanmaya başlayan yeni Türk alfabesinde, Latin alfabesinin temel harfleri alınmış ayrıca bu temel harflerde bazı değişiklikler gerçekleştirilerek yeni harfler yapılmıştır. Çok sayıda farklı harften oluşan karmaşık bir alfabeye yol açmamak amacıyla dilin sesleri, temel Latin harflerinin üstüne, altına vd. konulan **ayırıcı işaretler**le gösterilmiştir. Bu düzenlenmiş harfler: g'nin üstüne kısaltma (Breve) işareti konulması (*g* + ˘ >) *ğ*, *i* harfinin üzerindeki noktanın atılması (*i* - ˙ >) *ı*; Batı dillerinde *i* harfinin büyük şekli olan *I* harfinin üstüne nokta konulmasıyla *i* harfinin büyük şekli olarak belirlenmesi (I + ˙ >) *İ*, noktasız şeklin ise *ı* harfinin büyük şekli yapılması (*I*); *s* harfinin altına çengel işareti konularak *ş* harfinin karşılanması (*s* + ¸ > *ş*) yollarıyla oluşturulmuştur. Türk alfabesinde başka alfabelerden alınmış *ç, ö, ü* gibi harfler de bulunmaktadır. Sesçil, yani söyleyişle yazılışın mümkün olduğunca birbirine yakın olması ilkesini esas alan Türk alfabesi; 29 harf, iki ayırıcı işaretten oluşur. Bağımsız olarak kullanılan ayırıcı işaretler, halk arasında "şapka" olarak bilinen *düzeltme işareti* (^) ve *kesme işareti*dir ('). Ünsüz harfler ön sıradan e ünlüsü ile /be/, /ce/, /he/, /ke/ vb. şeklinde okunur. 29 harften yalnızca yumuşak *g* (ğ) harfi kelime başında bulunmaz.

Ayırıcı işaret: Temel harflerin üstüne, altına veya yanına konulan yardımcı işaret ya da simge. Kesme ('), düzeltme (ˆ), üstte çift nokta (¨), uzatma (¯), genizsillik/tilde (˜), çengel (¸) vd.

Yukarıda da değinildiği gibi "yazıldığı gibi okunan" alfabelere *sesçil alfabe*, yazılışla okunuşun birbirinden çoğu zaman farklı olduğu alfabelere ise *geleneksel alfabe* adı verilir. Örneğin Türk, Rus, İtalyan alfabeleri sesçil; Fransız, İngiliz alfabeleri ise gelenekseldir. Türkçe, Latin tabanlı alfabenin kullanıldığı diller arasında söyleyiş ile yazımın birbirine en yakın olduğu dillerden biridir. Diller sürekli gelişen ve değişen, alfabeler ise genellikle yasalarla belirlenen ve kolay kolay değiştirilemeyen sistemlerdir. Sözcüklerin bir bölümünün söylenişi zaman içinde az ya da çok değiştiği, yazımı ise sabit kaldığı için yazım sisteminin yani imlanın yüzyıllar boyunca sesçil olarak kalabilmesi mümkün değildir.

Türk alfabesi, *ses birim-yazı birim karşılıklığı* ilkesini esas alır. *Ses birimler* (= ünlüler ve ünsüzler) kısaca, iki sözcüğü ayırt eden en küçük birim; *yazı birim* (= harfler) ise yazım sistemindeki en küçük birimdir. Türk alfabesinde yer alan harflerin her biri genel olarak tek ses değerini gösterir. Örneğin *c* harfi; İngiliz alfabesinde /s/, /k/ seslerini ve *h* harfiyle birlikte oluşturduğu *ch ikili harf*i (İng. diag-

raph) /ç/ sesini karşılarken bu harfin Türkçedeki tek karşılığı /c/ ünsüzüdür. Ses birimlerin gösteriminde, İngiliz ve Latin temelli yeni Özbek alfabesindeki ***ch***=*/ç/,* ***sh*** =*/ş/* harflerinde olduğu gibi, tek sesi karşılayan *ikili harf* ya da Almancadaki ***sch***= */ş/*, Fransızca ***eau***= /o/ örneklerinde olduğu gibi tek ses için üçlü harf (İng. trigraph) gösterimleri yoktur.

Ses birim-yazı birim karşılıklığı ilkesine karşın Türk alfabesinde düzeltme (^) ve kesme (') işaretlerinin birden fazla görevi vardır. Düzeltme işareti, ***â****det* örneğinde olduğu gibi üzerine konulduğu ünlünün uzun okunduğunu gösterir. ***K****âr* örneğinde ise üzerine konulduğu, ölçünlü söyleyişte kısalan /a/ ünlüsünün uzun söylenmesi gerektiğini değil, bir önceki ünsüzün ön damaksıl (ince, ön sıradan) söylenmesi gerektiğini ifade eder. Kesme işareti ise bir yandan özel adlara getirilen ekleri ayırmaya yarayan noktalama işareti olarak yaygın biçimde kullanılırken bir yandan da *cüz'i, Kur'an, kıt'a* vb. örneklerde, kullanımı zorunlu olmamakla birlikte, Osmanlı alfabesindeki *ayın* ve *hemze* harflerini karşılamaktadır. Nadiren de olsa *karın, kar'ın, karı'n* vd. eş sesli kelimeleri birbirlerinden ayırmak üzere de kullanılmaktadır. Son dönemlerde, söyleyişte düşen ünsüzlerin yerine kesme işaretinin kullanıldığını görüyoruz: *bir* yerine *bi'* vb. yazılışlara da rastlanmaktadır. Bu ayırıcı işaretlere iki ayrı işlevin yüklenmesi, geniş kitleler tarafından içselleştirilememekte üstelik uzun yıllardır zaman ve enerji kayıplarına yol açan önemli sorunlar yaratmaktadır.

SIRA SİZDE 1

Sizce bir dil, tam olarak, yazıldığı gibi okunabilir veya söylendiği gibi yazılabilir mi?

Çevriyazı alfabesi: Dil ile ilgili bilimsel çalışmalarda kullanılmak üzere 1928'de yasayla kabul edilen ölçünlü Türk alfabesinden ayrı, bu alfabedeki harflerin ayırıcı işaretlerle genişletilmiş bir gayriresmî çevriyazı alfabesi vardır. Dil çalışmalarında yaygın kullanım alanı bulunan Türk çevriyazısının temel harfleri şu şekildedir: a, b, c, ç, d, e, ė, f, ġ, g, ğ, h, ḥ, ḫ, i, ı, j, ḳ, k, l, m, n, ñ, o, ö, p, r, s, ṣ, s̱, ş, t, ṭ, u, ü, v, v̇, y, z, ż, ẓ , ẕ. Bu alfabede yer alan ayırıcı işaretli harfler genellikle Osmanlı alfabesindeki Arapça sesleri ve bazı yabancı dillerden kopyalanan sözcüklerdeki diğer özel sesleri karşılamaktadır.

IPA alfabesi: Bütün dillerde çıkarılan sesleri yazabilmek ve "bir ses bir sembol" ilkesini gerçekleştirebilmek için geliştirilmiş Uluslararası Ses bilgisi alfabesi (IPA) denilen özel bir alfabedir.

Bunların dışında başka gösterimler de vardır. Örneğin ă, ĕ, */a/* ve */e/* seslerinin kısa; *ã*, õ, */a/* ve /o/ ünlülerinin genizsil; ė, /e/ sesinin kapalı; *ä*, /e/ sesinin açık olduğunu gösterir. Özellikle Batılı araştırmacılar Türkçe /c/, /ç/, /j/, /ş/ ünsüzlerini sırasıyla *j/ǰ*, *č*, *ž*, *š* harfleriyle, *ġ/ğ* seslerini γ, Yunanca küçük gama harfiyle, Batı dillerinde bulunmayan /ı/ ünlüsünü *ï*, ***ı*** hatta *y* harfiyle gösterebilirler. Ayrıca dil bilimciler için **IPA alfabesi** adı verilen uluslararası çok ayrıntılı bir alfabe sistemi vardır.

İNTERNET

IPA alfabesi hakkında daha geniş bilgi için turkoloji.cu.edu.tr adresinden *"Uluslararası Fonetik Alfabe I"* adlı çeviriyi okuyabilirsiniz.

SESLER VE KONUŞMA SESLERİNİN OLUŞUMU

Ses, doğal bir varlık veya doğal olmayan bir varlık tarafından yani anatomik, mekanik vb. yollarla ortaya çıkan fiziksel enerjinin havada oluşturduğu titreşimlerin kulak kepçesi tarafından toplanması, dış kulaktan iç kulağa oradan karmaşık süreçlerle beyne iletilmesi ve beyinde yorumlanmasıyla ortaya çıkar. Yani ses dediğimizde; seslerin üretimi, aktarımı, algılanması ve değerlendirilmesinden oluşan üç aşamalı bir süreçten söz edebiliriz.

Konuşmaya yarayan seslere *konuşma sesleri* adını veriyoruz. Konuşma seslerinin üretimini ve algılanmasını şu üç aşamada değerlendirebiliriz:

Söyleyiş ses bilgisi: Konuşurlar sesleri nasıl üretir?

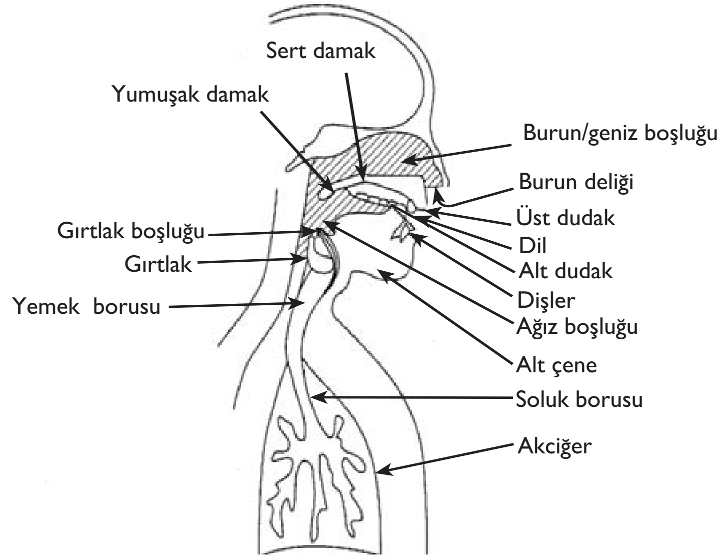
Akustik ses bilgisi: Sesler havada nasıl yol alır?

İşitsel ses bilgisi: Dinleyenler sesleri nasıl algılar?

Üretim, iletim, algılama ve *değerlendirme*den ibaret üç ana aşamalı sürecin ürünü olmaları nedeniyle seslerin; *söyleyiş ses bilgisi* (konuşur), *dinleyiş ses bilgisi* (dinleyen) ve *akustik ses bilgisi* (konuşur ve dinleyici arasındaki süreç) bakımından ayrı ayrı ele alınması gerekir.

Resim 4.1

Ses Aygıtı

Kaynak: *(http://health.tau.ac.il)*

Konuşma sesleri, *ses yolu* adı verilen akciğerlerden başlayıp burunda ve dudaklarda sona eren bir düzenek tarafından üretilir. Ses sisteminin en önemli görevleri, konuşma seslerinin oluşmasını sağlamak; ağlamak, gülmek, çığlık atmak gibi sese dayalı etkinliklere imkân sağlamaktır. Ses yolunun başlangıcında akciğerler vardır. Akciğerlerden diyaframın ve göğüs kaslarının itmesiyle pompalanan hava, ses yolunda ilk durak olan ses tellerine gelir. Ses telleri hava akımının geçişine hava akımını titreştirerek müdahale ederse üretilecek ses ünlü veya ötümlü ünsüzdür. Eğer ses telleri hava akımının geçişine müdahalede bulunmazsa yani titreşmezse bu kez ötümsüz ünsüzlerin oluşumunun ilk aşaması tamamlanmış olur. Okul gramerlerinde ünsüzler için kullanılan "sert" veya "yumuşak" sıfatları aslında akciğerden gelen hava akımının şiddetinin ses tellerine çarpmadan korunması ya da çarparak azalmasını ifade eder. Hava akımının ses tellerine çarparak boğumlanması durumunda **ötümlü** (yumuşak ünsüzler) veya ses tellerinde herhangi bir engelle karşılaşmadan, yani enerjisini yitirmeden boğumlanması durumunda **ötümsüz** ünsüzler (sert ünsüzler) oluşacaktır. Ses tellerinde ham ses hâline gelen hava akımının ikinci durağı gırtlaktır. Gırtlağı geçen ham ses, küçük dil tarafından ağız boşluğuna veya geniz boşluğuna veya her ikisine birden gönderilir.

Ötümlü sese örnek olarak "z" sesi verilebilir. Parmağınızı gırtlağınızın üzerine koyup "z" sesini çıkarırsanız titreşimi hissedersiniz.

Ötümsüz sese örnek olarak "s" sesi verilebilir. Yine, parmağınızı gırtlağınızın üzerine koyup "s" sesini çıkarttığınızda hiç bir titreşim hissetmeyeceksiniz. Bu "s" sesinin ötümsüz olduğunu gösterir.

İnsanın kafatasında iki büyük boşluk vardır. Bu boşluktan üstte olan *burun boşluğu*, altta olan *ağız boşluğu*dur. Küçük dil, kavşakta araçları yönlendiren trafik polisinin yaptığına benzer şekilde, gelen ham sesleri çoğunlukla ağız boşluğuna, daha az sıklıkla ise burun boşluğuna gönderir. Ağız boşluğunda *ağız sesleri*, geniz boşluğunda *geniz sesleri* oluşur. /m/ ve /n/ geniz sesleri, diğer seslerin tamamı ağız sesidir. Örneğin dudak ünsüzleri /b/ sesi ile /m/ sesi arasındaki tek fark, birincinin ağız sesi, ikincinin geniz sesi olmasıdır.

Gırtlaktan ağız boşluğuna gelen hava burada alt çene, üst çene, dil, dişler, ön damak (yumuşak damak), art damak (sert damak) ve dudaklar aracılığıyla çeşitli seslere dönüşür. Bu organların tamamının seslerin oluşumunda *çıkak* (boğumlanma yeri, mahreç) olarak görevleri vardır. Ses yolunu oluşturan organlar görevlerini yerine getirebilecek biçimde farklı kas yapılarıyla donatılmışlardır. Tabii bütün bu faaliyetlerin emir ve komuta merkezi beyindir.

KİTAP

***Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dil bilim* adlı kitap, dil uzmanlarının yanı sıra dil olgusuyla yakından ilgilenenlerin ihtiyaçlarına, beklentilerine ve sorularına cevap bulabileceği bir yapıttır. (Aksan, D., Ankara: TDK Yay., 1998)**

TÜRKÇE SES BİLGİSİNE GİRİŞ

Bir dilin en küçük yapı taşı sestir. Her dilin kendine özgü bir ses dizimi vardır. Ses bilgisi; ses, ses birim, alt ses birim gibi sese ait temel kavramları açıklayıp sesteki değişim ve gelişimlere açıklık getirmeye çalışır. Aşağıda ses bilgisinin tanımı ve ses bilgisiyle ilgili temel kavramlar ele alınmıştır.

Ses bilgisi, bir dilin seslerini oluşmaları, boğumlanma özellikleri, kelimelerdeki sıralanışları, yüklendikleri görevler ve uğradıkları türlü değişmeler açısından inceleyen gramer dalıdır (Korkmaz, 2007: 183).

Doğal dillerin ses sistemi, makinelerin henüz tam olarak algılayıp ayırt edemeyeceği kadar karmaşıktır. Seslerin nasıl oluştuğu, nasıl bir araya geldiği, anlamın bu seslere nasıl kodlandığı vb. pek çok konuya ilişkin henüz açık ve kesin bilgiye sahip değiliz. Ancak çok genel biçimde ses sisteminin temel birimlerini *ses, ses birim* ve *alt ses birim* olmak üzere üç kategoriye ayırabiliriz. *Ses* fiziksel bir olgu, işitme organının algıladığı titreşimler olarak çok genel bir anlam taşır. **Ses birim,** sözcükleri oluşturan, anlam ayırt edici konuşma sesidir. *Ses birim*ler ünlü, ünsüz ve ikiz ünlülerden oluşur. Ses birim, konuşurlar tarafından ilk planda tek ses gibi algılanan, yazıda genellikle tek bir harfle gösterilen; ama aslında birbirinden bazen kulakla algılanamayacak kadar küçük farklarla ayrılan, alt ses birim adı verilen yakın seslerden oluşan ailedir.

Ses birim, dilde anlam ayırıcı en küçük öge olarak tanımlanabilir. "Bal" ve "sal" sözcüklerinde son iki ses aynı olmasına karşılık ilk sesler "b" ve "s" ünsüzleri anlamı değiştirdikleri için birer ses birimdir.

Bütün doğal diller gibi Türkçe ses sisteminin de temeli ses birimler kümesidir. Bu kümenin her bir üyesi, diğer üyelerden ayırt edici özelliklerle ayrılır. Bu özellikler ortak ya da yalnızca belirli bir dile özgü olabilir. Örneğin *p* sesinin soluklu olup olmaması Türkçe için önem taşımazken, bir başka dilde soluklu *p* (p^h) ile soluksuz *p* zıtlaşabilir, yani anlam farkı yaratabilir.

Ses birimleri belirlemede kullanılan ölçüt, sözcüklerin anlamca zıtlaşıp zıtlaşmadığının belirlenmesidir. Karşıt çiftler, aynı dizilişteki seslerin oluşturduğu sözcüklerde aranır. Örneğin *ka**b**ak / ka**ç**ak / ka**p**ak / ka**y**ak / ka**z**ak* sözcüklerinde anlam değişmesine yol açan *b, ç, p, y, z* sesleridir. Bu seslerin değiştirilmesi anlamı da değiştirdiğine göre /b, ç, p, y, z/ seslerinin her biri ses birimdir.

SIRA SİZDE 2

***Gaz* ve *gez*, *kar* ve *kâr*, *bol* ve *rol* sözcüklerinde aynı harflerle gösterilen ünsüzleri ve ünlüleri söylenişleri bakımından karşılaştırınız.**

Alt ses birim: Bir sesin farklı söyleniş biçimlerine denir. Örneğin; "el" ve "gel" sözcüklerindeki [e] seslerinin söylenişi farklıdır. Alt ses birimler anlam farkı yaratmaz.

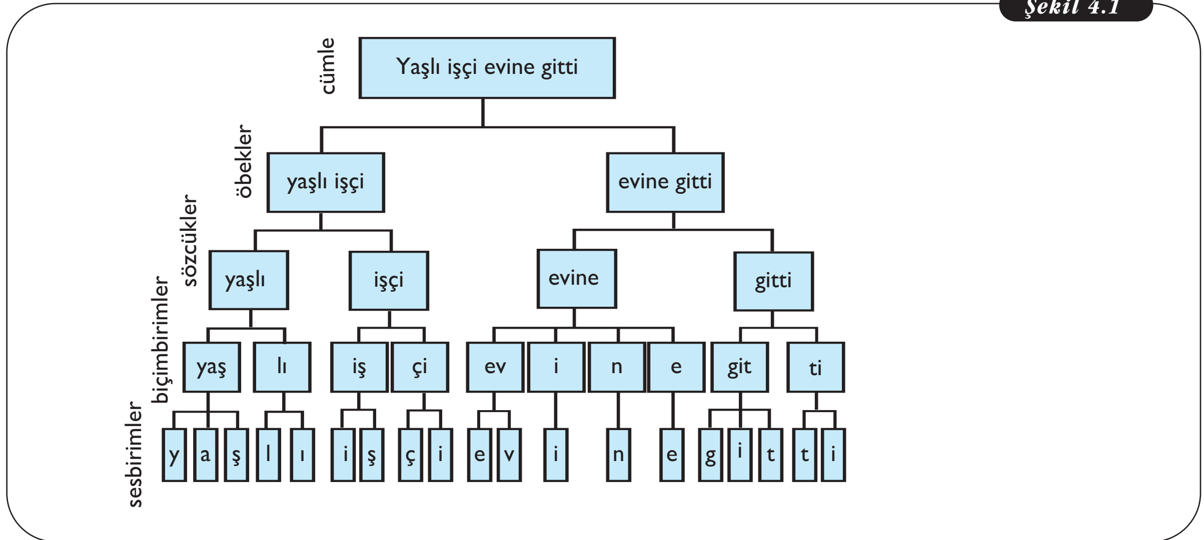
Alt ses birim, ses birimin, birbirleri arasında anlam ayırt edici özelliği olmayan, ancak *tamamlayıcı dağılım* adı verilen belirli çevrelerde bulunabilen üyeleridir.

Örneğin, Türk alfabesinde tek bir *R/r* harfi bulunmasına karşılık söyleyişte ***R**ize* sözcüğündeki [r] ile *bi**r*** sözcüğündeki [ʀ] aynı değildir. İlk sözcükteki [r]nin çarpmalı bir ünsüz olduğu, ikinci [ʀ] ünsüzünün ise birinci kadar çarpmalı olmadığı dikkati çekiyor. Aynı şekilde alfabede tek bir *V/v* harfi bulunmasına karşılık düz ünlüler arasında gelen, *ka**v**ak* sözcüğündeki [v] ile *ka**v**uk* sözcüğündeki [v̇] bir ve aynı değildir. İlk sözcükteki [v] söylenirken üst diş alt dudağa değmekte, ikinci sözcükteki [v̇] söylenirken ise dudaklar birbirine değmemektedir.

Her dilin ses birimleri ve alt ses birimleri kendilerine özgü düzenlemelere bağlıdır.

Ses birimsel farkındalık, konuşma sesleri arasındaki farkları algılamadır. Özellikle yabancı dil öğreniminde dilimizde bulunmayan, yabancı dillere ait kimi sesleri fark etmede veya telaffuz etmekte güçlük çekeriz. Aynı sorun Türkçe öğrenen bir yabancı için de geçerlidir. Kulağın ve gözün, duyma ve görmenin yanı sıra duymama ve görmeme "yeteneği"nin de bulunduğunu biliyoruz. İnsan kendisi için gereksiz sesleri ve konuşmaları duymayabilir. Konuşma ve dinlemede kulağımız Türkçedeki sesleri duymaya programlanmıştır. İnsanlar kendi dillerinin *ses birim dökümü*nde (bir dilde yer alan bütün konuşma sesleri) yer almayan sesleri ya duymazlar ya da kendi dillerinin seslerine benzer biçimde algılarlar. Örneğin, Türkçe öğrenen bir İngiliz ya da Boşnak kendi dillerinde /*ü*/ ve /ı/ ses birimleri bulunmadığından muhtemelen Türkçe /*üç*/ sözcüğünü /*uç*/, /kır/ sözcüğünü /kir/ gibi duyacak, bu iki ünlü arasındaki farkı algılamakta güçlük çekebileceklerdir. Oysa Almancada /ü/ bir ses birim olduğundan bir Alman aynı sorunu yaşamayacaktır. /ı/ ünlüsü Rusçada da bulunduğundan, Rus konuşurları da İngiliz, Rus ve Alman konuşurlarının aksine /ı/ sesini duyacaklardır. Türkçe konuşurları da İngilizce öğrenirken 'batı' anlamındaki *west* ile 'yelek' anlamındaki *vest* sözcüklerini ya da Boşnakçadaki birbirinden farklı *č* ve *ć* seslerini ayırt etmede zorlanacaktır. Türkçe konuşurları olarak bu seslerle ilgili ses birimsel farkındalığımız ya çok zayıftır ya da yoktur. Şekil 4.1'i yukarıdaki bilgiler ışığında inceleyiniz.

Şekil 4.1

İNTERNET

Genel ağda Orta Doğu Teknik Üniversitesinin http://bebem.ii.metu.edu.tr adresinde yer alan BeBeM'in (Bilişsel Bebek Araştırmaları Merkezi) 'Bebekler ana dilleri hakkında neler biliyor? Bir dili anlamayı nasıl öğreniyorlar? Ana dillerini yabancı bir dilden ne zaman ayırt edebiliyorlar? Ana dillerinin ses sistemi ve başka bir dilin ses sistemi arasındaki farklara duyarlılar mı?' konulu projesini inceleyiniz.

TÜRKÇENİN ÜNLÜLERİ

Konuşma seslerini çok genel olarak **ünlüler**, ünsüzler ve ikiz ünlüler olmak üzere üçe ayırabiliriz. Dünya dillerindeki toplam farklı ünlü sayısı 200 civarındadır (Ladefoged: 2001: xix) . Ünlü ve ünsüz sayısı ile ilgili olarak çok sayıda dilin ses birim dökümü üzerine yapılan bir çalışmada ünlü sayılarının dillere göre 3 ile 46 arasında değiştiği, yani 8,7'lik bir ortalamanın bulunduğu anlaşılmıştır. Bu durumda araştırmaya

Ünlüler, bir dilde seslerin çıkarılması sırasında soluğun tam kapanma türünden bir engele uğramadan ses tellerinin titreşmesi sonucu oluşan seslerdir.

konu olan dillerin % 62,1'inin 5-9 arasında ünlüye sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Türkçenin de bu dağılımda ünlü sayısı bakımından normal sınırlar içinde bulunduğu söylenebilir. Dünya dillerinin önemli bir bölümü /a, e, i, o, u/ ses birimlerinden oluşan 5'li ünlü setine sahiptir (Aranoff ve Rees Miller, 2003: 183). Ancak, bu seslerin niteliklerinin ve niceliklerinin bütün dillerde bire bir aynı olduğu söylenemez.

Konuşma seslerinin iki ana türünden biri kabul edilen, tek başlarına bağımsız sözlüksel ve anlamsal birim olabilen, hecenin çekirdeğini teşkil eden ünlülerin üretimleri esnasında ses yolunda ünsüzlerin aksine, herhangi bir engelle karşılaşmadığı MRİ (Manyetik rezonans görüntüsü) fotoğraflarında açıkça görülmektedir. Ünlüler, ünsüzlerin aksine, boğumlanma biçimlerinden ve noktalarından çok, dilin ve dudakların pozisyonlarına göre biçimlenir. Ünlülerin sınıflandırılmasında esas olan boğumlanmayla ilgili belli başlı ölçütler şu şekildedir:

- Artlık/önlük
- Darlık/genişlik
- Düzlük/yuvarlaklık
- Uzunluk/kısalık

Ünlü niteliklerini belirleyen üç önemli özellik *yükseklik, artsıllık* ve *yuvarlaksıllık*tır. Bu ölçütlerden başka daha özellikli *vurgu, gerginlik/gevşeklik (kapalılık/açıklık), ağızsıllık (ağızsıllık/genizsillik), ton* gibi ikincil ölçütler de vardır. Dillerde genel olarak *ön-art* karşıtlığından çok, *açık-kapalı* karşıtlığı yaygındır. Uzunluk ise nitelik değil; süre, yani nicelik özelliğidir.

Bu özelliklerin önem sırası dile bağlı olarak değişir. Örneğin, Türkçede ve İngilizcede *ton* ikincil veya önemsiz bir özellikken, Çince gibi yalınlayan dillerde birincil ve en önemli özelliktir. Benzer şekilde Arapça için *kısalık* veya *uzunluk* anlam farkı yaratan önemli bir nicelik iken Türkçe sözlerde uzunluğun işlevi ikincil ve sınırlıdır. Benzer biçimde, *artlık-önlük* karşıtlığı, Türkçede sistemli ve birinci dereceden bir özellik olmasına karşın, başka diller için ikincil ve sınırlı bağlamlarda karşılaşılan bir özellik olabilir.

Tarihî bakımdan, Türkçenin ünlü dökümü ile ilgili Türkçe kökenli sözlerde simetrik 8 temel kısa ünlü ses birimin varlığı kabul edilir. Türkçenin bakışımlı (simetrik) ünlü yapısını bozan kapalı *ė*, Türk dil biliminin önemli sorunlarından biridir. Ölçünlü Türkçe ünlü ses birimlerin sayısı bakımından dünya dilleri arasında orta sıralarda yer alır.

Öte yandan Türkçenin ortografik olarak yani ölçünlü yazım sistemine göre 8 ünlü ses birime sahip olduğu kabul edilmekle birlikte, bu sayı, ses bilimsel bakımdan başka dillerden kopyalanan uzun ünlüler ve yine kopya ön *a* ünlüsü ile birlikte en az 12'ye çıkmaktadır.

Ünlüler *oluştukları yere, dilin veya çenenin yüksekliğine, dudakların durumuna* göre biçimlenir. Ünlüler; akciğerden gelen havanın ses tellerinin titreşmesiyle ilk özelliklerini kazandıktan sonra herhangi bir engelle karşılaşmadan ağız boşluğuna gelir ve burada hiçbir nokta ile temas etmeden dilin, alt ve üst çenenin yüksekliğine; dudakların düz ya da yuvarlaklığına göre oluşur.

En temel ünlü ses olarak /*a*/ kabul edilir. Türkçe için en zayıf ünlü ise /ı/dır.

Dilin ön tarafının tümsekleşmesiyle ağzın arka bölgesinde *art ünlüler* /a, ı, o, u/, dilin arka tarafının tümsekleşmesiyle ağız boşluğunun ön tarafında *ön ünlüler* /e, i, ö, ü/ oluşur. Alt çene ve üst çenenin birbirinden uzaklaşmasıyla ağız boşluğu genişler, dolayısıyla *geniş ünlüler* /a, e, o, ö/; alt çene ile üst çenenin birbirine yaklaşmasıyla ağız boşluğu daralır ve *dar ünlüler* /ı, i, u, ü/ oluşur. Dudakların yuvarlaklaşması durumunda *yuvarlak ünlüler* /o, u, ö, ü/, düzleşmesi durumunda ise *düz ünlüler* /a, e, ı, i/ oluşur.

Ünlülerin söyleniş sürelerinin normal ünlünün iki katı olması durumunda uzun ünlüler meydana gelir. Ünlülerin daha uzun söylenmesine ise *uzatma* denir.

Ünlülerle ilgili yukarıda ifade edilenler Tablo 4.1'de şu şekilde gösterilebilir:

Tablo 4.1
Ünlüler

	Düz		**Yuvarlak**	
	Geniş	Dar	Geniş	Dar
Art	a/ā	ı/ī	o/ō	u/ū
Ön	e/ē	i/á	ö/ȫ	ü/ǖ
	ė/ė̄			

ı/ī : art, düz, dar; kısa, uzun
o/ō : art, yuvarlak, geniş; kısa,uzun
u/ū : art, yuvarlak, dar; kısa, uzun
e/ē : ön, düz, geniş; kısa, uzun
i/á : ön, düz, dar; kısa,uzun
ö/ȫ : ön, yuvarlak, geniş; kısa,uzun
ü/ǖ : ön, yuvarlak, dar; kısa,uzun
ė/ė̄ : ön, düz, orta; kısa,uzun

Tabloda sağa eğik çizginin sağındaki ünlüler aynı özelliklerde, ancak süre bakımından uzun olan ünlüleri göstermektedir.

Kopya ünlüler: Diller birbirlerinden sözcük kopyaladıkları gibi, sözcüklerle birlikte bazen kendi özgün ses birim dökümlerinde bulunmayan sesleri de kopyalayabilirler. Türkçedeki uzun ünlülü sözcükler başta Arapça ve Farsça olmak üzere Fransızca, İngilizce vd. dillerden kopyalanmıştır. Bilimsel yazında *ön a* olarak bilinen ünlü de Arapça kökenli sözcüklerde yer alır. Aşağıda bu ünlülerle ilgili bilgi verilmektedir.

Türkçe kökenli sözlerde birincil uzun ünlü yoktur. Arapça, Farsçada uzun olan, ancak Türkçeye kopyalanırken kısalan bazı uzun ünlüler (Ar. *ḥayāt* >) *hay**a**t*; ancak *ha-yā-tım* vb. eklenmelerde, açık hece durumunda eski uzun şekillerine döner. Arapçadan kopyalanan bazı sözlerde ise (Ar. *me'mūr* >) *mēmur*, (Ar. *ma' lūm* >) *mālum* vb. örneklerde olduğu gibi Türkçede bulunmayan *hemze* ve *ayın* ünsüzlerinin düşmesiyle oluşan ikincil uzunluklar vardır.

Medrese öğretiminden aktarılan ve bir Arabizm örneği olan *ön a ünlüsü*, daralmış ve öndamaksıllaşmış *e*'ye yakın bir *a*'dır. *Sa**a**t* sözcüğünde ilk hecedeki *a, art a*; ikinci hecedeki *a* ise *ön a*'dır. Arapça ***a**ḳd-**i**, b**a**hs-e, k**a**br-**i**, ḳ**a**vs-**i**n, v**a**ḳt-**e**; Farsça y**â**r-**i**n* vd. sözcüklerde eklerin ön ünlüsünden *a*'nın, *ön a* ünlüsü olduğunu anlıyoruz.

Ünlülerin birbirine dönüşmesi: Türkçede ünlüler komşuluklarındaki ünlü ve ünsüzlerin etkisi vb. nedenlerle art damaksılaşabilir (kalınlaşabilir), ön damaksılaşabilir (incelebilir), daralabilir, düzleşebilir, yuvarlaklaşabilir, genişleyebilir veya kısalabilir, uzayabilir. Ancak bu süreçler normal koşullarda daima hep sistemli biçimde gerçekleşir. Örneğin düz, geniş, art *a* ünlüsü yuvarlaklaşırsa *o;* daralırsa *ı;* ön damaksılaşırsa *e* olur. Bunların dışında doğrudan bir başka ünlüye dönüşemez. Konuyla ilgili bir örnek daha verelim: Yuvarlak, dar, ön *ü* ünlüsü düzleşirse *i;* genişlerse *e;* artdamaksılaşırsa *u* ünlüsüne gelişir. Ağızlarda, yörelere göre değişen çok sayıda ünlü vardır.

TÜRKÇENİN ÜNSÜZLERİ

Ünsüzler, akciğerlerden gelen hava akımının çeşitli engellerle karşılaşması sonucu oluşan seslerdir.

Dünya dilleri arasındaki **ünsüz** sayısının 600'den fazla olduğu ortaya konmuştur. Dünya dillerinin ünsüz dökümleri 6 ile 122 arasında değişmektedir. Ortalama ünsüz sayısı 22 ± 3'tür. Türkçe, ünsüz sayısı bakımından dünya ortalamasında yer almaktadır.

Ölçünlü Türkçenin harf olarak gösterilen ünsüzlerinin sayısı 21'dir. Ancak ölçünlü konuşma dilindeki ünsüz seslerin sayısı daha fazladır: b, c, ç, d, f, ġ, g, ğ, h, j, ḳ, k, ł, l, m, n, ñ, p, r, s, ş, t, v, v̇, y, z. Alfabede harf olarak yer alan *j* bir iki yansıma ve ödünçlemede, ñ ise kimi ünsüzlerin komşuluğunda /n/nin bir alt ses birimi olarak bulunur. Türkçenin ünsüzleri genel olarak dört ölçüte göre sınıflandırılır:

- Oluşum/boğumlanma yerlerine (çıkaklarına) göre
- Ötümlü/ötümsüz (titreşimli/titreşimsiz) olmalarına göre
- Sürekli/süreksiz olmalarına göre
- Ağız/geniz ünsüzü olmalarına göre

Ünsüzler oluşumları esnasında bir engelle karşılaşan sesler olmaları bakımından yukarıdaki sınıflandırma bir bakıma engelin türünü göstermektedir.

Oluşum/boğumlanma yerlerine göre (çıkaklarına göre) ünsüzler: Alt ve üst dudakların birbirine temas ettiği noktada *dudak ünsüzleri* /b, p, m/, üst dişler ile alt dudağın birbirine temas ettiği noktada ise *diş-dudak ünsüzleri* /f, v/ oluşur. *Diş ünsüzleri* adı verilen /d, n, s, t, z/ seslerinin oluşum noktası, üst ön dişlerin arkası /c, ç, j, ş/ ünsüzlerinin oluşum noktası ise üst ön dişlerin hemen üstünde diş eti ile ön damağın birleştiği yerdir. /g, k, ł, r/ ön damakta, /ġ, ḳ, l, ğ/ ise art damakta oluşur. Ölçünlü Türkçede gırtlakta oluşan tek ünsüz /h/dir.

Ötümlü/ötümsüz (titreşimli/titreşimsiz, tonlu/tonsuz) olmalarına göre ünsüzler: Ciğerden gelen hava akımı ses tellerine çarpması durumunda, titreşerek şiddetini kısmen yitirir. Bu durumdaki bütün ünlüler ve /b, c, d, ġ, g, ğ, j, ł, l, m, n, ñ, r, v, y, z/ ünsüzleri ötümlü (titreşimli, tonlu) seslerdir. Ciğerden gelen hava akımının ses tellerini titreştirmemesi durumunda *ötümsüz* (titreşimsiz, tonsuz) ünsüzler oluşur: /ç, f, h, ḳ, k, p, s, ş, t/ ünsüzlerinin tamamı ötümsüzdür.

Buna göre b-p, c-ç, d-t, ġ-ḳ, g-k, j-ş, v-f, z-s ünsüzlerini birbirinden ayıran özellik, ilk ünsüzlerin ötümlü, ikincilerin ötümsüz olmasıdır.

Sürekli/süreksiz olmalarına göre ünsüzler: Ünsüzler çıkaklarında oluşurken hava akımı kesintili biçimde veya sızarak çıkar. Örneğin /t/ sesinin oluşumunda hava akımı kesintilidir, ancak küçük bir patlama işitilir; /s/ sesi oluşurken ise hava akımı kesintili değil, sızma şeklinde süreklidir. Bu nedenle hava akımının kesintili olduğu ünsüzlere *süreksiz ünsüzler*, hava akımının sızdığı ünsüzlere ise *sürekli ünsüzler* adı verilir.

Buna göre /b, c, ç, d, ġ, g, ḳ, k, p, t/ ünsüzleri süreksiz; /f, ğ, h, j, ł, l, m, n, r, s, ş, v, y, z/ ünsüzleri süreklidir.

Ağız/geniz ünsüzü olmalarına göre ünsüzler: Akciğerden pompalanan ve ses yolunda ham ses hâline gelen hava akımı ağız boşluğuna yönlendirilirse *ağız ünsüzleri*, burun boşluğuna yönlendirilirse *geniz ünsüzleri* oluşur. /m, n, ñ / *geniz ünsüzleri*, diğer bütün ünsüzler *ağız ünsüzleri*dir.

Geniz ünsüzlerinin yanındaki sesler benzeşmeyle genizsilleşebilir. Örneğin, *Çankaya* sözcüğündeki ilk ünlü *a*, yanındaki geniz ünsüzü /n/nin etkisiyle genizsilleşerek /*Çãnkaya*/ şeklinde söylenir. Ünsüzlerle ilgili yukarıda ifade edilenler Tablo 4.2'de şu şekilde gösterilmiştir:

Tablo 4.2
Ünsüzler

	Ötümlü			Ötümsüz	
	Sürekli		Süreksiz	Sürekli	Süreksiz
	Akıcı	Sızıcı	Patlayıcı	Sızıcı	Patlayıcı
Çift-dudak	m, (v̇)	-	b	-	p
Diş-dudak	-	v	-	f	-
Diş	n	z	d	s	t
Diş-damak	-	j	c	ş	ç
Ön damak	l, r, y	ğ^2	g	-	k
Art damak	ł	ğ^1	ġ	-	ķ
Gırtlak				h	
Yarı ünlü	y				
Çarpmalı	r				

b : ötümlü, çift dudak, süreksiz (patlayıcı), ağız
c : ötümlü, diş eti-damak, süreksiz (patlayıcı), ağız
ç : ötümsüz, diş eti-damak, süreksiz (patlayıcı), ağız
d : ötümlü, diş, süreksiz (patlayıcı), ağız
f : ötümsüz, diş-dudak, sürekli (sızıcı), ağız
ġ : ötümlü, art damak, süreksiz (patlayıcı), ağız (γ)
g : ötümlü, ön damak, süreksiz (patlayıcı), ağız
ğ : ötümlü, art damak, sürekli (sızıcı), ağız, yarı ünlü
h : ötümsüz, gırtlak, sürekli (sızıcı), ağız, yarı ünlü
j : ötümlü, diş eti-damak, sürekli (sızıcı), ağız
ķ : ötümsüz, art damak, süreksiz (patlayıcı), ağız (*q*)
k : ötümsüz, ön damak, süreksiz (patlayıcı), ağız
ł : ötümlü, **art avurt**, sürekli (akıcı), ağız
l : ötümlü, ön avurt, sürekli (akıcı), ağız
m : ötümlü, çift dudak, sürekli (akıcı), geniz
n : ötümlü, diş, sürekli (akıcı), geniz
ñ : ötümlü, art /ön damak, sürekli (akıcı), geniz
p : ötümsüz, çift dudak, süreksiz (patlayıcı), ağız
r : ötümlü, ön damak, sürekli (çarpmalı/titrek), ağız
s : ötümsüz, diş, sürekli (sızıcı), ağız
ş : ötümsüz, diş eti-damak, sürekli (sızıcı), ağız
t : ötümsüz, diş, süreksiz (patlayıcı), ağız
v : ötümlü, diş-dudak, sürekli (sızıcı), ağız
v̇ : ötümlü, çift dudak, sürekli (sızıcı), ağız, yarı ünlü (*w*)
y : ötümlü, ön damak, sürekli (akıcı), ağız, yarı ünlü
z : ötümlü, diş, sürekli (sızıcı), ağız
ḫ : ötümsüz, art damak, sürekli (sızıcı), ağız, (ölçünlü dilde yoktur)

Art avurt l'si (ł): Ortasında çizgi bulunan l harfi, ka**l**, da**l**, ba**l** örneklerindeki gibi art avurt l'sini (kalın l sesi) gösterir.

Boğumlanmaları sırasında diğer ünsüzlerin aksine, herhangi bir engelle karşılaşmayan ve herhangi bir noktada temas gerçekleşmeyen ğ, y, v̇ gibi ünsüzlere, ünlülere yakınlığı nedeniyle *ünlümsü* adı verilir.

SIRA SİZDE 3

"Milletimiz din ve dil gibi kuvvetli iki fazilete maliktir." (Atatürk, 1923) vecizesindeki ünlü ve ünsüzlerden birbirinden farklı on adedinin özelliklerini söyleyiniz.

TÜRKÇENİN HECE YAPISI

Sezgisel olarak kolayca tanınabilen ses bilgisel bir birim olmasına karşılık hecenin bütün görünümlerini karşılayabilecek tek bir tanım yoktur. Hece, fiziksel veya motor tanıma göre ciğerlerden gelen havanın göğüs kaslarının kasılmasıyla bir seferde çıkardığı ses ya da seslerdir. Yapısal veya ses bilgisel tanıma göre ise bir veya birden fazla ses birimin sıralanmasıyla oluşan yapıdır (Hartmann ve Stork 1972: 227). Korkmaz (2007: 115) heceyi "Bir nefes hamlesi içinde çıkan, tek bir ses veya ses grubundan oluşan, yalnız başına kelime olabilen veya kelime oluşumunda yer alabilen ses birliği" olarak tanımlar.

Hece genellikle üç parçadan oluşur: *Başlangıç,* çekirdekten önceki ilk ses veya bazı diller için ilk sestir. *Çekirdek,* hecenin doruğu, yani hecenin en yüksek oranda duyulduğu bölümdür. Hecenin son parçası ise *bitiş*tir. Her dilde ve her hecede bu üç parça bulunmayabilir, bulunması zorunlu parça, çekirdektir. Heceler birbirlerinden *hece sınırı* ile ayrılır. Hece sınırı iki hecenin arasındadır. Örneğin *kuş/lar* sözcüğünde ünlüler hece doruğu; *ş* ve *l* arası, hece sınırıdır.

Türkçedeki **ünlü** ve **ünsüz** sözcüklerini ayırt etmek için İngilizce Vowel (ünlü) ve Consonant (ünsüz) sözcüklerinin baş harfi kullanılmıştır.

Hecelerin yapısı **V (ünlü)** ve **C (ünsüz)** işaretleriyle gösterilir. Ünlü ile biten hecelere *açık hece*, ünsüz ile veya uzun ünlü ile biten hecelere ise *kapalı hece* adı verilir. Açık hece (.) işareti ile, kapalı hece (-) işareti ile gösterilir. CV, yani bir ünsüz ile bir ünlüden oluşan açık hece dünya dilleri arasında en yaygın hece türüdür. Her dilde ses birimlerin hece içindeki sıralanışında belirli sınırlamalar vardır. Örneğin CC, CV, CVC, V heceleri her dilde yoktur. Bazı dillerde de heceler ünsüzle bitemez, Arapçada olduğu gibi bazı dillerde hece yalnızca ünsüzlerle başlayabilir.

Heceler anlam taşımakla yükümlü yapılar değildir. Örneğin, *kara* bağımsız, sözlüksel bir birimdir, ancak *kara* sözcüğünü oluşturan *ka* ve *ra* hecelerinin anlamı yoktur. Hece sınırının sözcük ve ek sınırı ile örtüşmesi durumunda ise anlam kendiliğinden ortaya çıkmış olur. Çekimli *gelsin* sözcüğü *gel* ve *sin* hecelerinden oluşur. İlk hece anlamlı bir sözcüktür, ikinci hecenin bağımlı da olsa anlam ve işlevi vardır. Türkçede altı çeşit hece, bir hecede ise en çok dört ses birim vardır. Türkçe kökenli sözcüklerin tümü bu altı hece türünden birine uyar.

Tablo 4.3 *Türkçedeki Hece Türleri*

V (ünlü)	o, a
CV (ünsüz + ünlü)	bu; bu/nu, sa/rı
VC (ünlü + ünsüz)	al, ol
CVC (ünsüz + ünlü + ünsüz)	bil, bul; top/tan
VCC (ünlü + ünsüz + ünsüz)	alt, üst
CVCC (ünsüz + ünlü + ünsüz + ünsüz)	kalk, Türk

Türkçede en çok görülen hece türleri CV ve CVC'dir (Demircan, 1979: 30). CV ve CVC dışındaki hece türleri, hece yapısında değişme olmaksızın sözcük kökü ve gövdesi içinde üst üste gelemez. Hece sonunda iki ünsüz bulunan, yani VCC ve CVCC türündeki hecelerin oluşumu Türkçede hece ve söz sonunda bulunabilen ünsüz çiftleriyle sınırlıdır. Başka dillerden kopyalanan (alıntı) sözcükler bu hece türlerine ait olabilirler. Türkçeye yabancı dillerden kopyalanan ve Türkçenin hece ve ses sistemine uymayan sözcüklerin bir bölümü ise yaygın kullanım alanı bularak söyleyişte ve yazımda *sabr* > *sabır* veya yalnızca söyleyişte *film* > **filim* örneklerindeki gibi Türkçeleşmiştir. Bu tür sözcükler, Türkçede hece ve sözler *-br* ve *-lm* ile bitemeyeceği için ünlü türemesiyle hece yapılarını değiştirirler. Nitekim *sabr*

ve *film* sözcüklerinin ilk bakışta CVCC türünde görünmesine karşın *-br* ve *-lm*'nin Türkçe söz sonunda bulunabilecek ünsüz çiftleri arasında yer almadığı anlaşılır.

Diller, kendi ses sistemlerine aykırı, kaynak dildeki ses sistemlerine daha yakın sözcükler kopyalayabilirler. Özellikle kopyaların kaynağı; bilim, sanat vb. alanlarda gelişmiş bir ülkenin veya kutsal kitabın prestijli dili ise bu tür sözcükler adeta dokunulmazlık kazanarak hece yapılarıyla kimi zaman özgün biçimlerine oldukça yakın biçimde, en az değişiklikle kopyalanmaktadır. Türkçe, Tablo 4.5'te de görüldüğü gibi yazımda ve söyleyişte veya çoğu zaman yalnızca söyleyişte sözcüklerle birlikte bu türden birçok yeni hece türü kopyalamıştır.

Tablo 4.4
Türkçedeki Alıntı Hece Türleri

CCV	(ünsüz + ünsüz + ünlü):	gri, pro/je
VCCC	(ünlü + ünsüz + ünsüz+ ünsüz):	enst/rü/man
CCVC	(ünsüz + ünsüz + ünlü + ünsüz):	flaş, fren, klan
CCVCC	(ünsüz + ünsüz + ünlü + ünsüz + ünsüz):	trans, tröst
CCCVC	(ünsüz + ünsüz + ünsüz + ünlü + ünsüz):	stres
CVCCC	(ünsüz + ünlü + ünsüz + ünsüz + ünsüz):	tekst, kontr
CCVCCC	(ünsüz + ünsüz + ünlü + ünsüz + ünsüz + ünsüz):	sfenks

Hecelerin sıralanışında genel kural şudur: Sözcükte her ünlü, kendisinden önce gelen ünsüzü ve kendisinden sonra gelen tek veya düzenli iki ünsüzü; bu, Türk, ge/lin, bü/yü/mek, te/ker/lek vb. örneklerdeki gibi kurduğu hecenin içine alır (Banguoğlu, 2007: 52-57). Sözcükler birleşirken kapalı heceyle biten sözcüğün sonundaki ünsüz, birleştiği sözcüğün ilk hecesindeki ünlüyle yeni bir hece kurar. Örneğin, *aşevinden (aş + evinden)* sözcüğü hecelenirken *a/şe/vin/den* olur. Benzer şekilde *Dün akşam üstü bakkaldan üç ekmek aldım* cümlesinde yer alan sözcükler yazıda ayrı ayrı gösterilmesine karşın ulamalarla *Dü/nak/şa/müs/tü bak/kal/dan ü/çek/me/kal/dım* veya *Dü/nak/şa/müs/tü bak/kal/da/nü/çek/me/kal/dım* vb. şekillerde hecelenerek söylenebilir.

İNTERNET

TDK'nin www.tdk.gov.tr ağ sayfasındaki Güncel Türkçe Sözlük'ten yabancı dillerden kopyalanan (alıntı) sözcüklerin bu dillerdeki yazılışlarını ve Türkçe anlamlarını bulabilirsiniz.

TÜRKÇENİN SES ÖZELLİKLERİ VE YABANCI SÖZCÜKLERİN TANINMASI

Herhangi bir dilde, sözcükleri oluşturan ses birimlerin bir araya gelme koşulları aşağı yukarı bellidir. Bu nedenle *ses yöntemi* (sözcüklerde seslerin sıralanışını inceleme yöntemi) adı verilen yöntemden haberi olmayan, yani seslerin bir araya gelmeleriyle ilgili sınırlamaları bilmeyen biri de önceden duymadığı bir sözcüğün, köken bakımından ana diline ait olup olmadığını sezebilir.

Türkçe ses bilgisinin temel ilkelerinden hareketle, aşağıda sıralanan ölçütler ve özellikler çerçevesinde herhangi bir metinde yer alan sözcüklerin büyük bir bölümünün köken açısından Türkçe olup olmadığını kestirmek mümkündür. Aşağıda sıralanan özellikler Türkiye Türkçesinin genellikle eş zamanlı ses düzenini yansıtmakla birlikte kimi ses özellikleri, diğer Türk yazı dili ve lehçeleri için de geçerli olabilir.

DİKKAT

Türkçenin ses özellikleri konusunda dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta şudur: Rumcadan kopyalanan *saka (kuşu), semer, temel;* Farsçadan kopyalanan *ser* 'baş', *ten*; İngilizceden kopyalanan *set, ten* '10' vb. pek çok sözcük, Türkçenin ses sistemine bütünüyle uyarlanmış ya da rastlantısal biçimde Türkçenin ses sistemine aykırı herhangi bir özellik taşımıyor olabilir.

Türkçe kökenli sözlerde istisnai birkaç sözcüğün dışında, artlık-önlük uyumu vardır: Kök hecedeki ünlünün niteliği, sonraki hecelerdeki ünlünün art ya da ön olmasını belirler. *böl-ge-le-ri-miz-den, baş-kan-la-rı-mız-dan* örneklerinin ilkinde sözcük kökündeki ünlü ön (ö) olduğu için sonraki hecelerdeki ünlülerin de tamamı öndür. İkinci örnekte ise sözcük kökünde art ünlü (a) bulunduğu için, köke gelen bütün eklerin ünlüleri de arttır.

Artlık-önlük uyumuna girmeyen yabancı kökenli sözcüklere gelen ekler ise, sözcüğün son hecesindeki ünlünün veya bazen son sesteki ünsüzün özelliğine göre art veya ön ünlülü olur: Yabancı kökenli *mikrofon-dan* ve *raportör-ler* sözcüklerinin ilkinde son hecede art ünlü bulunduğundan sözcüğe gelen ek de art, ikincisinde ise son hecedeki ünlü ön olduğundan sözcüğe gelen ekin ünlüsü de ön sıradandır. *Dikkat-lice, saat-lerce* vb. Arapça kökenli sözcüklerde ise son hecede *ön a* (‘ince’ *a*) sesi bulunduğundan bu sözcüklere ön ünlü bulunan ekler gelmektedir. *Alkol-den, rol-ün; emlak-çi, iştirak-ler* vb. yine Fransızca, Arapça vb. dillerden kopyalanan sözcüklerde yer alan /l/ ve /k/ ön damak ünsüzleri olduğundan, bu sözcüklere gelen eklerin ünlüleri de ön sıradandır.

Türkçeye uzun zaman önce kopyalanan ve halk diline giren sözcüklerin bir bölümü Türkçe artlık-önlük uyumuna dâhil olarak Türkçe bir sözcük gibi görünebilir: Far. *dūrbîn* > *dürbün,* Far. *çehāryek* > *çeyrek*; Ar. *Ādem* > *adam*, Ar. *hevā* > *hava* vd.

Ölçünlü dilde *anne, elma, dahi, hani, hangi, inan-, kardeş, şişman* vb. birkaç sözcük ile *-daş (-taş), -ken, -ki,-leyin, -(i)yor, -gil, -mtırak* ve *-gen* eklerinin çeşitli tarihsel nedenlerle veya /ç, ş, y/ ünsüzleri komşuluğunda ön damaksıllaşarak ünlü uyumlarının dışında kaldığı biliniyor.

Birinci heceden sonra o/ö ünlüleri bulunan sözcükler yabancı kökenlidir: Türkçe kökenli sözcüklerde şimdiki zaman ekinin ve birleşik sözcüklerin dışında ikinci veya daha sonraki hecelerde *o/ö* bulunan *kolon, kontör, moloz, pantolon, şantör* vb. sözcükler yabancı kökenlidir.

Türkçe kökenli sözlerde istisnai birkaç sözcüğün dışında, dudak uyumu vardır: Ölçünlü Türkçede *dudak uyumu* veya *düzlük-yuvarlaklık uyumu* adı verilen uyuma göre düz ünlülerden sonra ancak düz ünlüler, yuvarlak ünlülerden sonra dar-yuvarlak veya düz-geniş ünlüler gelebilir. Buna göre bir hecedeki ünlüden sonra gelebilecek ünlüler şu şekildedir: **a-a/ı** (yalan, sarı), **e-e/i** (dere-geri), **ı-ı/a** (kıyı, ırak), **i-i/e** (diri, bile); **o-u/a** (kovuk, bora), **u-u/a** (kuru, kurak), **ö-ü/e** (bölüm, görev), **ü-ü/e** (ütü, üye).

Çamur, kabuk, kavun, kavur-, yağmur gibi birkaç sözcük dudak uyumuna aykırıdır.

Bu tür sözcüklerde /b, m, v/ gibi yanlarındaki ünlüyü yuvarlaklaştırıcı etkisi bulunan dudak ünsüzlerinin bulunduğuna dikkat edilmelidir. Ağızlarda bu sözcükler *çamır, yağmır* vb. düz ünlülerle söylenebilir.

Türkçeye uzun zaman önce kopyalanan ve halk diline giren sözcüklerin bir bölümü Türkçe dudak uyumuna dâhil olarak Türkçe bir sözcük gibi görünebilir: Far. *dūrbîn* > *dürbün*, Ar. *şarḳî* > *şarkı*, Ar. *Turkî* > *türkü* vb. Son iki örnekte Arapça özgün şekle yakın olan *şarḳî* ve *Türkî* sözcükleriyle, Türkçe ünlü uyumlarına giren *şarkı* ve *türkü* biçimlerinin Türkçede kullanıldığı, Türkçenin ses sistemine uyum sağlayan son iki sözcüğün anlamının da değiştiği dikkati çekiyor.

Dudak uyumu dışında kalan *mühim, rektör, sektör, ümit* vd. sözcüklerin bir bölümü ünlü uyumları aracılığıyla Türkçenin ses sistemine kısmen uymuşlardır.

Türkçe kökenli sözlerde istisnai birkaç sözcüğün dışında birincil uzun ünlü bulunmaz: Birincil uzun ünlü, ünlünün kendisinde en eski dönemlerden beri var olan bir niceliktir. İkincil uzun ünlü ise kısa ünlünün büzülme vb. çeşitli ses olaylarıyla sonradan uzun ünlü hâline gelmesidir. Türkçe sözcüklerdeki ikincil uzunluklar ünsüz düşmesi, ulama, tonlama, birleşme vb. ses olayları sonucunda ortaya çıkar: *var + ol- > /vārol-/, dağ > /dā/, yağ > /yā/.* Bu tür ikincil uzunluklar yalnızca söyleyiştedir. Ölçünlü Türkçede *yad* 'yabancı', *yarın* gibi bir iki sözcüğün dışında, birincil uzun ünlü bulunan sözcüklerin tamamı yabancı kökenlidir.

Yabancı kökenli sözcüklerdeki birincil uzunlukların büyük bölümü *cahil, mavi, mukabele, tarih, vadi* örneklerinde görüldüğü gibi yazıda gösterilmez. Bu tür sözcüklerdeki uzunluklar işitsel olarak öğrenilir. Uzun bir zaman önce Türkçeye girmiş ve yaygın kullanım alanı bulmuş kimi yabancı kökenli sözcüklerdeki uzun ünlüler kısalabilir. Örneğin Arapça *tārîḫ* sözcüğünde ilk hecedeki uzun a (*ā*) korunurken kapalı ikinci hecedeki *uzun i (î)* ünlüsü kısalmıştır.

Bu tür sözcüklerde kapalı hece, ünlü ile başlayan bir ek alarak açık heceye dönüştüğü zaman sözcükteki kısalmış olan ünlü tekrar eski uzun şekline dönebilir. Örneğin, Arapça *ḥuḳūḳ* sözcüğü Türkçeye *huk**u**k* biçimiyle kopyalanırken ikinci hecedeki uzun ünlü kısalmıştır. Ancak sözcük ünlü ile başlayan bir ek, örneğin ilgi durumu eki alınca *hukūkun (hu-kū-kun)* biçiminde söylenir, yani ikinci hecedeki ünlü Arapçadaki gibi eski uzun şekline döner. *Tarih* sözcüğünde ise kapalı hecede kısalan uzun *i* ünlüsü (î), sözcük açık hece durumuna geldiği zaman da eski şekline dönmez.

Kullanım sıklığı ve yaygınlığı sözcüğün Türkçeleşmesinde, Türkçe ses özelliklerine uyum sağlamasında en önemli etkendir. Arapça *murā**d*** sözcüğü Türkçede tür adı olarak *mu**rat,*** erkek adı olarak *Mu**rat*** biçimine gelişmiştir. Tür adı olan *murat*, ünlü ile başlayan ek aldığı zaman açık hece durumunda kalan /a/ tekrar *muradım* (mu-rā-dım/ örneğindeki gibi uzun ünlülü biçimine döner. Özel ad olan *Murat* ise kullanım sıklığı fazla ve çok yaygın bir ad olduğundan *Mura**t**'ı* /Muratı/ örneğindeki gibi, son hecedeki kısalan *a* ünlüsü, sözcük açık hece durumuna geldiğinde dahi uzamaz, hatta son sesteki ikinci ötümsüz ünsüz, ünlüler arası durumda ötümlüleşmez.

Aynı hecede ya da farklı hecelerde iki ünlü yan yana gelemez: Türkçede boşluk yoktur; yani *Karaağaç* gibi birleşik sözcüklerin dışında, iki ünlü yan yana bulunamaz. Bu nedenle ünlü ile biten sözcüklere ünlü ile başlayan bir ek geldiği zaman, *su-**y**-u, ara-**y**-a* vb. örneklerdeki gibi arada boşluk doldurucu y ünsüzü türer. Yumuşak *g*'nin (ğ) söyleyişte erimesiyle ortaya çıkan **deil (< değil)* vb. ikincil söyleyişlerin dışında, ölçünlü Türkçede iki ünlünün yan yana bulunduğu *d**ua**yen, fuaye, k**oo**rdinasyon, moz**ai**k, r**ee**l, s**ua**re* vb. sözcükler yabancı kökenlidir.

Arapçadan kopyalanan *fiil, mesut, saat, şiir, şair* vb. sözcüklerde iki ünlü arasında yer alan ayın ünsüzü Türkçe söyleyişte düştüğü için bu tür sözcüklerde iki ünlü yan yana gelmiştir. Türkçeye uzun zaman önce kopyalanmış ve yaygın kullanım alanı bulmuş ***fâ'i**de, t**â'i**fe* vb. Arapça kökenli sözcükler ise hemze ünsüzünün düşmesi, ardından boşluk doldurucu *y* ünsüzünün türemesiyle *fa**y**da, ta**y**fa* biçimlerine gelişmiştir; ancak aynı gelişim benzer özellikteki *aile, ait, dair, daire, sair* vb. sözcüklerin yazımında görülmez.

İkiz ve üçüz ünlü yoktur: Yalın ünlülerde (monoftong) yalnızca bir oluşum durumu, ikiz ünlülerde (diftong) iki, üçüz ünsüzlerde (triftong) ise üç oluşum durumu vardır. Yani *ikiz ünlü*, aynı hecede bulunabilen iki ünlüdür. Aynı hecede üç ünlünün bulunmasına ise *üçüz ünlü* adı verilir. Saha (Yakut) Türkçesinde *b**ie**s* 'beş', ***uo**n* '10' gibi örneklerde aynı hece içinde ikiz ünlü bulunabilirken Türkçe sözcüklerde bu türden ikiz ve üçüz ünlüler yoktur. Türkçenin ünlüleri yalın ünlülerdir.

Ünlü-ünsüz uyumu vardır: Türkçe kökenli sözcüklerde ön damak ünsüzleri /g, k/ ve ön avurt ünsüzü /l/ art ünlülerle; art damak ve art avurt ünsüzleri /ġ, ḳ, ł/ ön ünlülerle aynı hece içinde veya yan yana bulunamaz. *Ayla, yayla, soylu* gibi *y* ünsüzünün, kendisinden sonra gelen *l* ünsüzünü öndamaksıllaştırdığı örnekler dışında, bu uyumun bulunmadığı sözcükler yabancı kökenlidir. Örneğin *kriz, grev kontrol, rol* sözcüklerinin ilk ikisinde, art damak ünsüzleri *ḳ(r)* ve *ġ(r)*den hemen sonra ön ünlüler *i* ve *e*; üçüncü ve dördüncü sözcükte ise art *o* ünlüsünden sonra ön avurt *l*'si gelmektedir.

Türkçede iki ünsüz hatta üç ünsüz yan yana gelebilir: Türkçede iki sessizin (ünsüz) yan yana gelemeyeceği kanısı oldukça yaygındır, oysa Türkçede iki hatta üç ünsüz yan yana gelebilir. Türkçede iki ünsüzün veya üç ünsüzün yan yana gelebileceği veya gelemeyeceği özel durumlar şu şekildedir: Türkçe kökenli sözcüklerde söz başında, bir iki tartışmalı örnek göz önüne alınmazsa, söyleyişte ve yazımda iki ünsüz yan yana bulunamaz. Ancak sözcük veya heceler *Türk, alt, ölç, üst* vb. belirli ünsüz çiftleri ile sona erebilir. *Altı, aldı, eller, gitmiş* vb. örneklerdeki gibi farklı hecelerde iki ünsüz yan yana bulunabilir. *Türkçe, altta, ölçtü, üstten* örneklerinde olduğu gibi ikisi hecenin sonunda, üçüncüsü sonraki hecenin başında olmak üzere üç ünsüz yan yana gelebilir.

Sözcük kökünde ya da hece sonunda yan yana üç ünsüz bulunmaz: Türkçe kökenli sözcüklerde söz başında, hece veya söz sonunda üç ünsüz yan yana gelemez. *Kontr, sfenks* gibi sayısı çok az olan bu tür sözcükler yabancı kökenlidir.

Yazılışta söz başında iki ünsüz bulunan sözcükler yabancı kökenlidir: Yabancı kökenli sözcüklerde söz başında bulunan ünsüz çiftlerinin arasında kredi /kıredi/, grup /gurup/, trafik /tırafik/ vb. söyleyişte dar ünlü türer. Ancak yazımda kopyalandıkları dilde yazılışın etkisiyle söyleyişteki dar ünlüler gösterilmez.

/y, ş, s, n/ kaynaştırma 'harf'leri değildir: Kimi okul dil bilgisi kitaplarında 'kaynaştırma harfleri' olarak nitelenen /y, ş, s, n/ ünsüzlerinden yalnızca *y* ünsüzü *ara-y-a, su-y-u* örneklerindeki gibi, iki ünlüyü birbirine bağlar. Diğer seslerin hiçbiri ses bilgisel ilkeler bakımından 'kaynaştırma harfi' olamaz. Biçim Bilgisi Ünitesi'nde belirtildiği gibi, /s, n/ İlk Türkçe hatta Ana Altayca dönemine değin gidebilen eskicil (arkaik) ek kalıntılarıdır. Hiçbir şekilde kaynaştırma veya bağlama işlevi bulunmayan *ş* ise üleştirme sıfatlarındaki *be-şer* hecelemesinde ünlü ile sona eren sayı sıfatlarına *-şAr* eki getirilmesiyle oluşmuş 'yanlış', ama dile mal olmuş bir gelişmedir. Son olarak grafik simgeler olan harflerin kaynaştırma gibi bir işlevi bulunamaz.

Sözcük ya da hece sonunda belirli ünsüz çiftleri bulunabilir: Türkçede en az 21 ünsüz vardır. Bu durumda, Türkçe sözcük ya da hecelerin sonunda, potansiyel olarak 420 ünsüz çifti bulunabilir. Ancak ölçünlü Türkçede hece ya da sözcük sonunda yer alan ünsüz çifti 15'i geçmemektedir. Söz ya da hece sonunda bulunan ünsüz çiftlerinin tamamında ilk ünsüz akıcı /l, n, r/ ünsüzlerinden biri veya /s/dir. Bu ünsüzlerin oluşumlarında, temas derecesi, kendilerinden sonraki ünsüzlerden daha azdır.

-LÇ: *ölç,* **-LK:** *ilk,* **-LP:** *alp,* **-LḲ:** *kalḳ*, **-LT:** *alt,* **-NÇ:** *korkunç,* **-NK:** *denk,* **-NT:** *ant,* **-RÇ:** *sürç,* **-RK:** *Türk,* **-RḲ:** *sarḳ*, **-RP:** *sarp,* **-RS:** *pars,* **-RT:** *sürt,* **-ST:** *üst.*

Bu ünsüz çiftlerinden -NK, -NT, -RS ve -ST pek az Türkçe sözcükte görülür. *Denk* ve *pars* örneklerinden ilki, Eski Türkçeye muhtemelen Çinceden kopyalanan *teñ* sözcüğünden gelişmiştir. *Pars* hemen hemen bütün Türk dillerinde *bars* biçimiyle bulunmasına karşın sözcüğün kökeni belirsizdir. *Üst* sözcüğü ise *tek örnek-*

tir. Yabancı dillerden kopyalanan sözcüklerle, söz sonunda bulunabilen ünsüz çiftlerinin sayısı artmıştır: *ebeve-**yn**, kapitali-**zm**, ka-**sk**, nüa-**ns**, se-**mt**, şe-**vk*** vb.

Söz başında /c, f, ğ, h, j, l, m, n, ñ, p, r, ş, v, z/ ünsüzleri bulunmaz: Türkçede istisnai birkaç sözcüğün dışında /c, f, ğ, h, j, l, m, n, ñ, p, r, ş, v, z/ ünsüzleri söz başında bulunmaz. İstisnai örnekler *uş imdi* biçiminden gelişen *şimdi; ne* soru ilgecinden türeyen *nere, neden, niçin* vb. soru sözcükleri; *lıkır lıkır, mırıl mırıl, pat, şırıl şırıl, vız, zangır zangır* vb. yansımalardır. Bu tür örneklerdeki ünsüzler ikincildir. ***V**ar, **v**ar-, **v**er-*, sözcüklerinde söz başında bulunan *v-* ünsüzü Eski Türkçe *b-*'den gelişmiştir. ***V**ur-* sözcüğündeki *v-* ise ikincildir; sözcük, Eski Türkçe *ur-* eyleminin önünde *v-* türemesiyle bu şekli almıştır. ***P**ınar, **p**ek, **p**usu* sözcükleri Eski Türkçe ***b**uñar, **b**erk, **b**usug; **h**angi, **h**ani* sözcükleri Eski Türkçe ***k**anı* 'nerede?', Eski Anadolu Türkçesi ***k**angı; **ş**iş, **ş**iş-* sözcükleri ise Eski Türkçe ***s**ış, **s**ış-* biçimlerinden dönüşmüştür. Yumuşak g (ğ) ünsüzü Türkçeye özgü bir ses olmasına karşın asla söz başında bulunamaz.

Yukarıda sıralanan ünsüzlerle başlayan sözcükler, belirtilen özel durumların dışında yabancı kökenlidir. Örneğin *cuma, fen, hesap, şükür, vali, ziyaret* Arapçadan; *can, jale, peri, renk, şah* Farsçadan; *halter, jandarma, marj, narkoz, plato, raket, şövalye, vites* Fransızcadan; *cıvata, ciro, filika, firma, lastik, pipo, rota, vazo* İtalyancadan; *feribot, golf, hentbol, lider, miting, roket, şilt, vinç* İngilizceden; *cımbız, fire, huni, lahana, marangoz, poyraz, roka, vatos, zargana, zoka* Rumcadan kopyalanmıştır.

Sözcük sonunda /b, c, d, ġ, g/ ünsüzleri bulunmaz: *Ad* 'isim', *od* 'ateş'; *sac* 'plaka hâlinde metal', *yad* 'yabancı', *yed-* 'yedeğinde götürmek' vb. birkaç sözcük dışında söz sonunda bu ünsüzlerin bulunduğu sözcükler yabancı kökenlidir. Özellikle Arapça ve Farsçadan kopyalanan söz sonunda *-b, -c, -d, -g* bulunan sözcükler de Türkçenin bu ses özelliğine uyarak *âb, hac, had* vb. kimi örnekler dışında *-p, -ç, -t, -k* şeklinde ötümsüzleşir: Arapçadan kopyalanan *tabip, ilaç, kasıt;* Farsçadan kopyalanan *bitap, ümit, renk* vb. sözcüklerin sonundaki ünsüzler ikincildir. Aynı gelişim, Batı dillerinden yapılan kopyalarda *meto**d**/meto**t**, etü**d**/etü**t*** gibi yazımdaki kararsızlıklar ve kimi istisnalar dışında görülmez: *tab (tuşu), lig, psikolog* vb.

Sözcük kökünde ikiz ünsüz/uzun ünsüz yoktur: *İkiz ünsüz* (İng. *geminate*), sözcük kökünde aynı ünsüzün yan yana bulunmasıdır. Türkçede, vurgulamaya veya tarihsel seslik gelişimlere dayalı *a**nn**e, e**ll**i* vb. veya **e**şş**ek, *yü**rr**ü* gibi konuşma dilinde vurgulamaya yönelik ikincil örneklerin dışında sözcük kökünde ikiz ünsüz bulunmaz. E**ll**er, yo**ll**ar vb. sözcüklerdeki *l* ünsüzleri farklı hecelerdedir.

Yabancı dillerden alınan sözcüklerin bir bölümünde ikiz ünsüzler korunur: *cennet, millet, seyyar, pizza, tenezzül* vb. Söz sonunda ikiz ünsüz bulunan yabancı kökenli sözcüklerin bir bölümünde *had(d), hak(k), his(s), red(d), zam(m)* vb. sözcük sonundaki ikiz ünsüzler tekleşir; ancak, bu sözcükler *haddini, hakkın, hissetmek, reddetmek, zammı* vb. ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında ya da ünlü ile başlayan yardımcı eylemle birleşik eylem oluşturduklarında eski şekillerine dönebilirler. Aynı gelişim *fen(n)* sözcüğünde görülmez.

Yabancı kökenli sözcüklerdeki özgün ikiz ünsüzler Türkçede tekleşir ya da başkalaşabilir: Ar. *edebi**yy**āt > edebi**y**at,* Ar. *ḳa**vv**āf > ka**v**af,* Ar. *ḥa**mm**āl > ha**m**al;* Ar. *ʿaṭṭār > a**kt**ar* vb.

Ünsüz uyumu vardır: Ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere ötümlü ünsüzlerle başlayan ek geldiğinde ekin ünsüzü, ötümsüz karşılığı varsa ötümsüzleşir: *-pc- > -pç- (tü**p-c**ü > tü**p-ç**ü), -hd- > -ht- (saba**h-d**an > saba**h-t**an), -td- > -tt- (a**t-d**ı >*

at-tı), -şc- > -şç (hoş-ca > hoş-ça), -şd- > -şt- (baş-dan > baş-tan) vb. ötümlülük/ötümsüzlük bakımından ünsüz benzeşmeleri ortaya çıkar. Bu ses olayı Ar. *mechūl > meçhul,* Ar. *teşbît > tespit* örneğindeki gibi, yabancı kökenli sözcüklerin kök ve gövdelerinde de görülebilir.

Türkçe kökenli sözcüklerde bulunan /c, f, ğ, h, v/ ikincil ünsüzlerdir: Eski Türkçe yazılı belgelerde *c, f, ğ, h, v* ünsüzleri bulunmaz. Bu ünsüzler esas olarak *ç, p, g, k, b* ünsüzlerinin ET *yupka > yufka,* ET *açık- > acık-,* ET *yag > yağ,* ET *takı > dahi,* ET *eb > ev* vb. örneklerde olduğu gibi ötümlüleşmiş veya sızıcılaşmış biçimleridir. Ölçünlü Türkçede bu tür istisnaların ve *ofla-, horla-, cayır cayır, vızırda-* vb. yansımaların dışında kalan *cereyan, felek, coğrafya, her, virüs* vb. *c, f, h, v* ünsüzlerinin yer aldığı sözcükler yabancı kökenlidir. Yumuşak g (ğ) sesi ikincil olmasına karşın Türkçeye özgü bir ünsüzdür.

Türkçe kökenli sözlerde /j/ bulunmaz: Yansımalar dışında içinde *j* sesi bulunan bütün sözcükler yabancı kökenlidir. Divanü Lugâti't-Türk'te, İrani dillerden kopyalanan sözcüklerde görülen *j* sesi yüzyıllar boyunca Türkçenin ses sistemine yabancı kalmıştır. Bu ünsüz, Türkçede genellikle *Jale, Jülide* vb. Farsça veya *jandarma, jet, jön, jurnal, jübile, kolej, viraj* gibi Fransızca sözcüklerde görülür.

Ayın (ʿ) ve hemze (ʾ) işareti bulunan sözcükler Türkçeye Arapçadan kopyalanmıştır: Osmanlıca döneminde sözcükler Arapçadaki biçimleriyle yazılıyordu. Arapçaya özgü ayın ve hemze ünsüzlerine Latin tabanlı Türk alfabesinde yer verilmemiştir. Ancak bu Osmanlıca gelenek, özel durumlarda ayın veya hemze ünsüzlerinin kesme işareti ile gösterilmesi şeklinde devam etmiştir. Bununla birlikte, son dönemlerde bu ünsüzlerin kesme işareti ile metinlerde gösterildiğine veya söyleyişte *neş'e, mes'ele* gibi duraklama ile işaret edildiğine nadiren rastlanmaktadır. Bu sesler söyleyişte büyük oranda iz bırakarak Türkçeleşmişlerdir.

Ayın ve hemze hece sonunda düşerken söyleyişte kendisinden sonraki ünlüyü uzatabilir: *meʾmur > mēmur, mîʿmar > mîmar, teʾmin > tēmin.* Ayın ve hemze *mesʾele > mesele, neşʾe > neşe, sanʿat > sanat, suʾāl > sual* vb. örneklerde olduğu gibi hece başında düşebilir. Tek heceli sözcüklerde, *şiʿr > şiir, fiʿl > fiil* vb. gibi ayın ünsüzü düşerken ünlü ile ünsüz arasında, önceki ünlü türünden ünlü türeterek sözcüğü iki heceli duruma getirir.

Çok heceli sözcüklerin sonunda /p/ bulunmaz: Türkçe sözcüklerde *-p* yalnızca tek heceli sözlerin sonunda veya *alıp, gönderip, koşup* vb. zarf-fiil ekinin sonunda bulunabilir.Bunun dışında iki veya daha çok heceli sözcüklerin sonunda *-p* ünsüzü bulunamaz.

Dolap, kalıp sözcükleri Arapçadan, *antilop, stetoskop* sözcükleri ise Fransızcadan kopyalanmıştır. Ancak Arapça kökenli *dolap, kalıp* sözcüklerindeki *-p* ikincildir, ötümlü *-b*'den gelişmiştir.

K İ T A P

Ses, ses birimler, ayırıcı özellikler, ses değişimleri gibi konularla ilgili ayrıntılı bilgi için *Türkçenin Sesdizimi* adlı kitaptan yararlanabilirsiniz. (Demircan, Ö., İstanbul: Der Yayınları, 1996)

SIRA SİZDE 4

"Milletimiz din ve dil gibi kuvvetli iki fazilete maliktir." (Atatürk, 1923) vecizesindeki yabancı kökenli sözcükleri bularak bu sözcükleri Türkçenin ses özelliklerine göre çözümleyiniz.

SES OLAYLARI

On dokuzuncu yüzyıl dil bilimcileri dilin canlı bir varlık olduğunu, bu nedenle sürekli değiştiğini, yeni yapılar, yeni söyleyişler, ortaya çıktığını, kimi sözcüklerin, ya-

pıların, biçimlerin, söyleyişlerin değiştiğini veya kullanımdan düştüğünü bildirmişlerdi. Dilin canlılık ilkesi gereğince biçimbirimlerde, yani sözcüklerde ve eklerde meydana gelen ses değişikliklerinin tümüne genel olarak *ses olayları* adı verilebilir.

Sözcüklerin bir bölümü tarih içinde bazen kısmen, bazen tanınmayacak derecede değişebilir; ancak yazılı kaynaklardan izlenebildiği kadar, en eski dönemlerden itibaren hiç değişmeden bugüne kadar gelen sözcükler de vardır. Orhon Türkçesi dönemi adı verilen 8. yüzyıla ait Orhon Yazıtları'ndan alınan bir cümleyi on üç yüzyıl sonra, bugünkü Türkçe ile karşılaştıralım: ET *Teñri*$_1$ *teg*$_2$ *Teñride*$_3$ *bolmış*$_4$ *Türük*$_5$ *Bilge*$_6$ *Kagan*$_7$ *bu*$_8$ *ödke*$_9$ *olurtum*$_{10}$ "Tanrı gibi Tanrı'dan olmuş Türk Bilge Kağan bu zamanda (tahta) oturdum." cümlesindeki 1. ve 3. sözcüklerde (Tanrı) ön ünlüler *e-i* art damaksıllaşarak *a-ı* olmuş, *ñ* ünsüzü yerini *n*'ye bırakmıştır. 2. sözcük (teg) Türkiye Türkçesinde yaşamamaktadır. 4. sözcükte (olmuş) söz başındaki *b-* ünsüzü düşmüş ve sözcüğün ünlüleri dudak uyumuna girmiştir. 6. ve 8. sözcükler (bilge, bu) herhangi bir ses değişikliğine uğramadan aynı yapı ve anlamla bugünkü Türkçeye aktarılmıştır. 7. sözcük (kağan) benzer şekilde küçük bir değişiklikle bugün de kullanılmaktadır. 9. sözcüğün kökü 'zaman' anlamındaki *öd*, unutulmuş, ancak ondan türeyen *ödle* sözcüğü *öğle, öğün* şekilleriyle bugüne ulaşmıştır. Yaklaşma ve bulunma durumunu işaretleyen *-ka* eki ise yerini yaklaşma durumu eki *-(y)A*'ya bırakmıştır. 10. sözcük ise bugün *otur-* biçimindedir.

Alıntı sözcüklerin Türkçenin ses sistemine uyarlanması: Konuyu Arapçadan kopyalanan *taife* ve *tayfa* (Gemide türlü işlerde çalıştırılan sefer işçisi) sözcükleriyle ele alalım. Aslında iki ayrı yapıda gördüğümüz *taife* ve *tayfa* aynı sözcüklerdir. *Taife*, Arapça özgün *ṭā*'ife şekline daha yakınken, denizcilik terimi olarak kullanılan *tayfa*, ses olayları sonucunda Türkçenin ses sistemine büyük ölçüde uyum sağlamıştır. *Tayfa* sözcüğünde Türkçenin temel ses sistemine uymayan tek özellik, yalnızca *f* sesidir. Türkçe Sözlük'te *taife* maddesinde *tayfa* maddesine gönderme yapılmakla birlikte, iki sözcük anlamca farklılaşmıştır. Osmanlıca sözlüklerde ilk hecesi uzun olan *taife* "1. Bölük, güruh, takım 2. Gemi işçilerinin tamamı" şeklinde açıklanmış ve ikinci anlamdaki sözcüğün Arap harfleriyle *ṭā*'ife değil, *ṭayfa* şeklinde yazılması gerektiği belirtilmiştir.

Dil tarihinde aynı sözcüğün iki farklı seslik gelişmeyle anlamının da değişmesine ilişkin Ar. *ḫalîfe > halife, kalfa;* Far. *pāre > pare, para, Türkî > türkü, Şarkî > şarkı* vb. örnekler vardır.

Ses Olaylarına Yol Açan Etkenler

Ses olaylarının oluşmasında seslerin belirli özellikleriyle diğer sesleri etkilemesi, en az çaba ilkesi, en çok çaba ilkesi, ilişkide bulunulan dillerin etkisi, yazım vb. pek çok etken vardır. Bu etkenleri genel olarak şöyle açıklayabiliriz:

Seslerin özellikleri ve işlevleri: Ünlülerin ve ünsüzlerin insanlardaki mizaca benzeyen belirli özellikleri vardır. Hangi sesin hangi özellikleri taşıdığı, hangi sesin hangi işlevlerinin bulunduğu aşağı yukarı bellidir. Örneğin, çıkağı (oluşum yeri) çift-dudak olan ötümlü, sürekli geniz ünsüzü *m*, komşuluğundaki ünlüyü yuvarlaklaştırabilir; ancak doğası gereği asla düzleştiremez. Yarı ünlü *y*, yanındaki art ünlüyü öndamaksıllaştırır ama asla art damaksıllaştırmaz.

Tarihsel nedenler: İsim ve fiil çekiminde, eklenme sürecinde tarihî özellikler ortaya çıkabilir. Örneğin git- ünlü ile başlayan bir ek alıp *t* ünsüzü, iki ünlü arasında kaldığı zaman *gi-d-er, gi-d-iyor, gi-d-ecek* sözcüklerinde görüldüğü gibi ötümlüleşerek *d* ünsüzüne gelişir. Bu gelişmenin sebebi tarihseldir.

En az çaba yasası: Dildeki değişmelerin nedenlerinden biri, doğadaki *en az çaba yasası*dır (minimum enerji düzeyine düşme). İnsanlar sözcüklerin söylenişi esnasında mümkün olduğunca az enerji harcama eğilimindedir. Ötümsüz ünsüzlerin söylenişi, ötümlü ünsüzlerden daha çok enerji gerektirir. Türkçenin ses sistemine aykırı yabancı kökenli *film, fikr, şükr, nötr* vb. örneklerde enerjiden tasarruf için *-lm, -tr, -kr* vb. ünsüz çiftleri, aralarında bir ünlü türetilerek Türkçe hece sistemine uygun **filim, fikir, şükür, *nötür* vb. şekillerde telaffuz edilir. Ancak yıldız işaretli sözcüklerde olduğu gibi, bu söyleyişlerin önemli bir bölümü yazımda gösterilmez.

Nedensiz öndamaksıllaşmalar: *Dil, elma, anne* vb. kimi sözcükler bilinen herhangi bir seslik neden bulunmamasına karşın tarihsel gelişim süreci içinde öndamaksıllaşmışlardır.

/c, ç, ş, y/ ünsüzlerinin öndamaksıllaştırıcı etkisi: Bu ünsüzler özellikle kendilerinden sonra gelen ünlüleri öndamaksıllaştırabilirler. Örneğin **yana* yine, tekrar sözcüğü tarihsel süreç içinde */y/* ünsüzünün etkisiyle önce öndamaksıllaşarak **yene*, ardından ilk hecedeki *e* sesi yine *y* ünsüzünün etkisiyle daralarak *yine* şekline gelişmiştir. Ölçünlü Türkçedeki *şiş, şiş-, biç-, yeşil, yün*, halk ağızlarındaki *cenderme* vb. sözcüklerin ünlülerinin özgün şekilleri art ünlü iledir.

/y/nin daraltıcı etkisi: /y/ ünsüzü, yanındaki ünlüleri nitelik bakımından değiştirme eğilimindedir. *y* sesi, *-mA-* ekini ünlüsünü daraltarak *gelm**e**yor > gelm**i**yor, olm**a**yor > olm**u**yor* örneklerinde olduğu gibi, *-mI-/-mU-* biçimine geliştirmiştir. Yukarıda işaret edilen *yine* sözcüğünde de aynı gelişme görülür.

/b, m, p, f, w, v/ ünsüzlerinin yuvarlaklaştırıcı etkisi: Dudak ünsüzleri yanlarındaki ünlüleri yuvarlaklaştırabilir. Örneğin, Arapçadan alıntı *ha**mu**r*, Farsçadan alıntı *d**u**var* sözcüklerindeki yuvarlak ünlüler ikincildir. Halk ağızlarındaki *b**u**ba*, Azeri Türkçesindeki ***o**v* 'av' sözcüklerindeki yuvarlaklaşmaların sebebi dudak ünsüzleridir.

Dar orta hece ünlüsünün düşmesi: Türkçede sözcük vurgusu genellikle son hecededir. Orta hece ünlüsünün vurgusu zayıftır. Bu nedenle açık, orta hecede kalan dar ünlüler *alın > alnı, bur**u**n > burnu, kar**ı**n > karnı* vb. özellikle organ adlarında ve bünyesinde türeme dar ünlü bulunan *fik**i**r > fikri, zik**i**r > zikri, şük**ü**r > şükrü* vb. Arapça kökenli sözcüklerde düşme eğilimindedir.

Zayıf *ı* ünlüsünün öndamaksıllaşması: Türkçede ünlüler içinde kapladığı süre, yani uzunluk ve vurgu bakımından en zayıf ünlü *ı*'dır. Bu nedenle, ET *b**ı**t, kam**ı**, **ı**nan-* sözcükleri *b**i**t, ham**i**, **i**nan-* vb. örneklerdeki gibi öndamaksıllaşarak *i* ünlüsüne gelişme veya orta hecede düşme eğilimindedir.

Telafi uzunluğu: Sözcükteki seslerden birinin çeşitli nedenlerle düşmesi durumunda, sözcükteki bu kaybı telafi edecek bir gelişme olması beklenir. Ünsüzler düşerken bu düşmeyi telafi etmek üzere kendilerinden önceki ünlünün süresini uzatabilir. Örneğin *var ol-* birleşik eylemi söyleyişte ulama ile */**vār**ol-/* biçiminde söylenince ilk sözcükteki kapalı hecenin son ünsüzü *r*, kendisinden sonraki ünlü ile yeni bir hece, ***-r**ol* hecesini kurar. Son sesini yitiren ve açık hece durumunda kalan *va-* biçimi, *r*'nin düşmesini telafi etmek üzere ***vā*** biçimine gelişir, yani *a* ünlüsü uzar.

Seslerin birbirlerini etkilemesi: Sözcük ve eklerin birleşiminde yer alan ünlüler ve ünsüzler birbirlerini nitelik ve nicelik bakımından etkilerler. Örneğin, ünlülerin sözcüğün hecelerindeki sıralanışı artlık-önlük uyumu, dudak uyumu gibi belirli kurallara bağlıdır. Her ünlü, istisnalar dışında, kendisinden sonra gelen ünlüyü belirler. Ünsüzler de birbirlerini özellikle ötümsüzlük-ötümlülük bakımından etkiler.

Yazımın etkisi: Türk yazımı (imla) esas olarak söyleyişe, yani söylendiği gibi yazılma ilkesine dayanmakla birlikte, bazı durumlarda yazım kılavuzu ve sözlüklerdeki biçim, söyleyişi etkilemektedir. Sözcükler bu kaynaklardaki yazılışa uygun

biçimde söylenmektedir. Örneğin, *dağ, yağ* sözcükleri söyleyişte son sesteki *ğ* düşmesiyle /dā/, /yā/ biçimine gelişirken resmî ortamlardaki söyleyişlerde yazımdaki /dağ/, /yağ/ söylenişi esas alınır. *Zonguldak*'a vb. örneklerde de yazımın etkisiyle kimi zaman söz sonundaki /k/ ötümlüleştirilmeden söylenir.

Başka dillerin etkisi: Doğrudan ya da dolaylı olarak ilişkide bulunulan diller birbirlerini az ya da çok bütün dil bilimsel düzeylerde etkileyebilirler. Örneğin, başka dillerin ses sistemine özgü bir ses kopyalanabilir. *c, f, h, j, v* vd. seslerin Türkçe ses birim dökümüne girmesinde Arapça ve Farsça sözcüklerin etkisinin bulunduğu yadsınamaz. Tarihî dönemlerde Türkçe kökenli sözcükleri ses bakımından *altuni, Bektaşi, gümüşi* vb. örneklerde Arapça ve Farsça sözcüklere benzetme çabası görülür. Durum günümüzde de farklı değildir. Batı dilleri az da olsa Türkçeyi ses bilgisi bakımından etkilemektedir. Örneğin, Türkçede vurgu esas olarak son hecede bulunmasına karşın, ilk hecesi vurgulu *BOnus* örneğinde görüldüğü gibi sözcükler başka dillerden vurgusuyla birlikte kopyalanabilmektedir.

Konuyla ilgili çalışmalarda yapılması gereken ilk iş ses olayının sözcüğün neresinde meydana geldiğidir, yani ses olayı *söz başı, söz içi* veya *söz sonu*nda ortaya çıkabilir. Söz içinde, ünsüzün ünlüler arasında olması vb. diğer ikincil konumlar da vardır. Her üç durumun da sözcük üzerindeki etkileri farklıdır. Örneğin son hecenin vurgulu olması, orta hecenin vurgusunun zayıf olması birbirinden farklı etkenlerdir.

Ünlülerle İlgili Ses Olayları

Ünlü düşmesi: Ünlü düşmesi, sözcüğü oluşturan ünlülerden birinin çeşitli seslik nedenlerle kaybolmasıdır. Bu ses olayı; ünlünün düştüğü yere göre söz başında, söz içinde ya da söz sonunda görülür:

Söz başında ünsüz düşmesi ***ı****sıcak > sıcak,* ***ı****sıtma > sıtma* vb. azdır. Söz içinde ünlü düşmesi *dev**i**rim > devrim, kav**u**şak > kavşak, yal**ı**nız > yalnız* vb. genellikle orta hecesi dar ünlü olan sözcüklere özgüdür; ancak *değ**e**nek > değnek* örneğindeki gibi az da olsa orta hecedeki geniş ünlüler de düşebilir.

Söz sonundaki ünlü düşmeleri *güvey**i** > güvey* vb. az sayıda sözcüğün dışında genellikle belirtisiz ad tamlamalarında en az çaba ilkesi sonucunda tamlanan ekinin düşmesiyle gerçekleşir. *Erkek giyim**i** > erkek giyim, Kadıköy**ü** > Kadıköy* vb.

Alıntı sözcüklerde özellikle *em**i**r > emri, keş**i**f > keşfi* vb. örneklerdeki gibi türeme ünlüler, eklenmelerde düşer. Far. *mum**i**ya* > TT *mumya* örneğinde olduğu gibi özgün dar ünlü de düşebilir.

Ünlü türemesi: Ünlü türemesi, sözcüğün özgün biçiminde bulunmayan bir ünlünün sonradan çeşitli seslik nedenlerle ortaya çıkmasıdır. Ünlü türemesi *azcık > az**ı**cık, dar > dar**a**cık* vb. genellikle söz içi durumda görülür.

Ağızlarda *limon >* ***i****limon, Rumeli >* ***U****rumeli* örneklerindeki gibi /l/, /r/ ünsüzleri ile başlayan yabancı kökenli sözcüklerin başında ve özellikle Batı dillerinden kopyalanan sözcüklerde söz başında iki ünsüz bulunması durumunda, bu iki ünsüz arasında dar ünlüler türeyebilir: İng. *steam >* ***i****stim*, Fr. *station >* ***i****stasyon* vb.

İki ünsüzle başlayan yabancı kökenli sözcüklerde yazımda gösterilmese de söyleyişte dar ünlü türer: *Fransa > /F**ı**ransa/, grev > /g**ı**rev/* vb. Türkçenin ses sistemine aykırı iki ünsüz hece veya sözcük sonunda ise aynı şekilde iki ünsüzü birbirinden ayırmak üzere dar bir ünlü türeyebilir: Ar. *cebr > ceb**i**r*, Ar. *resm > res**i**m*, Ar. *ṣabr > sab**ı**r*. Ancak *me**şk**, se**mt*** vb. sözcüklerdeki *-şk, -mt* ünsüz çiftleri Türkçenin ses sisteminde bulunmamasına karşılık, bu sözcüklerde ünlü türememiştir. Ölçünlü dilde, Batı dillerinden kopyalanan *elektrik, film, nötr, titr* vb. sözcüklerde ünlü türemesi görülmez.

Özellikle ana dilin ses sistemine uymayan kopya sözcüklerde, iki ya da üç ünsüz arasında kısa bir ünlünün türemesi, hece yapısının basitleşmesini ve yerlileşmesini sağlar.

Hece kaynaşması (Büzülme): Bu ses olayında önce ünsüz erir, daha sonra yan yana bulunan iki ünlü kaynaşarak tek ünlü hâline gelir: *hasta + hane > hastane, ne için > niçin, ne asıl > nasıl, ne ara > nere, posta + hane > postane* vd.

Daralma: Daralma; benzeşme, daraltıcı ünsüzlerin etkisi vb. seslik nedenlerle geniş ünlülerin dar ünlü hâline gelmesidir. Türkçede *büyük, dış, git-, güvercin, il, uğra-, uğru* 'hırsız', *uğur, yukarı* vb. sözcüklerin ilk ünlüleri tarihî dönemlerde geniş idi, ağızlarda *böyük, get-, gövercin, el* 'halk' vb. bazı sözcüklerin geniş ünlüleri korunmaktadır. Eklenme sırasında da daralma görülebilir: *bilmeyor > bilmiyor, de-yor > diyor, ye-yor > yiyor* vb.

Kaynak dilde geniş ünlü ile bulunan yabancı kökenli sözcükler Türkçede dar ünlü ile görülebilir. Örneğin, modern Farsçada söylenişi *gol ve por* olan sözcükler Türkçede öndamaksıllaşarak ve daralarak *gül ve pür* şekillerine gelişmiştir.

Genişleme: Genişleme; ağız boşluğunun durumuna göre dar ünlülerin geniş ünlü hâline gelmesidir. *Boğa, boz-,* (arı vb.) *sok-, yol-* vb. sözcüklerin ünlüleri tarihî dönemlerde dar ***u*** idi. ***A**ğaç* sözcüğü de ET ***ı**gaç* biçiminden gelişmiştir.

Genişleme az görülen bir ses olayıdır. Eski Anadolu Türkçesinde *ışk* olarak görülen sözcük bugün *aşk*tır.

Ön damaksıllaşma: Öndamaksıllaşma, sözcükteki art ünlülerin, benzeşme, /*c, ç, j, ş, y*/ ünsüzlerinin etkisi vb. nedenlerle ön ünlülere dönüşmesidir. Türkçenin en zayıf ünlüsü olan *ı, i*'ye gelişme eğilimindedir. Nitekim *biç-, bit, dahi, hani, inan-, it, sil-, şiş-* sözcüklerinin ünlüleri tarihî dönemlerde ***ı*** idi. *yeşer-, yine* vb. sözcüklerde tarihî dönemlerde art ünlü ***a*** bulunuyordu.

Türkçe söz varlığında /*ö, ü*/ bulunan bütün Arapça, Farsça sözcüklerde öndamaksıllaşma olmuştur. Örneğin, Farsçadan kopyalanan *dü* '2', *gül, köhne* sözcükleri, bu dilde sırasıyla *do, gol* ve *kohne* biçimindedir.

Art damaksıllaşma: Art damaksıllaşma, sözcükteki ön ünlünün benzeşme, uzun ünlülerin kısalması vb. çeşitli seslik nedenlerle art ünlüye dönüşmesidir. Art damaksıllaşma, öndamaksıllaşmaya göre daha az görülen ses olayıdır. Türkçedeki *ısın-, ısı, ıssız, Tanrı* ve çekimli *bana, sana* sözcükleri, tarihî dönemlerde ön ünlülü idi.

Far. *hefte > hafta*, Far. *ḫirmen > harman* vb. yabancı dillerden kopyalanan sözcüklerin ünlüleri de art damaksıllaşabilir.

Düzleşme: Düzleşme; sözcüklerdeki yuvarlak ünlülerin, düz ünlülere dönüşmesidir. Tarihî dönemlerde yuvarlak ünlü ile görülen kimi sözcükler bugün düzleşmiştir: ET *büt- > bit-*, ET *üçün > için*, ET *töpö > tepe*, ET *tüz- > diz-* vb.

Yabancı kökenli kimi sözcüklerde *f*den sonra gelen *o* ve *u* ünlüleri düzleşerek *ı*'ya gelişir: İt. *fortuna > fırtına*, Ar. *furṣat > fırsat*, Yun. *furun > fırın* vb.

Yuvarlaklaşma: Yuvarlaklaşma, sözcüklerdeki düz ünlülerin genellikle, ET *bolmış > olmuş* gibi ünlü benzeşmesi ya da Far. *dīvār > duvar*, Ar. *ḫamîr > hamur* örneklerindeki gibi /*b, f, p, v*/ ünsüzlerinin yuvarlaklaştırıcı etkisi sonucu yuvarlak ünlülere dönüşmesidir.

Kısalma: Kısalma, sözcüklerdeki uzun ünlülerin kısa ünlüye dönüşmesidir. Türkçe kökenli sözcüklerde uzun ünlü yoktur. Bu nedenle, Türkçe, yabancı kökenli sözcüklerdeki uzun ünlüleri kısaltma eğilimindedir.

Arapça ve Farsçadan kopyalanan sözcüklerdeki uzun ünlülerin bir bölümü kısalmıştır. Ar. *ḥisāb > hesap*, Ar. *ḥayāt > hayat*, Far. *pāpūş > pabuç*, Far. *tāc > taç*. Bu sözcüklerin bir bölümü, ünlü ile başlayan ek aldıklarında, kısalan ünlü, tekrar

uzayarak birincil şekline dönüşür: *hesap > hesāb-ı, hayat > hayāt-ı.* Aynı kısalma Batı kökenli sözcüklerde de görülebilir: İng. *meeting > miting*, İng. *speaker > spiker*, İng. *hooligan > holigan* vb. Eski dönemlerden bu yana kullanılan ve kullanım sıklığı yüksek olan sözcüklerde kısalma daha sık görülür.

Uzama ve uzatma: Türkçede alıntı sözcüklerin dışında birincil uzun ünlü bulunmadığını biliyoruz. Ancak çeşitli seslik nedenlerle ortaya çıkan ve söyleyişte var olan ikincil uzunluklar ve yine farklı nedenlerle *Güzeel!* gibi kısa ünlülerin uzatılarak söylenmesiyle oluşan uzunluklar, daha doğrusu uzatmalardan söz edilebilir.

Ünlü birleşmesi: Ünlü birleşmesi; ünlüyle biten bir sözcüğün, ünlü ile başlayan bir ek alması ya da sözcük ile birleşmesi durumunda, ilk sözcüğün sonundaki veya ikinci sözcüğün başındaki ünlülerden birinin düşmesidir: *ne ara > nere, cuma ertesi > cumartesi, kahve altı > kahvaltı, ne asıl > nasıl* vb.

Ünlü benzeşmeleri: Ünlülerde genişleme, daralma, yuvarlaklaşma, düzleşme, ön damaksıllaşma, art damaksıllaşma bazı durumlarda bir hecedeki ünlülerin diğer hece veya hecelerdeki ünlüleri kendisine benzetmesi yoluyla olur. Örneğin *o* ve *bir* sözcüklerinden oluşan *öbür*ün birleşik sözcük hâline gelme sürecinde *o* ve *i* ünlüleri birbirlerini etkilemişlerdir. Ön ünlü olan *i*, geriye doğru etkide bulunarak art ünlü *o*'yu *ö*'ye *(*öbir)*; yuvarlak bir ünlü olan *ö* ise düz ünlü *i*'yi yuvarlaklaştırarak dudak uyumu çerçevesinde *ü*'ye geliştirmiş ve birleşik sözcük *öbür* biçimi ortaya çıkmıştır.

Başka dillerden eski dönemlerde kopyalanan sözcükler *e-u > e-i:* Ar. *zeytūn > zeytin, u-e > u-a:* Ar. *ṣūret > surat, u-î > ü-ü:* Ar. *mudîr > müdür* vb. örneklerde olduğu gibi ünlü benzeşmeleri yoluyla sözcükler artlık-önlük ve dudak uyumlarına girmiştir.

Ünsüzlerle İlgili Ses Olayları

Türeme: Ünsüz türemesi, sözcüğün özgün biçiminde bulunmayan bir ünsüzün sonradan çeşitli seslik nedenlerle ortaya çıkmasıdır. Bu ses olayı; ünsüzün türediği yere göre söz başında, söz içinde ya da sonunda görülür: *örküç > hörgüç, öyük > höyük*, ET *ut- > yut-*, ET *ur- > vur; aslan > arslan, kılıç > kılınç, tüfek > tüfenk, tuç > tunç*. Örneklerden de anlaşılacağı gibi türemeler genellikle söz başında ve söz içinde görülmektedir. Söz başında genellikle *h* ve *y*, söz içinde ise genellikle *l, n, r* ünsüzleri türer. Eklenmelerde iki ünlünün yan yana gelmesi durumunda *kara-y-a, su-y-u* vb. örneklerde olduğu gibi *y* türer.

Yabancı dillerden kopyalanan sözcükler Türkçenin ses sistemine uyarlanırken Ar. *ʿaybe > heybe*, Far. *āveng > hevenk*, Far. *kehrubā > kehribar* örneklerindeki gibi ünsüzler türeyebilir. Ünsüz türemesinin diğer bir nedeni de kopyalanan sözcüklerdeki boşluğu doldurmaktır. Bu tür sözcüklerde boşluk doldurucu *y* ve birkaç sözcükte *v* ünsüzü türer: Ar. *żaʿîf > zayıf,* Ar. *māʾî > mavi* vb.

Düşme: Ünsüz düşmesi, sözcüğü oluşturan ünsüzlerden birinin herhangi bir seslik nedenle veya nedensiz olarak kaybolmasıdır. Bu ses olayı; ünsüzün düştüğü yere göre söz başında, söz içinde ya da söz sonunda görülebilir. Tarihî süreçte ET *bol* sözcüğü, başındaki *b-* sesi düşerek *ol-* biçimine gelişmiştir. Eski Türkçe dönemindeki hece ve ek başındaki *-ġ-/-g-* ünsüzlerinin *bulġa- > bula-, kalġan > kalan, ölüg > ölü, tarıglag > tarla* örneklerinde olduğu gibi nedensiz olarak düşmesi, Oğuz Türkçesinin en önemli ses özelliklerinden biridir. Yine tarihî süreçte *keltür-* ve *oltur-* sözcüklerinin *-l-* düşmesi sonucunda *getir-* ve *otur-* biçimlerine geliştiğini görüyoruz. **ufak-rak > ufarak, *ufakçık > ufacık, *yumuşak-çık > yumuşacık* vb. sözcüklerdeki ses uyumsuzluğuna (kakofoni) yol açan ses tekrarları ün-

süz düşmesinin diğer bir nedenidir. En az çaba yasası gereğince Türkçede söylenişi en zor ünsüzler olan *r* ve *h*, yarı ünlü *ğ* konuşma dilinde düşme eğilimindedir: *bi(r), da(h)a, ya(ğ)mur* vb.

Başka dillerden kopyalanan sözcüklerde de ünsüz düşmesi görülebilir: Ar. *ʿafv* > *af*, Ar. *ḥammāl* > *hamal*, Ar. *misk* > *mis*, Ar. *Turkiyye* > *Türkiye*, Ar. *ẓann* > *zan*; Fr. *contact* > *kontakt* > *kontak* vb.

Göçüşme (Yer Değiştirme, metatez): Göçüşme, sözcük içindeki seslerin yer değiştirmesidir. Genellikle /l, p, r/ ünsüzlerinin ikisinin birlikte bulunduğu sözcüklerde görülür. Söz içinde birbirini izleyen sesler arasındaki yer değiştirmeye *yakın yer değiştirme* (*ekşi* > **eşki, yalnız* > **yanlız, yanlış* > **yalnış*); birbirinden uzakta kalan seslerin yer değiştirmesine ise *uzak yer değiştirme* (*lanet* > **nalet, bulgur* > **burgul*) adı verilir. Göçüşme, ölçünlü dilde çok seyrek rastlanan bir ses olayıdır. Ancak sözlü dilde ve özellikle Azericenin etki alanına giren ağızlarda nispeten yaygındır.

Benzeşme (Asimilasyon): Ünsüz benzeşmesi, bir sözcükteki ünsüzlerin; oluşum noktası, nitelik ve/veya nicelik bakımından birbirine benzemesidir. Ünsüzlerdeki ötümsüzleşme, ötümlüleşme, süreklileşme, süreksizleşme, genizsilleşme vb. değişmelerin en önemli nedeni ünsüzlerin birbirini etkilemesidir. Benzeşmeler sözcük içinde geriye doğru, yani *gerileyici* ya da ileriye doğru, yani *ilerleyici* olabilir. *Penbe* > *pembe* gerileyici benzeşme örneğidir, örnek aynı zamanda oluşum noktası bakımından benzeşmedir. Çift dudak ünsüzü *b*, kendisinden önceki *n* ünsüzünün kendisi gibi çift dudak ünsüzü *m*'ye gelişmesini sağlamıştır. *n* ünsüzünün bu değişiminin nedeni, *m* ünsüzünün kendisi gibi geniz ünsüzü olmasıdır. Yazı dilinde özellikle eklenme sürecinde ötümlü ünsüzlerin ötümsüz ünsüzlerin etkisiyle ötümsüzleşmesi, yazı dilinde gösterilmesi zorunlu bir kural olduğundan yaygındır. Örneğin *şd* > *şt: beş-de* > *beşte, yarış-da* > *yarışta* vb. örneklerdeki gibi son sesteki ötümsüz ünsüzler kendilerine eklenen ekin ünsüzünü kendileri gibi ötümsüzleştirmektedirler. Sözlü dilde ve ağızlarda ünsüz benzeşmeleri yazı dilinden daha fazladır. *Tesbit* > *tespit* örneği ise ilerleyici benzeşme örneğidir. Bu örnekte ilk hece sonundaki ötümsüz *s* ünsüzü, hece başındaki ötümlü *b* ünsüzünü etkileyerek kendisi gibi ötümsüz *p* ünsüzüne değiştirmiştir.

Aykırılaşma (Başkalaşma, disimilasyon): Aykırılaşma, genel anlamıyla bir parçanın, sistemli biçimde, aynı özelliği taşıyan komşu parçanın özelliğinden kaçınması sürecidir. Örneğin, aynı cins iki ünsüzden birinin, söyleyişteki kakofoniyi ortadan kaldırmak üzere, *içeri-rek* > **içerrek* > *içerlek, tepme* > *tekme;* Ar. *ʿaṭṭār* > *aktar,* Ar. *muşammaʿ* > *muşamba* örneklerinde olduğu gibi, başka bir sese dönüşmesidir.

Hece düşmesi (Haploloji): Hece düşmesi, sözcükte birbirinin ardından yer alan ve birbirine benzeyen veya birbiriyle özdeş olan hecelerden birinin ses ve hece tekrarlarını önlemek, vurgusuzluk vb. nedenlerle düşmesidir: *başlayayım* > **başlayım, dirilik* > *dirlik, ilerile-* > *ilerle-, oyuna-* > *oyna-* vb.

Sık kullanılan ilgeç ve yüklemleştiriciler, yukarıdaki nedenlerle kimi parçalarını yitirerek ekleşebilirler. Araç durumu eki *-lA*, bildirme eki *-DIr*, şimdiki zaman eki *-yor* sözcüklerden gelişmiştir. Belirtisiz ad tamlamasıyla yapılan kimi yer adlarında iyelik eki *-(s)I*'nın düşmesi sonucu hece düşmesi meydana gelir: *Hacet tepe-si* > *Hacettepe, Tebriz kapı-sı* > *Tebrizkapı; bayan çorabı* > *bayan çorap* vb. Ünlü düşmesi aynı zamanda hece düşmesi anlamındadır.

İkizleşme: İkizleşme, sözcük kökündeki herhangi bir sesin, çeşitli nedenlerle yan yana iki kez yer almasıdır. İkizleşme uzun ünlünün kısalması, vurgu gibi seslik nedenlerle ortaya çıkabilir: *ana* > *anne,* ET *elig* '50' > *elli*. Günlük dilde anlamı vurgulamak, güçlendirmek vb. amaçlarla *aşağı* > *aşşa(ğ)a* (yazıda *aşağıya*) vb. geçici ikizleşme örnekleri vardır.

Arapça kökenli *zücāciye* ve *cüzām* sözcüklerindeki uzun ünlüler kısalırken söyleyişte *cü**zz**am, zü**cc**aciye* biçiminde kendilerinden önceki ünsüzleri ikizleştirir. *Fen, had* vb.Türkçede tekleşen Arapça kökenli sözcüklerdeki ikiz ünsüzler ise çekimde eski biçimlerine döner: Ar. *fe**nn*** > *fe**n*** > *fe**nn**-in*, Ar. *ḥa**dd*** > *ha**d*** > *ha**dd**-i* vb.

Tekleşme: Özgün söylenişlerinde veya yazılışlarında ikiz ünsüz bulunan sözcüklerin söyleyişte veya yazımda ünsüzlerden birinin düşmesidir: Ar. *edebi**yy**āt* > *edebi**y**at*, Fr. *co**ll**ektif* > *ko**l**ektif* vb.

Ötümlüleşme: Ötümlüleşme, çeşitli seslik nedenlerle, sözcükteki ötümsüz ünsüzlerin ötümlü ünsüzlere gelişmesidir. Bugün söz başında *d-, g-* bulunan *dün, gün* vb. bütün sözcükler tarihî dönemlerde *t-* ve *k-* ünsüzlerinin ötümlüleşmiş biçimleridir.

*a**d**, o**d**, sa**c*** gibi tek heceli veya *aç* > *a**c**ık-* (ancak *aç-* > *a**ç**-ık*), *dip* > *di**b**i* (ancak *sap* > *sa**p**-ı*) gibi çekimli sözcüklerdeki ötümlüleşmelerin nedeni kök hece ünlülerinin Ana Türkçe döneminde uzun olmasıdır. Kimi sözcüklerde yine art zamanlı nedenlerle ikili şekiller vardır: *a**k**-ı/a**ğ**-ı, sü**t**-ü/sü**d**-ü, yo**k**-u/yo**ğ**-u* vb.

Çok heceli sözcüklerin sonundaki ötümsüz ünsüzler, eklenme durumunda, iki ünlü arasında genellikle ötümlüleşir: *kana**t*** > *kana**d**-ı* vb. *-t* eki ile yapılmış yeni kelimelerde ötümlüleşme görülmez: *an**t**-ı, konu**t**-u* vb. Tek heceli *çar**p**-* > *çar**p**-ım, kır**k*** > *kır**k**-a* vb. sözcüklerin aksine *dör**t*** > *dör**d**-üncü, kur**t*** > *kur**d**-u* vb. sözcüklerdeki son ses iki ünlü arasında yine tarihî nedenlerle ötümlüleşir.

Kullanım sıklığı yüksek olan kimi yabancı kökenli sözcükler, ünlü ile başlayan ek almaları durumunda, ses bilgisel bakımdan Türkçe kurallara uyum sağlar, yani sözcükte son ses olan ötümsüz ünsüz, ünlü ile başlayan ek arasında kaldığında ötümlüleşebilir: Ar. *zanbaḳ* > *zamba**k*** > *zamba**ğ**-ı*, İng. *win**ch*** > *vin**ç*** > *vin**c**-e*, Fr. *électri**q**ue* > *elektri**k*** > *elektri**ğ**-e* vb.

Ötümsüzleşme: Çeşitli seslik nedenlerle sözcükteki ötümlü ünsüzlerin ötümsüz ünsüzlere gelişmesidir. Türkçede ötümsüzleşme genellikle eklenmelerde son seste ve ek başında yer alan *gi**t-d**i* yerine *gi**t-t**i, saba**h-d**an* > yerine *saba**h-t**an* vb. örneklerde olduğu gibi, ünsüzler arasındaki ilişkinin yol açtığı benzeşmelerle ortaya çıkar.

Yabancı dillerden kopyalanan sözcüklerde son seste bulunan ötümlü *b, c, d, g* ünsüzleri, *ab* 'su', *hac, had* gibi çok az sayıda sözcüğün dışında, yerlerini *p, ç, t, k* ünsüzlerine bırakır. Bu sözcükler ünlü ile başlayan ek aldıklarında, aynı şekilde eski durumlarına dönerler: Ar. *ʿilā**c*** > *ila**ç*** > *ila**c**ı*; Far. *ren**g*** > *ren**k*** > *ren**g**i*, Fr. *aci**d**e* > *asi**t*** > *asi**d**i*, Fr. *étu**d**e* > *etü**t*** > *etü**d**ü* vb.

Ar. *ḥa**bb*** > *ha**p***, ancak *ha**p**-ı*; Fr. *tu**b**e* > *tü**p***, ancak *tü**p**-ü* gibi az sayıdaki sözcük bu kuralın dışındadır.

Fransızca ve İngilizce kökenli sözcüklerin sonundaki *g* ünsüzü genellikle korunur: Fr. *démagogue* > *demago**g***, Fr. *psychologue* > *psikolo**g***, İng. *league* > *li**g*** vb.

Ötümsüz ünsüzle biten yabancı kökenli sözcükler ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında, genel kural olarak, son sesteki ünsüz ötümlüleşmez: Ar. *emlā**k*** > *emlâk* > *emla**k**-e*, Ar. *evrāḳ* > *evra**k*** > *evrā**k**-ı*, Fr. *type* > *ti**p*** > *ti**p**-e*, Fr. *soupe* > *su**p*** > *su**p**-un*; İng. *cake* > *ke**k*** > *ke**k**-in*, İng. *shoot* > *şu**t*** > *şu**t**-u* vb.

Süreklileşme: Süreklileşme, süreksiz ünsüzlerin, akıcı ya da sızıcı sürekli ünsüzlere dönüşmesidir: Eski Türkçe ***b**ar, **b**ar-, **b**er-* sözcüklerinin sırasıyla ***v**ar, **v**ar-, **v**er-; a**b**, e**b*** sözcüklerinin *a**v*** ve *e**v*** biçimlerine gelişmesi, yani *b* > *v* değişimi birer süreklileşme örneğidir. Aynı şekilde ET *öpke* > *öfke*, ET *ya**g*** > *ya**ğ**-*, ET *be**g**-* > *be**ğ*** > *be**y***, ET *te**g**-* > *de**ğ**-* vb. örneklerindeki *ġ* > *ğ, g* > *ğ*; ET *ta**k**ı* > *da**h**i, da**h**a* örneklerinde *-ḳ-* > *-h-* gelişmeleri de süreklileşmedir.

Süreksizleşme: Süreksizleşme sürekli ünsüzlerin süreksiz ünsüzlere dönüşmesidir. Süreksizleşme örnekleri sınırlıdır. Örneğin yabancı kökenli sözcüklerdeki *j*

sesinin söyleyişte *c*'ye gelişmesi süreksizleşme örneğidir. Benzer şekilde söyleyişte benzeşmelerin yol açtığı *azıcık* > *a**cc**ık* vb. ölçünlü dil dışı *z-c* > *c-c* gelişmeleri süreksizleşme örnekleridir.

Eklenmelerdeki nöbetleşmeler: Sözcükler başka sözcüklerle veya ekler sözcüklerle birleşirken veya yalın durumdayken genellikle yazıda gösterilmeyen kimi benzeşmeler ortaya çıkabilir: *cd* > *jd: vi**cd**an* > */vi**jd**an/, nb* > *mb: bi**n**başı* > */bi**m**başı/, nl* > *nn: o**n**lar* > */o**nn**ar/, zs* > *ss: tuz**s**uz* > */tu**ss**uz/*. Bir bölüm örnekte *t*'den önceki *ç* ünsüzü, söyleyişte *ş*'ye gelişir: *çt* > *şt: ge**çt**i* > */ge**şt**i/, u**çt**u*> */u**şt**u/* (Kornfilt, 1996: 510-511).

Sözcük kökündeki açık *e*, ünlü ile başlayan ek aldığı yani açık hece durumuna geldiği zaman kapalı *e*'ye (ė) gelişir: *b**e**n*, ancak *bė-ni*; *s**e**n*, ancak *sė-ni* vb. Bu değişmeler de yazıda gösterilmez.

SIRA SİZDE 5

***"Ankara'ya, bakraç, bana, çevrim, dibe, gelmiyor, giden, his, istasyon, kontak, ufacık, cumartesi, sizinle, zambak"* sözcüklerindeki ses olaylarını yukarıdaki bilgiler ışığında açıklayınız.**

PARÇALARÜSTÜ SES BİRİMLER

Dil, ses bakımından ünlüler, ünsüzler ve hecelerden yani parçalardan ve bu parçalara yüklenen bir tür müzik sayılabilecek *vurgu, durgu, durak, tonlama* vb. *parçalarüstü ses birimi* adı verilen ögelerden oluşur. Bu ögeler, iletişime farklı katkılar sağlar. Bunu daha somut bir örnekle şöyle açıklayabiliriz. Sözcüklerin bazı hecelerini, sözcük öbeklerinin bazı sözcüklerini daha baskılı, vurgulu söyleriz. Vurgunun yeri zaman zaman anlama göre değişebilir. Aynı şekilde cümleler veya sözcükler arasında kısa veya nispeten uzun süreli durgu ve duraklar yaparız. Durgu ve durakların yerinde yapılması anlamı berraklaştırır. Örneğin tanımadığımız, içeriğinden haberimizin bulunmadığı bir metni yüksek sesle okuduğumuz zaman durgu ve duraklamaları her zaman tam olarak yerinde yapamayacağımız için konuşmalarımızı dinleyenler anlamakta güçlük çekeceklerdir. Cümlelerin anlamına, içerdiği mesaja uygun biçimde ses titreşimlerinin yükselip alçaldığı *tonlama* adı verilen parçalarüstü ses birimden de söz edebiliriz. Aynı cümleyi farklı tonlarla birbirinden farklı anlam ve işlevlerde kullanabiliriz. Görüldüğü gibi bütün bu ögeler anlam ve iletiyi etkiler. Parçalarüstü ses birimlerdeki değişiklikler sözcüğün, cümlenin anlamını veya yine sözcüğün sözlük türünü değiştirebilir.

Yapılan araştırmalar; sözlü iletişim aracılığıyla muhatap hakkında edinilen izlenimde sesin tonu, sesin çekimi, konuşmanın hızı vb. parçalarüstü ses birimlerin payının yaklaşık yüzde kırk iken söylenenlerin payının yüzde ondan daha az olduğunu ortaya koymaktadır. Aşağıda genel hatlarıyla parçalarüstü ses birimi ögelerine değinilmiştir.

Vurgu: Herhangi bir sözcenin parçasının diğer parçalara göre daha baskılı ve güçlü biçimde söylenmesidir. Böylelikle daha baskılı söylenen parçaya önem verilmiş olur. Ses bilgisinde *sözcük vurgusu* ve *cümle vurgusu* olmak üzere iki ana vurgu türü vardır. Ayrıca *öbek vurgusu, berkitme vurgusu* ve *ahenk vurgusu*ndan da söz edilebilir (Banguoğlu, 2007: 114-123). Sözcük vurgusunda hecelerden biri, cümle vurgusunda ise sözcüklerden biri vurguludur. Örneğin, *bölme* sözcüğünde vurgu ilk hecedeyken (*BÖLme!*) olumsuz emir, ikinci hecedeyken (*bölME*) matematik terimi karşılığındadır. *BEN onu gördüm* (Sen değil, ben gördüm) cümlesinde vurgulanmak istenen sözcük, yani *ben* daha baskılı söylenmiştir. Cümlede vurgulanmak istenen sözcük yükleme yaklaştırılır: *Onu BEN gördüm.*

Macarca, Çekçe vb. kimi dillerde vurgunun yeri değişmez, İngilizce ve Rusça vd. dillerde ise değişkendir.

Türkçe genel olarak vurgusu sonda bulunan bir dildir. Sözcüklere yapım eki eklendikçe vurgu sona kayar. Ancak yukarıdaki *bölme* sözcüğünde olduğu gibi anlama göre vurgunun yeri değişebilir veya vurgunun yerinin değişmesiyle *AYdın* (kent adı), *ayDIN* (erkek ya da kadın adı) örneklerinde olduğu gibi anlam da değişebilir. Türkçede bazı yer adlarında vurgu ilk veya orta hecededir. Olumsuzluk -mA eki, eşitlik eki -cA, araç durumu eki -lA vb. gibi bir dizi ek vurguyu üzerlerine almaz.

Hece veya sözcüklerden birinin vurgulu olması diğer hecelerde vurgu bulunmadığı anlamına gelmez. Türkçede orta hece, genellikle vurgusu en zayıf olan hecedir. Bu nedenle orta hecelerdeki birincil veya türeme dar ünlüler düşme eğilimindedir. Özellikle organ adlarındaki dar ünlüler eklenmede, vurgusuzluktan düşer. Vurgunun yanlış yerde yapılması ses sistemi bakımından kabul edilemez.

Ölçünlü söyleyiş hakkında daha fazla bilgiye Türk Dil Kurumunun *Türkçe Sözlük*'ü temelinde hazırlanan *Sesli Sözlük*'e www.tdk.gov.tr adresinden ulaşabilirsiniz.

İNTERNET

Tonlama: Konuşma sırasında sesin perdesinin değişmesiyle oluşan melodik modeldir. Bu melodik modeller, konuşurun sinirli, sakin, nazik, şaşırma gibi o an içinde bulunduğu psikolojik durumu hakkında bize bilgi verir. Ton yükselebilir, düşebilir, sabit kalabilir. Soru cümlelerinin, koşul cümlelerinin ve bildirim cümlelerinin tonları farklıdır. Tonlama bir cümlenin bildirim cümlesi mi, soru cümlesi mi olduğunu da gösterebilir. Aşağıdaki örnekte sözcüğün/cümlenin alçalan tonda söylenmesi ile yükselen tonda söylenmesi anlamı bütünüyle değiştirmektedir. Sözcük, misafir karşılamak, davet etmek üzere alçalan tonda söylenirken, birinin bizden ne istediğini öğrenmek üzere yani cümleyi soru hâline getirirken yükselen tonda kullanılır.

(1) Buyrun↙ (Hoş geldiniz.)

(2) Buyrun↗ (Ne istiyorsunuz?)

Kitleye hitaplarda tonun değişmemesi konuşmayı sıkıcı hâle getirir, hatta konuşmanın anlaşılmasını olumsuz yönde etkiler.

Durgu ve durak: Konuşma esnasında cümleler veya sözcükler arasında verilen kısa aralıklardır. Durgu kısa, durak durgudan biraz daha uzun aralıktır. Durağın asıl işlevi konuşmada anlamın ve uyumun daha açık hâle getirilmesi ve yüksek bilgi içeren içeriğin veya düşük olasılığın ifade edilmesidir. Aşağıdaki cümlede durgunun *yeşil* sözcüğünden sonra yapılması durumunda *yeşil,* cümlenin öznesi olurken ikinci cümlede *yeşil gözlere*'den sonra yapılması durumunda ise ibare, dolaylı tümleç hâline gelmektedir.

(1) Yeşil/ gözlere iyi gelir.

(2) Yeşil gözlere/ iyi gelir.

"At ölür, meydan kalır; yiğit ölür, şan kalır." atasözünde iki durgu, bir durak vardır.

Parçalarüstü ögelerin yer verildiği *Konuşma Dili ve Türkçenin Söyleyiş Sözlüğü* adlı eserde farklı örnekler görebilirsiniz. (Ergenç, İ., İstanbul: Multilingual, 2002)

KİTAP

Özet

Alfabe, Türk alfabesi, yazım sistemi kavramlarını tanımlayabilmek

Alfabe, bir dildeki ses birimleri karşılamak üzere harflerin belli bir sıraya konmuş ölçünlü biçimidir. Yazı ise sözün harfler aracılığıyla kaydedilmesidir. Bir dilin genellikle yasalarla kabul edilmiş ölçünlü alfabesinden başka, özellikle dil bilimcilerce, sözlük hazırlanması, dil öğretimi vb. amaçlarla o dilin ses sistemine özgü özel seslerini göstermek üzere *çevriyazı alfabesi* adı verilen alfabeler de kullanılır. Bunlardan başka, dil bilimcilerin kullandığı çok daha ayrıntılı uluslararası IPA alfabesinden de söz edilebilir.

Ses bilgisi ile ilgili temel olguları açıklayabilmek

Konuşmanın temeli konuşma sesleridir. Konuşma sesleri, yani ünlüler ve ünsüzler belirli dizilişlere göre bir araya gelerek ekleri ve sözcükleri oluşturur. Ses bilgisinin en küçük birimi, *ses birim*, Batı dillerindeki karşılığıyla *fonem*dir. Ses birimler herhangi bir dilde bir sözcüğü diğerinden anlamca ayırt edebilen en küçük yapısal birimdir. Konuyu bir örnekle somutlaştıralım: *tas* ve *kas* sözcüklerinde başta bulunan *t* ve *s* ünsüzleri, anlamı değiştirdiklerine göre, bu ünsüzler ayrı ses birimlerdir. Aynı şekilde *bal* ve *bel* sözcüklerinde birinci ve üçüncü sesler aynı olmasına karşılık, aradaki *a* ve *e* ünlüleri anlamı değiştirdiklerine göre birer ses birimdirler. Ses birimler sağa eğik iki çizgi // arasında gösterilir. Aslında bazı ses birimler *alt ses birim* adı verilen anlamı değiştirmeyen ancak söylenişleri belirsiz veya belirgin farklı seslerden oluşur. Alt ses birimler ise köşeli ayraç içinde gösterilir. Örneğin *çeşmeden* ($çe_1şme_2de_3n$) sözcüğünde ilk bakışta tek bir /e/ ünlüsünün bulunduğu sanılır. Oysa sözcük dikkatle telaffuz edildiğinde üç ünlünün de birbirinden farklı olduğu görülür. Bu farklı söyleyişler, yani alt ses birimler de [e_1], [e_2], [e_3] şeklinde gösterilir. Alt ses birimler bu şekilde az ya da çok, farklı söylenen ancak anlam farkı yaratmayan seslerdir.

Özellikle yabancı dil öğreniminde karşılaştığımız bir sorun, dilimizde bulunmayan sesleri duymamamız veya telaffuz etmekte güçlük çekmemizdir. *Ses birimsel farkındalık*, konuşurların ve dinleyicilerin ses birimler arasındaki farkı algılayabilmesidir.

Türkçenin ünlülerini ve ünsüzlerini sınıflandırabilmek

Türkçede ünlüler ve ünsüzler dörder ölçüte göre sınıflandırılabilir. Ünlülerin sınıflandırılma ölçütleri şu şekildedir: Ağız boşluğunun arkasında veya önünde boğumlanmalarına göre *art* ve *ön ünlüler*, dudakların yuvarlaklaşması veya düzleşmesine bağlı olarak *yuvarlak* ve *düz ünlüler*, alt çenenin aşağı ve yukarı hareketleri ile ağız boşluğunun daralması ve genişlemesiyle *dar* ve *geniş ünlüler* oluşur. Bu üç ölçüt de fizyolojiktir. Dördüncü ölçüt ise ünlülerin söylenişleri sırasında kapladıkları süredir. Sürenin kısa olması durumunda *kısa ünlüler*, kısa ünlülerden daha çok süre kaplayan ünlülere de *uzun ünlüler* adı verilir.

Ünsüzler ise ses tellerinin titreşip titreşmemesine göre *ötümlü ünsüzler* ve *ötümsüz ünsüzler*, çıkaklarına, yani boğumlanma yerlerine göre *çift dudak, diş-dudak, diş, diş-damak, ön damak, art damak, ön avurt, art avurt, gırtlak ünsüzleri* şeklinde sınıflandırılır. Ünsüzlerin sınıflandırılmasında kullanılan diğer bir ölçüt ise hava akımının kesintili veya sürekli olmasıdır. Bazı ünsüzlerde hava akımı konuşma organları tarafından engellenir, bu durumda *süreksiz ünsüzler*, hava akımının sızma veya akma şeklinde bir boşluktan dışarı çıkabilmesi durumunda ise *sürekli ünsüzler* oluşur. Ünsüzlerin sınıflandırılmasında kullanılan son ölçüt ise ağız veya burun boşluğunun hangisinin daha etkin olduğudur. Ağız boşluğuna gelen havanın büyük bir bölümünün burun boşluğuna yönelmesi durumunda *geniz ünsüzleri*, ağız boşluğuna yönelmesi durumunda ise *ağız ünsüzleri* oluşur.

Türkçenin hece yapısını tanıyabilmek

Heceler bir solukta söylenen ses veya ses öbekleri olarak tanımlanabilir. Ünlüler tek başlarına hece kurabilirler, ünsüzlerin ise Türkçede böyle bir yeteneği yoktur. Sesler, *ses dizimi* adı verilen dizilişte yan yana gelirken bu dizimi etkileyen birçok etken vardır. Türkçe kökenli sözcüklerde hece kuracak ünlüler ve ünsüzler ancak belirli koşullarda bir araya gelebilir. Bu koşullar arasında iki ünsüzün söz başında yan yana gelmemesi, hece sonunda ancak belirli ünsüz çiftlerinin bulunabilmesi, söz ya da hece sonunda üç ünsüzün yer alamaması şeklinde sıralanabilir. Bu aykırı du-

rumlar dışarıda bırakıldığında Türkçe sözcüklerde V, CV, VC, CVC, VCC, CVCC olmak üzere altı çeşit hecenin bulunduğu görülür. Ancak özellikle Batı dillerinden kopyalanan sözcükler aracılığıyla *CCVCCC* (ör. sfenks) şeklinde Türkçe hece yapısına uymayan hece tiplerinin de kopyalandığını görüyoruz.

Alıntı sözcükleri ayırt edebilmek

Bir dilin söz varlığında, temel sözcükler de dâhil olmak üzere tarih boyunca başka dillerden kopyalanan ve kopyalanmakta olan binlerce sözcük bulunabilir. Dil, bu 'yabancı' sözcükleri, söz varlığına dâhil etme sürecinde, mümkün olduğunca kendi ses sistemine uyarlamaya çalışır. Bu uyarlama süreci de birçok etkene bağlı olarak çoğunlukla kısmen, daha az oranda bütünüyle yerlileşmeyle sonuçlanabilir. Rastlantısal 'tam benzerlik'ler ve 'tam uyarlanma' örneklerinin dışında, dilin söz varlığında yer alan yabancı kökenli sözcükler belirlenebilir. Türkçe ünlü nicelikleri yani kısalık veya uzunluklar, ünlü ve ünsüz uyumları, belirli seslerin söz başında, söz sonunda bulunamaması, belirli seslerin Türkçe ses birim dökümünde birincil olmaması, yani *j* gibi sonradan Türkçeye girmesi vb. bir dizi kuraldan hareketle Türkçe kökenli olmayan sözcükleri bulmak mümkündür.

Ses olaylarını belirleyebilmek

Dil doğanın bir parçası olarak sürekli değişmektedir. Geleneksel yaklaşımda dilin canlılığının en önemli göstergelerinden biri, ses olaylarının yol açtığı bu değişimlerdir. Dilin temel anlamlı birimi sözcükler veya biçim bilgisel yapı olan ekler zaman içinde enerjiyi en az düzeyde kullanma, yani en az çaba yasası gibi etkenlere bağlı olarak değişir, farklılaşır. Bu değişiklikler ünlülerde düşme, türeme, daralma, genişleme, öndamaksıllaşma, art damaksıllaşma, ünlü birleşmesi vb. biçimlerde, ünsüzlerde ise benzer şekilde düşme, türeme, ötümlüleşme, ötümsüzleşme, süreklileşme, süreksizleşme vb. şekillerde gerçekleşir. Türkçenin ses özellikleri ve ses olaylarının türleri hakkında bilgiyle, verilen bir metindeki ses olayları gösterilebilir.

Parçalarüstü ses birimleri temel düzeyde değerlendirebilmek

Dil; ses, hece, ek, sözcük gibi parça adı verilen yapılar temeline dayalıdır. Bu yapıların bir araya gelmesiyle sözcükler, söz öbekleri, cümleler oluşur ve duygu ve düşünceler sözlü iletiler hâlinde aktarılır. Ancak iletilerin verilmesi, konuşma esnasında hecelere, sözcüklere, sözcük öbeklerine ve cümlelere yani parça birimlere; parçalarüstü ses birimler adı verilen vurgu, tonlama, durgu, durak vb. özellikler de anlam ve duygu değeri katabilir. Vurgunun yerinin değişmesiyle sözcüğün anlamı bütünüyle değişebilir. Sözcük öbeklerinde, cümle ögelerinde yanlış yerlerde durgu veya durak yapıldığında anlaşılma güçleşebilir. Dil bilgisel olarak olumlu bir cümle tonlamayla olumsuz yapılabilir. Bir bildirim cümlesi benzer şekilde tonlamayla soru cümlesi hâline getirilebilir. Parçalarüstü ses birimleri doğal yolların dışında öğrenmek ve öğretmek mümkün değildir.

Kendimizi Sınayalım

1. Aşağıdakilerden hangisi ses tellerinin titreşimi sonucu gerçekleşen bir durumdur?

a. Ham sesin ötümsüz hâle gelmesi
b. Ham sesin ötümlü hâle gelmesi
c. Kısa ünlülerin oluşması
d. Ünsüzlerin oluşması
e. Uzun ünlülerin oluşması

2. /i/ > yuvarlaklaşır > art damaksıllaşır > genişler > tekrar düzleşirse hangi ünlüye dönüşür?

a. a
b. e
c. i
d. ı
e. u

3. Aşağıdaki seçeneklerin hangisinde yalnızca düz ünlülerin bulunduğu bir sözcük vardır?

a. Mitoloji
b. Çipura
c. Kupa
d. Manto
e. Nihayet

4. Aşağıdakilerden hangisi /z/ ve /s/ ses birimlerini ayıran etmenlerden biridir?

a. Oluşum yerleri
b. Geniz ya da ağız ünsüzü olmaları
c. Ses tellerinin titreşip titreşmemesi
d. Sürenin uzun ya da kısa olması
e. Hava akımının sürekliliği veya süreksizliği

5. Aşağıdaki ünsüzlerden hangisi 'diş-dudak, süreklisızıcı, ötümlü, ağız' özellikleri taşımaktadır?

a. e
b. v
c. f
d. m
e. g

6. Türkçenin ses özellikleri dikkate alındığında, aşağıdakilerden hangisi yabancı kökenli bir sözcüktür?

a. Meslek
b. Bugünkü
c. Yaprak
d. Çamurlu
e. Suna

7. Aşağıdaki sözcüklerin hangisi Türkçe kökenlidir?

a. Şiir
b. İlim
c. Kalıp
d. Hamal
e. Hani

8. Aşağıdaki sözcüklerden hangisinde 'ünlü daralması' vardır?

a. Bilmiyor
b. Yapmadı
c. Gülecek
d. Sen misin?
e. Alır

9. Aşağıdakilerden hangisinde 'kavuşak > kavşak' örneğindekine benzer bir ses olayı vardır?

a. Urumeli
b. İstasyon
c. Grev
d. Yanlış
e. Şükür

10. Aşağıdaki seçeneklerin hangisinde vurgunun değişmesi sözcüğün anlamını da değiştirir?

a. Tarak
b. Gömlek
c. Yapma
d. Balık
e. Çiçek

Yaşamın İçinden

“Türklerin bin yıl önceki gelenekleri”

Türklerin bin yıl önce giyim kuşamlarına özen gösterdiği, ütülü elbise, ipek mendil, eldiven ve havlu kullandığı belirtildi.

“Bin Yıl Önce, Bin Yıl Sonra-Kaşgarlı Mahmud ve Divanü Lugati't-Türk” isimli kitapta yer alan bilgilere göre, Türkçede **“ütü”** olarak kullanılan söz, Divanü Lugati't-Türk'te **“ütüg”** olarak geçiyor. Bu alet, Kaşgarlı Mahmud tarafından, **“mala biçiminde olan, ısıtıldıktan sonra giysilerin kırışıklıklarına bastırılarak sıcaklığın etkisiyle bu kırışıklıkların düzleşmesini sağlayan demir parçası”** olarak tanımlanıyor.

Günümüzün ütüsünün ateşte ısıtılarak kullanılan eski biçimi olan **“ütüg”** için eserlerde, **“ütidi”** fiili de **“ol tonug ütidi (o giysinin kırışıklıklarını ütüledi ve düzeltti)”** şeklinde kullanılıyor.

Sözlük bölümünde yer alan **“suvluk”** sözünü Kaşgarlı Mahmud **“havlu”, “eliglik”** sözünü ise **“eldiven”** olarak tanımlıyor. **“Su”** sözcüğünün bin yıl önceki biçimi olan **“suv”** kelimesine getirilen yapım ekiyle türetilen **“suvluk”**un, el, yüz ve vücuttaki suyu kurutmak amacıyla kullanılan havlu olduğu anlaşılıyor.

Bin yıl önce Türklerin giyim kuşamında mendili kullandığı da eserde görülüyor. Erkeğin gerektiğinde burnunu silmek için cebinde taşıdığı ipek mendil olan **“ületü”**, Divanü Lugati't-Türk'te yer alan bir başka giyim kuşam aksesuarı olarak öne çıkıyor. Bu veriler, Türklerin bin yıl önce giyim ve temizliklerine dikkat ettiğini, ütülenmiş kıyafet ve ipek mendillerle dolaştığını gösteriyor.

Eserde, giyim kuşam ile ilgili bir başka ayrıntı da **“bodudı”** sözüyle gözler önüne seriliyor. Eski Türkçedeki **“bodudı”** sözü, **“boyadı”** anlamında kullanılırken, Kaşgarlı Mahmud'un bu söz için getirdiği örnek, **“ol tonug bodudı (o giysisini boyadı)”** şeklinde görülüyor.

Kaşgarlı Mahmud, giysi boyanabileceği gibi başka şeylerin de boyanabileceğini ve bu fiilin onlar için de kullanılabileceğini belirtirken, giysinin nasıl boyandığı konusunda bilgi verilmese de bu örnek, Türklerin bin yıl önce kıyafetlerini boyadığını gösteren bir kanıt olarak ortaya çıkıyor.

Kaynak: www.cumhuriyet.com adresinden kısaltılarak alınmıştır. (2 Eylül 2009)

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. b	Yanıtınız yanlış ise “Sesler ve Konuşma Seslerinin Oluşumu” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. a	Yanıtınız yanlış ise “Türkçenin Ünlüleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. e	Yanıtınız yanlış ise “Türkçenin Ünlüleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. c	Yanıtınız yanlış ise “Türkçenin Ünsüzleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. b	Yanıtınız yanlış ise “Türkçenin Ünsüzleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. a	Yanıtınız yanlış ise “Türkçenin Ses Özellikleri ve Yabancı Sözcüklerin Tanınması” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. e	Yanıtınız yanlış ise “Türkçenin Ses Özellikleri ve Yabancı Sözcüklerin Tanınması” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. a	Yanıtınız yanlış ise “Ses Olayları” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. d	Yanıtınız yanlış ise “Ses Olayları” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. c	Yanıtınız yanlış ise “Parçalarüstü Ses Birimler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Diller tam olarak konuşulduğu gibi yazılamaz çünkü alfabenin harfleri dildeki bütün sesleri, vurgu, tonlama vb. parçalarüstü ses birimleri gösteremez, sözcükler ve cümledeki anlam değerini veremez. Dil sürekli değiştiği ve geliştiği, alfabe ve yazım sistemi ise sabit, değişmez olduğu için bir süre sonra konuşma ile yazı arasında farklar oluşur. Uzun erimde ise alfabede ve yazım sisteminde değişiklik yapılmadığı takdirde İngiliz ve Fransız alfabelerinde olduğu gibi, sesçil alfabeler geleneksel alfabeye dönüşmeye başlar. Bununla birlikte her harfin bir konuşma sesini veya ses birimi temsil ettiği Türk yazım sistemi bugün, dünyada konuşmanın yazıya en yakın olduğu alfabe sistemlerinden biri olarak kabul edilir.

Sıra Sizde 2

Gaz ve *gez-* sözcüklerinin ilkinde, söz başında bulunan g, Türk çevriyazı alfabesinde ġ şeklinde, üstünde nokta ile gösterilen, ses bilgisinde art damak g'sı olarak ni-

telenen ünsüzdür. *Gez-* sözcüğündeki *g-* ise çevriyazıda noktasız gösterilir. Bu *g* ünsüzü ses bilgisinde ön damak g'si olarak nitelenir. *Kar* ve *kâr* sözcüklerindeki *ḳ-* ve *k-* ünsüzleri için de benzer şeyler söylenebilir, bu ünsüzler *ġ* ve *g*'nin ötümsüz biçimleridir.

Kâr örneğinde *a* ünlüsünün üzerine konulan 'şapka' işareti Arapça kökenli bu sözcükte a'nın uzun, kendisinden önceki *k*'nin ise ön damak ünsüzü olduğuna işaret eder. *Bol* ve *rol* sözcüklerindeki *l* harfi iki ayrı *l* sesini temsil eder. İlk örnekteki *l*, ses bilgisinde art avurt ünsüzü olarak nitelenir. İkinci örnekteki *l* ise ön avurt ünsüzüdür. *Rol*'de art *o* ünlüsünün yanında ön avurt *l*'si bulunduğundan bu sözcük Türkçenin ünlü-ünsüz uyumuna aykırıdır.

Sıra Sizde 3

/m/ : çift dudak, ötümlü, sürekli, geniz ünsüzü
/i/ : ön, düz, dar ünlü
/l/ : ön avurt, ötümlü, sürekli, ağız ünsüzü
/e/ : ön, düz, geniş ünlü
/t/ : diş, ötümsüz, süreksiz, ağız ünsüzü
/z/ : diş, ötümlü, sürekli, ağız ünsüzü
/d/ : diş, ötümlü, süreksiz, ağız ünsüzü
/n/ : diş, ötümlü, sürekli, geniz ünsüzü
/v/ : diş dudak, ötümlü, sürekli, ağız ünsüzü
/g/ : ön damak, ötümlü, süreksiz, ağız ünsüzü

Sıra Sizde 4

Vecizede yer alan Türkçe kökenli sözcükler *dil, gibi, iki*; yabancı kökenli sözcükler ise *millet, din, kuvvet, fazilet, malik*'tir.

Millet: Arapça kökenlidir. Söz başında *m-* ünsüzü, söz içinde *-ll-* ikiz ünsüz bulunmaktadır.

Din: Arapça kökenlidir. Sözcüğün ünlüsü kaynak dilde uzundur, Türkçeye kopyalanırken kapalı hece durumunda kısalmıştır.

Kuvvet: Arapça kökenlidir. Sözcük artlık-önlük uyumuna aykırıdır. Söz içinde *-vv-* ikiz ünsüzü bulunmaktadır.

Fazilet: Arapça kökenlidir. Artlık-önlük uyumuna aykırı olan sözcükte *f* ünsüzü ve uzun ünlü bulunmaktadır. Arapçaya özgü *ḍ* sesi ise yerini Türkçedeki *z* ünsüzüne bırakmıştır.

Malik: Arapça kökenlidir. Söz başında *m-*, ilk hecede uzun ünlü (ā) bulunmaktadır. Sözcük artlık-önlük uyumuna da aykırıdır.

Sıra Sizde 5

Ankara'ya: *Ankara* sözcüğüne eklenecek olan yaklaşma durumu eki *-a*, Türkçe kökenli sözcüklerde, iki ünlünün birleşik sözcükler dışında yan yana gelemeyeceğinden *a* ünlüleri arasında *y* ünsüzü türemiştir.

Bakraç: *bakır* sözcüğüne *-aç* ekinin eklenmesiyle oluşan **bakıraç* biçiminde; ortada kalan dar, zayıf ve vurgusuz *ı* ünlüsü düşmüştür.

Bana: Birinci kişi zamiri *ben*, yaklaşma durumu eki *-e*, eklenme sürecinde yerini *a* ünlüsüne bırakmıştır. Bu ses olayına okul gramerlerinde *kalınlaşma*, yani art damaksıllaşma adı verilir.

Çevrim: Bu sözcük *çevir-* eylemi ile eylemlerden ad yapan *-(i)m* ekinden türemiş ve başlangıçtaki *çevirim* biçimi *bakraç* örneğinde olduğu gibi orta hecedeki düz, dar ve vurgusuz *i* ünlüsünün düşmesiyle *çevrim* biçimine gelişmiştir.

Dibe: Tek heceli *dip* adına yaklaşma durumu eki *-e* eklendiğinde, son ses olan *-p*, iki ünlü (*i* ve *e*) arasında kaldığından ötümlüleşerek *-b-* ünsüzüne gelişmiştir. Tek heceli kimi sözcüklerdeki bu ses olayının, yani eklenme sırasındaki ötümlüleşmenin nedeni Ana Türkçe dönemindeki uzun ünlülerin etkisidir.

Gelmiyor: Türkçede olumsuzluk eki *-mA*'dır, yani ekin ünlüsü düz ve geniştir. Şimdiki zaman eki *-(i)yor*'un *gelme-* tabanına eklenmesiyle *gelm**ey**or* biçimi ortaya çıkar. Nitekim eski metinlerde bu tür yazılışları görebiliriz. Biz bu ünitede *y* ünsüzünün yanındaki art ve/veya geniş ünlüleri öndamaksıllaştırıcı (inceltici) ve daraltıcı etkisinin bulunduğunu öğrendik. Bu durumda *y* ünsüzünün geriye doğru etkisiyle *e* sesi daralarak *i* olur ve sözcük de yazıda ve konuşmada *gelmiyor* biçimine gelişir.

Giden: Sözcük, *git-* eylemi ile bu eyleme eklenen sıfatfiil eki *-en*'den oluşmaktadır. Normal koşullarda sözcüğün **giten* şeklinde çekimlenmesi beklenirdi. Ancak tek heceli *git-* yukarıdaki 'dibe' örneğinde olduğu gibi, kök hecedeki *i* ünlüsünün tarihî bakımdan uzun olması nedeniyle iki ünlü arasında ötümlüleşmektedir.

His: Arapça kökenli bu sözcük, kaynak dilde *ḥiss* şeklinde iki ünsüzledir. Türkçeye kopyalanırken kapalı, yani ünsüzle biten hecelerde *ret, zan* vb. örneklerde olduğu gibi tekleşir. Ancak sözcüğün *his* + *-i* gibi ünlü ile başlayan ek alması durumunda açık hecede kalan *s* ünsüzü **(hi-si)* eski ikiz ünsüzlü *hiss-i* biçimine dönüşür.

İstasyon: Türkçede söyleyişte söz başında iki ünsüz bulunmaz. Bu nedenle Fransızca *station* sözcüğü Türkçeye kopyalanırken Türkçe ses sistemine aykırı bu durumu telafi etmek üzere söz başında düz, dar *i* ünlüsü türemiştir.

Kontak: Türkçe kökenli sözcüklerde hece ve söz sonunda ancak belirli ünsüz çiftleri bulunabilir. Fransızca *contact* /kontakt/ sözcüğü Türkçeye kopyalanırken söz sonunda, *-kt* ünsüz çifti Türkçenin ses ve hece yapısına aykırı olduğundan son ses *-t* düşmüş ve sözcük *kontak* biçimine gelişmiştir.

Ufacık: Sözcük *ufak* ile *-cık* ögelerinden oluşmaktadır. İlk biçim olan **ufakçık*'ta birbirine yakın *ak* ve *ık* heceleri 'kakofoni' yarattığından *k* ünsüzlerinden biri düşmüştür.

Cumartesi: Sözcük, *cuma* ve *ertesi* ögelerinden oluşan bir belirtisiz ad tamlamasıdır. İlk biçim **cumaertesi.* Türkçede birleşik sözcükler dışında, iki ünlü yan yana gelemeyeceğinden ünlü birleşmesi adı verilen ses olayı ile ikinci sözcüğün başındaki *e* düşmüştür. *Cumartesi,* kullanım sıklığı yüksek bir sözcük olduğundan, birleşik sözcük işlemi görmemiştir.

Sizinle: Sözcük *siz* adı, ilgi durumu eki *-in* ve *-le* ekinden ibarettir. Aslında bu biçim, adlara ilgi durumu eki ile bağlanan son çekim edatıyla oluşturulur. *Sizin ile* öbeğindeki *ile* edatı, düz dar *i* ünlüsünün düşmesiyle bu niteliğini yitirerek ekleşmiştir. *Sizle, sizinle* söyleyişlerinden hangisinin tercih edilmesi gerektiği ile ilgili tereddüdün nedeni budur.

Zambak: Arapça *zanbak* sözcüğü Türkçeye kopyalanırken ikinci hecenin başındaki çift dudak ünsüzü *b*, ilk hecenin sonunda yer alan, kendisinden hemen önceki diş ve geniz ünsüzü *n* ünsüzünün, yerini çift dudak ve geniz ünsüzü *m*'ye bırakmasını veya *m*'ye gelişmesini sağlamıştır. Bu bir benzeşme örneğidir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta *m*'nin geniz ünsüzü olması nedeniyle *n* ünsüzüyle, çift dudak ünsüzü olması nedeniyle de *b* ile bağlantılı olmasıdır.

Yararlanılan Kaynaklar

Aksan, D. (1998). **Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dil bilim,** Ankara: Türk Dil Kurumu.

Aronoff, M., Rees-Miller, Janie (2003). **The Handbook of Linguistics,** Malden: Blackwell Publishing.

Banguoğlu, T. (2007). **Türkçenin Grameri,** Ankara Türk Dil Kurumu.

Demircan, Ö. (1979). **Türkiye Türkçesinin Ses Düzeni-Türkiye Türkçesinde Sesler,** İstanbul: Der Yayınları.

Eker, S. (2011). **Çağdaş Türk Dili,** Ankara: Grafiker Yayınları.

Ergin, M. (1993). **Türk Dil Bilgisi,** İstanbul: Bayrak Yayınları.

Finegan, E. (1994). **Language- its Structure and Use,** Harcourt Brace College Publishers.

Göksel, A., Kerslake Celia (2005). **Turkish,** Routledge.

Hartmann, R. R. K. - Stork, F. C. (1972). **Dictionary of Language and Linguistics,** New York-Toronto: John Wiley and Sons.

Korkmaz, Z. (2007). **Gramer Terimleri Sözlüğü**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kornfilt, J. (1997). **Turkish,** London-New York: Routledge.

Ladefoged, P. (2001). **Vowels and Consonants: An introduction to the sounds of languages,** Oxford: Blackwell Publishers.

Lewis, G. L. (1967). **Turkish Grammar,** Oxford: Clarendon Press.

Başvurulabilecek Kaynaklar

Coşkun, M. V. (2010). **Türkçenin Ses Bilgisi** (2. baskı). İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Korkmaz, Z. (2003). **Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi,** Ankara: TDK.

Tekin, T. ve Ölmez, M. (1995). **Türk Dilleri,** Ankara: Simurg.

5

Amaçlarımız

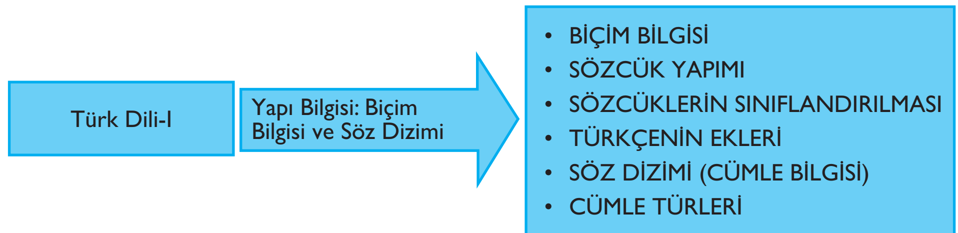
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Biçim bilgisini ve biçim bilgisi ile ilgili temel kavramları tanımlayabilecek,
- Biçim bilgisinin temeli olan sözcükleri ve ekleri yapı, görev ve tür bakımından ayırt edebilecek,
- Ad ve eylemlerin çekime girme süreçlerini açıklayabilecek,
- Cümle ve cümleyi oluşturan ögeleri, ögeleri oluşturan sözcük öbeklerini tanımlayabilecek,
- Cümleleri sınıflandırabilecek ve dil bilgisel olarak çözümleyebilecek bilgi ve beceriler kazanabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Biçim bilgisi
- Bağımsız biçimbirim (sözcük)
- Bağımlı biçimbirim (ek)
- Kök
- Gövde
- Taban
- Yapım eki
- Çekim eki
- Eklenme
- İç değişim
- Ad çekimi
- Eylem çekimi
- Söz dizimi

İçindekiler

Yapı Bilgisi: Biçim Bilgisi ve Söz Dizimi

BİÇİM BİLGİSİ

Morfoloji, yani *biçim bilgisi,* Türkçe karşılığından da anlaşılacağı gibi biçimlerin bilgisidir. İlk kez 19. yüzyılda botanik terimi olarak kullanılan morfoloji; biyoloji, dil bilim, jeoloji gibi farklı bilim dallarının alt dallarından biridir. Dil bilimde ve dil bilgisinde ise biçim bilgisi; çekimli biçimlerin, sözcük türlerinin ve sözcük üretiminin çalışmasıdır. İnsanların dile yönelik ilgileri genellikle sözcük düzeyinde yoğunlaşır. Sözcüklerin anlamı, kökeni, yazımı zaman zaman dil uzmanı olmayan konuşurların da tartışmalarına konu olur. Bu tartışmaların bir bölümü bilimsel bilgiye dayanmadığından doğru sonuçlara ulaşmaz.

Seslerin ve/veya biçimlerin dizimiyle anlamlı birlikler yani sözcükler oluşur; sözcükler eklenmeyle çekimlenir ve bu süreçleri bütünleyen anlamlı öbekler ve cümleler yoluyla, ardışık ve çizgisel görünen bir sıralanmayla dilin en temel bileşeni hâline gelir. Oysa durum gerek doğada gerekse doğanın bir parçası olan dilde tam anlamıyla çizgisel değildir. Stabler'in (2007: 43) ifade ettiği gibi, fiziksel ve biyolojik bir varlık olarak insan hücrelerden, hücreler ise moleküllerden oluşur. Ancak her üç biyolojik düzey birbirinden farklıdır. Bu durum, insan diliyle de ses, biçim, söz dizimi vb. farklı düzeylerde organizasyonlardan oluşmasıyla benzerlik gösterir.

Biçim Bilgisiyle İlgili Temel Kavramlar

Biçimbirim

Biçim bilgisinde temel birim, biçimbirimdir. *Biçimbirim,* daha küçük birimlere ayrılamayan, ses ve yapı yönünden anlamlı en küçük ögelerdir. Sözcüklerin iç yapısının kendilerine eşit ya da kendilerinden daha küçük biçimbirim adı verilen ünitelerden oluştuğunu biliyoruz. Biçimbirim terimi, geleneksel dil bilgisindeki *sözcük* ve *ek* kavramlarını birlikte ifade etmektedir, yani biçimbirim 'sözcük' ya da 'ek' olabilir. Örneğin, *evlilikten* sözcüğü dört biçimbirimden: *ev, -li, -lik, -ten; aldık* sözcüğü üç biçimbirimden: *al-, -dı-, -k*'den oluşur. Ses, biçim ve söz dizimi boyutları ve işlevleri bulunan, ad ve eylemlerin türetim ve çekiminde ayrı ayrı ele alınan biçimbirimler, anlatımdaki söze dönüşmüş, bağımlı veya bağımsız en küçük anlamlı birimin taşıyıcılarıdır. Diğer bir deyişle, biçimbirimler işlevi bulunan en küçük yapısal birimlerdir.

Biçimbirimler sözcük diziminde sıralanırken yapım ekinin çekim ekinden önce gelmek zorunda olması; eklenmede biçimbirimlerin ses özelliklerine tâbi olması gibi sınırlamalar vardır. Örneğin, *öğretimde* sözcüğünde önce yapım eki *-(i)m,* ardından çekim eki *-de* gelir. *-(i)m* eki hece ve ses yapısı bakımından *öğret-* tabanına, aynı şekilde *-de* eki de *öğretim* tabanına tâbidir.

Biçimbirim ve Dil Bilgisel İşlev

Yukarıda sözü edilen *dil bilgisel işlev* kavramı, biçimbirimin bir anlamının olması veya herhangi bir dil bilimsel yapıyı işaretlemesidir. Örneğin *gel-* sözcüğünün temel anlamı "bir yere ulaşmak, varmak"tır. Sözcüğün *geldi* çekimli biçiminde ise *-di* biçimbirimi görülen geçmiş zamanı işaretlemektedir. Benzer biçimde, *ev* sözcüğü "konut, hane" anlamındadır. Bu durumda *ev* bir biçimbirimdir. *Evde* sözcüğünde ise *-de,* eylemin bildirdiği oluş ve kılışın yerini vb. yani bulunma durumunu işaretlediği için yine biçimbirimdir. *BölME* (matematik terimi), *BÖLme* (olumsuz emir) örneklerinde vurgunun değişmesi anlamı değiştirdiğine göre vurgunun da dil bilgisel işlevi vardır. Ana dilinin konuşurları sözcükleri oluşturan biçimbirimleri ve biçimbirimler arasındaki farkları sezebilirler. Örneğin dil uzmanı olmayan ana dili konuşurları *evli, tozlu; ateşkes, çekyat; koşar, yürür* sözcüklerini biçimbirimlerin işlevleri bakımından ayırt edebilirler.

Biçimbirimlerin Yapısı

Biçimbirimler, hecelerle karıştırılmamalıdır. Hece bölünmesi ile biçimbirimler arasında ancak rastlantıya dayalı benzerlik bulunabilir. Hece sayısı ile biçimbirim sayısı arasında doğrudan bir ilişki yoktur. Kimi zaman bir biçimbirim birkaç heceden; kimi zaman da bir hece en az iki biçimbirimden oluşabilir. Örneğin 3 heceli *kelebek,* 1 biçimbirimdir. 1 heceli *kon-* sözcüğünde ise 2 biçimbirim vardır. Aşağıda *konuklar* sözcüğünde, heceler ve biçimbirimler gösterilmiştir:

↑ Sözlüksel gösterim	: konuk-lar	(1 sözcük ve 1 ekten oluşuyor)
↑ Biçimbirimlerin gösterimi	: ko-n-(u)-k-lar	(4 biçimbirimden oluşuyor)
↑ Hecelerin gösterimi	: ko-nuk-lar	(3 heceden oluşuyor)
↑ Seslerin gösterimi	: k-o-n-u-k-l-a-r	(8 ses birimden oluşuyor)

Değişken Biçim

Değişken biçim: Ses uyumlarına bağlı değişen biçimbirimdir. Çokluk eki -ler, -lar gibi.

Tek bir dil bilgisel işlevi temsil eden biçimbirimler, çekim ve eklenme sırasında aynı işlevi temsil etmek üzere farklı biçimlerde gerçekleşebilirler. Bu biçimlere **değişken biçim** adı verilir. Başka bir tanımla değişken biçim, bir biçimbirimin ses uyumlarına bağlı olarak aldığı biçimdir. Bu farklı biçimlerde gerçekleşmenin kuralları formüle edilebilir. Örneğin Türkçede *-lar* ve *-ler (= -lAr)* biçimlerinin iki değişken biçimi vardır. Çokluk, eğer sözcüğün son hecesinde ön bir ünlü veya son seste kimi ön damak ünsüzleri varsa *-ler* değişken biçimi, diğer durumlarda *-lar* değişken biçimi tarafından işaretlenir.

Görülen geçmiş zaman ekinin 8 değişken biçimi *(-dı/-di, -du/-dü; -tı/-ti, -tu/-tü = -DI,-DU)* vardır. Ünlü uyumlarına girmeyen şimdiki zamanı işaretleyen *-yor*, addan ad yapan *-(ı)mtırak* vb. biçimbirimlerin ise değişken biçimi yoktur. Değişken biçimlerden her birine *biçimlik (morf)* adı verilir.

Biçimbirimlerin Sınıflandırılması

Biçimbirimler tek başlarına kullanılıp kullanılamamaları bakımından **bağımsız biçimbirimler** (sözlüksel) ve **bağımlı biçimbirimler** (görevsel) olmak üzere ikiye ayrılır. Bağımsız biçimbirimler, tek başlarına kullanılabilir, herhangi bir söz dizimsel yapıda başka bir biçimbirime bağlı değildir. Bağımlı biçimbirimler başka bir biçimbirime bağlanmak zorunda olan, tek başlarına kullanılamayan biçimbirimlerdir. Bağımlı biçimbirimlerin yeni sözcükler üretmek ve sözcükleri çekimli hâle getirmek şeklinde özetlenebilecek iki temel görevi vardır.

Biçimbirimler ikiye ayrılır: **Bağımsız biçimbirimler,** sözcüklerdir. **Bağımlı biçimbirimler,** eklerdir.

Bu sınıflandırmayı 'Kızlar eve gitti.' ve 'Yarın gel!' örnek cümleleri çerçevesinde ele alalım:

Bağımsız biçimbirimler/Sözcükler	*Bağımlı biçimbirimler/Ekler*
kız	-lar
ev	-e
git-	-ti
yarın	-
gel	-

Bağımlı biçimbirimlerin görev ve işlevlerini yerine getirebilmeleri için bağımsız biçimbirimlere ihtiyacı varken, bağımsız biçimbirimlerin bağımlı biçimbirimlere ihtiyacı ise mutlak değildir. Örneğin 'Kızlar eve gitti.' cümlesinde *kız, ev* ve *git* bağımsız biçimbirimler; *-ler, -e, -ti* bağımlı biçimbirimlerdir. Bu cümle bağımsız biçimbirimlerle kurulamaz; ancak iki bağımsız biçimbirimden oluşan 'Yarın gel!' cümlesinin bağımlı biçimbirime ihtiyacı yoktur.

Bağımlı biçimbirimlerin bir bölümü **art zamanlı** olarak sözcük kökenlidir. Ad ya da eylem soylu çekim eki alan kimi sözcükler özellikle kullanım sıklığı nedeniyle süreç içinde ekleşebilir. Örneğin *-lA* bağımlı biçimbirimi, *ile* bağımsız biçimbiriminden gelişmiştir.

Art zamanlı: Tarihî süreçlerdeki değişikliklere odaklanan yöntem. Yalnızca belirli bir döneme odaklanan yönteme ise eş zamanlı denir.

K İ T A P

Dil olgusu üzerine ayrıntılı bilgi edinmek için *Çağdaş Türk Dili* adlı kitabı inceleyebilirsiniz. (Eker, S., Ankara: Grafiker Yayınları, 2011)

Fosil Biçimbirimler ve Fosilleşme

Tarihî dönemlerdeki kimi biçimbirimlerin dil bilgisel işlevlerini yitirerek bugüne ulaşmasına *fosilleşme,* bu tür biçimbirimlere *fosil biçimbirim* adı verilir.

Okul gramerlerinde 'kaynaştırma harfleri' olarak nitelenen *n, s, ş, y* seslerinden yalnızca *y* seslik işlev bakımdan ünlüler arasındaki boşluğu dolduran kaynaştırma ünsüzü işlevindedir. Zamir *n*'si olarak nitelenen {-n-} ve ünlü ile biten adlara gelen üçüncü çokluk kişi iyelik eki *-sI'*nın birleşiminde yer alan {-s-} bugün bağımsız anlamı veya işlevi kalmamış, tarihî dönemlerin kalıntısı bir tür fosilleşmiş biçimbirimlerdir. Fosilleşmeler genellikle eklenmelerde, yani sözcüklerin ek almaları sırasında ortaya çıkar. Örneğin şahıs zamiri *o*'nun, yaklaşma hâli eki *-a* alması durumunda iki ünlünün arasına boşluk doldurucu y'nin gelmesiyle **o-y-a* şeklinde çekimlenmesi gerekirdi, ancak üçüncü teklik kişi zamiri *ona, ondan, onca* vb. çekimlenirken {-n-}'nin bir fosil ek olarak ortaya çıktığını görüyoruz.

Anlamlarını veya işlevlerini yitirmesine rağmen bazı sözcüklerde veya *çer çöp, soy sop, yorgun argın* vb. sözcük öbeklerinde korunan biçimbirimler de aynı şekilde fosil biçimbirimlerdir. *Soy sop, çer çöp* ikilemelerindeki *sop, çer* kelimelerinde olduğu gibi ikilemeler, deyimler gibi söz öbeklerinde korunan ancak bugün anla-

mı unutulmuş kelimeler *fosil* sözcüklerdir. *Odun, belen* 'dağlık, sarp yer', *tozan* '1. ince toz tanesi. 2. tozu çok olan yer' vb. sözcüklerdeki *-(A)n* (<ET *-(A)ñ* da bugün yeni sözcük yapmayan fosil eklerdendir.

Kök

Kökler, kendilerinden daha küçük anlamlı parçalara ayrılamayan, sözlüksel anlam taşıyan ve bir sözcük türüne ait olan biçimbirimlerdir. Bir sözcük en az bir kök biçimbirimden oluşur, bu tür sözcüklere *basit sözcük* veya *basit gövde* adı verilir. Örneğin *ak* (sıfat), *git-* (eylem), *gel-* (eylem), *el* (ad), *kelebek* (ad), *kol* (ad), *kulak* (ad), *toprak* (ad) sözcükleri biçim bilgisel bakımdan bölünemez; ancak anlam taşımayan *ke-le-bek* gibi hecelere veya *k-e-l-e-b-e-k* gibi seslere bölünebilir. Unutmamamız gereken nokta, bugün kök gibi görünen birçok sözcüğün aslında tarihî dönemlerde en az iki bağımsız biçimbirimden oluşabileceğidir. Örneğin *biz, siz, gece, öğle, öğün* ve Ses Bilgisi Ünitesi'nde gördüğünüz gibi *ağaç*, art zamanlı bakımdan türemiş sözcüklerdir. Bu tür çözümlemeler, sözcüklerin kökenleriyle ilgili çalışmalar, ancak dil uzmanları tarafından yapılmalı veya bu konularda dil uzmanlarına danışılmalıdır.

Gövde

Gövdeler, biri bağımsız biçimbirim olmak üzere, en az iki biçimbirimden oluşan yani bir veya daha fazla ek alan kök biçimbirimlerdir. Örneğin *geçit, gelinlik, geliştiril-* sözcükleri *geç-(i)-t, gel-(i)-n-lik, gel-(i)ş-tir-(i)l-* biçimbirimlerinden oluşan gövdelerdir. Biçimbirim niteliği bulunmayan yardımcı sesler parantez içinde gösterilmiştir.

Taban

Tabanlar, eklerin yani bağımlı biçimbirimlerin eklendiği yalın sözcüklerdir. Tabanlar kök veya türemiş sözcük olabilir. Aşağıdaki örnekte *göz, gözlük* sözcüğünün; *gözlük, gözlükçü* sözcüğünün; *gözlükçü* ise *gözlükçülük* sözcüğünün tabanıdır.

gözlükçülük
gözlükçü
gözlük
göz

Ek

Ekler, herhangi bir sözcük türüne dâhil olmayan, yani eylem, ad (isim), sıfat, zarf vb. sözcük türlerinden birine girmeyen bağımlı biçimbirimlerdir. Ekler;

- Biçim bakımından *ön ekler, iç ekler, son ekler* olmak üzere üçe;
- İşlev bakımından *yapım/üretim ekleri* ve *çekim ekleri* olmak üzere ikiye ayrılır.

DİKKAT

Eklemeli bir dil olan Türkçede yeni sözcükler yapan veya sözcükleri çekimli hâle getiren son ekler vardır, ancak son eklerin sayısı onlarla ifade edilebilecek derecede çok ve işlektir. Bükünlü bir dil olan İngilizcede ise her üç ek türü de vardır. Ancak içekler son derece az, son ekler Türkçeye göre daha sınırlıdır. İngilizce, özellikle Yunancadan çok sayıda ön ek kopyalamıştır. Türkçe, Fransızca *form* sözcüğünden ön eklerle ve son eklerle türeyen *reform, deform, deforme, deformasyon* örneğinde olduğu gibi Batı dillerinden çok sayıda ön ek ve son ek almıştır. Buna Türkçede ön ek gibi kullanılan Arapça kökenli *ma-aile,* Farsça kökenli *bi-taraf, na-dide* vb. ön çekim edatlarını da dâhil edebiliriz.

Burada anlam ve işlevlerine göre *yapım (üretim) ekleri* ve *çekim ekleri*ne kısaca değinilecektir.

Yapım ekleri: Yapım/üretim ekleri yeni sözcükler yapma görevi bulunan eklerdir. Yeni sözcükler yapılırken sözcük türü değişebilir. Örneğin *oyun* adından eylem yapan *-a-* biçimbirimi ile üretilen yeni sözcük *(oyna-)* artık bir eylemdir. Aynı şekilde *aç-* eyleminden *-(ı)k* biçimbirimi ile üretilen yeni sözcük *açık* bir addır. Son olarak *-n* biçimbirimi *gündüz, güz, kış* vb. adlara gelerek zaman belirteci yapar. Yapım ekleri dil bilgisel bilgi ve sözlüksel bilgi taşırlar. Yukarıdaki örnekleri dil bilgisel bilgi ve sözlüksel bilgi bakımından şöyle bir çizelge ile gösterebiliriz:

Tablo 5.1
Örnek Yapım Eklerinin Dil Bilgisel ve Sözlüksel Bilgi Bakımından Görünümleri

Sözcük	Yapım eki	Dil bilgisel bilgi	Sözlüksel bilgi
oyna	-a-	addan eylem	eylem, hareket
açık	-(I)k	eylemden ad	durum
kışın	-(I)n	addan belirteç	zaman adı

Ekleri yeni sözcükler türetebilme yeteneği bakımından *türetim yapabilen ekler* ve *türetim yapamayan ekler* olarak ikiye ayırabiliriz. Türetim yapabilen ekler sıklıkları az da olsa yeni sözcükler yapabilen eklerdir. Türetim yapamayan ekler ise donmuş, fosilleşmiş anlamı ve/veya dil bilgisel işlevi bulunmayan eklerdir. Çoğunlukla tek bir birleşimde yer alır ve ağızlarda, eskimiş veya yanlış çözümlenmiş örneklerde görülür. Örneğin Türkçe *altmış* ve *yetmiş* sözcüklerindeki *-mIş* yeni türetim yapamaz, yani başka sözcüklerde kullanılamaz. *Odun* sözcüğünün *od* 'ateş' bağımsız biçimbiriminden türediğini seziyoruz, ancak sondaki *n* bağımlı biçimbirimini tanımıyoruz. Benzer biçimde *eldiven, karanlık, gündüz* sözcüklerinde de bu türden ekler bulunmaktadır. *Eldiven, karanlık, gündüz* sözcüklerinde *el, kara, gün* bileşenlerinin bulunduğunu görüyoruz, ancak *-diven* (< Far.) ve *-düz* ekleri ile *karanlık* örneğindeki *n* ögesini tanımlayamıyoruz. Bu bağımlı biçimbirimler adeta fosilleşmiş durumdadır. Üretim yapmayan biçimbirimler ancak art zamanlı olarak araştırılabilir.

Çekim ekleri: Dil bilgisel bilgi taşıyan biçimbirimler olan **çekim ekleri,** sözlüksel biçimbirimlerde ad durumlarını, bazı dillerde cinsiyet; eylemlerde çatı, kip, görünüş, kişi, vb. dil bilgisel işlevleri işaretler. Örneğin "*Ders-ler*$_1$*-i-m*$_2$*-i*$_3$ *tamamla-dı*$_4$*-m*$_5$" cümlesinde *derslerimi* adında (1) no'lu ek çoğulu, (2) no'lu ek iyeliği, (3) no'lu ek yükleme durumunu; *tamamladım* yükleminde ise (4) no'lu ek görülen geçmiş zamanı, (5) no'lu ek, birinci kişiyi ifade eder.

Çekim ekleri, ilgili türden her sözcüğe gelebilir; ancak yapım ekleri her sözcüğe eklenemez.

KİTAP

Türkçenin yapım ve çekim ekleriyle ilgili daha ayrıntılı bilgi edinmek için *Türk Dil Bilgisi* adlı kitaptan yararlanabilirsiniz. (Ergin, M., İstanbul: Bayrak Yay., 2004)

Eklenme

Sözcüğün yapım eki veya çekim eki almasıdır. Türkçe yalnızca sondan eklemeli bir dil olduğundan eklenme, Türkçede son eklenme şeklinde gerçekleşir. Ancak başka dillerde *ön eklenme* ve *iç eklenme* vardır. Örneğin dilimize Batı dillerinden kopyalanmış olan *anormal, deşarj;* Doğu dillerinden kopyalanmış olan *namüsait, bitaraf* sözcüklerinde ön eklenme vardır.

İç Değişim

Türkçede çekimler eklenmelerle yapılmaktadır. Ama İngilizce gibi çekimli (bükümlü) kimi dillerde eklenmenin dışında *iç değişim* adı verilen bir çekim biçimi vardır.

İç değişim, herhangi bir sözcükte ek olmayan bir parçanın sözcükteki başka bir parçanın yerini alarak sözcüğün anlamını değiştirmesi veya çokluk, zaman vb. bildirmesi gibi dil bilgisel bir işlev işaretlemesidir. Örneğin *foot* 'ayak' sözcüğünde *oo*'un yerine *ee*'nin eklenmesiyle sözcük çokluk anlamı kazanır, *to sing* 'şarkı söylemek' eyleminde i yerine *a ve u* seslerinin gelmesiyle geçmiş zaman biçimleri olan *sang* ve *sung* oluşur. Türkçede *ben, sen* ve *o* zamirlerinin yaklaşma durumu eki alması durumunda *bana, sana, ona* biçimlerini alması biçimsel olarak iç değişime benzemektedir.

Enklitik

Türkçede henüz karşılığı üretilmeyen *enklitik* terimi, söz dizimsel olarak bağımsız bir sözcük gibi işlevi bulunan, ancak ses bilgisel olarak bir ek gibi görünen sözcüklerdir. Örneğin Türkçe 'soru eki' adı verilmesine karşın bağımsız bir sözcük gibi ayrı yazılan *mI* tipik bir enklitiktir. *mI*'nın ünlüsü kendisinden önceki sözcüğün son ünlüsüne göre art veya ön, düz veya yuvarlak olur. *dA* edatı da enklitiktir. *dA* edatının sık sık *pek de* yerine *pekte* şeklinde yazılması ciddi bir yazım yanlışı olmasına karşın, oldukça yaygındır. Bunun nedeni, edatın hem ünsüzünün hem de ünlüsünün kendisinden önceki sözcüğün ünlüsüne ve son ünsüzüne tâbi olmasıdır, yani ses bilgisel bağımlılığıdır.

SÖZCÜK YAPIMI

Sürekli bir gelişme içindeki diller çeşitli yollardan yararlanarak yeni türevler, yeni sözcükler yaratırlar. Eklemeli bir dil olan Türkçenin söz varlığı önemli ölçüde türetme ve birleştirme yoluyla yapılan sözcüklerden oluşur. Ancak, özellikle Batı dillerinin etkisiyle, diğer yollarla da sözcükler yapılmaktadır. Türkçe diğer dillerde olduğu gibi, sonsuz sayıda sözcük *üretme* yetisine sahiptir. Dil, bir yandan *üreticilik,* öte yandan *yaratıcılık* niteliklerine sahip bir sistemdir. Ancak, her şeye karşın sözcük üretimini sınırlayan dilin iç sistemine ait etkenler de vardır.

Bütün dillerde söz varlığını geliştirme, yeni türevler yaratmada kimi yalnızca birkaç sözcüğün oluşmasında kullanılan, kimi yüzlerce yeni sözcük oluşturan birtakım yöntemler vardır. Bu yöntemlerin bir bölümü, özellikle türetme, birleştirme ve kalıplaşma dışındakilerin çoğu yukarıda belirtildiği gibi Batı dillerinden dilimize aktarılmıştır. Sözcük yapımı ile ilgili başlıca yollar şu şekilde sıralanabilir:

- Birleştirme
- Türetme
- Kalıplaşma
- Örnekseme
- Kırpma
- Karma
- Kısaltma
- Kasıtlı yaratma
- Derleme
- Tarama
- Genelleşme
- Kopyalama

Birleştirme

İki veya daha fazla sözcüğün bir araya gelerek ad veya eylem türünde sözcük oluşturmasıdır. Birleşik sözcükte anlamı ve sözcük türünü belirleyen ögeye *asıl öge* adı verilir. Birleştirmelerin çoğunda asıl öge, sondaki veya sağdaki sözcüktür. Birleşen ögeler arasında yalnızca yapı bakımından değil vurgu, süre vb. bakımlardan da ilişkiler vardır. Örneğin, *karatavuk* 'tüyleri kara, meyve ve böceklerle beslenen ötücü kuş' ile *kara tavuk* 'kara tüylü tavuk' örneklerinden ilkinde, bileşenler arasında boşluk ve süre yoktur, öbeğin vurgusu ikinci sözcüğün üzerindedir. İkinci örnekte ise bileşenler arasında boşluk ve süre vardır, öbek vurgusu ilk sözcüğün üzerindedir. 'Çok' zarfı, *karatavuk* birleşik sözcüğünün sıfatını niteleyemez ancak, geçici bir sıfat tamlaması olan *kara tavuk*'un sıfatını *çok kara tavuk* şeklinde niteleyebilir.

Birleştirmelerde anlam, bileşenlere özellikle asıl ögeye bağlıdır, yani iç merkezlidir. *Sarıkız* sözcüğü, halk ağzında 'inek', argoda 'esrar' anlamındadır. *Sarı* bir sıfat, birleştirmenin asıl ögesi ve sözcük türünü belirleyen *kız* ise addır. Yani *sarıkız* sıfat tamlaması değil, addır. Birleşmenin anlamı 'sarı (saçlı) kız' değil, 'inek' ya da 'esrar'dır. Bu durumda birleştirmenin dil bilgisel asıl ögesi sözcük içinde, ancak anlamsal asıl öge sözcük dışındadır. Bu tür birleşmelere de *dış merkezli birleşme* adı verilir.

Birleştirmeler yazıda *açık öğretim, arz etmek* vb. ayrı; *güneybatı, şükretmek* vb. bitişik ya da *isim-fiil, sıfat-fiil, Fen-Edebiyat Fakültesi,* Osmanlıca metinlerde *gül-nū, bed-lika* vb. kısa çizgiyle gösterilir. Son dönemlerde Batı dillerinden özellikle İngilizceden aynen kopyalanan *by-pass, check-in* sözcüklerindeki kısa çizgi Türkçe yazıma da girmiştir. Birleştirmelerin ayrı ya da bitişik yazılması, Türk yazımının 1928'den, Harf Devrimi'nden bu yana çözemediği önemli bir sorundur. Sözcüğün bitişik mi ayrı mı yazılacağı sorusunun açık, kesin bir cevabı olmadığı gibi farklı dönemlerde yayımlanan kılavuzlarda kökten değişiklikler yapılması, ancak yapılan değişikliklerin bütüncül olarak uygulamaya konulamaması Türk yazımının istikrarını engellemiştir.

Türetme

Türetme, herhangi bir tabana eklenen yapım (türetme, türetim) ekleri aracılığıyla anlam ve/veya tür bakımından farklı yeni sözcüklerin yapımıdır. Örneğin *birikim* sözcüğünün kökü *bir* '1' ismidir. Bu kökten *-(i)k-* ekiyle *birik-* eylemi türemiş, ardından *birik-* tabanına gelen *-(i)m* ekiyle eylem yeni anlamda bir ada dönüşmüştür. Kuşkusuz ekler sözcüklere gelişigüzel eklenemez. Eklenmeyle ilgili olarak ettirgenlik çatısı *-Ir-*'ın tek heceli eylemlere gelebilmesi gibi ses bilgisel ve biçim bilgisel; *evli* 'evlenmiş olan' sözcüğünün karşıt anlamının *bekâr* sözcüğü tarafından bloke edilmesi gibi sözlüksel kimi sınırlamalar vardır. 'Evi olan' anlamındaki *evli* sözcüğünün karşıt anlamlısı *evsiz*'dir.

Sözcükler yapılırken zaman zaman sözcük yapımı ile ilgili ilkelerin, kuralların dışına çıkıldığı da bir gerçektir. Özellikle Türk Dil Devrimi ile başlayan süreçte üretilen çok sayıda sözcük arasında, sayısı sınırlı da olsa, ses bakımından hatalı *ata-, budun, teğet, tinsel, yöntem;* biçim bilgisel bakımdan hatalı *sapta-, uygar;* anlam bakımından hatalı *bay, bayan, olası;* söz dizimi ve anlam bakımından hatalı *özgür* gibi yanlış türetilen ancak, Türkçenin söz varlığına giren sözcükler vardır.

Kalıplaşma

Çekim ekleri hatta cümleler kimi zaman kendi işlevlerinin ve görevlerinin dışında, yeni anlamlar kazanabilir; buna *kalıplaşma* adı verilir: *birden* (< bir-den), *çıktı* (< çık-tı), *gecekondu* (< gece kondu), *imambayıldı* (< imam + bayıldı), *tanıdık* (< ta-nı-dık), *toptan* (< top-tan), *Türkçe* (< Türk-çe), *uydu* (< uy-du), yakacak (< yak-*acak*), *yazar* (< yaz-ar), *yüzde* (< yüz-de). Bu örneklerde ad ve eylem çekim ekleri, sözcük grupları hatta cümleler kalıplaşarak yeni sözcükler oluşturmuşlardır.

Örnekseme

Örnekseme, özellikle ses ve biçim bakımından yabancı sözcükleri model alarak yerli biçimbirimlerle sözcük üretilmesidir. Burada kaynak dildeki sözcüklere benzetmek esas olduğundan sözcük yapım ilkeleri zaman zaman ihmal edilir: *belleten* (krş. Fr. bulletin), *genel* (krş. Fr. général), *imge* (krş. Fr. image), *okul* (krş. Fr. école), *ordonat* (krş. Fr. ordonance); *boyut* (krş. Osm. bu'ud); *erat* (krş. Osm. efrat); *tümce* (krş. Osm. cümle) vb.

Kırpma

Kimi zaman, bir sözcüğün ilk hecesi ya da bir bölümü ile anlam kaybı olmadan aynı kavram ifade edilebilir. *Kırpma,* çok heceli bir sözcüğün bir veya daha fazla hecesini kaldırarak yeni sözcük oluşturma yoludur: *kilo* (< kilogram), *motel* (< motor otel), *pop* (< popüler), *santim* (< santimetre) vb.

İsmi niteleyen sıfatın, bir süre sonra adın kullanımdan düşmesiyle adın anlamını da üstlenmesi sonucunda meydana gelen *tükenmez* (kalem) vb. örnekler de bir tür kırpma sayılabilir.

Karma

Karma, iki sözcüğün hecelerini ya da parçalarını, genellikle ilk bileşenin birinci, ikinci bileşenin ikinci parçasını bir araya getirerek yeni sözcük oluşturma yoludur. *arge* (< araştırma + geliştirme), *ordonat* (< ordu + donatım), *eltel* (< el + telefonu) vb. Karmada bileşenler biçim bilgisel ögeler değildir.

Kısaltma (Akronim)

Kısaltma, sözcüklerin ilk harflerinin tamamının veya bir bölümünün bir araya getirilmesi ile oluşturulur: TED (< Türk Eğitim Derneği) vb. Bazen de, kesin bir kurala bağlı olmaksızın sözcüklerin ilk heceleri ya da ilk sesleriyle de *karma*ya benzer şekilde sözcükler oluşturulur: ASELSAN (< Askerî Elektronik Sanayii), BAĞ-KUR (< Bağımsız Çalışanlar Sosyal Sigortalar Kurumu), ODTÜ (< Orta Doğu Teknik Üniversitesi), SEKA (< Selüloz ve Kâğıt Sanayii Kurumu), TARİŞ (< Tarım Satış Kooperatifleri Birliği) vb.

Sözcüklerin baş harflerinin bir araya getirilmesiyle oluşan kısaltmaların bir bölümü, bir süre sonra dilin söz varlığına sözcük olarak katılabilir. İngilizceden Türkçeye kopyalanan *lazer* sözcüğü de İngilizce LASER (< İng. **L**ight **A**mplification by **S**timulated **E**mission of **R**adiation) kısaltmasından adlaşmıştır.

Kasıtlı Yaratma (Uydurma)

Birleştirme, türetme vb. herhangi bir biçim bilgisel ögeden ve/veya kuraldan yararlanmaksızın yeni bir sözcüğün oluşturulmasıdır. Batı dillerinde *Asus, gaz, Google, Kodak, robot* gibi marka ve tür adları dâhil, bu tür sözcükler vardır. Türkçede özellikle 1930'lu yıllardan itibaren üretilen ve Türkçeye mal olmuş *bayan, koşul,*

uygar vb. sözcükleri sıralayabiliriz. *Koşul, özgür, uygar* sözcüklerinin türetilişini, *bay, bayan* sözcüklerinin bugünkü kullanımlarını açıklayabilecek herhangi bir bilimsel bilgi yoktur.

Derleme

Derleme, yazı dilinde unutulduğu için kullanılmayan ve ağızların söz varlığında bulunan sözcüklerin yazı diline kazandırılmasıdır. Türk Dil Devrimi ile halk ağızlarından yapılan derlemelerde TDK tarafından yazı diline *alan, araç, asalak, denetlemek, deprenmek, doruk, güleç, güney, onarmak, ödül, umarsız, ürün, yozlaşmak* gibi pek çok sözcük kazandırılmıştır.

Tarama

Tarama, yazı dilinde unutulduğu için kullanılmayan veya genellikle yerlerini yabancı kökenli sözcüklerin aldığı tarihsel kaynaklardaki sözcüklerin tekrar yazı diline kazandırılmasıdır. TDK tarafından Türk Dil Devrimi ile yazı diline kazandırılan kimi sözcükler şu şekildedir: *aklamak, arıtmak, ayrıksı, başkan, görkem, köken, nesne, nitelik, nicelik, sonuç, tanık, tartışmak, tümen, yargı, yasa, yöre* vb.

Genelleşme

Başlangıçta kişi adı, marka adı vb. özel ad olan sözcükler genelleşerek belirli bir türün genel adı hâline gelebilir. Türkçede *jilet* (tıraş bıçağı yapımcısı İngiliz Gilette'in adından), *neskafe* (tescilli *Nescafe* ürün adından) *sanayağı* (marka adından), *selpak* (marka adından), *vimlemek* (marka adından) gibi özel adlar bu yolla dilin söz varlığına girmiş, ancak bu tür sözcüklerin bir bölümüne Türkçe Sözlük'te çeşitli nedenlerle yer verilmemiştir.

Kopyalama (Ödünçleme, Alıntı)

Yukarıdaki yolların dışında, dilin söz varlığını geliştirmenin bir başka yolu da kopyalamadır. İlgili bölümde de geniş olarak belirtildiği gibi, bütün diller şu ya da bu ölçüde başka dillerden kopyalama yapmışlardır. Kopyalamanın yönü; zaman, dilin aracı olduğu kültür ve uygarlığın siyasî, askerî, ekonomik vb. durumuna göre değişebilmektedir. Kopyalamalar kaynak dilden ya doğrudan ya da aracı diller aracılığıyla yapılmaktadır. Örneğin *ahtapot, körfez, demet* Rumcadan; *futbol, egzoz, damper* İngilizceden; *derya, arzu, müjgân* Farsçadan; *makosen, domates, patates* Amerikan yerlilerinin dillerinden dolaylı olarak ödünçlenmiştir.

Bir dünya dili olan İngilizce yüzyıllar boyunca Fransızca ve dolaylı olarak Latincenin etkisinde kalmasına, pek çok dilden on binlerce sözcük almasına karşın, bugün Fransızca da dâhil olmak üzere, bütün dünyaya sözcük 'ihraç' etmekte; karma diller yaratmaktadır. 'Amerikanizm', Türkçe dâhil hemen hemen bütün dünya dillerini derinden etkilemektedir.

SÖZCÜKLERİN SINIFLANDIRILMASI

Bilimsel çalışmaların temeli sınıflandırmadır. Sözcüklerin sınıflandırılması da bir bakıma dil çalışmalarının temelidir. Ancak henüz *sözcük* kavramının eksiksiz bir tanımını yapabilmiş değiliz. Yazı esas alındığında, sözcüğü harflerin sıralanmasıyla oluşan ve ayrı yazılan birim şeklinde tanımlamak tek başına bilimsel bir tanım niteliği taşımıyor; çünkü ses bilgisel, biçim bilgisel ve sözlüksel düzeylerde bir ya-

pı olduğuna göre, sözcüğün bu düzeylerde de tanımlanması gerekiyor. Sözcüğü biçimbirim ile sözcük öbeği arasında bir birim olarak da değerlendirebiliriz. Dil bilimciler sözcüğü, kısaca 'en küçük serbest biçim' sözleriyle de tanımlar. Bu tanım, sözcüğün tek başına cümle kurabilen ve en az bir bağımsız biçimbirimden oluşan bir birim olduğunu ifade ediyor. Ancak özel durumlarda bu tanım dahi yeterli olmayabilir.

Sözcüklerin sınıflandırılması Eski Hint ve Eski Yunan dönemlerinden bu yana düşünürlerin, bilim insanlarının uğraş alanlarından biri olmuştur. Eflatun sözcükleri *onoma* ve *rema,* yani ad ve eylem olmak üzere ikiye ayırmıştı. Bugün kullandığımız görevsel sözcük sınıflandırma sistemi MÖ 2. ve 1. yüzyıllarda yaşayan Yunanlı D. Thrax'ın *Dil Bilgisi Sanatı* adlı çalışmasına dayalıdır. Thrax bu çalışmada sözcükleri *ad, zamir, eylem, zarf, bağlaç* vb. sekize ayırmıştı. Bu sınıflandırma Latinceye, oradan Batı dillerine, Batı dillerinden J. Deny'nin yazdığı *dil bilgisi* ile 20. yüzyılın başında Türkçenin gramerine aktarılmıştır.

Türkler İslamiyet'ten sonra Türkçe sözcükleri Arap dil bilgisi okulunun sınıflandırma sistemine uyarlamışlardır. Bükümlü bir Sami dili olan Arapçanın biçim bilgisi ile Türkçenin biçim bilgisi temelde farklıdır, dolayısıyla bu sınıflandırmanın Türk dil bilgisine katkısı olmamıştır.

Sözcükleri; *yapı, anlam, tür ve görev* gibi ölçütlere göre farklı biçimlerde sınıflandırabiliriz. Yapı bakımından sınıflandırma için *Sözcük Yapımı* başlıklı bölümü inceleyebilirsiniz. Diğer sınıflandırma biçimleri aşağıda ele alınmıştır.

Anlam Bakımından Sözcüklerin Sınıflandırılması

Sözcüklerin anlam bakımından sınıflandırılması biçim bilgisel veya yapısal bir sınıflandırma olmamakla birlikte burada kısaca ele alınacaktır. Bu sınıflandırma türü de diğer sınıflandırmalarda olduğu gibi oldukça karmaşıktır, çünkü "Her sözcüğün kullanıldığı bağlam kadar anlamı vardır." Sözcükler söz dizimine girdiği zaman sözlükteki anlamlarından az çok farklı, kendi aralarındaki yapısal ilişkiye uygun anlamlar kazanırlar. En geniş hacimli sözlükler bile bir dildeki sözcüklerin anlamını bütünüyle yansıtamaz.

Temel anlam: Bir sözcüğün başlangıçta yansıttığı, ilk ve asıl kavrama *temel anlam* adı verilir. Örneğin, *göz* görmeye yarayan organın adıdır.

Yan anlam (ikincil anlam): Sözcüğün, temel anlamla ilişkili edindiği bir başka anlam, yansıttığı yeni bir kavramdır. *Göz* sözcüğünün *masanın gözü* örneğinde olduğu gibi *çekmece* anlamında kullanılması bir yan anlam örneğidir.

Mecaz anlam: *Mecazlar* (metafor), bir ilgi veya benzetme sonucu gerçek anlamından başka anlamda, başka bir sözcüğün yerine kullanılan sözlerdir. Mecazlarda sözcük, sözlük anlamının tamamen dışında ancak onunla ilintilidir. *Kalbim kırıldı* cümlesinde *kırılmak* mecazi anlamda kullanılmıştır.

Terimler: Çeşitli bilim, sanat ve meslek alanlarında kullanılan özel anlamlı sözcüklerdir. Yazı dilinin kimi sözcükleri *bilim, sanat, spor* vb. alanlarda özel anlamlar kazanır ve terim olarak kullanılır (krş. *jargon*).

Argo: Toplum içinde bir kesimin ya da belli grupların farklı bir biçimde anlaşmayı sağlamak için oluşturdukları özel bir dildir. Argo her ülkede ve her dilde görülen bir alt dildir.

Aktarma: Sözcüğün dile getirdiği kavramla, bir başka kavram arasında çoğu kez benzetme yoluyla bir ilişki kurarak sözcüğün anlamını o kavrama aktarma olayıdır. *Kremlin* sözcüğünün Rusya Federasyonu yönetiminin yerine kullanılması gibi.

Çok anlamlı: Aynı sözcüğün birbiriyle ilgili, örneğin *açık* sözcüğünün *açık kapı, açık kadro, açık deniz* vb. farklı kavramları ifade etmesidir.

Eş ve yakın anlamlı: *Kara* ve *siyah, bık-* ve *usan-*, *gönder-* ve *yolla-* gibi farklı sözcüklerin aynı kavramı ya da eylemi yansıtmasıdır. Eş anlamlılıkta sözcükler anlamca birbirine yakın olmasına karşın, dilde salt eş anlamlılık söz konusu olamaz.

Eş anlamlı sözcükler, aralarında anlamca ilgi ve bağıntı bulunmayan *kara* 'renk adı', *kara* 'toprak' gibi *eş sesli* sözcüklerle karıştırılmamalıdır.

Karşıt anlamlı: *İyi x kötü, gece x gündüz* gibi anlam bakımından birbirine karşıt sözcüklerdir. Karşıt anlamlı sözcükler *gece* ve *gündüz* gibi birbirlerini tamamlayıcı olabilir.

Çağrıştırma anlamı: Herhangi bir sözcüğün akla getirdiği diğer bir anlam veya sözcüktür. Örneğin, *führer* sözcüğünün *Hitler*'i çağrıştırması gibi.

Yerlileştirme (halk etimolojisi): Halkın, anlamını bilmediği ya da unuttuğu bir sözcüğü ses ve anlam bakımından kendi dilinin sözcüklerinden birine benzetmesidir. *Çorum* sözcüğünün, *çoğu Rum*'dan, *İstanbul*'un *İslam* ve *bol* sözcüklerinden geldiği açıklaması birer yerlileştirme etimolojisi örneğidir.

Tür ve Görev Bakımından Sözcüklerin Sınıflandırılması

Türkçede sözcükler geleneksel olarak *ad, sıfat, zarf, zamir, edat, bağlaç, ünlem* ve *eylem* olmak üzere sekiz türde toplanmaktadır. Arap dilciliğinin dolaylı etkisiyle sözcükleri *adlar, eylemler* ve *edatlar* şeklinde üçe ayıran görüşler de mevcuttur. *Adlar, sıfatlar, zamirler, zarflar* ve *ünlemler* ad soylu sözcüklerdir, ad çekim eklerini alabilirler. Kimi araştırmacılar son çekim edatlarını, bağlaçları ve ünlemleri *edat* başlığı altında toplamaktadır; ancak ünlemlerin ad çekim alabilmeleri bakımından adlarla da ilgisi vardır.

İsimlerin, eylemlerin ve zamirlerin dışındaki sözcük türlerinin sınıflandırılması Türk dil bilgisinin önemli sorunlarından biridir. Bunda eklenme yoluyla çekimlenen Türk dilinde, deyim yerindeyse yükün önemli ölçüde çekim ekleri tarafından taşınması, sözcüklerin gerçek işlevlerini ancak söz diziminde kazanmaları bir etken olabilir.

Sözcük türleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için *Türkçenin Grameri* adlı kitaptan yararlanabilirsiniz. (Banguoğlu, T., Ankara: TDK, 2007)

KİTAP

Sözcük türleri içinde edatların anlamsız, görevli ve işlevli sözcükler olduğu yargısı tam olarak gerçeği yansıtmaz. Nitekim Türkçe Sözlük'te *gibi* edatına yer verilmiş ve bu edatın dört farklı anlamının bulunduğu örnekleriyle gösterilmiştir. Ancak edatların anlamları tek başlarına değil, oluşturdukları öbeklerde ortaya çıkar. Türkçenin başka dillerden zamirler dışında bütün sözcük türlerinden kopya yaptığını görüyoruz. Ancak üçüncü şahıs zamirlerinin kökeni karmaşıktır. Aşağıda sözcük türleri genel olarak ele alınmaktadır.

Sözcük türleriyle ilgili ayrıntılı tartışmalar için *Dil Bilgisinin Temel Kavramları, Türkçe Üzerine Tartışmalar* adlı kitaptan yararlanabilirsiniz. (Uzun, N. E., İstanbul: TDAD, 2004)

KİTAP

Adlar: Türkçede, adlarda Arapça, Fransızca, İngilizce vb. pek çok dilin aksine dil bilgisel erillik, dişillik özelliği yoktur. Ancak Arapçadan *müdir-müdire,* Fransızcadan *şantöz-şantör* gibi erillik-dişillik ayrımı bulunan sözcükler kopyalanmıştır.

Türkçe adlar çoğul yapılırken tamlanan ad çoğul eki almaz. *Beşevler, Kırk Haramiler, Yedi Cüceler, Yedi Uyurlar* vb. yer adları, efsaneler, masallar gibi istisnalar vardır. Arapçadan ve Farsçadan bazı çokluk gösteren sözcükler ve ekler de kopyalanmıştır. Örneğin Arapça kökenli *eşya, evlat, talebe, ulema* gibi Türkçede tekil olarak kullanılan, ancak aslında çoğul olan sözcükler ile *ebeveyn, tarafeyn* gibi ikilik bildiren ve yine Arapça *Türkiyat, hayvanat* gibi *-ât* çokluk eki bulunan sözcükler dilimize girmiştir.

Sıfatlar: Adı nitelemediği durumlarda ad olurlar.

Sıfatlar: Adları çeşitli yönlerden niteleyen veya belirten sözcüklerdir. Dolayısıyla sıfatları *büyük, sıcak, tatlı, yeşil* vb. varlık ve kavramların niteliklerini gösteren *niteleme sıfatları* ve varlık ve kavramları *işaret* (bu, şu, o), *sayı* (bir, birinci, birer, beşte bir vb.), *soru* (kaç, kaçıncı, kaçar vb.), *belirsizlik* (birkaç, bütün, hiçbir vb.) bakımından niteleyen belirtme sıfatları olmak üzere ikiye ayırabiliriz.

Türkçede ad ve sıfat arasında kesin bir ayrım yoktur. Sıfatlar herhangi bir sözcüğü nitelemedikleri zaman ad durum eklerini alabilirler, yani ad olurlar. Birçok dilin aksine Türkçede sıfatların *evli, saygılı; bilgisiz* örneklerindeki *-lI* ve *-sIz* ekleri vb. yapıların dışında özel biçimleri yoktur. Bu yapılar da ad gibi kullanılabilir. Ancak Arapçadan kopyalanan *nispet î*'si bulunan *dinî, millî, resmî* vb. sıfatlar ile Batı dillerinden kopyalanan *analitik, demokratik, septik; kültürel* vb. sıfatlar ad gibi kullanılmaz.

Sıfatlarda karşılaştırma *güzelce* < *güzel* < *daha güzel* < *en güzel* örneklerinde görüldüğü gibi *daha* ve *en* zarflarıyla yapılır. Sıfatların bir alt derecesi ise eşitlik durumu eki *-CA* ile yapılır. Arapçadan 'daha iyi' karşılığında *ehven,* 'daha gerekli' karşılığında *elzem* vb. karşılaştırma ifade eden kopyalar da vardır.

Zarf: Bazı kaynaklarda belirteç terimi de kullanılır.

Zarflar: Zarflar; eylemlerin, sıfatların ya da başka zarfların önüne gelerek onları *yer, zaman, durum, ölçü* ve *soru* bakımından niteleyen, açıklayan sözcüklerdir. **Zarf**lar, ad soyundan gelen genel anlamlı sözcüklerin anlamlarını daraltır, sınırlar; zarflar yüklemle doğrudan ilişkilidir.

Zarflar *zaman* (dün, bugün, şimdi), *yer ve yön* (ileri, geri, içeri, dışarı, yakın, uzak), *niteleme ve tarz/durum* (iyi, kötü, böyle, şöyle, akıllıca), azlık-çokluk/ölçü (en, daha, pek, çok), *soru* (acaba, niçin) bakımlarından sınıflandırılır. Kalıplaşmış, yapım eki niteliği kazanmış özel durumlar dışında, zarfların ad çekim ekleri almadığı görülüyor.

SIRA SİZDE 1

Sıfatlarla zarfların farkını açıklayınız.

Zamirler: Zamirler, geleneksel dil bilgisinde bir adın veya ad öbeğinin yerini tutabilen ad soylu sözcüklerdir. Örneğin, "Son sınıf öğrencileri diplomalarını almak üzere biz öğretim üyelerini bekliyorlardı." cümlesinde 'son sınıf öğrencileri' öbeği yerine *onlar,* 'biz öğretim üyelerini' yerine *bizi* zamirleri kullanılabilir. Aitlik eki *-ki* bulunan *seninki* vb. yapılar da cümlede zamir işlevi kazanabilir.

Zamirler; *şahıs zamirleri* (ben, sen, o vd.), *işaret zamirleri* (bu, şu, o; bunlar, şunlar, onlar), *belirsizlik zamirleri* (bazısı, birçoğu, birkaçı, diğeri, herkes, öbürü vb.), *soru zamirleri* (kim, ne, hangi, kaçı, kaçınız vb.) olmak üzere dörde ayrılır.

Şahıs zamirlerinde ikinci çokluk şahıs zamiri *siz* ve *sizler,* nezaket ifadesi olarak ikinci tekil şahıs, birinci çoğul şahıs zamiri *biz* ise alçak gönüllülüğü ifade etmek üzere birinci tekil şahıs zamiri yerine kullanılabilir.

Zamirler dillerin en eski sözcüklerindendir. Dolayısıyla çekimlenmede kimi eskicil özellikler gösterebilirler. Örneğin *ben, sen, o* zamirleri yaklaşma durumu eki aldıklarında *bana, sana, ona* biçimlerine gelişmektedir. Türkçede üçüncü kişi zamiri aslında işaret sıfatıdır. Üçüncü kişi zamiri Türk dil biliminin karmaşık konularındandır.

Zamirler, başka dillerden Türkçeye kopyası olmayan tek sözcük türüdür.

Türkçede zamirler İngilizce gibi (*I* 'ben', ancak *me* 'beni'; *we* 'biz', ancak *us* 'bizi') kimi dillerin aksine cümlede nesne olmaları durumunda yerlerini farklı sözcüklere bırakmaz (*ben-beni, biz-bizi*).

Türkçede yüklemin ifade ettiği işin yükleme döndüğünü gösteren ve bu yolla özneyi vurgulayan dönüşlülük zamiri *kendi, kendim, kendin, kendi/kendisi* vb. iyelik ekleriyle çekimlenir.

Edatlar: Kendilerinden önceki ad soylu sözcüklere *yalın* (başka, gibi, içre, ile, üzere), *yaklaşma* (doğru, göre, kadar, ilişkin, karşı, rağmen), *uzaklaşma* (başka, beri, bu yana, dolayı, itibaren, önce, sonra), *ilgi* (gibi, için, ile, kadar) vb. ad durum ekleriyle bağlanarak cümle ögesi olabilen veya diğer sözcük ve sözcük öbekleriyle ilişki kuran, anlamdan çok görev yönü ağırlıkta olan çekimsiz sözcüklerdir: *kum* ***gibi***, *cihan* ***içre***; *akşam****a doğru***, *konuy****a ilişkin***; *sen****in gibi***, *o****nun kadar***; *dün****den itibaren***, *sabah****tan beri*** vb.

Edatlar, tek başlarına cümlede öge olamazlar, çekim eki almazlar.

Boyunca; esnasında, hakkında, sayesinde, uğrunda, zarfında; yerine; bakımından, tarafından, yüzünden vb. adlara yalın veya ilgi durumu eki ile bağlanan ikincil son çekim edatları bulunmaktadır. Eklemeli dillerde ön son çekim edatı bulunmaz.

Bağlaçlar: Bağlaçlar sözcükleri veya cümle ögelerini birbirine bağlayan çekimsiz sözcüklerdir. Bağlaçlar *sıralama* (ve, ile), *denkleştirme* (veya, veyahut, yahut), *karşılaştırma* (dA... dA, hem... hem, ya... ya) ifade edebilir. *Cümle başı bağlaçları* (ancak, fakat, hatta, lakin, yalnız vd.) aralarında bulunduğu cümleleri birbirine bağlar. *Sona gelen bağlaçlar* da (bile, da, dahi, ise, ya) aynı şekilde sözcükleri, sözcük öbeklerini ve cümleleri birbirine bağlar. Bağlaçlar, edatlar gibi anlamdan çok, görev ve işlev sözcükleridir.

Ünlemler: Diğer sözcük ya da sözcük öbekleriyle doğrudan söz dizimsel ilişkisi bulunmayan ve çekime girmeyen 'aşırı ve ani' *duygu* (*ah, vah*), *seslenme* (*bre, hey, yahu*), *sorma* (*hani, niçin*), *gösterme* (*işte*), *cevap* (*evet, hayır, yok*) vb. ifade eden veya doğa seslerini taklit eden (*çat, fıs, pat*) sözcüklerdir.

'Allah!, Oğlum!' örneklerindeki gibi diğer sözcük türleri de ünlem olarak kullanılabilir. Ünlemlerin bir bölümünün adlara yakın olduğunu, çekim ve yapım eki alabildiklerini biliyoruz.

Eylemler: Eylemleri kısaca cümlede yüklem görevinde bulunabilen sözcükler olarak tanımlayabiliriz. Geleneksel tanımıyla eylemler yapma, olma vb. bildiren sözcüklerdir. Daha ayrıntılı bir tanımla, eylemler cümle içinde sayı, görünüm, kişi, kip, çatı kavramlarını taşıyabilen sözcüklerdir. Adları yüklemleştiren ekler de aslında art zamanlı olarak eylemdir.

Eylemler, mutlaka çekim eki alırlar; sadece emir kipinin II. teklik kişisinde çekim eki almazlar.

Eylemler nesne alıp almamalarına göre geçişli ve geçişsiz olarak ikiye ayrılır. Nesne alanlara *geçişli eylem,* almayanlara *geçişsiz eylem* adı verilir. (ev/evi) *bul-*, (su/suyu) *iç-* eylemleri geçişli, *gül, uyu-* eylemleri ise "ne/neyi, kim/kimi, nere/nereyi" sorularına cevap veremeyen, yani nesne alamayan geçişsiz eylemlerdir.

Aslında geçişsiz olan *koş-, yüz-* vb. kimi eylemler *Yüz metreyi on beş saniyede koştu, Elli metreyi yirmi saniyede yüzdü* vb. örneklerde olduğu gibi spor terminolojisinde geçişli olarak da kullanılabilmektedir.

TÜRKÇENİN EKLERİ

Sözcükleri çok genel olarak adlar ve eylemler, ekleri de **yapım (türetim) ve çekim ekleri** olarak sınıflandırdığımızda eklemeli bir dil olan Türkçenin yapı ve işleyiş sistemini ana çizgileri ile değerlendirmeye başlayabiliriz.

Yapım ekleri ile çekim ekleri çoğu durumda belirgin bir biçimde birbirinden ayrılır.

Ad ve eylem yapım ekleri *oyun* adından *oyna-, bil-* eyleminden *bilgi* örneğindeki gibi, sözcüklerden yeni anlamda aynı ve farklı türde yeni sözcükler oluşturan eklerdir.

Ad ve eylem çekim ekleri ise, yeni kelimeler yapmayan, ancak çekime girebilen sözcüklerin sonuna gelerek dil bilgisel işlevi belirleyen eklerdir. Örneğin *anne-ler-i-miz-e* sözcüğünde anne tabanına gelen ekler sırasıyla ad çekim eklerinden çokluk, iyelik ve yaklaşma hâli ekleridir (Eker, 2011).

İNTERNET

http://www.dnathan.com/language/turkish/tsd adresindeki 'The Turkish Suffix Dictionary' adlı web sitesinde Türkiye Türkçesinin bütün ekleri; formülleri, işlevleri ve örnekleriyle İngilizce olarak verilmiştir.

Yapım Ekleri

Sözcüğün anlamını ve biçimini değiştiren eklerdir. Aşağıda, Türkiye Türkçesinin yapım ekleri listelenmiştir. Yeni sözcüklerin yapımında çok kullanılan veya çok sayıda sözcükte bulunan eklere *işlek ekler* denir. Ekin işlekliği sözcük türetiminde, sık kullanılmasıyla ilişkilidir. Eklerin bir bölümü çok az sayıda sözcükte bulunur. Yalnız bir sözcükte bulunan eklere *tek örnek* adı verilir. Örneğin *-mAk* (gelmek, koşmak vb.) bütün eylemlere gelebilir, ancak *katmer* 'bir şeyi oluşturan katlardan her biri' sözcüğünde yer alan *-mer* eki, ölçünlü dilde başka bir sözcükte görülmez. Sözcüklerin bir bölümü Dil Devrimi'nden sonra türetilmiştir. Eklemeli bir dil olması nedeniyle sözcük türetmeye çok uygun olan Türkçede yer alan yapım ekleri şu şekildedir:

Addan Ad Yapma Ekleri

Addan ad yapma ekleri ad kök ya da gövdelerinden, köken anlamıyla bağlantılı yeni ad gövdeleri yapan eklerdir.

Listelerde eklerin hemen alt sağ tarafındaki '$_{1}$, $_{2}$' rakamları eş sesli, ancak köken ve işlev bakımından ayrı ekleri ifade etmektedir. Ses bilgisi ünitesinde belirttiğimiz gibi A harfi /a, e/, I harfi /ı, i/, U harfi ise /u, ü/ ünlülerini; C harfi /c, ç/, D harfi /d, t/ ünsüzlerini gösterir.
Pratik amaçlarla I harfi dört dar ünlü için de kullanılmıştır. '?' soru işareti ise örneğin kuşkulu olduğunu ifade eder.

-A: beze (şişkinlik), çağa, gece, göze, tüze; ilke (?), komuta. **-aç:** kıraç, topaç, bakraç; **-Ak:** başak, yanak, solak, benek. **-Al$_1$:** güzel. **-Al$_2$:** genel, özel, tümel, ulusal, yerel. **-AlAk:** kozalak, topalak. **-Am:** gizem, görkem, önem. **-An$_1$:** eren, kızan, oğlan, köken. **-An$_2$:** belen, tozan. **-ArI:** dışarı, içeri. **-arık:** pusarık. **-Aş:** adaş, güneş (?). **-(ş)Ar:** üçer, beşer. **-At:** başat, gölet, özet. **-Ay:** düzey, güney, kolay, yüzey; **-Az:** ayaz, genez. **-CA:** karaca, akçe, Türkçe. **-cAğIz:** çocukcağız, kızcağız. **-cAk:** büyücek, yavrucak. **-cel:** güncel, öncel. **-CI:** evci, savcı, gözcü, avcı. **-CIk:** dipçik, kılçık, ufacık. **-CIl:** insancıl, evcil, otçul. **-cIlAyIn:** bencileyin, sencileyin. **-ç:** anaç, ataç, ortaç bk. **-Aç.** **-çA:** ilçe, tarihçe (< Far. -çe). **-çak:** kolçak, ayakçak. **-çek:** gökçek. **-çın:** balıkçın, ayakçın. **-DA:** elde, sözde, gözde. **-dak:** bıngıldak, kıkırdak. **-DAm:** erdem, gündem, yordam, yöntem. **-DAn:** toptan, neden, içten. **-DAş:** yoldaş, evdeş. **-DIrIk:** boyunduruk, eğindirik. **-diven:** eldiven (< Far.). **-düz:** gündüz. **-enek:** gözenek. **-GA:** başka, belge, imge, özge. **-GAn:** başkan, yedigen, yelken. **-GI:** gözgü, iyi (<< ET edgü). **-gIl:** Ahmetgil, annemgil. **-gIn:** elgin. **-k:** balak, kabuk, topuk. **-kek:** erkek (?). **-ki:** akşamki, yarınki. **-(I)l:** ardıl, çoğul, gizil, kızıl, kumul, tekil, yeşil. **-lA:**

kışla, tuzla, yayla. **-lAk:** dişlek, ödlek, kışlak, sulak. **-lan:** aslan, kaplan, sırtlan, yılan (?). **-lAyIn:** akşamleyin, sabahleyin. **-lI:** evli, atlı. **-lI...-lI:** geceli gündüzlü, irili ufaklı. **-lIk:** bataklık, taşlık, tuzluk. **-m:** begüm, betim, birim, hanım, yüküm(lü). **-mAç:** dilmaç. **-mAn:** akman, dikmen, egemen, gökmen, kocaman, Türkmen. **-mer:** katmer. **-mık:** acımık, karamık. **-msAr:** iyimser, karamsar. **-msI:** sarımsı, mavimsi. **-mtIl:** sarımtıl, acımtıl, göğümtül. **-mtırak:** sarımtırak, mavimtırak. **-n_1:** yazın, ilkin, kışın; üstün, yeğin, zorun(lu), **-n_2:** odun. **-ncI:** birinci, ikinci, altıncı. **-rA:** taşra, üzre, içre, sonra. **-rAk:** küçürek, ufarak. **-sAk:** susak, tümsek, ıraksak. **-sAl:** kutsal, bölgesel, kumsal. **-sI:** bulutsu, çocuksu. **-sIk:** yüksük. **-sIl:** varsıl, yoksul. **-sun:** yoksun. **-sIz:** tatsız, tuzsuz, yolsuz. **-ş:** Aliş, maviş, minnoş. **-şın:** akşın, karaşın, sarışın. **-(I)t:** belit, eşit, karşıt, yaşıt. **-tay:** Danıştay, kurultay, Sayıştay. **-tI:** cızırtı, çatırtı, gürültü. **-z:** beniz, *biz, *siz, ikiz, üçüz vb.

Addan Eylem Yapma Ekleri

Addan eylem yapma ekleri ad tabanlarından köken anlamıyla bağlantılı yeni eylem gövdeleri yapan eklerdir.

-A_1-: kana-, oyna-, türe-. **-A_2-:** beze-, boşa-. **-Al-:** azal-, bun-al-, çoğal-, düzel-. **-An-:** gücen-, utan-. **-Ar_1-:** kar(a)-ar-, kız-ar-, mor-ar-. **-Ar_2-:** başar-, ever-, onar-, suvar-. **-Aş-:** güreş-, yanaş-. **-DA_1-:** aldat-, iste- (< izde-). **-DA_2-:** çatırda-, parılda-, şırılda-. **-I-:** ağrı- (< ağır-ı-), taşı-, sakın-. **-ı-:** *sak-ı-(n)-* (< ET *sak* + *ı* + *n-*), *taşı* (< ET *taş-ı-*). **-k-**: acık-, birik-, gecik-, gözük-. **-kIr-:** fışkır-, hıçkır-, püskür-. **-l-:** incel-, kısal-, küçül-, sivril-. **-lA(n)-:** anla-, avlan-, evlen-, gizle-, yolla-. **-msA-:** azımsa-, küçümse-. **-r-:** belir-, delir-. **-rgA-:** esirge-, yadırga-. **-sA-:** boğasa- (ağız), önemse-, susa-. **-sIn-:** gereksin-, yüksün-.

Eylemden Ad Yapma Ekleri

Eylemden ad yapma ekleri, eylem kök ya da gövdelerinden, köken anlamıyla bağlantılı yeni ad gövdeleri yapan eklerdir. Bu eklerden bir bölümü çok yaygın biçimde tüm eylem köklerine gelebilirken, *yayvan* ve *kaypak* örneklerinde olduğu gibi, bir bölümü de yalnızca bir ya da birkaç sözcükte görülür.

-(A)nAk: değ(e)nek, görenek, olanak. **-(A)v:** görev, işlev, ödev, sınav. **-(A)y:** dikey, düşey, olay, deney. **-AcAk:** gelecek, giyecek, yakacak. **-AcAn:** evecen, sevecen. **-Aç:** büyüteç, sarkaç. **-AGAn:** durağan, gezegen, olağan. **-AGI:** kaşağı, yapağı. **-Ak:** binek, dönek, sapak, uçak. **-AlAk:** asalak, çökelek, yatalak. **-AlgA:** bitelge, çizelge, konalga. **-Am:** dönem, kuram, tutam. **-AmAç**: dönemeç, tutamaç. **-AmAk:** basamak, tutamak. **-AmIk:** bozamık. **-An:** bakan, düzen, kapan. **-Ar/-r:** gider, gelir, yazar. **-ArI:** göçeri, uçarı. **-AsI:** giysi (< giyesi), olası, veresi(ye). **-bAç:** dolambaç, saklambaç. **-CA:** dinlence, düşünce, eğlence. **-cAk:** erincek (hlk.), salıncak. **-ceme:** sürünceme. **-daç:** andaç. **-DI:** çıktı, girdi, pişti, uydu. **-dıç:** andıç. **-DIk:** bildik, tanıdık. **-dırak:** kaydırak. **-ebe:** göçebe. **-GA:** bilge, bölge, süpürge. **-GAç:** kıskaç, süzgeç, yüzgeç. **-GAn:** çekingen, kaygan. **-GI:** bilgi, olgu, sevgi. **-GIç:** dalgıç, bilgiç. **-GIn:** bilgin, etkin, vurgun. **-güt:** örgüt. **-I:** ayrı, doğu, sancı, yazı. **-IcI:** alıcı, verici, yanıcı. **-Iş:** bakış, geçiş, uçuş. **-k:** açık, delik, dilek. **-m:** bilim, bölüm, kurum. **-mA:** bölme, inme, kuşatma. **-mAcA:** bulmaca, gülmece. **-mAç:** demeç, yırtmaç. **-mAk:** çakmak, ilmek, yemek. **-mAn:** azman, eğitmen, öğretmen. **-mAz:** *aymaz, tükenmez, yaramaz. **-mIk:** ilmik, kıymık, kusmuk. **-mUr:** kömür, yağmur. **-mIş:** dolmuş, Durmuş, ermiş. **-n:** akın, ekin, yığın. **-nç:** bilinç, direnç, sevinç. **-ntI:** çıkıntı, döküntü, saplantı. **-pak:** kaypak. **-sAl:** görsel, işitsel, uysal. **-sI:** sinsi, tütsü. **-ş:** bağdaş, tanış, oynaş. **-t:** anıt, geçit, taşıt, umut. **-van:** yayvan.

İNTERNET

Yukarıda sıralanan sözcüklerden anlamlarını bilmediklerinizi öğrenmek için Türk Dil Kurumunun (TDK) genel ağda http://www.tdk.gov.tr adresindeki *Güncel Türkçe Sözlük*'ten veya aynı kurum tarafından yayımlanan *Türkçe Sözlük*'ten yararlanabilirsiniz.

Eylemden Eylem Yapma Ekleri (Eylemlerde Çatı)

Çatı eklerini, kısaca eylemden eylem yapan ekler, yani eylem tabanlarına gelerek yeni eylemler yapan özel söz dizimsel işlevleri bulunan yapılar olarak tanımlayabiliriz.

Çatı ekleri cümle içinde yüklemin özne veya nesne ile ilişkisini belirler. Çatıları çok genel olarak bir cümlede yüklemin gösterdiği eylemin özne tarafından yapıldığını gösteren *etken çatı* ve cümlenin dil bilgisel (sözde) öznesinin yüklemin bildirdiği eylemden etkilendiğini veya eylemin hedefi olduğunu gösteren *edilgen çatı* olarak ikiye ayırabiliriz. *Duvarları boyadı* etken çatı, *Duvarlar boyandı* cümlesi ise edilgen çatı örnekleridir. *Dönüşlü, edilgen, işteş, ettirgen* çatılar vb. daha ayrıntılı bir sınıflandırma da yapabiliriz. Dönüşlü, edilgen, işteş çatılar özneye, ettirgen çatılar ise nesneye yöneliktir. Örneğin *Yıkandım, Görüştük* cümlelerinde eyleme konu olan kişiler, bizzat öznelerdir. *Yıkattım* cümlesinde ise eylemin gerçekleştiği özne değil, nesnedir. Eylem tabanlarında kaymalar, asıl işlevin yitimi gibi işlev ve anlam değişmeleri olabilir.

Dönüşlü çatı: *Yıkandım, Küreklere asıldık* örneklerindeki gibi, yüklemin bildirdiği eylemin özneye döndüğünü, eylemin özne tarafından kendi kendine yapıldığını gösteren çatıdır. Dönüşlü çatı ekleri - *n-* ve *-l-*'dir. Aslında işteşlik eki *-ş- alış-, geliş-, kalkış-* vb. örneklerdeki gibi, işlev değişimiyle dönüşlü çatı olarak kullanılabilir.

Edilgen çatı: Ünlülerle veya *-l-* ünsüzü ile biten eylemlerde edilgen çatılar *-n-* eki ile kurulur, *boya-* > *boyan-, bil-* > *bilin-* vb. Geçişsiz eylemlerden aynı eklerle yapılan ve öznesi bulunmayan çatılara Korkmaz (2007: 155) *meçhul çatı* adını vermektedir.

İşteş çatı: İşteş çatı, *görüş-, tokalaş-* örneklerindeki gibi eylemin iki veya daha fazla öznesinin bulunduğuna, eylemin karşılıklı veya birlikte yapıldığına işaret eder. *-(I)ş* gösteriminden de anlaşılacağı gibi ünlü ile biten eylem tabanlarına *-ş-*, ünsüzle biten eylem tabanlarına ise *-Iş-* eklenir. İşteş çatılar da işlevlerini korur, yitirebilir veya hem koruyup hem yitirerek iki farklı anlamda sözcük oluşturabilir. Örneğin birbirinin elinden tutmak karşılığındaki *tutuş-* eyleminde işteşlik işlevi açıktır; ancak ateşin alev alması anlamında *tutuş-* eyleminde işteşlik, birliktelik işlevi çok zayıflamış, *geliş-* eyleminde ise kaybolmuştur.

Ettirgen çatı: Eylemdeki anlatımın özne tarafından başka bir kişi ya da nesneye aktarıldığını gösteren ve geçişsiz eylemleri geçişli hâle getiren - Ar, *-(I)r, -DIr, -t, -zIr-* (< -z- + -r-) eklerinin kurduğu çatıdır. İki ettirgen çatı üst üste gelerek çift geçişli eylemler kurabilir. Daha fazla sayıda ettirgenlik eki de üst üste gelebilir.

Diğer çatılar: Yukarıdakilerden başka daha az sayıda eyleme gelen veya bazı eylemlerde donmuş olarak kalan *kuvvetlendirme çatıları* ile *sıklık çatıları*ndan da söz edebiliriz. *tık-* > *tıka-, kaz-* > *kazı-, bur-* > *burk-, ko-* > *koy-* eylemlerindeki *-a-, -ı-, -k-, -y-* ekleri eylemlerin anlamını daha belirgin, daha güçlü hâle getiren kuvvetlendirme çatılarıdır.

- AlA-: ov- > *ovala-, silk-* > *silkele-; -IştIr-: serp-* > *serpiştir-, ovuştur-; -klA-, sür-* > *sürükle-, say-* > *sayıkla-* vb. ekler ise eylemin ardı ardına yapıldığını gösteren sıklık çatılarıdır.

"Dilin millî ve zengin olması, millî hissin gelişmesinde başlıca amildir. Ülkesini, yüksek istiklalini korumasını bilen Türk milleti, dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır." (Atatürk 1930). Bu vecizede yer alan ad ve eylemleri yapı ve çekim bakımından çözümleyiniz.

Çekim Ekleri (Ad ve Eylem Çekimi)

Türkçe eklemeli dil olduğundan ad ve eylemlerin çekimi, ekler aracılığıyla gerçekleştirilir. Çekim ekleri eklendikleri adların ve eylemlerin sözcük türünü değiştirmeden sözcükler arasında yapı ve anlam ilişkileri kurar.

Çekim ekleri, eylem ya da ad soylu sözcüklere gelerek bağlı oldukları sözcük öbeklerine göre, sözcükler arasında durum, iyelik, çokluk, kip, zaman, kişi, sayı vb. geçici ilişkiler kuran, görevsel bağımlı biçimbirimlerdir. Çekim ekleri, eklendikleri sözcüklere herhangi bir yeni anlam katmaz, yalnızca onlara işleklik kazandırır. Ancak seyrek de olsa, sıfat-fiiller gibi bir ekin yapım veya çekim olup olmadığı konusunda karar vermek güç olabilir.

Çekim ekleri kendi aralarında *ad çekim ekleri* ve *eylem çekim ekleri* olmak üzere ikiye ayrılır.

Ad Çekim Ekleri

Ad ya da ad soylu sözcüklere ad çekim eklerinin, yani durum, iyelik, çoğul, soru ve aitlik eklerinin eklenmesine *ad çekimi* adı verilir. Örneğin *ev* sözcüğü söz diziminde *ev-e* (durum eki), *ev-im* (iyelik eki), *ev-ler* (çoğul eki), *ev mi?, ev-deki* (aitlik eki) farklı ekler alarak çekime girer. Ad çekim ekleri şunlardır:

Türkçede, bir sözcükte iki **durum eki** aynı anda bulunmaz. Çokluk ve iyelik eklerinden sonra gelir.

Durum (hâl) ekleri: Durum ekleri, cümle içindeki adları diğer sözcüklere değişik anlam ilişkileri çerçevesinde bağlayan biçimbirimlerdir. Durum ekleri iki adı birbirine bağlayan ilgi durumu dışında, genellikle adlarla cümlenin asıl ögesi olan yüklem arasında ilişki kurar. Türkçede *yalın, yükleme, ilgi, yaklaşma, bulunma* ve *uzaklaşma* olmak üzere altı temel durum ekinin bulunduğu kabul edilir. Bunların dışında farklı kaynaklarda -CA ile yapılan eşitlik, *-lA* ve -(X)n ile yapılan araç durumları da durum eki olarak kabul edilmektedir (Banguoğlu, 2007: 326-331). Durum ekleri ile ilgili başka bir sorun da terimlerdeki farklılıklardır. Örneğin Latince kökenli *ablatif* terimi için *çıkma, ayrılma, uzaklaşma* vb. karşılıklar bulunmaktadır. Durum ekleri 3. kişi iyelik eklerinden sonra kullanıldıklarında araya ses bilgisi açısından işlevsiz, *zamir n'si* diye bilinen bir ses girer. Ev-i-n-e, ev-i-n-de örneğinde olduğu gibi.

Türkçenin ad durum ekleri Tablo 5.2'de görüldüğü gibidir.

Tablo 5.2
Ad Durum Ekleri

Ad durum eki	İşlevi	Örnek
-Ø	yalın durum (nominatif)	*ev*
-A	yaklaşma durumu (datif)	*ev -e*
-DA	bulunma durumu (lokatif)	*ev -de*
-DAn	uzaklaşma (ayrılma, çıkma durumu), (ablatif)	*ev -den*
-In, -nIn	ilgi durumu (genitif)	*ev -in*
-I, -U	yükleme/belirtme/nesne durumu (akuzatif)	*ev -i*
-CA	eşitlik durumu (ekvatif)	*ev -ce*
-lA	araç durumu (vasıta, enstrümantal)	*ev -le*

Türkçede sıklıkla kullanılan bu durum eklerinin yanı sıra yapım eki niteliği kazanmış -rA (içre, taşra vb.) gibi tarihî durum ekleri bulunmaktadır.

İyelik ekleri: İyelik ekleri, adın belirttiği nesne ya da kavramın, altı kişiden (ben, sen, o; biz, siz, onlar) birine ait olduğunu gösterir. İyelik eki almış sözcükler, isim tamlamalarında tamlanan ögeyi oluştururlar. İyelik ekleri çokluk eklerinden sonra, durum eklerinden önce gelir.

Tablo 5.3
İyelik Ekleri

İyelik eki	Kişi	Örnek
-(I)m	birinci tekil kişi	*kalem-i-m, para-m*
-(I)n	ikinci tekil kişi	*kalem-i-n, para -n*
-(s)I	üçüncü tekil kişi	*kalem-i, para-sı*
-(I)mIz	birinci çoğul kişi	*kalem-i-miz, para -mız*
-(I)nIz	ikinci çoğul kişi	*kalem-i-niz, para -nız*
-lAr-I	üçüncü çoğul kişi	*kalem-leri, para -ları*

Çoğul eki, saygı ve nezaket için tekil kişilere ya da eylemlere de getirilebilir.

Çoğul (çokluk) eki (-lAr): Çoğul ekleri, sayıca *bir*'den fazla varlığı, kavramı ifade eden eklerdir. Türkçede sayılabilir adlar/sayılamayan adlar ayrımı yoktur; soyut, somut bütün adlar çoğul eki alabilir. Çoğul ekleri kimi zaman çoğul işlevinden uzaklaşarak *aile* (Osmanlılar), *abartma* (dünyalar kadar), *zaman* (geceleri) vb. farklı anlamları da gösterebilir. Sayı sıfatları ile kurulan tamlamalarda nitelenen öge çokluk eki almaz. Çokluk eki, diğer ad çekim eklerinden önce gelir. Ancak *dayımlar, ablamlar* gibi topluluk ifade eden örnekler kural dışıdır.

Soru eki (mI, mU): Soru eki eklendiği ada veya ad cümlesine genellikle soru anlamı katan, yazımda ayrı gösterilen, söyleyişte ise ünlü uyumuna giren sözcük ile ek arasında bir dil bilgisel biçim, bilimsel terminolojideki karşılığıyla enklitiktir. Soru eki (*mI, mU*) kişi ekleriyle çekime girer: *Ankaralı mısınız? Okulda değil miyiz?* vb. Bir cümlede birden fazla ögeye soru eki getirilemez.

DİKKAT

Soru eki, soru işlevinin dışında tekrarlanan sözcüklerle birlikte anlamı güçlendirmek üzere de kullanılır. Ayrıca cümleye söyleyiş biçimine ve tonlamaya göre şaşma, inkar, onaylanma isteği, rica gibi anlamlar da katar.

Aitlik eki (-ki): Aitlik eki adlardan zamir ve sıfat türünde adlar yapan, 'bağlılık, içinde bulunma, aitlik' anlamları taşıyan bir ektir. *-ki* aitlik eki sözcüklere yalın (*akşamki, yarınki*), bulunma (*evdeki, yoldaki*) ya da ilgi (*seninki, bizimki*) durumlarından biriyle eklenir. Aitlik eki ad çekim ekleri alabilir. Batı Türkoloji yazınında zamir işlevinde bulunabilen veya karışık ek olarak nitelenen *-ki bugünkü* gibi bir iki sözcüğün dışında ünlü ve ünsüz uyumlarına girmez.

Ek eylemler, sözcüklere ekleşerek bitiştiklerinde vurgu kendinden önceki hecede kalır.

Ek Eylemler: Ek eylemler, ad soylu sözcüklerin yüklem olarak kullanılmasını, eylem cümlelerinde ise birleşik çekimleri sağlayan eklerdir. Ad soylu sözcüklerin eylem olarak çekiminde birinci ve ikinci *kişilerde i-*, üçüncü kişinin çekiminde ise *-DIr* (bildirme eki, koşaç, kopula) ek eylemi kullanılır. Ek eylemin olumsuz biçimi *değil* ile yapılır. Eylemlerin çekimi şu şekildedir:

Geniş/şimdiki zaman: Öğrenci-y-im, öğrenci-sin, öğrenci-dir; öğrenci-y-iz, öğrenci-siniz, öğrenci(-dirler)

Görülen/duyulan geçmiş zaman/şart: Ek eylemin geçmiş zaman ve şart kipleri *i-* eylemi ile çekimlenir. Aşağıdaki örnekler yalnızca birinci çoğul kişi ile verilmiştir: *Öğrenci i-dik (öğrenciydik), öğrenci i-miş-i-z (öğrenciymişiz), öğrenci-y-se-k (öğrenciysek). Öğrenci imiş isek (öğrenciymişsek)* vb. birleşik çekimlere de dikkat ediniz. Örneklerden de anlaşılacağı gibi ek eylem, ses olayları yoluyla ekleşme eğilimindedir. Ek eylemin diğer bir özelliği de *-ken* ile birleşerek *i-ken* veya dar ünlünün düşmesi sonucunda *-ken* biçimiyle her türlü ad veya adlaşmış anlatımı *evdeyken, yaşlıyken* vb. örneklerdeki gibi zarf-fiil hâline getirmesidir.

SIRA SİZDE 3

- **'Kalem kırıldı', 'Bugün gelecek', 'Gazete aldım' örneklerinde yalın durumda bulunan sözcüklerin işlevlerini araştırınız.**
- **'Güzel mi güzel', 'Ankaralı mı?', 'Sen de mi Brutus!' vb. ifadelerindeki soru ekinin işlevlerini araştırınız.**
- **'Damdaki Kemancı', 'Seninki geliyor' ifadelerindeki aitlik ekinin işlevlerini araştırınız.**
- **'imek (i-)' eyleminin belirli geçmiş zaman şart çekimini bir örnekle gösteriniz.**

Eylem Çekim Ekleri

Eylem çekimi, cümle ve cümlenin yüklemini oluşturmak üzere zaman, kişi vb. çekim eklerini almalarıdır. Türkçede eylem, cümlede temel olarak *zaman* ile *birleşik zaman, görünüş, çatı* ve *kip* kategorilerine göre çekime girer. Eylem çekim ekleri soru eki dışında, ad çekim eklerinden tamamen farklıdır.

Eylemde *zaman,* cümle içinde yüklemin bildirdiği eylemin ilgili olduğu zaman kesitidir. *Kip,* eylemlerin zaman, kişi ve anlam özelliklerine göre eklerle biçimlenen dil bilgisi kategorisidir. Türkçede kipler esas olarak ikiye ayrılır: *haber* (bildirme) *kipleri* ve *tasarlama* (*istek*) *kipleri.* Haber kipleri *geniş zaman, şimdiki zaman,* (*belirli*) *görülen geçmiş zaman,* (belirsiz) *duyulan geçmiş zaman* ve *gelecek zaman;* tasarlama kipleri *dilek/şart, istek, gereklilik* ve *emir kipleri*nden oluşur. *Tarz* ise zamanda hareket noktasını konuşanın, konuştuğu andan bir başka zamana aktarmasıyla ortaya çıkar.

Birleşik zaman, yükleme eklenen *i-* eyleminin geçmiş zamanlarda ve şart kipinde çekimlenmesiyle oluşur. *Türkçede dört birleşik zaman vardır: bildirme, öykü* (hikâye), *söylenti* (rivayet), *koşul* (şart). Örneğin *gelmiştik* (< *gel-miş i-di-k*), *alacaktık* (< *al-acak i-di-k*) cümlelerinde *gel-* ve *al-* eylemleri zaman (*-miş* ve *-ecek*), *tarz* (*-ti* < *-idi*) ve kişi eklerini (*-k* ve *-k*) alarak çekime girmiştir.

Türkçede yükleme gelen eklerdeki genel sıralama şu şekildedir: *eylem kök veya gövdesi + kip eki + tarz eki + kişi eki.* Örneğin *çalışmalıymışım* yükleminde *çalış-* eylem gövdesi, *-malı* kip eki, *-mış* tarz eki, *-(ı)m* ise kişi ekidir.

Bir eylem ek almadan da çekime girebilir. Ölçünlü Türkçede eylemlerin yalın biçimleri ek almadan ikinci tekil kişi emir kipini işaretler. Çekimli eylemler, zaman ve kişi ögelerini taşıdıklarından dolayı tek başına cümle oluşturabilirler. Tümleçler de yüklemin bildirdiği eylemi nesne, yer, belirli bir zaman, ortam vb. çeşitli ilişkiler bakımından tamamlar, tümler.

Kişi ekleri: Kişi ekleri, yüklemin belirttiği işle doğrudan bağlantılı olan kişiyi gösterir. Kişi ekleri zaman ve kip eklerinden sonra gelir. Kendilerinden sonra ancak soru ekini alabilirler. Türkçede Tablo 5.4'te görülen dört tip kişi eki vardır.

Tablo 5.4
Kişi Ekleri

KİŞİ EKLERİ	I. Tip	2. Tip
Tekil	-(I)m -sIn (-DIr)	-(I)m -(I)n -Ø
Çoğul	-(I)z -sInIz -(DIr)lAr	-(I)k -(I)nIz -lAr
EKLENDİĞİ KİPLER	Şimdiki zaman, geniş zaman, gelecek zaman, belirsiz geçmiş zaman	Belirli geçmiş zaman, şart kipi

KİŞİ EKLERİ	3. Tip	4. Tip
Tekil	-(y)Im -sIn -Ø	-Ø -Ø -sIn
Çoğul	-lIm -sInIz -lAr	-Ø -(ı)n, (I)nIz -sInlAr
EKLENDİĞİ KİPLER	İstek kipi	Emir kipi

Eylemsiler (Fiilimsiler/Çekimsiz Eylemler)

Geleneksel bir terim olarak söz ya da cümle içinde eylemleri adlaştırdıklarından dolayı ad, adı niteledikleri için sıfat, iki cümleyi bağladığı için bağlaç işlevinde bulunabilen ve yan cümle kurabilen sözcük ya da sözcük öbeklerine *eylemsi* adı verilir. Korkmaz, 'çekimsiz fiil' adını verdiği eylemleri "Fiil kök ve gövdelerinden belirli eklerle türetilen; ancak, şahıs ekleri alarak çekime girmediği için yargı bildirmeyen bitmemiş fiil" olarak tanımlar (2007: 59). Eylemsiler; eylemleri geçici sıfat, zarf veya ad yapan; hem ad/zarf hem de eylem özellikleri taşıyan, zarf-fiiller hariç, yapım ya da çekim eki işlevlerinde kullanılabilen sözcüklerdir.

Türkçede anlam ve görevlerine göre, *zarf-fiiller* (ulaçlar), *sıfat-fiiller* (ortaçlar) ve *isim-fiil* (fiil ismi, mastar) olmak üzere üç çeşit eylemsi vardır. Eylemsiler Türkçe anlatımın temelini teşkil eden çok önemli ögelerdir.

Sıfat-Fiiller (Ortaç, Partisip, Sıfat-Eylem)

Sıfat-fiiller, eylemlerden geçici sıfat yapmak üzere türetilen ve genellikle kişiye bağlı olmaksızın çekimlenen eylemsilerdir. Sıfat-fiiller, eylem ve sıfatların özelliklerini birlikte gösterir.

Zaman kavramının ön planda olduğu sıfat-fiiller, *geçmiş, geniş* ve *gelecek zaman* sıfat-fiilleri olmak üzere üç kategoride değerlendirilebilir.

Türkiye Türkçesinin belli başlı sıfat-fiil ekleri Tablo 5.5'te görülmektedir.

İşlevi	Sıfat-fiil Eki	Örnek
Geçmiş zaman anlamı taşıyanlar	-DIk -mIş	*Tanıdık (adam)* *Bilmiş (çocuk)*
Geniş zaman anlamı taşıyanlar	-An -mAz -r, -Ar	*ağlayan (nar), gülen (ayva)* *tükenmez (kalem)* *oynar (başlık), bakar (kör)*
Gelecek zaman anlamı taşıyanlar	-AcAk	*akacak (kan), yakacak (odun)*

Tablo 5.5
Sıfat-fiiller

Kimi tarihsel sıfat-fiil ekleri özelliklerini kaybederek; kalıplaşmış biçimleriyle, *-AsI; ver-esi(ye), ol-ası, gör-esi* (gelmek) vb. birkaç sözcükte ve *kahrol-ası, yıkıl-ası* gibi ilenmelerde kalmıştır. *Olası* sözcüğü ise *-AsI* ile yapılmış yeni bir sözcüktür.

Zarf-Fiiller (Bağ-Eylem, Ulaç)

Zarf-fiiller eylemlerden *geçici* olarak *türetilen* zarf işlevindeki sözcüklerdir. Zarf-fiiller zarf ve eylem özelliklerini birlikte gösterebilir. Zarf-fiillerin diğer bir görevi de asıl eylem ile yardımcı eylemi birleştirerek birleşik eylem yapmalarıdır. Türkiye Türkçesinin belli başlı zarf-fiil ekleri ve işlevleri Tablo 5.6'da gösterilmiştir.

İşlevi	Zarf-fiil	Örnek
Tarz ve bağ anlamı taşıyanlar	-A...-A -AcAk + iyelik eki + -A -ArAk -I -mAksIzIn -mAktAnsA -Ip	*sora sora, gide gide* *Boş duracağıma (çalışayım)* *koşarak, bilerek* *soruver (< sor-u + ver)* *çalışmaksızın* *ölmektense* *alıp, koşup*
Zaman anlamı taşıyanlar	-DIk + iyelik eki+dA -(i)ken -AlI -IncA -DI + kişi eki + -AlI -DI mI -DIkçA -mAdAn -(A)r/-mAz	*geldiğimde, öldüğünde,* *koşarken (< koşar i-ken)* *alalı, gideli* *sevince, görünce* *gittin gideli* *konuştu mu (konuşur)* *sevdikçe, yaşadıkça* *bilmeden, görmeden* *(kuşlar) öter ötmez*

Tablo 5.6
Zarf-fiiller

DİKKAT

Sıfat-fiiller kalıplaşarak ad yapabilirken, hatta tükenmez (kalem) örneğindeki gibi, niteledikleri adın yerine geçebilirken, zarf-fiillerin böyle bir özelliği yoktur.

İsim-Fiiller (Mastarlar)

Mastarlar, eylemlerin herhangi bir zamana, sayıya ya da kişiye bağlı olmayan ve sözlüklerde maddebaşı olarak yer alan biçimleridir. Bütün eylemlere gelebilen mastarlar eylem değil, addır. İsim-fiiller *-mA (bilme, görme, yıkama), -mAk* (bilmek, görmek, yıkamak), *-Iş (biliş, görüş, yıkayış)* ekleriyle yapılır.

Eylemden eylem yapan, olumsuzluk çatısı vurgusuz *-mA-* ile geçici eylem adı yapan mastar eki *-mA'*yı ve kalıplaşarak kalıcı adlar yapan *bölme, dolma* örneklerindeki vurgulu *-mA* ekini birbiriyle karıştırmamak gerekiyor. *-mAk* mastar eki ile mastar ekinin kalıplaşmasıyla *çakmak, yemek* örneklerindeki gibi ad yapım eki işlevi kazanan *-mAk* ekini de birbiriyle karıştırmamalıyız. *-mA* eki, *-mAk* ekinin sonundaki *-k* ünsüzünün düşmesiyle oluşmamıştır. *-mA* ve *-mAk,* farklı eklerdir. *-m*Ak isim-fiil eki, ilgi, iyelik ve çokluk eki almaz.

Aşağıdaki gösterimi inceleyerek sözcüğün kökünden itibaren her bir tabana gelen ekin görev ve işlevini, eklerin diziliş özelliklerini tartışınız.

Batılılaştıramadıklarımızdan mısınız?
Batılılaştıramadıklarımızdan mı?
Batılılaştıramadıklarımızdan
Batılılaştıramadıklarımız
Batılılaştıramadıklar
Batılılaştıramadık
Batılılaştırama-
Batılılaştıra-
Batılılaştır-
Batılılaş-
Batılıla-
Batılı
Batı
Bat-

SÖZ DİZİMİ (CÜMLE BİLGİSİ)

Söz dizimi veya Batı dillerinden kopyalanan karşılığıyla *sentaks,* kısaca, cümle içinde yer alan sözcüklerin ve sözcük öbeklerinin düzenlenmesiyle ilgili esasları, cümle türlerini ele alan dil bilgisi dalıdır. Söz dizimi yerine *cümle bilgisi/tümce bilgisi* terimleri de kullanılmaktadır. Aslında söz diziminin temeli olan cümleyi de henüz kesin olarak tanımlayamıyoruz. Geleneksel dil bilgisinde cümlenin, "en az bir yüklemden oluşan 'tam düşünce' veya biraz daha ayrıntılı olarak "Herhangi bir düşünceyi, duyguyu, oluşu, kılışı bir yargıyla ortaya koyan ve en az bir yüklemden oluşan sözcük ya da sözcük öbeği" gibi tanımlanması da her zaman yeterli olamamaktadır. Örneğin bu tanıma göre *İç!* bir cümle iken *sabahleyin yatağından erkenden kalkan öğrenci elini yüzünü yıkadıktan sonra kahvaltı için masanın başına otururken* ifadesi, tartışmalı bir kavram olsa da, kimi araştırmacılarca yargı içermediği savıyla tam bir cümle olarak kabul edilmemektedir. Benzer şekilde *Geliyor musun?* bir soru cümlesi olmasına karşın sorunun cevabı cümle değerindeki sözcük *evet* veya *hayır* da bu tanıma dâhil değildir, halbuki bu kesik (eksiltimli) ifadelerin yargı bildirmeden yüklem hatta cümle işlevinde bulunabildiklerini görüyoruz.

Cümlenin yapısı, sözlerin dizilişiyle ilgili kurallar henüz bütünüyle ortaya konulamamıştır. Çünkü, cümleyi oluşturan sözcükler arasındaki ilişkiler örgüsü son derece karışıktır.

Sözcük Öbekleri

Sözcük öbekleri, cümle içinde birden fazla sözcük ve/veya ekten oluştuğu hâlde tek bir sözcük gibi işlem gören, herhangi bir kesin yargı bildirmeyen yapılardır. Cümleleri oluşturan yüklem, özne, nesne ve tümleçler tek bir sözcükten oluşabilir, hatta cümlede yüklemden başka bir öge bulunmayabilir. Cümle ögelerinin daha ayrıntılı biçimde ifade edilebilmesi için çoğu zaman tanımlayan, betimleyen ilave sözcüklere ve/veya sözcük öbekleri denilen belirli yapılardaki sözcük dizilerine ihtiyaç vardır. Örneğin *Öldü*$_1$ *> [Yaşlı adam] öldü*$_2$ *> [Manisa'nın Gördes ilçesinde] [yaşlı adam] öldü*$_3$ *> [Manisa'nın Gördes ilçesinde] [karbonmonoksit gazından zehirlenen yaşlı adam] öldü*$_4$ cümlelerinde yüklem, özne ve yüklemin oluş koşullarıyla ilgili en az bilgimizin bulunduğu cümle, (1) no'lu cümledir. En ayrıntılı bilgi ise (4) no'lu cümlede verilmektedir. Sözcük sayısı arttıkça *(yaşlı adam, Gördes ilçesi, Manisa'nın Gördes ilçesi, karbonmonoksit, karbonmonoksit gazı, karbonmonoksit gazından zehirlenen, karbonmonoksit gazından zehirlenen yaşlı adam)* anlam daha da belirginleşmektedir. Sözcük öbekleri ve bu öbeklere eklenen her yeni sözcük anlatımın sınırlarını daha genişletmekte, 'sözce'de anlatılanlarla ilgili daha ayrıntılı bilgi vermektedir.

Dilde yer alan **sözcük öbeği** türlerinin sayısı sınırlıdır. Türkçede en bilinen sözcük öbekleri ad ve sıfat tamlamalarıdır. Aşağıda Türkçenin belli başlı sözcük öbekleri, örnekleriyle gösterilmiştir. Cümleleri ayrıntılı biçimde çözümleyebilmek için öncelikle cümle içindeki sözcük öbekleri bulunmalı ve öbeklerin birbirleriyle ilişkileri incelenmelidir. Aşağıda Türkçe cümle kuruluşunda yer alan sözcük öbekleri yapısı ve örnekleriyle birlikte gösterilmiştir.

Sözcük öbeği, cümlede belli bir düzen ve kural içinde arka arkaya gelebilir. Temel kural, yardımcı ögelerin temel ögelerden önce gelmesidir.

Sözcük öbeği	Yapısı	Örnek
Belirtili ad tamlaması	ad-(n)In + ad-(s)I	*söz-*^{ün} *kısa-*^{sı}
Belirtisiz ad tamlaması	ad + ad-(s)I	*çıkış kapı-*^{sı}
Eksiz ad tamlaması	ad + ad	*gümüş yüzük*
Sıfat tamlamaları	sıfat + ad	*açık öğretim*
Aitlik öbeği	ad +ki; ad + -DA/nIn+ki	*yarınki, evdeki, benimki*
Tekrar öbeği	sözcük + sözcük sözcük + m + sözcük ad + durum eki + ad + durum eki ad + iyelik eki + ad + iyelik eki + n + durum eki	*ağır ağır, iyi kötü* *az maz, defter mefter* *günden güne* *günü gününe*
Unvan öbeği	kişi adı + unvan/akrabalık adı	*Mustafa Kemal Paşa, Fahriye Abla, Ali Çavuş*
Birleşik sözcük	Aralarına ek girmeyecek kadar kalıplaşan sözcüklerden oluşur	*ateşkes, binbaşı, Gaziantep, orduevi*
Sayı öbeği	büyük sayı + küçük sayı	*on beş (10 + 5), otuz dokuz (30 + 9), yüz yirmi üç (120 + 3)*

Edat öbeği		Ad + durum eki (-A, -DAn, -nIn) + son çekim edatı	*kum gibi, aşk ile, vatan için sana dair, sonsuza kadar senden başka, bundan sonra, senin ile, onun için, senin kadar*
Sıfat-fiil öbeği		yardımcı öge + sıfat-fiil eki + (nitelenen sözcük/sözcük öbeği)	*Bu şafaklarda + yüzen (al sancak)* *Yurdumun üstünde + tüten (en son ocak)*
Zarf-fiil öbeği		yardımcı öge + eylem + zarf-fiil eki (nitelenen eylem)	*Bu konudan + söz açıldığında (duygulanır)*
Eylem öbeği		yardımcı öge +eylem + -mAk, -mA, -Iş	*seni uzaktan + sevmek, dünyadan elini eteğini + çekme,* *deniz üstünde + uçuş*
Birleşik eylem öbeği		(1) ad + yardımcı eylem (2) eylem + zarf-fiil + yard. eylem	*teşekkür etmek, son bulmak* *yazadur-, yazabil-, yazıver-*
Ünlem öbeği		ünlem + ad ögesi	*Ey + Türk gençliği* *sevgili + gençler*
Bağlama öbeği		öge + bağlaç + öge	*Ferhat ile Şirin*
Kısaltma öbekleri	İlgi öbeği	Ad + tamlayan eki (ilgi eki) + ad	*sizin kız, bizim oğlan*
	Belirtme öbeği	1. öge + yükleme d.e. + 2. öge	*her şeyi (borçlu)* *kitabı (ithaf)*
	Dayanma öbeği	1. öge + iyelik eki + 2. öge	*bahtı kara, eli çabuk, gözü açık, ucu sivri*
	Yaklaşma öbeği	1. öge+ yaklaşma d.e. + 2. öge	*cana yakın, derde deva, dile kolay*
	Bulunma öbeği	1. öge + bulunma d.e. + 2. öge	*çantada keklik, solda sıfır, yükte hafif*
	Uzaklaşma öbeği	1. öge + uzaklaşma d.e. + 2. öge	*gözden ırak, önden çekişli*

Kuşkusuz Türkçenin bütün sözcük öbekleri bunlardan ibaret değildir. Ayrıntılı bir çalışmayla başka sözcük öbekleri de belirlenebilir.

KİTAP

Türkçedeki sözcük öbekleriyle ilgili ayrıntılı bilgilere *Türkçede Söz Dizimi* adlı kitaptan da ulaşabilirsiniz. (Karahan, L. Ankara: Akçağ Yayınları, 2011)

İNTERNET

Türkçedeki sözcük öbeklerinin sınıflandırılması üzerine daha ayrıntılı bilgi için www.turkishstudies.net/makaleler adresindeki *Türkiye Türkçesinde Öbekler* adlı araştırmadan da yararlanabilirsiniz. (Gökdayı, H., 2010, 5, 3)

Cümlenin Ögeleri

Yeryüzündeki bütün dillerde cümlenin temel ögeleri yüklem ile öznedir. Türkçede **cümle** için eylem, kişi, kip vb. yapısal ve anlamsal birimleri taşıyabilen yüklemin bulunması yeterlidir. Özne yüklemin belirttiği eylemi yerine getirirken diğer ögeler cümlenin iletisini yer, zaman, koşul, oluş biçimi vb. farklı açılardan bütünleme, açıklama görevindedir.

Cümleyi her zaman *özne öbeği* ve *yüklem öbeği* olmak üzere ikiye ayırabiliriz. Özne öbeğinde yalnızca özne yer alabilir. Yüklem öbeğinde ise öncelikle eylem, kip eki, kişi eklerinden oluşan *eylem kümesi* bulunur. Belirtili ve belirtisiz nesneler ve tümleçler de yüklem öbeğindeki diğer ögelerdir. Aşağıda cümleyi oluşturan parçalara değinilmiştir.

Yüklem

Yüklemi geleneksel ve yalın biçimde, cümlede özne alabilen öge olarak tanımlayabiliriz. *"Canlılar ölümlüdür."* cümlesinde *ölümlüdür* yüklemdir. Eylemler belirli ekleri alarak *eylem kümesi* hâline gelirken, durum ad soylu sözcüklerde farklı değildir. Ad çekimi bölümünde gördüğümüz gibi çekim eki veya daha teknik bir deyimle *yüklemleştirici* adı verilen ek eylemler, tıpkı bir adla bir yardımcı eylemden oluşan birleşik eylem gibi ad öbeklerini cümleleştirir. Örneğin *güzel* adını, *-im, -sin, -dir* yüklemleştiricileri ile *Güzelim, Güzelsin, Güzeldir* cümleleri hâline getirebiliriz. Cümle, en az bir yüklemden oluşur.

DİKKAT

Bir söz dizisinde ne kadar yüklem varsa o kadar cümle var demektir. Bir metindeki cümle sayısı (ad ya da eylem), o metindeki yüklem sayısı kadardır.

Özne

Özne, bir cümlede yüklemin belirttiği eylemi yapanı veya yine yüklemin belirttiği oluşu gösteren ad, ad öbeği veya zamirdir. Özne özel durumların dışında bütün dillerde cümle başında yer alır ve biçim bilgisel bakımdan yalındır.

Özne ile yüklem arasında dillere göre değişen uyumlar vardır. Örneğin Arapçada cinsiyet uyumu vardır, özne dişil veya erilse yüklem de ona göre biçimlenir. Türkçede ise özne ile yüklem arasında nicelik yani *sayı* bakımından, *çatı* ve *kişi* bakımından uygunluk beklenir.

Türkçe dünya dilleri arasında *özne düşürebilen* dillerdendir. Yani öznenin kullanımı, mutlak değildir; buna karşılık normal koşullarda İngilizcede özne düşürülemez. Türkçede öznenin *gerçek özne, sözde özne, gramerce özne, mantıkça özne* vb. türleri vardır. Örneğin edilgen cümlelerde *sözde özne* bulunur. *Sular geldi* cümlesinde, *sular* gerçek özne iken, *Sular kesildi* cümlesinde sözde öznedir.

Nesne

Nesne bir cümlede yüklemin işaret ettiği geçişli eylemden doğrudan etkilenen ad, ad öbeği veya zamirden oluşabilen yalın veya yükleme durumu (bazen yaklaşma durumu) eki alan cümle ögesidir. *Ben seni seviyorum* cümlesinde, yükleme durumu eki almış olan *seni* cümlenin *belirtili* (belirli) *nesne*sidir. *Sigara içiyor* cümlesindeki *sigara* ise yükleme (belirtme) durumu eki almadığından *belirtisiz* (belirsiz) *nesne*dir. Bilindiği gibi *belirtililik, belirtisizlik* ayrımında temel nokta daha önceden bildiğimiz, tanıdığımız bir nesnenin, kavramın *belirtili;* daha önce görmediği-

miz, belli olmayan herhangi bir nesnenin, kavramın ise *belirtisiz* olmasıdır. Örneğin *"Kitabı ver"* cümlesinde biz hangi kitabı vereceğimizi biliyoruz, bu daha önceden bildiğimiz bir kitaptır. *Kitap ver* cümlesinde ise hangi kitabın olduğu önemli değildir, görevimiz yalnızca bir kitap vermekten ibarettir. Özel adlar ile tekil ve çoğul 1. ve 2. kişi zamirleri zaten belirli olduklarından belirtisiz nesne olarak kullanılamazlar. Ad cümleleri normal koşullarda nitelik, durum ve oluş bildirdiklerinden nesne almazlar (Banguoğlu, 2007: 527).

Yazı dilinde ve ağızlarda *-(y)A* ile yükleme durumu eki *-(y)I* arasında bir karışma veya nöbetleşme vardır. Tarihî dönemlerdeki *sözü(g) başla-, atı(g) bin-* örneklerinde nesne alan geçişli *başla-* ve *bin-* eylemleri bugün yazı dilinde *söz-e başla-, ata bin-* gibi yaklaşma durumu eki istemektedir. Benzer biçimde, özellikle Ege ağızlarında 'datif (yaklaşma eki -e) - akuzatif (yükleme eki -i) karışması' olarak bilinen, *Beni (bana) bir çay yap* örneğinde görüldüğü gibi, yükleme ve yaklaşma durumlarının birbirlerinin yerine kullanılmasına sıkça rastlanır. Aslında bu karışma ya da nöbetleşme başka dillerde de vardır.

Türkçede nesnelerin yalnızca yalın veya yükleme durumu ile işaretlenmediğine ilişkin görüşler vardır. Kimi araştırmacılar nesneleri tümleçler içinde değerlendirmektedirler.

DİKKAT

Özne ile nesne arasında etkileyen etkilenen ilişkisi vardır, öznesiz nesne olmaz.

Tümleçler

Tümleçler, geleneksel tanımıyla, bir söz dizimsel yapıda bulunan yüklemi; yalın, yaklaşma, bulunma, uzaklaşma veya araç durumu alarak ya da edat öbekleri, zarf-fiil öbekleriyle anlam bakımından yer, zaman, neden, sonuç, oluşma veya yapma koşulu vb. bakımlardan bütünleyen, tamamlayan ikincil cümle ögeleridir. Türkçede *-A, -DA, -DAn* ekleri eklendikleri sözcükleri cümlede dolaylı tümleç (bazen yer tamlayıcısı) yapabilir. *Dün seni yolda görmüşler* cümlesinde yer bildiren *yolda,* cümlenin dolaylı tümlecidir; ancak bu eklerin her sözcük ya da sözcük öbeğini dolaylı tümleç yapmadığına ilişkin görüşler vardır. Cümle veya yardımcı cümle içinde zarflar veya zarf-fiilleriyle yapılan *zarf tümleçleri* ve edat öbekleriyle yapılan *edat tümleçleri* de belirtilmelidir. Bu arada edat öbeklerini cümle içinde tümleç olarak kabul etmeyen görüşler de bulunmaktadır.

Banguoğlu (2007: 529-530) cümlede yüklemin gerçekleşmesiyle ilgili kişileri ve 'şey'leri gösteren adlara ve zamirlere *isimleme,* yüklemin içinde geçtiği durum ve koşulları belirten zarflara ve zarf niteliğindeki öbeklere *tümleç* yerine, *zarflama* adı vermektedir.

Cümle Ögelerinin Sırası

Türkçe söz dizimi bakımından ÖNY (Özne-Nesne/Tümleç-Yüklem) dilidir. Cümlenin en önemli ögesi, olmazsa olmazı yüklem, özel durumların dışında, en sondadır. Dolayısıyla özne ve nesne yüklemden önce gelir. Türkçede, niteleyen-nitelenen ilişkisinde İngilizce, Farsça gibi dillerin aksine niteleyen önce, nitelenen sonra gelir. Sıfatlar önüne geldikleri adları, zarflar önüne geldikleri eylemleri veya sıfatları niteler. Belirtili nesne, belirtisiz nesne arasında da bir öncelik sırası vardır. Belirtisiz nesne yükleme belirtili nesneden daha yakındır. Türk yazı dilinde cümle ögelerinin tipik sıralanışı şu şekildedir:

(1) Özne
(2) Zaman ifadesi
(3) Mekân ifadesi
(4) Belirtili nesne
(5) Belirtisiz nesne
(6) Yüklem

Bu sıralamayı bir örnekle somutlaştıralım: *(1) Biz (2) geçen hafta (3) toplantıda (4) onu (5) başkan (6) seçtik.*

Türkçede gerek ÖNY sırası gerekse cümle ögelerinin sırası, İngilizcenin aksine, mutlak değildir. Türkçede cümle ögelerinin yerinin değişmesi anlamı bütünüyle değiştirmez. Yükleme yaklaşan ögelerin vurgulanması gibi anlamda esası değiştirmeyen değişiklikler olur. Söz diziminin katı olduğu İngilizcede *Lion killed hunter* 'Aslan avcıyı öldürdü.' cümlesinde özne ve tümlecin yerlerinin değişmesi, *Hunter killed lion* 'Avcı aslanı öldürdü.' örneğinde olduğu gibi anlamı tam tersi yönde değiştirir. Türkçede *Aslan adamı öldürdü, Adamı aslan öldürdü, Öldürdü aslan adamı, Öldürdü adamı aslan* cümleleri arasında anlamca büyük bir fark yoktur. Bu esnekliği, az da olsa, tamlamalar gibi söz öbeklerinde de görüyoruz. Ögelerin dizilişindeki esneklik yalnızca Türkçeye özgü değildir. Örneğin Hint-Avrupa dili olan tarihî Latince ve modern Farsçada da söz dizimi esnektir.

KİTAP

Türkçede söz dizimine ve cümlenin ögelerine ilişkin daha geniş bilgi için *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi* adlı kitaptan yararlanabilirsiniz. (Özkan, M. ve Sevinçli, V. İstanbul: Akademik Kitaplar, 2009)

CÜMLE TÜRLERİ

Özellikle yapı bakımından cümlelerin sınıflandırılması Türkçe dil bilgisinin en karmaşık konularından biridir. Yerli ve yabancı Türkçe dil bilgisi yazarlarının farklı yaklaşımları ve sınıflandırmaları vardır. Örneğin, Banguoğlu (2007) yapı, anlam, diziliş vb. ölçütler kullanarak Türkçe cümleleri 65 ana ve alt dala ayırırken Ergin'in (1993) sınıflandırması yalındır. Ergin'in, yargı bulunmadığı savıyla eylemsilerin yer aldığı cümleleri basit cümle olarak kabul etmesi, birleşik cümle türleri olarak Türkçe şart cümlesi ile Farsçadan kopyalanan ki'li cümleleri sıralaması sınıflandırmada kolaylık sağlamaktadır. Bunlardan başka ve ayrıntılı birçok sınıflandırma vardır.

Bu ünitede Türkçe cümlelerin küçük değişikliklerle az çok gelenekselleşen sınıflandırmasına yer verilmiş ve buna göre aşağıdaki dört cümle türü kısaca açıklanmıştır.

- Yapısına göre (basit cümle, birleşik cümle, sıralı ve bağlı cümle)
- Yüklemin türüne göre (eylem cümlesi, ad cümlesi)
- Yüklemin/ögelerin yerine göre (kurallı cümle, devrik cümle, kesik cümle)
- Cümlenin anlamına göre (olumlu cümle, olumsuz cümle; soru cümlesi, emir cümlesi, ünlem cümlesi, dilek cümlesi).

Yapısına Göre Cümleler

Türkçe cümleler yapı bakımından genellikle basit ve birleşik olmak üzere ikiye ayrılır. Basit cümleler bir temel cümleden, birleşik cümleler ise en az bir temel cümle ile bir veya daha fazla bağlı cümleden oluşur.

Basit Cümleler

Basit cümleler, son derece tartışmalı bir kavram olmakla birlikte, yan cümlesi bulunmayan temel cümlelerdir.

Birleşik Cümleler

Birleşik cümlenin belirlenmesi, tanımlanması Türkçe söz diziminin en temel sorunsalıdır. Aralarında anlamca bir ilgi bulunan, bağlaçlarla birbirine bağlanmış cümleler birleşik cümle olarak kabul edilebilir. Oysa sorun, Türkçeye özgü yapılar olan eylemsilerin oluşturduğu öbeklerin yer aldığı cümlelerin hangi tür cümle sayılacağına odaklanmaktadır. Kimi dil bilimcilerin sıfat-fiil ve zarf-fiillerle yapılan öbekleri *yardımcı cümle* ve birleşiminde bu öbeklerin yer aldığı cümleleri *birleşik cümle* olarak kabul ettiklerini görüyoruz.

> *[Ahırın avlusunda oynarken]*$_1$ *[aşağıda gümüş söğütler altında görünmeyen]*$_2$ *derenin hüzünlü şırıltısını işitirdik*

Yan cümle: Asıl cümlenin belirttiği yargıyı bir şarta, bir dileğe ya da nedene bağlayan cümledir.

Asıl cümle: Birleşik yapılı bir cümlede asıl yargının yer aldığı cümledir.

Yukarıda köşeli parantez içinde gösterilen iki ayrı öbek bağlı/**yan cümleler,** parantez dışında kalan cümle ise **asıl cümle**dir.

Muharrem Ergin'in temsil ettiği geleneksel yaklaşımda, Türkçede iki tür birleşik cümle vardır. Bunlar Türkçe kökenli olan şart ekiyle yapılan birleşik cümle ile Farsçadan kopyalanan *ki*'li birleşik cümledir. Örneğin [Bir millet sanattan ve sanatkârdan mahrumsa],$^{\text{YAN CÜMLE}}$ tam bir hayata malik olamaz.$^{\text{TEMEL CÜMLE}}$ cümlesi Türkçe; Duydum$^{\text{TEMEL CÜMLE}}$ ki [unutmuşsun gözlerimin rengini]$^{\text{YAN CÜMLE}}$ cümlesi ise Farsçadan kopyalanan birleşik cümleye örnektir. Bu cümle Türkçe geleneksel dizilişe çevrildiğinde *Gözlerimin rengini unuttuğunu duydum* şeklinde birleşik cümlenin yan cümlesi, temel cümlenin nesnesi hâline gelmiştir.

Sıralı Cümle ve Bağlı Cümle

Yapıca ve/veya anlamca birbirine bağlı; ancak yalnız kullanıldıklarında kendi içinde anlam bütünlüğü bulunan cümlelerden oluşan birleşik cümle türüdür. Ögelerinden en az biri veya yüklemlere gelen ekleri ortak olan sıralı cümlelere *bağımlı sıralı cümle* adı verilir. Örneğin, *Seni sever, sayarım* bağlı cümlelerinde nesne ve yüklemlerde kişi ekleri ortaktır. 'At ölür, meydan kalır; yiğit ölür, şan kalır' örneğindeki gramerce bağımsız dört cümle birbirlerine anlam bakımından sıkı sıkıya bağlıdır. Bu şekilde aralarında yalnızca anlam ilgisi bulunan sıralı cümlelere ise *bağımsız sıralı cümle* denir. Aslında bağlı ve sıralı cümleler arasında kesin bir ayrım yoktur. Bağlama edatlarıyla (bağlaç) birbirine bağlanmış ve aralarında anlamca ilişki bulunan sıralı cümlelere *bağlı cümle* adı da verilir.

Yüklemin Türüne Göre Cümleler

Türk dil bilgisi geleneğinde cümleler yüklemin türüne göre ad cümleleri ve eylem cümleleri olmak üzere ikiye ayrılır. Bazı bilim insanlarına göre pratik bir değeri bulunmayan bu ayrım Osmanlı döneminden mirastır. Arapça için çok önemli olan bu ayrım Lewis'in ifadesiyle yoğun Osmanlıca geleneğinde yetişen öğretmenler aracılığıyla modern Türkçeye aktarılmıştır. Bu yoruma, ad cümlelerinin birleşik eylemlerde olduğu gibi yardımcı eylemlerle çekimlenirken, yardımcı eylemlerin ekleşmesi neden olmuştur. Tarihsel bakımdan 'olma, oluş' bildiren ad cümleleri eylem cümlelerinden gelişmiştir.

Ad Cümleleri

Gerçekte ad ve eylem cümleleri aynı modele göre kurulur. Özne başta, yüklem sondadır; yüklemler, benzer biçimde, kişi eklerini alırlar. İsim cümleleri olarak adlandırdığımız cümleler, gerçekte, tarihsel bakımdan *ad + yardımcı eylem* (ET *er-,* ET *tur-*) yapısında bir tür eylem cümleleridir, yani, günümüzde *i-* ve *-DIr* biçimlerine gelişmiş yüklemleştiriciler ET *er-* ve ET *tur-* eylemlerinin geniş zaman eki alan olan *er-ür* ve *tur-ur* biçimlerinin kalıntılarıdır. **Ad cümleleri** yapan yüklemleştiriciler, ek olmalarına karşın, yüklem olabilme yeteneklerini bu tarihsel özellikten alır.

Ad cümleleri, yüklemi ek eylem ile çekimlenmiş cümle türüdür.

Basit cümleler; yüklemi çekimli eylem olan eylem cümlesiyle yüklemi çekimli bir ad olan ad cümlelerinden oluşur. Basit ad cümlelerinde *özne, zarf, tümleç* ve *yüklem* bulunabilir.

Ad cümlelerinde ek eylem kullanılmasa da cümlenin anlamında kendini hissettirir. *Ali çok başarılı(dır)* cümlesinde olduğu gibi.

DİKKAT

“Var” ve “yok” sözcükleri ad olarak kullanıldıklarında ad cümleleri olur.

DİKKAT

Eylem Cümleleri

Eylem cümleleri *Ye!, Geliniz, Gidiyorlar* vb. yüklemi çekimli bir eylem olan cümlelerdir. Eylem cümlelerinde yüklem basit, türemiş ya da bileşik yapılı bir eylem olabilir.

Yüklemin Yerine Göre Cümleler

Kurallı (Düz) Cümle

Dilde kuralsız olarak nitelenebilecek bir özellik yoktur, kuralsızlık nitelemesi tanımlayamadığımız, açıklayamadığımız dil sorunları için bulduğumuz bir tür ‘kolay’ çözümdür. Burada ‘kurallı’ nitelemesiyle kastedilen Türkçedeki yardımcı öge - asıl öge sıralamasına uygun olmak üzere yüklemin geleneksel biçimde sonda bulunduğu cümle türüdür. Buna göre, ister ad cümlesi ister eylem cümlesi olsun Türkçe söz diziminde esas olan, yardımcı ögeden asıl ögeye doğru dizilіştir.

Devrik Cümle

Türkçe gibi eklemeli dillerde cümledeki ögelerin yerlerinin değiştirilmesi anlaşılmayı ortadan kaldırmaz, gerek ad cümlelerinde gerekse eylem cümlelerinde ögelerin sırası esnektir. Devrik cümlelerin ortama, amaca göre düz cümleden ayrılması doğaldır. Tarihî Latincede de cümle ögelerinin yeri mutlak değildir. Lewis’in verdiği *Romalılar, barbarları yendiler* cümlesi, Latince *Romani Barbaros superaverunt* cümlesi ile ögelerin sıralanışı bakımından aynıdır. Ancak bu geleneksel sıranın değiştirilmesi, her iki dilde de anlamda önemli bir kayba yol açmaz. Bu cümlelerin İngilizce karşılığı *The Romans defeated the barbarians* cümlesinde ögeler ise asla yer değiştiremez (1967: 241).

Devrik cümleler atasözlerinde, slogan ifadelerde, şiirde ve konuşma dilinde sıkça kullanılır.

DİKKAT

Kesik Cümle

Kesik cümle, genellikle yüklem de dâhil olmak üzere, herhangi bir ögesi bulunmayan, söylenmek istenenin, dinleyenin anlayışına bırakıldığı cümle türüdür.

- Uygun adım, marş!
- Arş ileri arş yiğitler, vatan imdadına!
- Dikkat! (Dikkat ediniz, yerine)
- Bir yararı yok ama... (bir kez daha deneyelim)
- Çiğ yemedim ki... (karnım ağrısın)

Anlamına Göre Cümleler

Anlamlarına göre cümleler, *olumlu cümle, olumsuz cümle; soru cümlesi, emir cümlesi, ünlem cümlesi, dilek cümlesi* şeklinde sınıflandırılabilir. Cümlelerde *anlamca kabul edilebilirlik* ve *gramerce kabul edilebilirlik* şeklinde iki olgudan söz etmek gerekiyor. *Kuşlar, otomobil kullanıyor* cümlesi, gramer bakımından doğrudur, kabul edilebilir; ancak şiir gibi özel kullanımların dışında, anlamca kabul edilemez. Anlam özelliklerine göre cümleleri şu şekilde açıklayabiliriz:

Olumlu ve Olumsuz Cümle

Yüklemin bildirdiği yargıya göre, olumlu ve olumsuz cümleleri yapı ve anlam bakımından iki boyutta ele alabiliriz. Bir cümle biçimce olumlu, anlamca olumsuz olabilir veya biçimce olumsuz bir cümle anlamca olumlu olabilir. *Seni ne kadar sevdiğimi bilemezsin* cümlesinde olumsuz çekimli yüklem bulunmasına karşın, cümle anlamca olumludur. Hatta biçimce ve anlamca olumlu bir cümle vurgu, tonlama, hatta durgu ve durak gibi parçalarüstü ses birimleri aracılığıyla olumsuz duruma getirilebilir. Örneğin yukarıdaki *Seni ne kadar sevdiğimi bilemezsin* cümlesinin fısıltılı bir tonla söylenmesi durumunda gerçek anlamda olumsuz bir cümle ortaya çıkar.

DİKKAT

Eylem cümlelerinde olumsuzluk genellikle, yükleme "-mA-" olumsuzluk eki getirilerek ad cümlelerinde ise olumsuzluk sözleriyle yapılır. Ancak "ne...ne" olumsuzluk bağlacıyla bağlanan cümleler, biçim bakımından olumlu görünse de anlamca olumsuzdur.

Soru Cümlesi

Soru sözcükleri, soru eki, tonlama vb. yollarla oluşturulan ve herhangi bir cevap beklenen cümle türüdür. Ancak biçimce soru cümlesi gibi görülen her cümle soru cümlesi değildir veya biçimce soru cümlesi olmayan bir cümle tonlama vb. yollarla soru cümlesi hâline getirilebilir. Bu tür cümleleri belirlemenin yolu, sorunun cevap isteyip istemediğidir.

Emir Cümlesi

Emir cümlesi, yapılması istenen ya da istenmeyen eylemleri ifade eden ve genellikle yüklemi emir kipiyle oluşturulan cümle türüdür. Emir biçimindeki cümleler *emir, komut, dilek, tavsiye, öğüt, güven* hatta *yalvarma* ifade edebilir. Gramer olarak emir cümlesi görünümündeki herhangi bir cümle, anlam bakımından emir niteliği taşımayabilir. Kimi zaman da gramerce emir cümlesi olmayan cümle emir niteliği taşıyabilir.

Ünlem Cümlesi

Ünlemle yapılan veya ünlem ifade eden cümledir. Ünlem cümlelerinde mutlaka bir düşüncenin anlatılması gerekmez. Ünlem cümlelerinde asıl olan sevinç, mutluluk, acı, özlem, öfke, coşku, heyecan vb. duyguların dile getirilmesidir. *Ne efsunkâr imişsin ah, ey didar-ı hürriyet!* (Ne büyülüymüşsün ah ey özgürlüğün yüzü!)

Aşağıdaki cümlelerin basit ve ayrıntılı çözümlemesini yapınız.

'Ahırın avlusunda oynarken aşağıda, gümüş söğütler altında görünmeyen derenin hüzünlü şırıltısını işitirdik. Evimiz, iç çitin büyük kestane ağaçları arkasında kaybolmuş gibiydi.' (*Kaşağı*, Ömer Seyfettin)

EVİN HÂLLERİ

Evin yalın hâli
İster cüce, ister dev
Camlarında perde yok
Bomboş, ev.

Evin -i hâli, sabah,
Geciktiniz haydi!
Uykuların tatlandığı sularda
Bıracaksınız evi.

Evin -e hâli, gün boyu,
Ha gayret emektar deve!
Sırtınızda yılların yorgunluğu
Akşam erkenden eve.

Evin -de hâli, saadet,
Isınmak ocaktaki alevde
Sönmüş yıldızlara karşı
Işıklar varsa evde.

Evin -den hâli, uzaksınız,
Hattâ içinde yaşarken
Aşkların, ölümlerin omzunda
Ayrılmak varken evden.

BEHÇET NECATİGİL

Özet

Biçim bilgisini ve biçim bilgisi ile ilgili temel kavramları tanımlayabilmek

Biçim bilgisi, sözcüklerin ve eklerin yapılarını ve bu yapıların çözümlenmesini, eklerin çekim süreçlerini ele alan dil bilgisi ve dil bilim çalışmasıdır. Biçim bilgisinin temel kavramlarından biri *biçimbirim*dir. Biçimbirim, geleneksel dil bilgisindeki sözcük ve ek kavramlarını içerir. Görev ve işlevini bir başka biçimbirime bağlı olmaksızın yapabilenlere *bağımsız biçimbirim,* görev ve işlevlerini ancak bir başka biçimbirime eklendikleri zaman yerine getirebilenlere de *bağımlı biçimbirim* adı verilir. Örneğin *açık öğretim* tamlamasında *aç-, açık, öğret-, öğretim* bağımsız biçimbirimlerdir; ancak *-(I)k, -(i)m* tek başlarına kullanılamadıklarından bağımlı biçimbirimlerdir. Bağımlı biçimbirimler herhangi bir sözcüğe eklenirken eklendikleri sözcüklerin ses özelliklerine göre farklı biçimlerde gerçekleşebilirler. Örneğin, meslek yapan *-CI, -CU* ünlüyle ve ötümlü ünsüzle biten sözcüklere *-cI, -cU* ile, diğer durumlarda *- çI, -çU* şeklinde eklenir. *-CI, -CU* bağımlı biçimbirimlerin ünlüleriyse, eklendikleri bağımsız biçimbirimlerin son hecesindeki ünlüye göre biçimlenir. Son hecedeki ünlü esas olmak üzere eklenme artlık-önlük ve düzlük-yuvarlaklık uyumuyla *-çı/-çi, -çu/-çü* şeklinde gerçekleşir. Bu biçimlerin her birine *değişken biçim* adı verilir. Türkçede bir bağımlı biçimbirimin en çok sekiz değişken biçimi olabilir. Kimi biçimbirimler çok eski dönemlerden bugüne ulaşmış ve genellikle yalnızca bir veya birkaç sözcükte bulunuyor veya iyelik ekleri ile ad durum ekleri arasında türeyen *zamir n'si* adı verilen öge gibi çekimlenme sırasında ortaya çıkıyor olabilir. Bu tür biçimbirimlere *fosil biçimbirim* adı verilir. Bunlardan başka *kök, gövde* ve *taban* kavramlarına da kısaca değinelim. *Kök,* kendisinden daha küçük anlamlı parçaya bölünemeyen, *gövde* yeni sözcük türetmeye yarayan ek almış yapı, *taban* ise eklerin üzerine eklendikleri yapılardır. Örneğin *ok* sözcüğü kök, *okçu* sözcüğü ise gövdedir. *Ok* aynı zamanda *okçu*nun tabanıdır.

Biçim bilgisinin temeli olan sözcükleri ve ekleri yapı, görev ve tür bakımından ayırt edebilmek

Sözcükler geleneksel dil bilgisinde yapı bakımından türemiş ve birleşik sözcükler olmak üzere iki ana kategoriye ayrılır; ancak bunların dışında özellikle Batı dillerinden yapılan kopyalar aracılığıyla kırpma, kısaltma, karma vb. birçok sözcük üretme yoluyla da yeni sözcükler yapılmaktadır.

Türkçede sözcükler başka dillerdeki sınıflandırmalara benzer şekilde çok genel olarak *ad soylu sözcükler, eylemler* ve *edatlar* olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Bu geleneksel sınıflandırmaya göre ad soylu sözcüklerin içinde *adlar, sıfatlar, zarflar ve zamirler;* edatların içindeyse *ünlemler, bağlaçlar* ve *son çekim edatları* yer almaktadır. Ancak bu sınıflandırmanın da ünlemlerin ad soylu sözcüklere yakınlığı gibi eksiklikleri ve tutarsızlıkları vardır. Türkçede sözcüklerin türleri söz dizimindeki işlevlerine ve görevlerine bağlıdır. ***Güzel*** sözcüğü, *Güzeli severim* cümlesinde **ad,** *güzel çocuk* tamlamasında **sıfat,** *Güzel konuşuyor* cümlesinde **zarf,** *Güzel!* ifadesinde ise **ünlem** olarak kullanılmıştır.

Türkçede edatlar, bağlaçlar, ünlemler donmuş sözcüklerdir, bu sözcükler ancak özel durumlarda ek alabilirler. Sıfatlar, zarflar da çekime elverişli değildir. Zamirler de çekime pek girmez. Bu durumda, Türkçenin ekleri ad ve eylem kök ve gövdelerine eklenerek ya yeni sözcükler yapar ya da sözcüklerin birbirleriyle ve yüklemle ilişkisini sağlarlar. Bu durumda yapım ve çekim eklerinden söz edebiliriz.

Yapım ekleri ad ve eylem yaparlar. Adlar yine adlardan ya da eylemlerden, eylemler de aynı şekilde adlardan ya da yine eylemlerden eylem yaparlar. Adlara gelen çekim eklerine *ad çekim ekleri;* eylemlere gelen çekim eklerine ise *eylem çekim ekleri* adı verilir.

Ad çekim ekleri; iyelik, ad durum ekleri, çoğul eki, aitlik eki, soru eki ve ek eylemlerdir.

Eylemlere gelen çekim ekleri ise haber ve tasarlama kipleri, eylemsiler (fiilimsi) yani sıfat-fiiller ve zarf-fiiller, isim-fiiller (mastar), kişi (şahıs) ekidir.

Ad ve eylemlerin çekime girme süreçlerini açıklayabilmek

Adlar yukarıda sıralanan ekler aracılığıyla söz dizimine dâhil olur. Ad çekiminde, ad köklerine öncelikle çokluk eki, ardından iyelik eki, iyelik ekinin ardından ilgi eki gelebilir. Soru eki ise en sonda yer alır. Belirlenen sıralamayı *Paralarımızın mı?* ifadesinde görebilirsiniz. Çekim eklerinden sonra yapım eki gelemez. Ancak *gündelik* ve *ondalık* sözcüklerinde bulunma durumu eki *-da*'dan sonra yapım eki *-lık*'ın geldiği görülüyor. Bu özel nedeni olan bir istisnadır.

Eylemler de çekime eylem çekim ekleriyle girer. Eylem tabanlarına öncelikle kip ekleri, ardından birleşik çekimlerde, *i- (imek)* eyleminin belirli geçmiş zaman, belirsiz geçmiş zaman ve şart çekimlerinin ekleşmesiyle oluşan *birleşik zaman ekleri* gelir. Kişi eklerinin yeri, eylem çekiminin sonudur. Soru ekinin yeri, eylem çekiminde biraz karmaşıktır. Belirli geçmiş zamanda *Gittim mi?* örneğinde olduğu gibi en sonda, belirsiz geçmiş zamanda *Gitmiş miyim?* örneğinde olduğu gibi zaman ekinden sonra, ancak kişi ekinden öncedir.

Cümle ve cümleyi oluşturan ögeleri, ögeleri oluşturan sözcük öbeklerini tanımlayabilmek

Dil bilgisel düzeylerin en üst aşaması söz dizimi, çok karmaşık ilişkilerle bir araya gelen sözcükler ve/veya sözcük öbeklerinin oluşturduğu cümle ögelerine ve bu ögelerin bir araya gelmesiyle biçimlenen cümle temelinde ele alınır.

Anlatımın temeli, yargıyı taşıyan cümledir. Ancak şu ana değin cümlenin tam bir tanımı yapılamamıştır. 'Tam bir düşüncenin ifadesi' veya en az bir yüklemden oluşan yapı gibi tanımlar veya cümlenin varlığı için asgari şart bir çekimli eylem veya ek eylemden oluşan yüklemdir gibi açıklamalar da *Eve gidecek misin?* sorusuna verilebilecek *Evet!* veya *Hayır!* cevaplarının cümle sayılıp sayılamayacağı, cümle değerinde olup olmadığı vb. sorularının ortak kabul gören cevabı bulunmadığından sorun tam olarak çözülememektedir.

Cümle belirli dizilişlerdeki ögelerden oluşur. Türkçe *özne tümleç/nesne ve yüklem* şeklinde dizilen; özne düşürebilen ve yalnızca yüklemle kurulabilen söz dizimsel özelliklere sahiptir. Özne, (nesne), tümleç ve yüklem *Ben yarın seni otomobilimle memleketime götüreceğim* cümlesinde olduğu gibi, çekimli tek sözcüklerden oluşabilir. Ancak duygu ve düşüncelerin cümlede tam olarak aktarılabilmesi için ayrıntıları ortaya koyan başka sözcüklere ihtiyaç vardır. Örneğin yukarıdaki cümlede yer alan *memleketime* dolaylı tümlecini veya yer tamlayıcısını *uzun zamandır gitme, görme fırsatı bulamadığım, Doğu Karadeniz'in en güzel kentlerinden biri olan memleketime* örneğinde olduğu gibi çok daha ayrıntılı biçimde sözcük öbekleriyle betimleyebiliriz. Türkçedeki tamlamalar, edat grupları, sıfat-fiiller, zarf-fiiller vb. sözcük öbekleri belirli sayıdadır; ancak hâlâ keşfedilmeyi bekleyen sözcük öbekleri bulunabilir.

Cümleleri sınıflandırabilmek ve dil bilgisel olarak çözümleyebilmek

Türkçede cümlelerin sınıflandırılması söz diziminin en karmaşık konularından biridir. Kimi sınıflandırmalar, pratik kullanma imkânı sağlayamayacak derecede ayrıntılı ve karmaşık, kimi sınıflandırmalar da tüm cümleleri içine alamayacak derece basit olmaktadır. Bununla birlikte geleneksel olarak Türkçe cümleleri yapılarına göre *basit cümle, birleşik cümle, sıralı cümle, bağlı cümle;* yüklemin türüne göre *ad cümlesi, eylem cümlesi;* yüklemin yerine göre *kurallı (düz) cümle, devrik cümle, kesik cümle;* anlamına göreyse *olumlu cümle, olumsuz cümle, soru cümlesi, emir cümlesi, ünlem cümlesi* olarak sınıflandırabiliriz.

Kendimizi Sınayalım

1. Arapça kökenli 'kâtip, mektup, kitap' sözcükleri aynı kökten vezin adı verilen çeşitli kalıplarla (ktb=yazmak) türemiştir. Bu tür bir türetim, biçim bilgisinde hangi terimle ifade edilebilir?

a. Sondan eklenme
b. Birleştirme
c. İç değişim
d. İç eklenme
e. Kesme

2. "Çözebileceğinden" ifadesi hangi seçenekte tam ve doğru olarak çözümlenmiştir?

a. Çöze-bil-ece-ği-n-den
b. Çöz-e-bil-eceğ-i-n-den
c. Çöz-ebil-eceğ-i-n-den
d. Çöz-e-bil-eceğ-in-den
e. Çöz-e-bi-l-eceğ-in-den

3. "Ben bu işin böyle sonuçlanacağını dünden tahmin etmiştim." cümlesindeki altı çizili sözcüklerin türlerinin doğru sıralandığı seçeneği işaretleyiniz.

a. Zamir, sıfat, ad, zarf, zarf, ad, ad
b. Ad, ad, ad, zarf, ad, ad, yüklem
c. Ad, zamir, sıfat, ad, zarf, ad, eylem
d. Zamir, sıfat, ad, zarf, zarf, ad, eylem
e. Ad, zamir, sıfat, ad, edat, ad, eylem

4. Aşağıdaki seçeneklerden hangisi kasıtlı yaratma yoluyla yapılmış bir sözcüktür?

a. Uygar
b. Uçak
c. Bilişim
d. Bilgisayar
e. Yazılım

5. "Bu geçmiş çağı yaşarken hep o günlerin havasını düşündüm." cümlesinde kaç adet belirtme (yükleme) durumu eki vardır?

a. 0
b. 1
c. 2
d. 3
e. 4

6. Aşağıdakilerden hangisi türemiş bir kelimedir?

a. Kılık
b. Kelebek
c. Yem
d. Yürek
e. Bıyık

7. "Yaşasın!" cümlesiyle ilgili olarak aşağıdakilerden hangisi **söylenemez?**

a. Sadece yüklemden oluşur.
b. Yüklem ad kökünden türemiştir.
c. Addan eylem yapma eki vardır.
d. 3. tekil kişi emir eki vardır.
e. Yüklem geçişli bir fiildir.

8. "bağrı yanık" ifadesi hangi sözcük öbeğidir?

a. Belirtme grubu
b. Dayanma öbeği
c. Ad tamlaması
d. Sıfat tamlaması
e. Belirtisiz ad tamlaması

9. "Bin yıldan uzun bir gecenin bestesidir bu." dizesinde yüklem hangisidir?

a. Bestesidir bu
b. Uzun bir gecenin bestesidir
c. Bin yıldan uzun bir gece
d. Bin yıldan uzun bir gecenin bestesidir
e. Bu

10. "Seni uzaktan sevmek aşkların en güzelidir." dizesinde özne ve yüklem, sırasıyla, hangi sözcük öbekleridir?

a. Eylem grubu-belirtili ad tamlaması
b. Sıfat tamlaması-sıfat tamlaması
c. Zarf-fiil öbeği-ad tamlaması
d. Sıfat-fiil öbeği-ad tamlaması
e. Sıfat tamlaması-ad tamlaması

Yaşamın İçinden

Dil Bir Dünyadır

Dille dünyalar kurulur. Edebiyat dediğimiz şey de budur aslında: Dil ile yeni, bilinmedik bir dünya kurmak. Dil yalnızca edebiyat için değildir, hayatın her alanında ona gereksiniriz. Evde, işte, okulda, insanlar arasındaki iletişimin temel gerecidir dil. Derdini anlatabilmek, karşındakini anlayabilmek dille olanaklıdır.

…… Diller ulusların onurudur. Büyük uluslar en çok dillerinin zenginliğiyle övünürler. O dille yaratılmış yapıtlarla gururlanırlar. Yunanistan'ın dünya üzerindeki saygınlığının temelinde yeryüzünün ilk büyük yapıtlarının bu dille verilmiş olması yatar.

Dil durağan, donuk bir yapı değil. Hayatın ve dünyanın değişimleri dilleri de etkiliyor. Kimi diller yeni kavramlarla, deyişlerle, gelişip zenginleşirken, yeni gereksinimleri karşılayamayanlar başka dillerin sözcükleriyle boğuluyor, yoksullaşıyorlar.

……. Dil, sürekli büyüyen canlı bir varlık gibi emek, işlenmek, gelişmek istiyor. *"Türkçe ağzımda annemin sütüdür"* diyen **Yahya Kemal**'den yüz yıl sonra şiir dilinin daha gerilere sürüklenmesini anlayabilmek çok güç. Bu noktada da dil bilimcilere, yazarlara büyük görev düşüyor. ……. *"Sözcüklerin içinde kuşlar vardır öter"* der **Sabahattin Kudret Aksal.** Dilin bu zengin ezgilerini duyabilmek için bir yol nitelikli edebiyat ürünleriyse, bir başkası da (bu) *nitelikli* kitapların kılavuzluğunda yol almaktır.

Turgay Fişekçi
(Kısaltılmıştır)

Kaynak: www.cumhuriyet.com.tr (18 Mayıs 2011)

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. c	Yanıtınız yanlış ise "Biçim Bilgisi" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. b	Yanıtınız yanlış ise "Türkçenin Ekleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. d	Yanıtınız yanlış ise "Sözcüklerin Sınıflandırılması" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. a	Yanıtınız yanlış ise "Biçim Bilgisi" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. c	Yanıtınız yanlış ise "Türkçenin Ekleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. c	Yanıtınız yanlış ise "Sözcük Yapımı" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. e	Yanıtınız yanlış ise "Söz Dizimi" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. b	Yanıtınız yanlış ise "Söz Dizimi" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. d	Yanıtınız yanlış ise "Söz Dizimi" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. a	Yanıtınız yanlış ise "Söz Dizimi" konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Sıfatlar, adları çeşitli yönlerden niteleyen ve belirten sözcüklerken; zarflar eylemleri, sıfatları ya da başka zarfları niteleyen ve belirten sözcüklerdir.

Sıra Sizde 2

'Dilin millî ve zengin olması, millî hissin gelişmesinde başlıca amildir. Ülkesini, yüksek istiklalini korumasını bilen Türk milleti, dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır.' (Atatürk). Bu vecizede yer alan ad ve eylemleri yapı ve çekim bakımından çözümleyelim.

dilin
dil: ad kökü
-in: ilgi durumu eki

olması
ol-: eylem kökü
-ma: eylemden ad yapma eki
-sı: 3. tekil kişi iyelik eki

hissin
his(s): ad kökü
-in: ilgi durumu eki

gelişmesinde
gel-: eylem kökü
-(i)ş-: eylemden eylem yapma eki
-me: eylemden ad yapma eki
-si: 3. tekil kişi iyelik eki
-n-: zamir n'si
-de: bulunma durumu eki

başlıca
baş: ad kökü
-lı: addan ad yapma eki
-ca: eşitlik durumu eki

amildir
amil: ad
-dir: bildirme eki

ülkesini
ülke: ad kökü
-si: 3. tekil kişi iyelik eki
-n-: zamir n'si
-i: belirtme/yükleme
durumu eki

yüksek
*yükse- (krş. yüksel-): eylem kökü
-k: eylemden ad yapma eki

istiklalini
istiklal: ad kökü
-i: 3. tekil kişi iyelik eki
-n-: zamir n'si
-i: belirtme/yükleme durumu eki

korumasını
koru-: eylem kökü
-ma-: eylemden ad yapma eki
sı: 3. tekil kişi iyelik eki
-n-: zamir n'si
-i: belirtme/yükleme durumu eki

bilen
bil-: eylem kökü
-en: sıfat-fiil eki

milleti
millet: ad kökü
-i: 3. tekil kişi iyelik eki

dilini
dil: ad kökü
-i: 3. tekil kişi iyelik eki
-n-: zamir n'si
-i: belirtme/yükleme durumu eki

yabancı
yaban: ad kökü
-cı: addan ad yapma eki

dillerin
dil: ad kökü
-ler: çoğul eki
-in: ilgi durumu eki

boyunduruğundan
boyun: ad kökü
-duruk: addan ad yapma eki
-u: 3. tekil kişi iyelik eki
-n-: zamir n'si
-dan: uzaklaşma durumu eki

kurtarmalıdır
kurtar-: eylem kökü
-malı: gereklilik kipi
-dır: bildirme eki

Sıra Sizde 3

Kalem kırıldı, tipik bir edilgen cümle örneğidir. Burada yalın durumda yer alan özne, kırılma işlemine maruz kalan nesne durumunda olmasına karşın sözde özne olarak adlandırılmaktadır. Ancak kırılma eylemine yol açanın kalem olmadığını, kalemin, yüklemde yer alan eyleme maruz kaldığını biliyoruz.

Bugün gelecek cümlesinde anlamca belirsizlik bulunduğundan ad kökenli *bugün* sözcüğünün yüklemi nitelemesi durumunda zarf görevinde bulunduğunu görüyoruz. *Bugün* sözcüğünün, anlam biraz zorlanarak da olsa, özne görevinde bulunması durumunda sözcük türü ad olacaktır.

Gazete aldım cümlesinde yüklem *aldım* sözcüğüdür. Kişi ekinden öznenin *ben* olduğunu anlıyoruz. Yüklem kümesindeki, yani eylem, kip eki, kişi eki vd. eklerin bulunduğu kümedeki eylem geçişlidir. Yüklemin eylemi geçişli olduğuna göre *ne, kim, nere* veya *neyi, kimi, nereyi* sorularından birinin cevabını ister. *Gazete* yalın durumda bulunduğundan yükleme sorulan *ne* sorusunun cevabıdır. *Ne* sorusu da belirtisiz nesneye işaret eder.

Eklerin anlam ve işlevlerinde kayma, sık görülen bir dil özelliğidir. Başka bir deyişle çok bilinen, kullanım sıklığı yüksek eklerin daha az kullanılan hatta asıl işlevinde oldukça farklı başka işlevleri de bulunabilir. İlk cümlede yer alan *mi* soru sormamakta, aksine bilinen bir özelliği güçlendirici bir yapı işlevinde kullanılmaktadır. Yinelenen *güzel* sıfatlarını birleştiren *mi* burada artık soru eki değildir.

İkinci cümlenin sonunda yer alan *mi* ise soru işleviyle kullanıma tipik bir örnektir.

Son cümle anlam bakımından Roma imparatoru Sezar'ın kendisine suikast yapanların arasında evlatlığı Brutus'u da görünce dile getirdiği ileri sürülen bu sözde *mi*'nin soru sormaktan çok derin bir şaşırma duygusunu dile getirdiği anlaşılıyor. Ek, dizim bakımından da soruya muhatap olan kişiyi temsil eden cümle ögesine yöneliyor.

İlk örnek bir sıfat tamlamasıdır. *Dam* adına, bulunma eki ile eklenen *-ki*, sıfat yapmakta ve bu sıfat da *kemancı* adını nitelemektedir. İkinci örnekte ise *-ki,* bu kez kendisinden önceki ad ögesine ilgi durumu ekiyle eklenmekte, ancak bu kez adı niteleyecek bir sıfat değil, cümlede özne görevinde bulunan bir zamir oluşturmaktadır.

Son sorunun yanıtı "güzeldiyse" örneğiyle verilebilir.

Sıra Sizde 4

Batılılaştıramadıklarımızdan mısınız?
bat-: eylem kökü
-ı: eylemden ad yapma eki
-lı: addan ad (sıfat) yapma eki
-la-: addan eylem yapma eki
-ş-: eylemden eylem yapan işteşlik eki. Ancak bu sözcükte işteşlik işlevini yitirmiştir.
-tır-: eylemden eylem yapan ettirgenlik eki
-ama-: olumsuz yeterlik eki
-dık: sıfat-fiil eki
-lar-: çokluk eki
-(ı)mız: 1. çoğul kişi iyelik eki
-dan: uzaklaşma durumu eki
mı: soru 'eki'
-sınız: ikinci çoğul kişi eki.

Sıra Sizde 5

Cümlelerden ilki bir eylem cümlesi, ikincisi ise ad cümlesidir.

1. Cümlenin çözümü

Ahırın avlusunda oynarken[ZARF TÜMLECİ] aşağıda, gümüş söğütler altında görünmeyen derenin hüzünlü şırıltısını[BELİRTİLİ NESNE] işitirdik.[YÜKLEM]

Bu cümle, yapısına göre basit, yüklemine göre eylem, yüklemin ve ögelerin yerine göre kurallı, anlamına göre olumlu bir cümledir. Cümle, *gizli özne (biz), zarf tümleci* ve *belirtili nesne* ile *yüklem* ögelerinden oluşmaktadır. Zarf tümleci ve belirtili nesnede iç içe sözcük öbekleri yer almaktadır. Önce zarf tümlecini çözelim: Öbekte zarf-fiil eki almış bir eylem, öbeğin yüklemi durumundadır. *Ahırın avlusunda* ise öbeğin (cümlecik) dolaylı tümlecidir (yer tamlayıcısı). *-da* ekini ve zamir *n*'sini çıkardığımız zaman kalan *ahırın avlusu* belirtili ad tamlamasıdır. *Ahır,* tamlayan, *-ın* tamlayan, yani ilgi durumu eki; *avlu,* tamlanan, *-sı* tamlanan, yani üçüncü tekil kişi iyelik ekidir. Söylediklerimizi basit bir akış ile tekrarlayalım:

Zarf tümlecinin çözümü

'Ahırın avlusunda[DT] oynarken[Y] < Ahırın avlusunda oynar i-ken'

oynarken (< oynar i-ken) yan cümle
ahır[ın] avlu[su]: belirtili ad tamlaması
ahır: tamlayan
-ın: tamlayan eki (ilgi durumu eki)
avlu: tamlanan
-su: tamlanan eki (üçüncü tekil kişi iyelik eki)

Belirtili nesnenin çözümü

aşağıda, gümüş söğütler altında görünmeyen derenin hüzünlü şırıltısı[nı]

Şimdi cümlenin belirtili nesnesinde yer alan sözcük öbeklerini belirleyelim. Öncelikle yukarıdaki gibi zamir *n*'sini ve *yükleme durumu eki - ı*'yı çıkartalım:

aşağıda, gümüş söğütler altında görünmeyen dere[nin] hüzünlü şırıltı[sı]: belirtili ad tamlaması

Bu öbeğin sonunda tamlanan eki *-sı* (3. tekil kişi iyelik eki) bulunduğuna göre bir tamlamadan söz edebiliriz. Tamlamanın tamlayanı ilgi durumu ekinin bulunduğu öbek, tamlanan ise bundan sonraki öbek olacaktır.

aşağıda, gümüş söğütler altında görünmeyen dere[nin]: tamlayan

Tamlamanın tamlayan ekinin öbekten çıkarılması durumunda sıfat tamlaması bulunduğu görülmektedir.

hüzünlü şırıltı[sı]: tamlanan

Tamlanan bir sıfat tamlamasıdır.

hüzünlü[sıfat] şırıltı[ad]

Şimdi yukarıda aslında bir sıfat tamlaması olan tamlayanı çözümlemeye devam edelim:

aşağıda, gümüş söğütler altında görünmeyen[tamlayan/sıfat] dere [tamlanan/ad]: sıfat tamlaması

Sıfat tamlamasının sıfatı, bir sıfat-fiil grubudur. Demek ki burada bir yardımcı cümleden veya cümlecikten söz edebiliriz. Yardımcı cümlenin bir yüklemi ve iki dolaylı tümleci bulunmaktadır.

aşağıda,[1.dolaylı tümleç] gümüş söğütler altında[2.dolaylı tümleç] görünmeyen[yan cümle]: sıfat-fiil öbeği

Yukarıdaki cümlecikte ikinci dolaylı tümlecin de bir sözcük öbeği olduğunu görüyoruz. Bu öbekteki *-da* ve zamir *n*'si çıkarıldığından geride kalan bir belirtisiz ad tamlamasıdır.

gümüş söğütler[tamlayan] altı[tamlanan]: belirtisiz ad tamlaması

Belirtisiz ad tamlamasının tamlayanının da bir sıfat tamlaması olduğu görülüyor.

gümüş[sıfat] söğütler[ad]: sıfat tamlaması

2. Cümlenin çözümü

'Evimiz[ÖZNE] iç çitin büyük kestane ağaçları arkasında kaybolmuş gibiydi.[YÜKLEM]

Bu ad cümlesi *özne* ile *yüklem*den oluşmaktadır. Özne aslında *(bizim) evimiz* şeklinde bir belirtili ad tamlamasının (iyelik öbeği) tamlayanı düşmüş biçimidir. Yüklem, ad öbeğine gelen *yüklemleştirici* diyebileceğimiz Türk dil bilgisi yazınında *ek eylem* olarak nitelenen *i-* eyleminin belirli geçmiş zamanının, yani *idi*'nin ekleşmiş biçimidir. Orta hecede kalan *i-* vurgusuzluktan düşmüştür; dış görünüşte belirli geçmiş zaman eki *gibi*'nin üstüne gelmiş gibi görünmektedir (-ydi).

Yüklemin çözümü:

-(i)ydi: yüklemleştirici (ek eylemin belirli geçmiş zamanı 3. tekil kişi)

iç çitin büyük kestane ağaçları arkasında kaybolmuş[Yardımcı öge] gibi[Son çekim edatı]: edat öbeği

Edat öbeği bir son çekim edatı ile ona bağlı ad ögesinden oluşmaktadır. Edat, ad ögesine yalın durumda bağlanmıştır. Ad ögesinin ise belirsiz geçmiş zaman değil, bir sıfat-fiil olması gerekiyor çünkü *gibi* edatı yalnızca adlarla birleşebilir. Sıfat-fiilin bulunması durumunda bir yan cümleden veya cümlecikten söz edebiliriz.

iç çitin büyük kestane ağaçlarının arkasında[Dolaylı Tümleç] kaybolmuş[Yan cümle]: sıfat-fiil öbeği

Dolaylı tümleç yapan bulunma ekini ve zamir *n*'sini kaldırdığımız zaman geride kalan öbek, ad tamlamasıdır.

iç çitin büyük kestane ağaçları[nın] arka[sı]: belirtili ad tamlaması

Yukarıdaki belirtili ad tamlamasının tamlayanı tekrar bir belirtili ad tamlamasıdır.

iç çit[in] büyük kestane ağaç[ları]: belirtili ad tamlaması

Belirtili ad tamlamasının tamlayanı ve tamlananı sıfat tamlamasıdır.

iç[sıfat] çit[ad]: sıfat tamlaması

büyük[sıfat] kestane ağaçları[ad]: sıfat tamlaması

Sıfat tamlamasının tamlananı ise belirtisiz ad tamlamasıdır.

kestane[ad] ağaçları[ad]: belirtisiz ad tamlaması

Böylelikle iki cümleyi önce basit biçimde ögelerine ayırdık, ardından ögeleri oluşturan sözcük öbeklerini tek sözcük kalana değin çözümledik.

Yararlanılan Kaynaklar

Aksan, D. (1998). **Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dil bilim.** Ankara: Türk Dil Kurumu

Banguoğlu, T. (2007). **Türkçenin Grameri.** Ankara: Türk Dil Kurumu.

Eker, S. (2011). **Çağdaş Türk Dili,** Ankara: Grafiker Yayınları.

Ergin, M. (1993). **Türk Dil Bilgisi,** İstanbul: Bayrak Yayınları.

Göksel, A., Celia K. (2005). **Turkish.** Routledge.

Hartmann, R. R. K. - Stork, F. C. (1972). **Dictionary of language and linguistics,** New York - Toronto: John Wiley & Sons.

Karahan, L. (2011). **Türkçede Söz Dizimi,** Ankara: Akçağ Yayınları.

Korkmaz, Z. (2007). **Gramer Terimleri Sözlüğü,** Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kornfilt, J. (1997). **Turkish,** London - New York: Routledge.

Lahne, A. (ty). **Study Guide Morphology Preseminar Introduction to Synchronic Linguistics: Morphology,** Leipzig: University Leipzig.

Lewis, G. L. (1967). **Turkish Grammar,** Oxford: Clarendon Press.

Stabler, E. (2007). **Lecture Notes: Linguistics An introduction to the methods and some basic ideas of theoretical linguistics**, UCLA.

İnternet Kaynakları

http://www2.econ.iastate.edu/classes/econ355/choi/images/bb003.jpg

http://www.sil.org/linguistics/GlossaryOfLinguisticTerms/WhatIsAnInfix.htm

www.linguistics.ucla.edu/people/stabler/20.pdf

http://www.uni-leipzig.de/~angling/lahne/morphology.intro.pdf.

6

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Söz varlığının ne olduğunu ve nasıl oluştuğunu saptayabilecek,
- Söz varlığını oluşturan ögeleri açıklayabilecek,
- Türkçenin söz varlığının yerini ve önemini değerlendirebilecek bilgi ve beceriler kazanabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Söz varlığı
- Anlatım gücü
- Kalıplaşmalar
- Deyim
- Atasözü
- İkileme
- Argo
- İlişki Sözleri

İçindekiler

Türkçenin Söz Varlığı

GİRİŞ

Türkçe, geçmişi bilinmeyen zamanlara uzanan, tarihin pek çok eski dili ve medeniyetiyle ilişkide bulunmuş, pek çok eski medeniyet dilinden sözcükler almış ve onlara sözcükler vermiş, çok erken devirlerde dallanıp budaklanarak lehçelere ayrılmış, farklı coğrafyalarda çeşitli medeniyetler üretmiş, günümüzde ise geniş bir coğrafyada yaşayan iki yüz milyonun üzerindeki insanın ana dilidir. Bu kadar değişik özelliklere sahip olan bir dilin söz varlığı, doğal olarak bir çeşitlilik gösterecektir. Bütün tarihini ve varlığını belirli ve sınırlı bir coğrafyada yaşayan bir dil ile Türkçe gibi "kırk kapıya kırk değnek vurarak" yaşamış bir dilin söz varlığının çok çeşitlilik göstermesi ve farklı olması gayet anlaşılabilir ve olması gereken bir durumdur.

Türkçenin ya da herhangi bir dilin söz varlığı denildiğinde, yalnızca o dilin sözlüğünde yer alan sözcükler değil; deyimler, atasözleri, kalıp sözler, ikilemeler, terimler, argo, ilişki sözleri gibi çeşitli anlatım kalıpları akla gelir.

Bir dilin söz varlığının incelenmesi, o dili konuşan insanların tarihî macerasını ve hangi milletlerle ne tür ilişkilerde bulunduğunu ortaya koyacağı gibi, milletin kültür ve düşünce dünyası ile kavramlar dünyasını da gözler önüne serer ki dilcilikte buna "dil içi dünya görüşü" denir.

Bu ünitede bütün olarak Türkçenin değil, Türkiye Türkçesinin anlatım yeteneği ve söz varlığı, yani "dil içi dünya görüşü" üzerinde durulacaktır.

Söz varlığı yerine, söz dağarcığı, sözcük dağarcığı, kelime dağarcığı, kelime hazinesi, kelime kadrosu, kelime serveti gibi terimler de kullanılmaktadır.

DİKKAT

TÜRKÇENİN ANLATIM GÜCÜ

Bir dilin zenginliği ne sözcük sayısının çokluğuyla, ne o dili konuşan insan sayısının fazlalığıyla, ne de dilin konuşulduğu coğrafyanın genişliğiyle ilgilidir. Dillerin zenginliğinin başta gelen ölçüsü çeşitli duygu, düşünce ve **kavram**ları anlatabilme gücüdür. Duygu, düşünce ve kavramları dile getirebilmek için sözcük sayısının çok olması önemli olmakla birlikte, bundan daha önemlisi dilin sözcük türetme ve **soyutlama** gücüdür. Dilin kurallarına ve yapısına uygun sözcük türetmek ve soyutlamalar yapmak insanların dil bilinciyle ilgilidir. Eğitimini yabancı bir dille yapmış, ana dilini ancak günlük hayatta ve aile içi iletişimde kullanan kişilerde ana dili bilinci yeterince oluşamayacağı için bu kişilerin türetme ve soyutlamaları çoğunlukla dilin kurallarına uygun olmaz. Fakat hiçbir eğitim almamış ve yabancı bir di-

Kavram: Bir nesnenin veya düşüncenin zihindeki soyut ve genel tasarımı.

Soyutlama: Bir nesnenin özelliklerinden veya özellikleri arasındaki ilişkilerden herhangi birini tek başına ele alan zihinsel işlem, gerçeklikte ayrılamaz olanı düşüncede ayırma.

lin bozucu etkisinden uzak kalmış, yalnızca ana diliyle hayatını geçiren bir kişinin türetme ve soyutlamaları ana dilinin kurallarına genellikle uygun olur. Çünkü insan ile ana dili ilişkisi, henüz doğmadan başlar ve insanın hem zihin yapısı hem de ses organları ana dilinin mantığına ve ses sistemine göre oluşur. Ana dilinin oluşturduğu bu zihin sistemi, kişinin gördüğü eğitime bağlı olarak gelişir ya da körelir.

Ana dilinden başka bir dili öğrenme durumuyla karşılaşan bir kişinin beyni önceleri direnç gösterir; ancak zaman geçtikçe durumu kabullenir. Bu direnmenin nedeni de yine ana dilinin insan mantığını kendi yapısına göre kurgulamış olmasıdır. Başka dillerin yıkıcı etkilerinden uzak kalan insanların zihnindeki bu kurgu gelişerek devam eder. Çünkü insan yaşadıkça deneyimi artar ve bu da dil becerilerine yansır. Bir insanın ana dilinin tüm imkânlarının farkında olması ve onları kullanması, hem o dilin içine doğmasıyla hem de bütün eğitimini o dille yapmasıyla çok yakından ilgilidir.

Dil, insan deneyim ve birikimlerini kuşaktan kuşağa aktararak insanın, tarihî olan bir varlık haline gelmesini; ayrıca plan ve programlar yapıp onları geleceğe aktarmasıyla da geleceği kurgulayan bir varlık olmasını sağlar. Bu yüzden insanlar ve toplumlar dilleriyle ve dillerinin içinde yaşarlar.

Birey için de toplum için de son derece önemli ve vazgeçilmez olan millî dil, gerek kendi iç yapısındaki gelişmelerle, gerekse dışarıdan gelen etkilerle zaman içerisinde anlatım incelikleri kazanır. Bu incelikler, insanların hem karşılıklı konuşmalarında hem de yazılarında kullanılır ve bu da dile doğal durumundan daha etkili bir anlatım imkânı sağlar. Dilin, imkânlarını ve inceliklerini yetkin bir biçimde kullanıp duygu ve düşüncelerini insanları etkileyebilecek bir üslupta aktarabilen kişiler, o dilin sanatçısı olurlar. Yani bir şiir, hikâye, roman vb. dile ve yazmaya dayalı sanat ürünlerinin iyi ve akıcı olması büyük ölçüde yazarın dili kullanımıyla ilgilidir. Dil kullanımı, cümlelerin düzgün kurulması ya da noktalama işaretlerinin yerli yerinde kullanılması demek değildir. Dilin güzel kullanımı; anlam inceliklerine dikkat edilerek duygu ve düşüncelerin etkili bir biçimde ve dil kurallarına uygun olarak ifade edilmesidir.

Sözcük, ilk ortaya çıktığında somut bir durum ya da kavramı karşılayan tek anlama sahiptir. Zaman ilerledikçe sözcüklerde anlam genişlemeleri olur. Anlam genişlemesiyle ortaya çıkan bu farklı anlamlar, bugünkü sözlüklerde maddeler halinde sıralanır. Bir sözcüğün çok anlamlı olması, o sözcüğün kullanılma sıklığıyla doğrudan ilgilidir. Bu anlam farklılıklarını bilerek dili kullanmak da o dille sanat eseri ortaya koymanın basamaklarından biridir.

Dil kullanımının dikkat edilmesi gereken bir diğer boyutu da mecazlı anlatımlardır. Bir dilin söz varlığının çeşitlenmesinde ve anlatım gücünün artmasındaki en başta gelen unsur o dilin mecaz dünyasıdır. **Mecaz** dünyasının zenginliği, yetenekli sanatçıların dili geliştirmesiyle ilgili olduğu gibi bu zenginlik, sanatçıların kendilerini daha iyi ifade etmelerinin de esasını oluşturur. Yani burada karşılıklı birbirini besleme söz konusudur.

Mecaz: Bir kelimeyi veya kavramı kabul edilenin dışında başka anlamlara gelecek biçimde kullanma, metafor.

Bir dilin anlatma gücünü oluşturan temel özelliklerinden biri de o dilin deyim zenginliğidir. Dillerin bir normal sözlükleri, bir de deyim sözlükleri olur. Çünkü deyimler, bir dilin kullanımında en az sözcükler kadar değerli ve gerekli yapılardır. Dilin deyim varlığından yeterince yararlanamayan bir sanatçı, kendi zamanını aşıp gelecek kuşaklara kalacak eser bırakamaz. Türkçenin son derece zengin bir deyim dünyası vardır. Yüzyılların birikimiyle oluşan bu kalıplaşmış sözler, Türk dilinin etkili anlatımının temel unsurlarından biridir.

İnsan çok değişik duygular üretebilen ve bu duyguları yansıtıp karşısındakini de etkilemek isteyen bir varlıktır. İnsanın duygularını aktarmasının çeşitli yolları olsa da en temel yol, dil kullanımıdır. İnsan duygularını aktarırken bir robot ya da makineden ayrılmakta, duygularını diline yansıtmaktadır. Bu durum ise sözlükte sıralanan sözcüklere yeni anlam ve işlevler yüklemeyi gerektirmektedir.

Yukarıda belirtilenlerin dışında Türkçenin anlatım gücüyle doğrudan ilgili birtakım unsurlar vardır. Bunlar aşağıda ayrıntılı olarak anlatılmaktadır.

SIRA SİZDE 1

Türkçenin anlatım gücünü artıran ögeler nelerdir?

Deyimler

Deyimler anlatıma açıklık kazandıran ve renk katan söz varlığı ögeleridir. Her dilin söz varlığında deyimler vardır. Kimi deyimler belirli dillere özgü olsa da bunların benzerleri başka dillerde de görülebilir. Deyim kavramını karşılamak üzere Osmanlı Türkçesinde darbımesel, tabir, ıstılah, temsil vb. terimler kullanılmış; ancak darbımesel zamanla yalnız atasözü kavramı için kullanılır olmuştur. Cumhuriyet döneminde ise tabir ile deyim sözcükleri kullanılmış, zaman geçtikçe deyim sözcüğü yerleşmiş ve bu kavram için tek sözcük durumuna gelmiştir.

Adlandırılmasındaki çeşitlilik gibi, deyim tanımında da çeşitlilik söz konusudur. Konuyla ilgili çalışma yapanların açıklamalarından yola çıkarak deyim şöyle tanımlanabilir: İki veya daha fazla sözcükten oluşan, anlatım gücünü artırmak için az çok mantık dışına kayan, gerçek anlamından uzak, ilgi çekici bir anlam yüküne sahip, bazı sözcükleri değişmeyip bazıları değişebilen, toplum tarafından ortaklaşa benimsenen kalıplaşmış söz gruplarıdır. Deyimler, anlam öğesi olarak incelendiğinde, içerisindeki sözcükler ayrı ayrı değil, hepsi bir bütün olarak değerlendirilmelidir. Bu yönüyle deyimler, tıpkı sözcükler gibi bir dilin sözlüğünün içerisinde madde başı olarak yer almalıdır. Yani bir başka anlatımla deyimler, sözcükler gibi, sözlük maddesi olan anlam birimleridir.

Deyim ve Atasözü Arasındaki Fark

Deyimler ve atasözleri zaman zaman birbirine karıştırılmaktadır. Bu iki kalıplaşmış yapı arasında biçime ve anlama bağlı birtakım farklar vardır. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Deyimler yargı bildirmezler. Bir durumu, olayı ya da varlığı betimlemek, açıklamak, ifade etmek amacıyla etkili anlatımından yararlanılan kalıplaşmış söz gruplarıdır. Atasözü ise bir gözlem ve tecrübenin sonucunda ortaya çıkmış ve zamanla herkesçe benimsenmiş bir yargıyı dile getirir. Bazı deyimlerde yargı bulunsa da genelde deyimler yargısız ifadelerdir. Kısaca deyimler daha çok benzetme, kıyaslama yoluyla bir durumu açıklamak; atasözleri ise bir durum veya olayı tecrübeye dayalı bir yargıya bağlamak amacıyla kullanılır.
2. Atasözleri de deyimler gibi kalıplaşmış ifadelerdir. Ancak kalıplaşmanın biçiminde bazı farklılıklar vardır. Atasözlerindeki kalıplaşma deyimlere göre daha sıkıdır. Deyimlerde yer alan kelimeler başta, ortada ve sonda birtakım değişiklikler gösterebilir.
3. Deyimler amaç bakımından da atasözlerinden farklıdır. Deyimlerin amacı bir durumu ya da kavramı özel bir kalıp içinde çekici ve etkili bir anlatımla belirtmek iken; atasözleri öğüt verme, yol gösterme ya da tecrübe aktarma amacı güderler. Bu yönüyle bazı kalıp sözler her iki grupta da yer alabilir (Sinan, 2001:22).

Deyimler ve Birleşik Sözcükler

Deyimlerle birleşik sözcükler yapı bakımından birbirine benzedikleri için zaman zaman karıştırılabilmektedir. Bu karışma daha çok iki sözcükten oluşan deyimlerle birleşik sözcüklerde olmaktadır. Deyimler ve birleşik sözcükler biçim özellikleri bakımından farklıdır. Deyimi oluşturan iki sözcük kesinlikle bitişik yazılmazken, birleşik kelimelerin bir kısmı bitişik yazılır. Birleşik kelimeyi oluşturan iki kelime arasına başka hiçbir ek ya da sözcük giremezken deyimde girebilir. Deyimleri oluşturan ikinci sözcük normal bir fiil olarak çekimlenir: Göz koydu, göz koymuş, göz koyar vb. "Göz mü koyuyor?" kullanımında da deyimin iki sözcüğü arasına soru edatı getirilmiştir. Birleşik sözcükte bu mümkün olmaz. Birleşik kelimeyi oluşturan iki sözcük de değiştirilemezken, deyimi oluşturan sözcüklerden biri zaman zaman değiştirilebilir. Anlam bakımından da bu iki yapı birbirinden farklıdır. Deyimler derin anlama sahip yapılar iken, birleşik sözcüklerin böyle bir özelliği yoktur.

Deyimlerin Kaynağı

Bir söz kalıbı, ilk olarak herhangi bir dil unsuru gibi, herhangi bir sebeple, herhangi bir kişi tarafından rastgele bir ifade olarak kullanılır. Dinleyenler tarafından o andaki duygu ortamında beğenilen bu söz kalıbı, belki bazı değişmelere de uğrayarak değişik ortamlarda, değişik kişilerce, benzer sebeplerle tekrar edilir ve zaman içerisinde ses ve anlam yönleriyle kalıplaşıp donuklaşarak insanların dilinde yaygınlaşır. Yazı diline yansıyan deyimlerin yaygınlaşma ve yaşama şansı hem daha yüksektir hem de bu deyimler yazı dilinin tutuculuğu nispetinde daha sık bir kalıplaşmaya uğrar. Yazı diline yansıyamayan, konuşma dilinde kalan deyimler ise hem daha kısa ömürlü, hem de daha değişken olur. Deyimlerin çok büyük bir kısmı dilin konuşurlarının ürünüdür. Çok azı ise başka dillerden çeviri yoluyla oluşturulur.

Deyimlerin kaynakları açıklanırken sık sık toplumun farklı kesimlerine ait belirsiz tiplere gönderme yapıldığı görülür. Bu tipler genellikle; adamın biri, ağa, bakkal, bey, cadı, çırak, delikanlı, derviş, dilenci, hırsız, kadı, köylü, memur, molla, oduncu, padişah, papaz, şehzade, şeyh, tüccar, usta vb.dir (Sinan, 2001: 37).

KİTAP

Deyimlerin ortaya çıkış öykülerini öğrenmek isterseniz *İki Dirhem Bir Çekirdek* adlı kitaptan yararlanabilirsiniz. (Pala, İ., İstanbul: LM Kitapları, 2003)

Türkiye Türkçesinin Deyim Varlığından Örnekler

Deyimler, kavramlarla ilişkilendirilerek sınıflandırıldığında toplum için hangi kavramın daha meşgul edici olduğu da anlaşılmaktadır. Örneğin bir sözlük "acele" kavramıyla ilgili olarak şu deyimleri sıralamıştır: Eli çabuk tutmak, bir çırpıda yapmak, sıcağı sıcağına, bugünden tezi yok, aceleye gelmek, ayağı üzengide, tez elden, ateş almaya gelmek, yel yeperek yelken kürek, mürekkebi kurumamak, ayağının tozu ile, yangından mal kaçırır gibi, ayağını çabuk tutmak, dün bir bugün iki, başı bacadan aşmadı ya, iki ayağını bir pabuca sokmak, gaza basmak, içi tez, dar yürekli. Bir kavramla ilgili olarak bu kadar deyim türetilmiş olması, bizi bu kavramın insanların zihnini fazlaca meşgul ettiği sonucuna ulaştırır.

İçerisinde organ adları olan deyimlerden bazıları:

Diş göstermek, dizlerini dövmek, dizlerinin bağı çözülmek, gözü yollarda kalmak, gözünü alamamak, gözlerini kan bürümek, gözlerini oymak, gözü bağlı, gö-

zü fal taşı gibi açılmak, gözüne uyku girmemek, gözüne yandığımın, gözünü kapamak, gözüyle görmek, dişine güvenmek, dişine mangır değmek, dişini dökmek, dişini sıkmak, dişini sökmek vb.

İçerisinde akıl kelimesi geçen bazı deyimler:

Aklı başında, aklı ermek, aklıselim sahibi, akıl almak, akıl vermek, aklını almak, akıl hocalığı yapmak, aklını kullanmak, akıl dışı, aklı başına gelmek, aklını başına almak, aklını başına devşirmek, akıl kumkuması, akıl kutusu, akıl küpü, aklı evvel, aklı başından bir karış yukarıda olmak, aklı kıt, aklını peynir ekmekle yemek vb.

Yukarıda deyimlerin hikâyeleri olabileceği ve bunların bir kısmının da çeşitli çalışmalara konu olduğu yazılmıştı. Prof. Dr. İskender Pala'nın *İki Dirhem Bir Çekirdek* adlı eseri bu tür bir çalışmadır ve bu çalışmada çam devirmek deyiminin hikâyesi şöyle anlatılır:

Çam devirmek ile pot kırmak hemen hemen aynı anlama gelecek iki deyimimizdir. Kaş yaparken göz çıkarmak da bunlara yakın bir anlamdadır.

Şimdi İstanbul'un merkezî yerleri sayılan pek çok mekânda eskiden eşraf ve kibar takımının sayfiye köşkleri bulunur, her köşk birkaç dönümlük arazi içerisinde bağlar, bahçeleriyle tanınırmış. Zariflerden birinin, Erenköy taraflarında böyle geniş bir köşkü varmış. Bahçesinde her çeşit ağaç yanında özellikle çam fidanlarıyla dikkat çeker ve parmakla gösterilirmiş. Köşk sahibi bahçenin bir köşesine ilave bina yaptırmaya karar verince gereken keresteyi sonbaharda tomruk hâlinde getirip duvar dibine istifletmiş. O vakitlerin binaları ahşaptan yapılır ve çam, gürgen, meşe, ceviz vs. ağacın hemen her çeşidi kullanılırmış.

Sayfiye mevsimi bitince köşk halkı Beyazıt'taki konaklarına taşınmışlar. Efendi, giderken köşkü bekleyecek uşağa şöyle tenbihte bulunmuş:

-Önümüzdeki mevsim hizmetçiler için buraya bir ilâve bina yapacağız. Biz yokken bir hızarcı bulup bahçedeki ağaçların arasındaki çamları biçtir, tahta ve kalas yaparak sundurmanın altına istifle.

Şaf uşak denileni yapmakta gecikmemiş. Ne var ki istiflenmiş çam tomruklarını biçtireceğine, bahçenin güzellik sembolü çam ağaçlarını kestirmiş. İri çamlar diğer ağaçların üzerine devrilirken de hızarcıya, "Bizim efendinin cimriliği tuttu. Bu çamları tahta edince yazın gölgeyi nerde bulacak?!" diye dert yanarmış.

Haberi efendiye yetiştirenler,

-Uşak çamları deviriyor, bahçe elden gidiyor, demişler.

Bizim "çam devirmek" deyimi de buradan dilimize yadigâr kalmıştır (Pala, 2003: 61).

Özet olarak deyimle ilgili şunları söyleyebiliriz: Deyim, gerçek anlamından az çok farklı bir anlam taşıyan, en az iki kelimeden kurulmuş, çekici ve etkileyici bir anlatıma sahip kalıplaşmış söz olarak tanımlanabilir. Bunların her dilin anlatım yeteneğinde önemli yerleri vardır. Deyimlerin dildeki önemi o kadar büyüktür ki dili bilmek, deyimleri bilmekle mümkündür diyebiliriz. Deyimler bazen **manzum** özellik gösterir ve kafiyeli yapılardır. Çok tutulan, eskimemiş deyimler daha çok bünyesinde bir ölçü ve ahenk bulunan ve ince zeka ürünü nükteye dayanan deyimlerdir. Deyimlerin oluşmasında söz sanatlarının da önemli payı vardır. Deyimler anonim ürünlerdir, başlangıçta tek insanın zekasının ürünü olmakla birlikte, yayılıp meşhur olarak toplumun ortak malı durumuna yükselmişlerdir.

Manzum: Ölçülü ve uyaklı.

Türkçedeki deyimler ve atasözleri için *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü: I-II* adlı esere bakabilirsiniz. (Aksoy, Ö.A., Ankara: İnkılâp Kitabevi, 1988)

KİTAP

Mastar: Fiilin -mak / -mek veya -ma / -me ekleri alan ve ad gibi kullanılan biçimi, eylemlik: al-mak, üşü-mek, gör-me, bul-ma vb

Deyimler, Türkçenin hemen bütün tarihî metinlerinde sıklıkla kullanılmıştır. Bazı deyimlerin oluşmaları, fıkralarla ilgilidir. Zaman zaman atasözleriyle karışabilen deyimler her ne kadar kalıp yapılar olsa da bazılarında birtakım kelimelerin yakın anlamlı kelimelerle yer değiştirmeleri mümkündür. Türkçedeki deyimlerin büyük bir kısmı **mastar**la biter.

Sürekli bir değişim içerisinde olan dil, doğal olarak toplum hayatının ihtiyaçlarına göre yeni deyimler üretmeye devam eder. Türkçedeki bir kısım deyimler de yine toplumun ihtiyaçlarıyla ilgili olmak üzere zamanla yerlerini yenilerine bırakmışlardır.

SIRA SİZDE 2

Deyimlerin özellikleri nelerdir?

Atasözleri

Dillerin söz varlığının önemli ve vazgeçilmez bir unsuru olan atasözleri, toplumların hayatın akışı içerisinde oluşan bilge yönlerini, kazandıkları deneyimleri, dünyaya bakışlarını, anlatım yeteneklerini yansıtan ve çok uzun süre düşünce dünyasında yaşamaya devam edebilen bir tür kalıplaşmış sözlerdir. Uzun zaman hiç değişmeden yaşayan atasözleri olduğu gibi, zamana ve coğrafyaya göre değişebilen, bazen de bütünüyle unutulanlar olabilmektedir.

Atasözlerinin ilk olarak nerede, ne zaman ve hangi ulusta oluştuğu bilinmemekte; ancak yeryüzünde yaşayan bütün ulusların atasözü tanımına uyacak özlü sözlerinin varlığı bilinmektedir. İnsanlığın ilk yazılı metinlerinden itibaren karşılaşılan atasözlerine farklı uluslar; kanatlı söz, nasihat, cevherli söz, ibret verici söz, altın söz, dilin gülzarı, halk mektebi, halk hikmeti, ruhun doktoru, aklın gözü gibi anlamlara gelen adlar vermişlerdir. Atasözü kavramının Türk dünyasında da atalar sözü, eskiler sözü, makal, nakıl gibi çeşitli adları vardır (Çobanoğlu, 2004: 3).

Uzun süreli bir gözlem ve deneyimin ürünü olan *atasözleri*; bir olayı açıklamaya, bir duruma açıklık getirmeye ve bir olaydan ders çıkarılmasını sağlamaya yönelik, yargı bildiren, kalıplaşmış dil birlikleridir.

Bu tanımdan anlaşılacağı üzere, bir atasözünün oluşup yaygınlaşması için gerekli olan koşulları şöyle açıklayabiliriz: Öncelikle olaylardan ders çıkarmayı becerebilen bir kişinin etrafında olup bitenleri iyi gözlemlemesi, durumu kısa, keskin, insanların zihninde yer edebilecek bir üslupla dile getirmesi ve bunun insanlar tarafından beğenilmesi gerekir. Atasözüne konu oluşturacak olayın, toplumun geniş kesimlerini ilgilendirecek bir niteliğe sahip olması gerekir ki insanlar, durumu özetleyen söze sahip çıkıp onu sonraki kuşaklara aktarma gereği duysunlar. Atasözlerinin ders verici olma nitelikleri en temel özellikleridir ve yine insan ihtiyacıyla ilgilidir. Atasözlerinin kesin bir yargı bildirmeleri gerekir ki bu yönleriyle deyimlerden kesin olarak ayrılırlar. Bu yapıların başka bir özelliği ise deyimler gibi kalıplaşmış olmalarıdır. Atasözünde bir kelime çıkartılır ya da atasözünün diziliş sırası değiştirilirse etkili anlatımın çoğunlukla ortadan kalktığı ve atasözünün sıradan bir söz haline geldiği görülür.

Atasözlerinin bir başka özelliği de sürekli tekrarlanmalarıdır. Uygun durumda hemen akla gelip tekrarlanmaları bu sözlerin yaşama alanlarını genişlettiği gibi, yaşama sürelerini de uzatır.

Hemen hemen tamamı tek cümleden oluşan atasözleri genellikle iki kısımdan oluşur ve ikinci kısım birinci kısımda ifade edilen fikri ve anlamı kuvvetlendirir. Pek çok atasözünün yapısına dikkat edildiğinde genellikle ortadan ikiye bölünmüş bir cümleyle karşılaşılır. Şu atasözleri bu durumu gösterir niteliktedir: "Ağırlık altın kale, hafiflik başa bela", "Sabreden derviş, muradına ermiş", "Aç ne yemez, tok ne

demez", "Eken bilmez, biçen bilir", "Ne doğrarsan aşına, o çıkar kaşığına", "Bakarsan bağ, bakmazsan dağ olur", "Ecel geldi cihana, baş ağrısı bahane"... Buraya alınan atasözlerinin iki kısımdan oluştuğu ve bu iki kısmın da birbiriyle kafiyeli olduğu görülmektedir (Çobanoğlu, 2004: 10). Bu sözlerin akılda kalmasının önemli nedenlerinden biri de nazım özelliği gösteren ve kulağa hoş gelen ahenkli yapılarıdır. Atasözleri, toplumun yazılı olmayan kurallarının işletilmesinde sık başvurulan dil unsurları olmalarının yanında kişilerin ahlak eğitimlerine katkıda bulunan bir ders aracı olarak da kullanılır. Ayrıca hitabet sanatında konuşmayı daha etkileyici duruma getirmek için de bu büyüleyici sözlere sık sık başvurulur.

Atasözlerinin Konuları

Atasözleri bir ulusun düşünce ve duygu dünyasında yer alan değerleri ve bu değerlerin yoğurarak oluşturduğu kişiliğini, geleneksel dünya görüşünü içinde barındırırlar. Bu sözler, toplum hayatını yansıtmanın yanında hayatın bütün yönlerini çözümler ve olayların oluş sebeplerine değinir. Türk atasözlerinde hayata dair engin bir bilgeliğin anlatımı olan gerçekler ve öğütler dile getirilmektedir.

Türk atasözlerinde işlenen konulardan bazıları şöyle örneklendirilebilir:

Yiğitlik : "At ölür meydan kalır, yiğit ölür şan kalır."
Mertlik : "Aman diyene kılıç kalkmaz."
Ağırbaşlılık : "Ağırlık altın kale, hafiflik başa bela."
Sabır : "Sabırla koruk helva olur, dut yaprağı atlas."
Konukseverlik : "Gelmek misafirin, gitmek ev sahibinin elinde."
Aile : "Yuvayı dişi kuş yapar."
Anne : "Ağlarsa anam ağlar, kalanı yalan ağlar."
Baba : "Baban varken dost tanı, atın varken yol tanı."
Evlat : "Bir baba dokuz evladı besler, dokuz evlat bir babayı besleyemez."
Çocuk : "Çocuğun yediği helal, giydiği haram."
Gelin : "Gelin çiçek, her dediği gerçek; kaynana yılan, her dediği yalan."
Kaynana : "Kaynana pamuk ipliği olup raftan düşse gelinin başını yarar."
Kardeş : "Kardeşin büyüğü baba, küçüğü evlat yerine geçer."
Akrabalık : "Hısım akraba ile ye iç, alışveriş etme."

Bu sıralananlar gibi komşuluk, dostluk, görgü kuralları, sağlık, ölüm, ekonomik konular, tarım ve hayvancılık, doğa, evren, iklim gibi hayatın her alanına ait özgün atasözü örneklerini dilimizde görmek mümkündür (Çobanoğlu 2004: 30).

KİTAP

Atasözlerinin konulara göre sınıflandırılmasını görmek için *Sınıflandırılmış Atasözleri Sözlüğü*'nden yararlanabilirsiniz. (Yurtbaşı, M., İstanbul: Excellence Publishing, 2012)

Atasözlerinin Dil ve Üslup Özellikleri

Sözlü kültür ortamlarının ürünü olarak ortaya çıkan atasözleri, yoğun bir deneyimi ve gerçekleri somutlaştırarak hatırda tutmak ve aktarmak işlevine sahiptir. Bu yüzden atasözlerinde kısalık, düşünceyi en az sözcük ile ve keskin bir anlatımla dile getirmek belirgin bir kuraldır. Atasözlerinde gereksiz görülecek bir sözcüğe rastlanmaz. Az sözcükle çok şey anlatma, atasözlerinin en belirgin yapı ve anlam özelliğidir. Bu özellikten dolayı atasözleri genellikle bir ya da iki cümledir.

Atasözleri ağızdan ağza aktarılmaktan dolayı kalıplaşır ve hiçbir sözcüğü değiştirilemez ve atılamaz duruma gelir. Eş anlamlısı dahi olsa atasözünün bir kelimesi değiştiğinde üslubunun değiştiği ve etkisinin azaldığı görülür: "Pişirdiği aş olaydı, başımı yaran taş olaydı" atasözünde *aş* sözcüğü eş anlamlısı olan *yemek* ile değiştirilirse sözün büyüsü kaybolacaktır.

Atasözlerinde de deyimlerde olduğu gibi hece, ses ve sözcük tekrarlarından, şiir ögelerinden yararlanılarak etkili bir üslup oluşturulmaktadır.

Atasözlerinin genel özellikleri nelerdir?

İkilemeler

İkileme, anlatım gücünü artırmak, anlamı pekiştirmek, kavramı zenginleştirmek amacıyla aynı sözcüğün tekrar edilmesi veya anlamları birbirine yakın veya karşıt olan ya da sesleri birbirini andıran iki sözcüğün yan yana kullanılmasıdır (Hatiboğlu, 1981: 9). Türkçenin bir zenginliği olan ikilemeler, Türk düşüncesindeki anlam ve kavram inceliklerini ortaya koymak üzere türlü şekillerde birbiriyle ilgili sözcüklerin yan yana getirilmesi ve bu yan yana getirilen sözcüklerde yeni bir anlatım inceliği sergilenmesiyle oluşturulur.

İkileme, aslında anlamı etkili kılmak amacıyla oluşturulan psikolojiyle ilgili ve dilin müzik yönüne katkı sağlayan bir yapıdır.

Atasözleri ve deyimlerin içlerinde yer alan ikilemeler, bu dil varlıklarının belleklere kolay yerleşmelerini ve ezberlenmelerini sağlar. Deyimlerimizin büyük bir çoğunluğunda ikilemelere rastlanır ki bu durum, deyimlerin uzun anlatımlardan daha etkili olmalarını sağlar. İkilemelerde ses güzelliği ve yinelemekten doğan anlam gücü birlikte kullanılarak amaçlanan etkili anlatım sağlanmış olur.

İkilemeler, dil çalışmalarında kapsamlı olarak ele alınan, tek sözcük gibi anlam ifade edecek biçimde kullanılan dil birliklerindendir. Alanda farklı terimlerle anılırlar. Tekrar, bağlam öbeği, ikilemeli ad, yinelemeli ad, ikiz kelime, kelime koşması gibi.

Türk dilinin en eski yazılı kaynaklarından beri ikilemelere önemli ölçüde yer verilmiştir. Anlatımda ikilemelere başvuran farklı Türk boyları tarafından da önemli bir anlatım özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türk diliyle ilgili ilk Türk sözlüğü olan Dîvanü Lügâti't-Türk'te yer alan ikilemeler ve türleriyle ilgili bilgi edinmek için www.turkiyat.selcuk.edu.tr pdfdergi/s28/aktan adresinden Bilal Aktan'ın araştırmasını inceleyebilirsiniz.

İkilemelerin Genel Özellikleri

İkileme içerisinde yer alan sözcüklerin en dikkat çekici özellikleri ses benzerliklerinden kaynaklanan ses uygunluğu ve güzelliğidir.

İkilemelerdeki ses benzerliğini ön sesteki ve son sesteki benzemeler olarak değerlendirebiliriz. Çünkü ikilemeyi oluşturan sözcüklerin çoğunda, ön seste veya son seste ses benzerlikleri vardır (Hatiboğlu, 1981: 13). Yani ikilemeler kullanılırken bir çeşit **uyak**lı yapılar ortaya çıkarılmıştır. Anlatımı güçlendirmek üzere ikileme oluşturulurken ya aynı sesi veren aynı sözcük tekrarlanır ya da sesleri birbirini andıran sözcükler yan yana kullanılır.

Uyak: Şiirde dizelerin sonunda tekrarlanan ve aynı ahengi veren heceler veya aynı görevde olmayan ancak benzeşen sesler, kafiye.

İkilemeyi oluşturan sözcüklerin başındaki ünsüzlerin benzeşmesi ile ön seste benzerlik sağlanmış olur: Cümbür cemaat, çul çaput, çerden çöpten, çekip çevirmek, bet beniz, çoluk çocuk, döl döş, düğün dernek, kış kıyamet, kol kanat, kör kütük, sağ salim, soy sop, kul kurban, yarım yamalak, yalan yanlış, yamru yumru, zar zor, saçma sapan, toz toprak vb.

Bazen de ses benzerliğine bağlı ritim son seste oluşturulur: Kırık dökük, yırtık pırtık, eciş bücüş, az buz, tuz buz, süklüm püklüm, selam kelam, haşır neşir, hesap kitap, yaza boza, giyim kuşam, dirlik düzenlik, halim selim, akça pakça vb.

İkilemelerdeki sözcüklerde ünlüler de bir sistem içerisinde kullanılır. Özellikle yansımalarda birinci sözcüğün ilk hecesinde "a" sesi varsa, ikinci sözcüğün ilk hecesinde "u" ünlüsü yer alır: Çarpık çurpuk, tak tuk, çat çut, cart curt, takır tukur, gacır gucur, şapır şupur, allak bullak...

İkilemeler, uzun süre yan yana kullanılarak kalıplaşmış sözlerdir. Bu kalıplaşma dolayısıyla, ikilemelerde kullanılan sözlerin yerleri değiştirildiğinde asıl yapının verdiği anlam inceliğini veremezler. Ayrıca ikileme içerisindeki sözcüklerin bir kısmı tek başına kullanılacak bir anlam yüküne de sahip değildir. İkilemeyi kuran sözcükler arasında, bunların birlikte kullanılmasını gerektiren bir ilgi vardır ve dil konuşurları bu ilginin farkındadırlar.

İkilemelerde az heceli sözcük genellikle önce, çok heceli ise sonra gelir: Çul çaput, don gömlek, kör topal, kul köle vb.

İki kelimeden oluşan ikilemelerin en önemli özellikleri ses benzerliklerinin olmasıdır.

DİKKAT

Sözcük Yapısı Bakımından İkileme Türleri

Türkçede anlam inceliği sağlamak, kavramı pekiştirmek için hemen hemen her tür sözcükten ikileme kurulabilir. İkilemede yer alan sözcüklerin ikisi de Türkçe, biri Türkçe biri alıntı, ya da her ikisi de alıntı olabilir. Türkçe sözcüklerden yapılan ikilemelerin çoğu yansımalardan kurulur: Şakır şakır, şıkır şıkır, tak tak vb. Türkçe sözcüklerle yapılan ikilemelerden bir kısmı ise halen kullanılmakta olan bir sözcükle eski devirlerde kullanılmış olan bir sözcüğün yan yana gelmesiyle kurulmuştur. Eğri büğrü, yorgun argın, yarım yamalak, soy sop vb. Güçlü kuvvetli, kılık kıyafet gibi bazı ikilemelerin ise ilk sözcüğü Türkçe ikinci sözcükleri alıntıdır. Rica minnet, hâl hatır, ayan beyan, ecir sabır, haraç mezat ikilemelerinde ise her iki sözcük de alıntıdır.

Üç beş, sekiz on gibi sayılarla; güzeller güzeli, yiğitler yiğidi, arslanlar arslanı gibi tamlamalarla da ikilemeler kurulmaktadır. "m" sesi kullanılarak da çok fazla ikileme kurulur: Az maz, şaka maka, yol mol, kitap mitap, defter mefter vb.

Sözcük Türü Bakımından İkileme

Türkçede bütün sözcük türlerinden ikileme yapmak mümkündür. Özel adlardan kurulan ikileme sayısı fazla değildir: Çinden Maçine, Hanyayı Konyayı gibi birkaç örneği görülür.

Cins adlarından pek çok ikileme kurulmaktadır: öbek öbek, sıra sıra, dizi dizi, dağ taş, yol yolak vb. Zamirler de ikileme kuruluşunda yer alır: O bu, bu şu, sen ben vb. Ünlemlerden de ikilemeler kurulur: Hay hay, hele hele vb. Fiiller de değişik çekimli biçimleriyle ikilemeler içerisinde yer alır: Olur olmaz, oldu olacak, düştü düşeli, geldi geleli vb.

Yapı ve Kuruluş Bakımından İkilemeler

İkilemeleri, isimlerden ve fiillerden olmak üzere yapı yönüyle ikiye ayırabiliriz.

İsim yapılı ikilemeler de kendi içerisinde sınıflandırılabilir:

Yansıma kaynaklı olanlar: Fırıl fırıl (dönmek), fokur fokur (kaynamak), harıl harıl (çalışmak) vb.

Eksiz olanlar: Top top kumaş, deste deste para, çuval çuval un...

Çeşitli ekler alarak kurulanlar: Baş başa, üst üste, sağa sola, oradan buradan (konuşmak), dilden dile (dolaşmak), dereden tepeden (konuşmak), tepeden tırnağa (donatmak), için için (yanmak), pisi pisine (ölmek), ağzı dili (kurumak), uslu uslu (oturmak), güçlü kuvvetli (adam), günlük güneşlik (yer), arsız arsız (gülmek) gibi.

Fiil kök ve gövdelerinden de birtakım eklerle ya da yalın olarak ikilemeler kullanılmaktadır: Salına salına (yürümek), dönüp dönüp (bakmak), sere serpe (uzanmak), yatıp kalkıp (dua etmek), bilmiş bilmiş (konuşmak), koşan koşana, gelir gelmez, bitmez tükenmez, yalvarmak yakarmak vb.

Anlam Bakımından İkilemeler

Hiçbir dilin kök sözcükleri; insanın insanla ve doğayla ilişkilerindeki olgu ve durumları tek başına karşılamak için yeterli olmaz. Çünkü bu ilişkiler sonsuz sayı ve biçimde olabilir. İnsan beyni bu duruma dil içerisinde başka bir çare bulmak durumunda kalmış ve kendine göre dilin olanaklarını geliştirme yoluna gitmiştir. Bu geliştirmenin ürünlerinden biri de ikilemelerdir. İkilemeler asıl olarak anlamla ilgili durumlardır. Dilin bütününün son amacı anlamdır. İkileme gibi birtakım söz kalıpları, anlamı daha etkili kılmak ve söylenen sözün kabul edilirlik derecesini yükseltmek amacıyla oluşturulur. Dilin en edebî biçiminin kullanıldığı şiir dilinde ikilemelerin daha çok yer alması, onların anlamı pekiştirici, güçlendirici ve anlatımı kolaylaştırıcı işlevleri dolayısıyladır.

İkilemelerin genel özellikleri nelerdir?

Alıntı Sözler

Dillerin söz varlıklarının hiç azımsanmayacak bir bölümünü alıntı, yani başka bir dilden gelen sözcükler oluşturur.

Diller zaman içerisinde başka dillerle çeşitli biçimlerde ilişkiye girer ve bu ilişkiler sonucunda birbirlerinden sözcükler alırlar. Bugün yeryüzünde yalnızca kendi sözlerine dayanan hiçbir kültür ve medeniyet dili yoktur. Her dil, az ya da çok farklı dillerden etkilenmiş, onlardan bir kısım sözcükleri kendi söz varlığına katmıştır. Diller arasındaki sözcük alışverişinin gereklilikten, özentiden ya da modadan kaynaklanan çeşitli nedenleri olabilir.

Bilindiği üzere insanlık tarihinde zaman zaman güçlü devletler ortaya çıkmış ve pek çok milleti bir devlet çatısı altında toplamıştır. Böyle devletlerde genellikle yönetici kitlenin dili; devletin sınırları içerisinde bulunan halkların dillerini etkilemiş ve o dillere pek çok sözcük vermiş, bazen bununla da yetinmemiş, o dili bütünüyle kendi içerisinde erittiği olmuştur. Büyük devletler bir biçimde dağılıp devletin sınırları içerisinde yaşayan halklar bağımsız olduklarında kendi dillerini yazı dili durumuna getirmişler, ancak önceden kalan pek çok sözcüğü de uzun süre kullanmışlardır.

Dil etkileşiminin başta gelen önemli nedenlerinden biri de dindir. Dinin kutsal metinlerinin dili, o dine inanan diğer halkların dillerini etkilemiştir. Bu durumu hem Batı dünyasında yani Hristiyanlık coğrafyasında hem de Doğu yani İslam coğrafyasında oldukça etkili bir biçimde görmek mümkündür. Bütün Hristiyan ülkelerde çok uzun bir süre kilise dili ya da ibadet dili olarak Latince kullanılmış ve bu durum, dinin gereği olarak düşünülmüştür. İslam dünyasında da Arapçanın benzer bir etkisi olmuştur.

Bilimsel ve teknolojik gelişmeler de diller arasındaki alışverişlerde etkili olan bir diğer etmendir. Bilim çalışmalarının sonucunda ortaya çıkan teknolojik gelişmeleri sağlayan halk, hangi dili konuşuyorsa o dil, diğer diller karşısında saygın konuma yükselmekte ve teknolojilerin üreticisi değil de alıcısı ve tüketicisi olan halkların dillerine pek çok sözcük vermektedir.

Türkçenin ilk yazılı metinleri olan Orhun Yazıtları'nda da birkaç yabancı sözcüğe rastlanır. Bunlar da sengün (general), kunçuy (prenses), işgiti (ipekli kumaş), yençü (inci) gibi sözcüklerdir.

DİKKAT

Alıntı sözler "ödünçleme" olarak da kullanılabilir. Bir dilden başka bir dile geçen sözler genellikle geçtiği dilin ses yapısına uydurulmaya çalışılır.

Türk yazı dilinin Eski Türkçe devresinin ikinci dönemini oluşturan Uygur yazı dilinde Köktürkçeye oranla yabancı sözcük sayısında bir artış görülür; ancak bu daha çok dinlerle ilgili metinlere ait bir durumdur. Uygurlar; Budizm, Maniheizm gibi dinlere mensup olmuşlar ve bu dinlerin kendilerine özgü edebiyatlarını oluşturmuşlardır. Çinceden, Sanskritçeden birtakım din terimleri almışlar, ancak pek çok din terimini de kendi dillerinden karşılamışlardır. Bu dönemde dinle ilgili olmayan metinlerde yabancı kelime oranı son derece düşüktür.

Karahanlı döneminde İslam dinine giren Türkler, bu dinin etkisinde bir edebiyat dili oluşturmuşlar; ancak ilk eserlerde yabancı kelime sayısı çok düşük kalmıştır. Çok zengin bir söz varlığına sahip olan *Kutadgu Bilig*'de, din yoluyla Arapça ve Farsçadan gelen alıntı kelime oranı yüzde iki civarındadır. Yusuf Has Hacip, Kutadgu Bilig'de büyük oranda Türkçe kelimelerden oluşan bir din dili kurmuş; ancak bu, daha sonra gelen aydınlar tarafından devam ettirilmemiştir.

Batı Türkçesinin ilk yazı dili olan Anadolu Selçuklu ve Beylikler ya da bir diğer adıyla Eski Oğuz Türkçesi yazı dili de Kutadgu Bilig'in dili kadar olmasa da daha duru bir dildir.

Tanzimat dönemine kadar Arapça ve Farsçanın ağır etkisinde olan Türk yazı dilinde bu dönemden başlayarak Batı dillerinden, özellikle Fransızcadan alınan sözcükler görülür. Bunun nedeni, Türk aydınlarının Batı'yı öncelikle Fransızca ve Fransa üzerinden tanımalarıdır. Zaman içerisinde Fransızcanın yerini İngilizce almıştır. Bu durum da önce İngiltere'nin sonra da ABD'nin siyasi ve ekonomik gücüyle ilgilidir.

Kurtuluş Savaşı'nı başarıyla sonuçlandıran Cumhuriyet'in kurucu kadrosu, Türkçe ile ilgili olarak da bir mücadele vermiş ve Türkçeyi Arapça ile Farsçanın işgalinden kurtarmıştır. Daha sonra gelen devlet yöneticileri ve aydınlar, kurucu kadronun kararlılığını göstermedikleri için Türkçe, Batı kaynaklı bir istila ile yüz yüze kalmıştır. Günümüzde de yaşanılan çağın teknolojik olanakları ve aydınlar ile basın-yayın kuruluşlarının bilinçsiz ve özensiz tutumları Türkçeye pek çok yabancı kaynaklı sözcüğün gereksiz yere dolmasına yol açmaktadır. Bugün yapılması gereken farklı alanlardan dilimize giren yeni kavramlara, terimlere ilgili alan uzmanlarıyla birlikte dilimizin ses ve yapısına uygun karşılıklar bularak bunların kullanım yaygınlığını artırıcı önlemler almaktır. Bu yolla dildeki söz varlığının zenginleşmesine katkı sağlamaktır.

Pek çok dünya dilini etkilemiş ve sayısız sözcükler vermiş olan Türkçe, yalnızca Arapça ve İngilizce karşısında gerilemiştir. Bunun nedeni de din, teknoloji ve moda ya da özentidir.

Türkiye Türkçesinin söz dağarcığında ortak dinden kaynaklanan Arapça sözcükler; hem ortak din hem ortak edebiyat konuları hem de uzun süreli komşuluk ve iç içe yaşamaktan kaynaklanan Farsça sözcükler, son devirlerin ürünü olan Fransızca ve İngilizce alıntı sözcükler yer almaktadır. Alıntı sözcükler, milletlerin hangi halklarla nasıl ilişkiler yaşadığını gösteren belge niteliği de taşırlar. Bu duruma örnek olmak üzere balık adlarının -özellikle deniz balıklarından karagöz, mercan, yılan balığı gibi birkaçı dışında- Rumca olmasını, denizcilik terimlerinin İtalyanca olmasını gösterebiliriz. Deniz balıkları ile ilk olarak Anadolu'da karşılaşan Türklerin, bunların adlarını uzun süre iç içe yaşadıkları Rumlardan almış olmaları, ayrıca denizcilik terimlerini İtalyanlardan almış olmaları bu milletlerle Türkler arasındaki ilişkinin ne boyutta olduğunun bir göstergesidir. Bunların dışında da komşu olduğumuz veya iç içe yaşadığımız pek çok halkın dilinden Türkçeye az da olsa sözcükler girmiştir. Türk Dil Kurumunun yayınlamış olduğu *Türkçe Sözlük*'te hangi sözcüğün hangi dilden alındığının gösterilmesi, Türklerin hangi milletlerle ne tür ilişkiler içerisinde olduğu konusunda da bir fikir vermektedir.

SIRA SİZDE 5

Türkçe, alıntı sözler yönüyle değerlendirildiğinde Cumhuriyet'ten sonra ne gibi özellikler gösterir?

İNTERNET

Sözcüklerin anlamlarının yanı sıra kaynaklarını da öğrenmek için TDK'nin genel ağda yayınladığı Türkçe Sözlük'e www.tdk.gov.tr adresinden ya da Dil Derneği'nin genel ağdaki sözlüğüne dildernegi.org.tr adresinden ulaşabilirsiniz.

Ağız Öğeleri

Her dilde zaman içerisinde birtakım ses ve biçim farklılıkları oluşur. Bu farklılıklar, anlaşmayı zorlaştıracak düzeye ulaşmışsa lehçe olarak adlandırılan kollar ortaya çıkar. Bu durumun en belirgin nedeni, bir dili konuşan insan ya da boyların birbirlerinden ayrılıp uzunca bir süre değişik coğrafyalarda yaşamalarıdır. Ayrı yaşama süresinin uzunluğu ve kollar arasındaki ilişkinin uzun süre kopuk olması bazen bu kolların farklı diller olması sonucunu bile doğurabilir. Nitekim bugün yeryüzünde binlerle ifade edilen dilden söz edilmesinin sebebi budur.

Bir dilin kollarından birinin bir ülke ya da bölge içerisinde küçük ses farklılıklarıyla birbirinden ayrılan kollarına ise ağız denir. Zaman zaman şive sözcüğünün de ağız terimi yerine kullanıldığı görülür.

Bir yazı dili, zaman içerisinde ortaya çıkan yeni kavramlara karşılıklar bulmak için çeşitli kaynaklara başvurur. Bu kaynakların önde gelenlerinden biri de o yazı dilinin sınırları içerisinde bulunan bölge ağızlarıdır. Ağızlar, zaman zaman ölçünlü dile sözcükler verir. Bir dilin kendi ağız ve lehçelerinden yaptığı böyle alıntılara "iç alıntılar" denir.

Yukarıda belirtildiği üzere ağızlar, zamana ve coğrafyaya bağlı olarak tarih, boy farklılıkları, komşu dil ve kültürler gibi unsurların etkisiyle ve dilin kendi bünyesinden kaynaklanan ses değişmelerinin sonucunda oluşurlar.

Diller, belirtildiği şekilde ağızlara bölünürken bir taraftan da bu ağızlardan biri, bir ülkenin yazı dilinin temelini oluşturur. Yazı diline temel olarak alınan ağız, genellikle o ülkenin kültür, sanayi, ticaret ve yönetim merkezinin ağzıdır. Ortak yazı dili hâline ve zamanla, tam olmasa da, konuşma dili hâline de gelen ağız, dilin sürekli değişme ve gelişme özelliğinden dolayı başka ağızlardan sözcükler ve bazen de telaffuz biçimleri alır. Bu durum, yazı dilinin söz varlığını zenginleştirmekte başvurduğu yollardan biridir.

Lehçelerdeki söz varlığı yazılı geleneğe bağlıyken bölgesel ağızlarda söz varlığı sözlü geleneğe bağlıdır.

Türkiye'de Cumhuriyet'in ilanından hemen sonra ağızlarla ilgili çalışmalar başlamış ve öncelikle halk ağızlarından sözcük derlemeleri yapılmıştır. Derlenen bu sözcükler, önce *Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi* adıyla, sonra daha da geliştirilerek *Derleme Sözlüğü* adıyla Türk Dil Kurumu tarafından yayınlanmıştır. Bu sözlükte yazı dilinde olmayan binlerce Türkçe sözcük kayda geçtiği gibi, yazı dilinde kullanılan pek çok sözcük de farklı anlamlarıyla tespit edilmiştir. Bu sözlük, Türkçenin çok değerli bir hazinesidir ve yazı dili ihtiyaç duyduğu pek çok sözcüğü buradan alabilmektedir.

Türk Dil Kurumu tarafından yayınlanan *Türkçe Sözlük*'te «hlk» kısaltmasıyla verilen bütün sözcükler halk ağzından yazı diline aktarılmış sözcüklerdir ki, bunların sayısı binlerle ifade edilmektedir. Konuyla ilgili bir çalışma, halk ağzından yazı diline aktarılan sözcüklere örnek olmak üzere şu sözcükleri sıralamıştır:

Ağartı : Süt, yoğurt, ayran gibi yiyecek ve içecekler.
Alaz : Alev, yalaz.
Algın : Cılız, zayıf, hastalıklı.
Alkarısı : Loğusalara musallat olarak onları boğduğu sanılan görüntü.
Çor : Salgın.
Delecek : Zımba.
Dolukmak : Göz yaşarmak, ağlayacak duruma gelmek.
Göbelek : Yenilen bir çeşit mantar, mantar.
İşmar etmek : El, göz veya baş ile işaret etmek.
Kesmik : Kesilmiş sütün koyu bölümü; başakla karışık iri saman; taş gibi olmuş toprak parçası (Buran, 2008: 206-228).

Konuşma diline ait sözcüklerin yazı diline geçmesinin en önde gelen şartı, bu sözcüklerin yazı diline ait çeşitli metinlerde kullanılmasıdır. Özellikle ortak ya da ölçünlü dili kullanan yazarların eserlerinde kullanılan ağızlara ait sözcükler, yazı diline geçmenin önemli bir aşamasını geçmiş sayılır. Bir sonraki aşama ise bu sözcüklerin yaygınlaşıp başkaları tarafından da kullanılır duruma gelmesidir.

Dilin karşılaştığı yeni kavram ve durumları karşılamak üzere başvurulacak yollardan biri, ağızlardan sözcükler alarak bunları yazı diline aktarmaktır. Ağızlardan yalnızca sözcük alınmaz, ek alındığı da olur. Bazen yazı dilinde bulunan bir sözcük, ağızda küçük ses değişiklikleriyle kullanılmaya başlanır, bu farklı biçim zamanla yaygınlaşır ve yazı dilindeki biçimin yerini alabilir ya da onunla birlikte kullanılabilir.

Türkiye Türkçesinin yazı dilinde bu durumun güzel bir örneği "yine" sözcüğünden değişerek kullanılan "gene/gine" sözcüğüdür. 14-15. yüzyıl metinlerinde görmeye başladığımız bu sözcük, bugün de yine sözcüğü ile birlikte hem yazı dilinde hem de konuşma dilinde kullanılmaktadır. Ayrıca bazı eklerin yazı dilinde olmayıp ağızlardaki sözcüklerde rastlanan işlevleri dikkate alınarak da yeni sözcükler yapılabilmektedir. Küsegen (çok ve çabuk küsen) sözcüğünde fiilden isim türeten *-egen* eki ile gezegen, olağan; takanak sözcüğündeki *-anak* ekiyle de tutanak, gelenek görenek vb. sözcükler türetilmiştir. Ağızlar, görüldüğü üzere çeşitli yönleriyle yazı dilinin ihtiyaçlarını karşılayacağı, gerek duyulduğunda başvurulmuş ve başvurulacak olan canlı bir alan ve göz ardı edilemeyecek bir kaynaktır.

Ağız nedir? Nasıl oluşur? Ağızlara ait bir sözcük ölçünlü dilde kullanılabilir mi?

Argo

Argo, dilin en hareketli ve yaratıcı alanlarından biridir. İnsanın iç ve dış dünyasını yansıtan dil, bazı durumlarda dilin bu hareketli ve yaratıcı yönünü devreye sokar, zaman zaman da örtülü anlatım yollarını tercih eder.

Argo; toplumda belli bir sosyal sınıfa mensup olanların, daha çok toplum dışı olarak algılanan ve damgalanmış grupların, toplumun diğer kesimlerinden ayrılmak veya gizlenmek içgüdüsüyle kendilerine özgü sözcük ve deyimlerle oluşturdukları konuşma sistemidir. Genel dilin sözcüklerine bazı özel anlamlar vermek ve özel birtakım sözcükler katmakla oluşan argo, bir çeşit özel dil sayılabilir. Buradaki "özel" sözcüğü, bilim veya sanat dallarının kendine özgü dilleri anlamında değil, genel dilden farklı olduğunu vurgulamak üzere kullanılmaktadır. Çünkü argo, bir gruba ait değildir, toplumdaki herkes yeri gelince argoya başvurabilir. Fakat bazı sosyal grupların kendilerine has argoları da vardır. Örneğin öğrenci argosu, balıkçı argosu, dilenci argosu, asker argosu, esnaf argosu, avcı argosu vb.

Argo, bir dil içerisinde sonradan türemiş bir anlatım biçimidir. Yani argo, bir ana dil değil, ana dil içerisinde, o ana dili asıl kaynak olarak kullanmakla beraber başka kaynakları da olan bir dil adasıdır. Sürekli değişen bir dil olan argoda bazen yeni sözcükler, bazen de eskiler şekil değiştirerek ortaya çıkar. Sürekli değişim geçirerek kılıktan kılığa girme, bu dilin canlı bir yapı olduğuna işaret eder.

KİTAP

Argo hakkında ayrıntılı bilgi edinmek istiyorsanız *Argo Kitabı* adlı esere bakabilirsiniz. (Arslan, M., İstanbul: Kitabevi Yay., 2009)

Argonun tercih ettiği dil yapısı son derece karmaşık olmakla birlikte birtakım genel ilkeler belirlenmiştir. Bunlardan bazılarını şöyle sıralamak mümkündür: Örtülü sözler kullanma, cins isimlerini daha çok sıfat olarak kullanılmaya uygun sözlerden seçme, eski sözlerden ve ağız unsurlarından yararlanma, genel dildeki kelimelerin biçimini bozma, önüne ya da arkasına eklemeler yapma, iç düzenini değiştirme, birbirine karıştırma, kırpma, uzatma, hayvanları ve eşyaları konuşturma ve canlandırma, yabancı kökenli sözcükler kullanma ve yabancı ekleri yaşayan dildeki sözcüklere takıp farklı işlevler yükleme; "çalmak", "ölmek", "kaçmak", "yalan söylemek" gibi sözcüklere karşılık olmak üzere çok sayıda eş anlamlı sözcük kullanma; genel dildeki sözcüklerin anlamlarını kaydırma veya değiştirme; ifadeye renk, abartı, mizah ve ince alay çeşnisini veren sözler oluşturma. Örneğin tabut için "imamın kayığı" ya da "dört kollu" ifadelerinin kullanılması. Yansımalardan ve çocuk diline ait kelimelerden yeni türetmeler yapma; halk etimolojisi ve kelime oyunları yapma; sözcüklerin söyleniş biçimlerini bayağılaştırma gibi birtakım şeyler sıralanabilir (Devellioğlu, 1970: 26).

Türkçede oldukça gelişmiş bir anlatım aracı olan argo; teklifsiz dil, kaba dil veya halk dili kavramlarıyla zaman zaman karıştırılmaktadır. Halbuki argo bunların hiçbiri değil, bir gruba bağlı kimseler tarafından kullanılan ve bunların dışında olanlar tarafından anlaşılması zor sözlerden oluşur. Oysa ki, yukarıda belirtilenlerin tamamı başkaları tarafından da anlaşılabilecek dillerdir.

Birçok soyut kavram, benzetme yoluyla somut konular üzerinden argoya mal edilmiştir. Mesela *kaynatmak* sözcüğü, bir şeyi kaynatır gibi, sohbeti koyulaştırmak anlamını kazanmıştır. Bu söz, bugün artık neredeyse argo olmaktan çıkmış, ortak dilin malı durumuna gelmiştir (Devellioğlu, 1970: 32).

Argonun başkaları tarafından anlaşılmamak için başvurduğu yollardan biri yabancı sözcükler kullanmaktır. Türk argosunda kullanılan yabancı sözcüklerin çok büyük bir kısmı Rumcadır. Bunun nedeni ise İstanbul'da yaşayan Rumlar ile argo kullanmaya eğilimli zümrelerin ilişkileridir.

Bazı sözcükler birtakım ek değişmeleriyle argodan halk diline geçmektedir. Mesela, "borcunu ödememek", "gitmesi gereken yere gitmemek" gibi anlamlarla kullanılan "asmak" fiilinden türetilen askıntı sözü, argoluktan çıkarak halk dilinin günlük sözcüğü olmuştur.

Argo her ülkede, her dilde görülür. 13. yüzyıldan itibaren dar bir çevreye özgü, bozuk dil olarak varlık gösteren argo, 15. yüzılda -özellikle hırsızların kullandığı gizli dil olarak- belli belgelerde saptanmıştır (Guiraud, 1956, Akt: Mangır, 2011). Türkçede argonun temelini, ortak dilden gelen veya başka dillerden ödünç olarak alınan sözcüklere yüklenen farklı anlamlar ile sözcüklerdeki şekil değişiklikleri ve birleştirmeler oluşturmaktadır. Ortak dilden gelen sözcüklerin anlamlarını değiştirmede **teşbih, istiare, mecaz-ı mürsel, mübalağa** gibi söz sanatlarından yararlanılır. Ayrıca kullanımdan düşmüş ve eski dile ait, ağızlarda kullanılan, azınlık dillerinden gelen veya yabancı dillere ait sözcüklere yeni anlamlar yükleme de argonun izlediği yollardır. Bu anlatılanlar, toplumda yerleşik olan küfür veya sövme sözleri olarak adlandırılabilecek söz kalıplarının argo olarak değerlendirilmesinin doğru olmadığını göstermektedir. Argo ile sövgü sözü arasında hem yapı, hem de işlev bakımından farklar vardır. En başta gelen fark ise argo bir gizli ve sanatlı dildir; sövgü ise son derece açık ve kaba bir anlatım biçimidir.

Teşbih: Benzetme

İstiare: Bir şeyi anlatmak için ona benzetilen başka bir şeyin adını eğreti olarak kullanma, eğretileme

Mecaz-ı Mürsel: Benzetme ilgisi bulunmaksızın, neden sonuç gibi türlü ilişkilerle bir sözcüğün başka bir sözcük yerinde kullanılması sanatı, ad aktarması

Mübalağa: Herhangi bir durumu, olayı ya da gerçeği olduğundan farklı olarak, gerçekleşmesi zor hatta mümkün olamayacak ölçüde üstün ya da aşağı konumda gösterecek anlatma

Her dil kullanımı gibi bir ihtiyacın ürünü olan argo, bazen dilin hareketliliğinden yararlanarak onu alt üst etme, daha doğrusu onunla oynama sonucunda oluşmakta, bazen yalnızca muhatabının anlayacağı mesajlar verme gibi bir işlev üstlenmektedir.

DİKKAT

Malzemesi dil olan edebiyatta argoya; komik durum yaratma, günlük hayatı yakından tanıtma, gerçeğe uygunluk sağlama, özgün olma gibi nedenlerle başvurulabilmektedir.

SIRA SİZDE 7

Bir dilde argo kelimeler hangi yollarla gelişir?

İlişki Sözleri

Yaşayan diller içerisinde anlatım gücü en yüksek ve anlatım yolları en çeşitli dillerden biri olan Türkçenin, insanların günlük ilişkilerinde kazanmış olduğu incelik ve zarafet, herhalde başka hiçbir dilde rastlanmayacak ölçüdedir. **İlişki sözleri**nin bu kadar çok ve incelikleri anlatacak düzeyde olmalarının nedeni, dilin diğer yönlerinde olduğu gibi, Türkçeyi konuşan insanların yaşama ve hayatı algılama biçimleridir.

DİKKAT

Türkçede ilişki sözleri; kalıp sözler, söz eylem, konuşma aktı, söz edimi gibi terimlerle de ifade edilmektedir.

Türkçeyi ana dili olarak kullanan insanlar, yani Türkçeyle oluşturulan medeniyet dairesinin mensupları, kendilerine özgü bir hayat tarzına sahiptirler. Bu hayat tarzını, Türkçenin ilk yazılı metinlerinden başlayarak izleyebiliyoruz; ancak bu konuda bize en önemli bilgileri Dede Korkut Oğuznameleri vermektedir.

İlişki sözleri, Bir dilin söz varlığında kişilerarası iletişimde alışkanlık halinde kullanılan, dilin toplumsal kullanımına göre farklılık gösterebilen ve ait olduğu toplumun kültürel yapısını, dünya görüşünü ve kişilerin birbirlerine karşı tavırlarını sergileyen terimler

Dede Korkut Oğuznamelerine yansıyan hayat tarzına göre Türkler, zamanı toplu olarak geçiren insanlardır. Zamanı toplu geçirmek demek hayatın içerisinde olan her türlü güzelliği ve sıkıntıyı birlikte yaşamak demektir. Bu hayat biçimi doğal olarak o toplum içerisinde yaşayan insanların birbirleriyle olan ilişkilerini de belirlemiştir. Bu durum konargöçerlik devirlerine ait olmakla birlikte yerleşik hayata geçtikten sonra da bir şekilde sürmüş, bazı aşınmalara rağmen bugüne kadar gelmiştir. Yerleşik hayatta bunun en belirgin yansıması mahalle kavramıdır. Zamanın yoğunlaşan hayat temposuyla etkinliğini yavaş yavaş yitiren bu kavram, uzun süre insanların günlük hayatında son derece etkili olmuştur. Bununla ilgili olan komşuluk kavramı da yine

son derece önemlidir. Bu kavramlara verilen önem, ilişki sözlerine de yansımıştır ve bu sözler çok ince bir duygu dünyasını gözler önüne sermektedir. Örneğin, hayatında güzel bir değişiklik olan komşuya “göz aydınlığı”na gidilir. Bir insana “gözün aydın” demek, bütün güzellikler seninle olsun, bütün mutlulukları sen yaşayasın gibi güzel dilekleri iletmektir. Belki de bu, kökü binlerce yıl gerilere giden bir davranış biçiminin günümüzde de devam etmesinin göstergesidir. Göz aydınlığı dilenen kişi de karşısındakine “aydınlık içinde kalasın” diye çok daha güzel bir dilekle karşılık verir. Bu karşılıklı iyi dilek ifadeleri gayet doğal bir akış içerisinde yapmacıklıktan uzak olarak gerçekleşir. Hasta olana geçmiş olsuna, ölü evine baş sağlığına gitmek belki her toplumda rastlanacak durumlardır, ancak bu durumlarda söylenen sözler ve takınılan tavır asıl kültür ve anlayış farklılıklarını oluşturur. Türkçede bunların her birinin kendilerine ait kalıplaşmış ilişki sözleri vardır. Birini yolcu ederken *“yolun açık olsun”*, *“güle güle git gel”*, *“uğurlar olsun”* gibi daha pek çok kalıp söz dilimize gelir. Çocuğu doğana *“Allah analı babalı büyütsün”*, sünnet yapana *“Allah başka mürüvvetlerini de göstersin”*, düğün yapana *“Allah bir yastıkta kocatsın”* gibi ufak tefek değişikliklerle binlerce yıl kuşaktan kuşağa aktarılan sözler söylenir.

İlişki sözleri, tıpkı atasözleri ve deyimler gibi, bir dili konuşan toplumun kültürel özelliklerini ortaya koymakta, gelenek ve göreneklerine dair çok önemli ipuçları vermektedir. Bu sözleri öğrenmeden bir toplumun dilini ve kültürünü anlayabilmek mümkün olmaz.

Türkçedeki ilişki sözleri, Türk halkının yaşamış olduğu binlerce yılda görüp geçirdiği sayısız olaylar içerisinden süzülüp gelen nezaketinin en açık göstergesidir. İki kişi sohbet ederken üçüncü bir kişinin iyiliğinden söz edeceksek *“sizden iyi olmasın”* diyerek söze başlarız. Bu söz karşımızdakine “siz çok iyi bir insansınız, ben sizi çok seviyorum, benim dostumsunuz; ancak o da sizin gibi bir insandır” demektir ki bu sözdeki nezaketi, böyle üç kelimeyle ifade edebilmek, ince bir zekanın ürünüdür.

«Ben» ve «benim» sözlerinin çok kullanılması çok hoş görülmeyen bir durumdur. Bu durumu ilişki sözlerinde çok açık görebiliriz. Eski kültürümüzde kendisinden söz edecek olan kişi; *bu fakir, fakir ü hakir, fakir ü pür-taksir* benzeri sözler kullanır, eskiden de kullanılan; ancak bugün de kullanılmaya devam edilen *bendeniz* (köleniz) bunların en yaygınlarındandır. Kaç çocuğu olduğu sorusuna, soran kişi yaşça büyükse *“ellerinizden öper”* sözleriyle başlanarak cevap verilir. Bu söz de yine yılların süzgecinden geçmiş bir nezaket örneği ve saygı kültürünün dile yansımasıdır.

İlişki sözlerinin en anlamlılarına modern hayatın koşuşturmasından uzak kalmış, insan ilişkilerinin sıcak bir şekilde sürdüğü eski mahallelerle kasaba ve köylerde rastlanır. Örneğin, böyle bir yerde bir topluluğa dışarıdan gelip katılan kişi önce selam verir, toplulukta bulunan herkes selamı alır ve tek tek yeni gelene merhaba denir, yeni gelen ise merhaba ile karşılık verdikten sonra *“cemaate rahmet”* der. Burada da dinle çizilmiş çerçevenin içerisine oturtulmuş bir nazik tavır sergilenir.

İlişki sözleriyle ilgili olarak özetle şunlar söylenebilir: Bu sözler; yüzyıllarca geriye giden bir geleneğin yansımaları, bir toplumun kültür hayatının adeta özünü içinde barındıran, insan ilişkilerindeki nezaket ve inceliğin düzeyini gösteren, kalıplaşmış, kullanıldıklarında insanlar arasında bir sıcaklık oluşturan sözlerdir.

SIRA SİZDE 8

İlişki sözlerinin akrabalık adlarına yansıması nasıldır?

TÜRKÇENİN TÜRETME GÜCÜ

İlk ünitede dillerin özellikleri dikkate alınarak bazı sınıflandırmaların yapıldığını gördünüz. Dünya dillerinin yapı bakımından başlıca *bitişken (eklemeli) diller, bükümlü (çekimli) diller, yalınlayan diller* olmak üzere üçe ayrıldığını hatırlayacak-

sınız. Bildiğiniz gibi Türkçe, yapı bakımından sondan eklemeli bir dildir. Sözgelişi Türkçeye Arapçadan gelmiş olan bugün de kullandığımız kitap, kâtip, mektup, mektep aynı kökten türeme ve yazmak eylemiyle ilgili sözcüklerdir. Görüldüğü gibi bu sözcüklerde ek kullanılmamış, sözcükler, seslerin yer değiştirmesiyle veya ses eklenmesiyle yeni kavramları karşılar duruma gelmişlerdir. Türkçede yazmak eyleminden yeni sözcükler türetmek gerektiğinde farklı bir yol izlenecek ve ekler kullanılacaktır; yazı, yazıcı, yazar, yazgı, yazım gibi.

Hiçbir dilin kök sözcükleri, evrendeki ve insan zihnindeki sonsuz denebilecek kavram, olgu ve durumları tek başına karşılama ve ifade edebilme yeteneğine sahip değildir. Diller varlık ve oluşları ifade edebilmek için kendi yapılarına göre yeni yollar geliştirmişlerdir. Eklemeli dillerin geliştirdiği yolların en başta geleni, sözcük köküne değişik yapım ekleri getirerek yeni durum, varlık ve kavramları karşılamaya çalışmaktır. Aynı sözcüğe farklı anlamlar yüklemek de bu duruma, yani yenilikleri karşılamaya kendi içinde bulduğu bir başka çözümdür. Bu yüzden sözlükler, bir sözcüğün birden fazla anlamını sıralarlar. Bu çok anlamlılık, sözcüğün kullanım süresiyle ilgili olarak sonradan oluşmuş bir durumdur.

İnsanoğlu durağan bir hayat yaşamadığı ve evrende sürekli yeni gelişmeler ve icatlar ortaya çıkardığı için, diller de her an yeni sözcüklere gerek duymaktadır. Özellikle çağımızda bu gereklilik çok daha güçlü hissedilmektedir. Çünkü iletişim teknolojilerindeki gelişmeler, hiçbir sınır tanımamakta ve diller, yabancı dillerin kuşatmasıyla her an karşı karşıya kalmaktadır. Bu duruma kendi içinde önlemler geliştiremeyen ve karşı koyamayan diller, yok olmakla karşı karşıya kalmaktadır. Nitekim günümüzde bazı dillerin konuşuru kalmamış, bazı dillerin ise çok az sayıdadır.

Türetme kavramı, dili konuşanların yeni karşılaştıkları kavramlara dil içerisinde çeşitli yollarla karşılıklar oluşturmaları biçiminde tanımlanabilir. Bu karşılık bulmada Türkçe, ekleme ve birleştirme diye adlandırabileceğimiz iki temel yol kullanır. Ekleme; sözcükle ekin, birleştirme ise sözcükle sözcüğün ilişkilendirilmesidir. Bütün dillerin önemli anlatım yollarından biri olan tamlama kurma da bir birleştirme, yani sözcükle sözcüğün ya da sözcüklerin ilişkilendirilmesidir. Sözcükle ek ilişkisine; kap, kapamak, kaplamak, kaplama, kaplamacı, kapı, kapıcı, kapıcılık vb. birleştirmeye ne için > *niçin,* ne asıl> *nasıl,* alı vermek> *alıvermek* vb. tamlamaya da evin yolu, sarı evin yolu, Emre'nin sarı evinin yolu gibi örnekleri gösterebiliriz.

Türkçenin Yapısı ve İşletme Biçimi

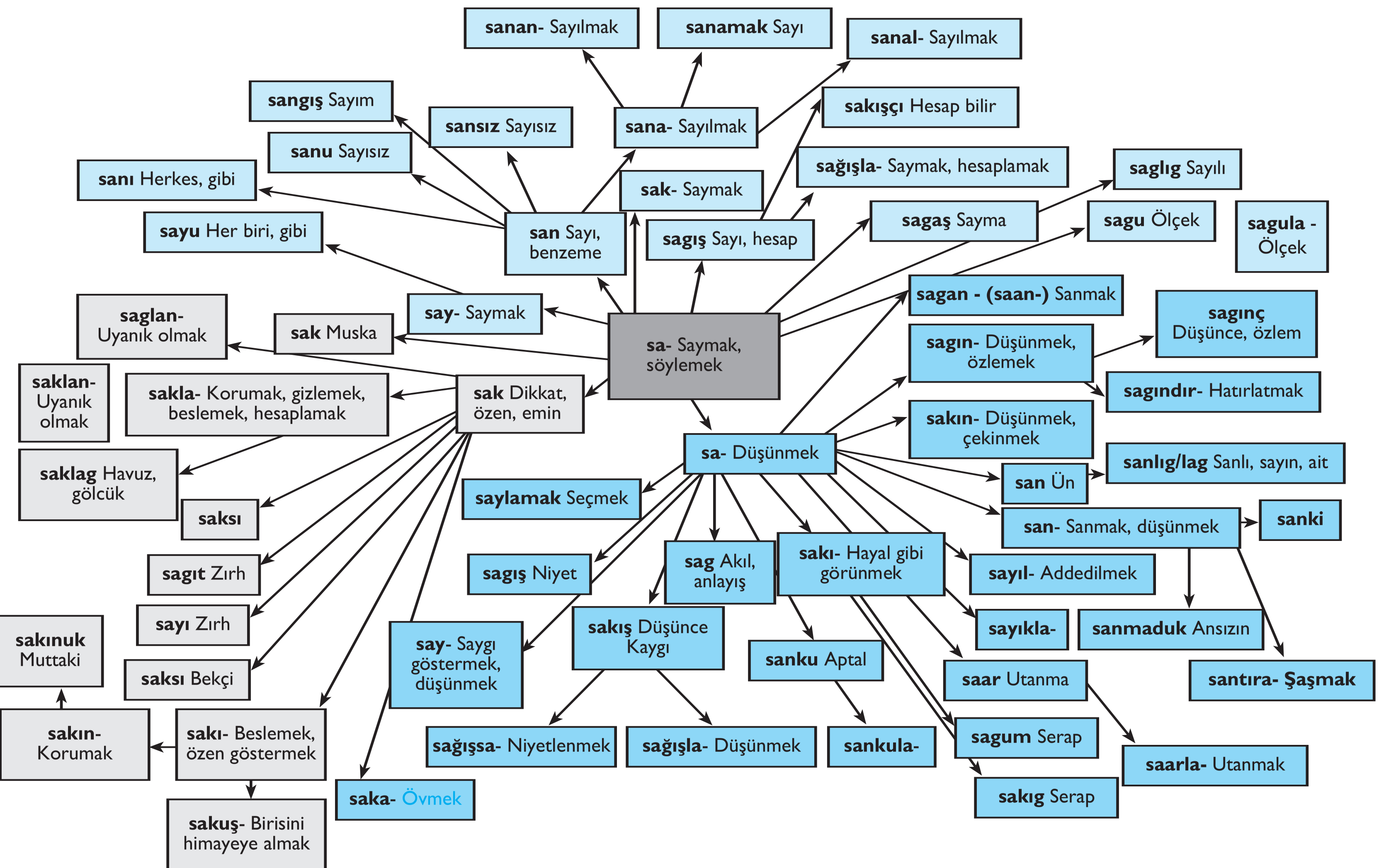
Yukarıda açıklandığı üzere Türkçe, eklemeli diller grubunun en tipik üyesidir. Birkaç küçük ve nedenleri anlaşılabilir ses değişikliği yaşamış sözcük dışında, Türkçede sözcük kökleri değişmez ve köklere çeşitli yapım ekleri getirilerek yeni sözcükler türetilir. Bu aynı kökten türetilen sözcüklerin anlamları genellikle sözcüğün kök anlamıyla bir biçimde ilişkili olur. Bazı durumlarda sözcük kökünün anlamıyla, türemiş olanın anlam ilişkisi hissedilemeyecek derecede zayıflamış olabilmektedir. Bunun nedeni çoğunlukla sözcüklerin dildeki kullanım sürelerinin uzunluğudur. Bazen de sözcük kökü kullanımdan kalkmış, ancak o kökten türeyen sözcük ya da sözcükler kullanılabilmektedir. Söz gelişi *öğrenmek* ve *öğretmek* eylemlerinin düşünmek anlamındaki *ömek* ya da akıl anlamındaki *ög* sözcükleriyle ilişkisi artık hissedilmemektedir. Ayrıca bugün artık ne *ömek* eylemi, ne de *ög* ismi kullanılmaktadır. Ancak *ög* isminden türeyen *öğüt* sözcüğü ölçünlü dilde, aynı sözcükten türeyen ve özlemek anlamına gelen *ögsemek* de bazı ağızlarda kullanılmaktadır. Türkçenin sözcük türetme yetisine ilişkin bir fikir edinmek için Tablo 6.1 ve Tablo 6.2'yi inceleyiniz.

Tablo 6.1

Türkçe ö- kökünden türetilerek değişik Türk lehçelerinde kullanılan sözcükler

Tablo 6.2

Türkçe sa- kökünden türetilerek değişik Türk lehçelerinde kullanılan sözcükler

Türkçe, yeni sözcükler türetmekte kullanılan yapım ekleri bakımından son derece zengin bir dildir. Bu zenginlik ona çok geniş bir ifade yeteneği kazandırır. Türkçenin eklerle karşıladığı anlamlar, pek çok dilde bir ya da birkaç sözcükle karşılanabilmektedir. Bu durum Türkçeye bir kıvraklık vermekte ve bir cümle içerisine yoğun düşünceleri sığdırma olanağı sağlamaktadır. Bu durumu Doğan Aksan, *Türkçenin Gücü* adlı eserinde şöyle örneklendirir: *"Eylem çekimlerinde de başka başka kiplerin ve zamanların anlatımında çeşitli görevler gören son eklerin art arda gelerek sıkça kaynaştığına tanık olunur. Böylece, Almanca gibi bükümlü bir dile eksiksiz çevrilmesi gerektiğinde, Türkçe yazmışmışım gibi, tek bir sözcük durumundaki bir çekimli eylem ich soll, wie es heisst, geschrieben haben biçiminde, birbirinden ayrı altı öğeyle aktarılabilir"* (Aksan, 1987: 26).

Yer yer yapım eki işleviyle de karşılaşılan isim-fiil (mastar) ve sıfat-fiil eklerini bir yana bırakırsak Türkçenin yapım eklerini dört ana başlıkta toplayabiliriz:

1. İsimden isim türeten ekler
2. İsimden fiil türeten ekler
3. Fiilden fiil türeten ekler
4. Fiilden isim türeten ekler

Bu belirtilen dört grupta toplanan yapım ekleri Türkçenin asıl türetme gücünün temelini oluşturur ve bunların her birine dâhil edilecek pek çok ek vardır. Söz gelişi *aç* isminden *açlık* ismi ve *acıkmak* fiili türetilir ve bunlar isim ve fiil çekim ekleri alarak cümlede kullanılır. Aynı biçimde *açmak* fiilinden *açık* ismi ve *açılmak* fiili türetilebilir, ayrıca *açık* isminden de yine bir ek kullanılarak *açıklamak* biçiminde ayrı bir fiil türetildiğini biliyoruz. Türk Dil Kurumu'nun *Türkçe Sözlük*ünde *aç-* fiiliyle ilgili olarak şu türemişleri yer almaktadır: Açacak, açan, açar, açı, açıcı, açık, açıkça, açıkçası, açıkçı, açıklama, açıklamak, açıklamalı, açıklanan, açıklanma, açıklanmak, açıklaşma, açıklaşmak, açıklaştırma, açıklaştırmak, açıklatma, açıklatmak, açıklayan, açıklayıcı, açıklayış, açıklık, açıktan açılama, açılım, açılış, açılma açılmak, açım, açımlama, açımlamak, açımlanma, açımlanmak, açındırma, açındırmak, açınım, açınma, açınmak, açınsama, açınsamak, açısal, açış, açıt, açkı, açkıçı, açkılama, açkılamak, açkılanma, açkılanmak, açkılatma, açıklatmak, açkılı, açkısız, açma, açmacı, açmak, açmalık, açmaz, açmazlık, açtırma, açtırmak. Bunların dışında da yine aynı fiil hem kendisiyle hem de çeşitli türemişleriyle deyim, kalıp söz ve birleşik söz olarak kullanılmaktadır.

GRAMER DERSİ

"Sevmek" bir kelimedir.
"Sarı saçlı" dersem bir kız için
Sıfat söylemiş olurum.
"Ben sarı saçlı bir kız sevdim"
Bir cümledir. Sevda dolu bir cümle
Nokta koymalı, durmalı zira.
Zira "açlık" da bir kelime
Cümleye gelmez sarı saçlı kız gibi.
Ah elbet dolaşırsa ölüm sık sık dilime,
"Öleceğim, ölüyorum, öldüm"
Diyeceğim bir gün.

MUZAFFER TAYYİP USLU

Kaynak: Soysal, İlhami (2008). 20. Yüzyıl Türk Şiiri Antolojisi, Bilgi Yayınevi.

Özet

Söz varlığının ne olduğunu ve nasıl oluştuğunu saptayabilmek

Türkçe; geçmişi bilinmeyen zamanlara uzanan, tarihin pek çok eski dili ve medeniyetiyle ilişkide bulunmuş, pek çok eski dilden söz alıp vermiş, çok erken devirlerde dallanıp budaklanarak lehçelere ayrılmış, farklı coğrafyalarda çeşitli medeniyetler üretmiş, günümüzde ise geniş bir coğrafyada yaşayan iki yüz milyonun üzerinde insanın ana dilidir. Bu kadar değişik özelliklere sahip olan bir dilin söz varlığı, doğal olarak çeşitlilik gösterecektir. Türkçenin ya da herhangi bir dilin söz varlığı denildiğinde, yalnızca o dilin sözlüğünde yer alan sözcükler değil; deyimler, atasözleri, kalıp sözler, ikilemeler, terimler, ilişki sözleri gibi çeşitli anlatım kalıpları da akla gelir. Bir dilin söz varlığının incelenmesi, o dili konuşan insanların tarihî macerasını ortaya koyacağı gibi, milletin kültür ve düşünce dünyası ile kavramlar dünyasını da gözler önüne serer ki dilcilikte buna “dil içi dünya görüşü” denir.

Söz varlığını oluşturan ögeleri açıklayabilmek

Deyim, atasözü, kalıp söz, alıntı söz, argo gibi söz varlığını oluşturan çeşitli ögeler vardır.

İki veya daha fazla sözcükten oluşan, anlatım gücünü artırmak için az çok mantık dışına kayan, gerçek anlamından uzak, ilgi çekici bir anlam yüküne sahip, bazı sözcükleri değişmeyip bazıları değişebilen, toplum tarafından ortaklaşa benimsenen kalıplaşmış söz gruplarına deyim denir. Deyimler, anlam öğesi olarak incelendiğinde, içerisindeki sözcükler ayrı ayrı değil hepsi bir bütün olarak değerlendirilmelidir.

Dillerin söz varlığının önemli bir unsuru olan atasözleri, toplumların bilge yönlerini, kazandıkları deneyimleri, dünyaya bakışlarını, anlatım yeteneklerini yansıtan ve çok uzun süre düşünce dünyasında yaşamaya devam edebilen bir tür kalıplaşmış sözlerdir. Uzun zaman hiç değişmeden yaşayan atasözleri olduğu gibi, zamana ve coğrafyaya göre değişebilen, bazen de tamamıyla unutulanlar olabilmektedir.

İkileme; anlatım gücünü artırmak, anlamı pekiştirmek, kavramı zenginleştirmek amacıyla aynı sözcüğün tekrar edilmesi veya anlamları birbirine yakın veya karşıt olan ya da sesleri birbirini andıran iki sözcüğün yan yana kullanılmasıdır. Türkçenin bir zenginliği ve Türk beyninin yaşatma gücünün ürünleri olan ikilemeler, Türk düşüncesindeki anlam zenginliğini ve kavram inceliklerini ortaya koymak üzere türlü şekillerde birbiriyle ilgili sözcüklerin yan yana getirilmesi ve bu yan yana getirilen sözcüklerde yeni bir anlatım inceliği sergilenmesiyle oluşturulur.

Bir dilin kollarından birinin bir ülke ya da bölge içerisinde küçük ses farklılıklarıyla birbirinden ayrılan kollarına ağız denir.

Argo; toplumda belli bir sosyal sınıfa mensup olanların, daha çok toplum dışı olarak algılanan ve damgalanmış grupların, toplumun diğer kesimlerinden ayrılmak veya gizlenmek içgüdüsüyle kendilerine sözcük ve deyimlerle oluşturdukları konuşma sistemidir. Genel dilin sözcüklerine bazı özel anlamlar vermek ve özel birtakım sözcükler katmakla oluşan argo, bir çeşit özel dil sayılabilir.

Türkçenin söz varlığının yerini ve önemini değerlendirebilmek

Bu sözler; yüzyıllarca geriye giden bir geleneğin yansımaları, bir toplumun kültür hayatının adeta özünü içinde barındıran, insan ilişkilerindeki nezaket ve inceliğin düzeyini gösteren, kalıplaşmış, kullanıldıklarında insanlar arasında bir sıcaklık oluşturan sözlerdir. Dilimizin bütün bu unsurları önceki kuşaklardan öğrenilerek bugüne ve sonraki kuşaklara aktarılan, onların da hayatlarını biçimlendirecek olan, kimliğimizi oluşturan en temel varlık ve zenginliğimizdir.

Kendimizi Sınayalım

1. Bir dilde duygu, düşünce ve kavramları dile getirebilmek için sözcük sayısının çok olmasından daha önemli ögeler nelerdir?

a. Çok değişik duygular üretebilme ve bu duyguları yansıtabilme
b. Kendi deneyim ve birikimlerini kuşaktan kuşağa aktarabilme
c. İç yapısındaki gelişmeler ve dışarıdan gelen etkiler
d. Sözcük türetme ve soyutlama gücü
e. Sözcüklere yeni anlam ve işlevler yükleme

2. Osmanlı Türkçesinde deyim kavramını karşılamak üzere aşağıdaki terimlerden hangisi **kullanılmamıştır?**

a. Darbımesel
b. Tabir
c. Istılah
d. Mecazımürsel
e. Temsil

3. Aşağıdakilerden hangisi atasözü kavramının Türk dünyasındaki adlarından biri **değildir?**

a. Atalar sözü
b. Darbımesel
c. Eskiler sözü
d. Makal
e. Nakıl

4. Aşağıdakilerden hangisi ikilemelerin kuruluşunda en fazla görev alan kelime türüdür?

a. Filler
b. Özel İsimler
c. Cins İsimler
d. Zamirler
e. Ünlemler

5. Aşağıdakilerden hangisi Türkiye Türkçesinin söz varlığında yer alan alıntı sözlerin kaynaklarından **değildir?**

a. Kültürel seviye
b. Ortak din
c. İç içe yaşama
d. Uzun süreli komşuluk
e. Ortak edebiyat

6. Ağızların oluşumunda aşağıdakilerden hangisi etkili **değildir?**

a. Boy farklılıkları
b. İklim
c. Komşu dil ve kültürler
d. Dilin kendi bünyesinden kaynaklanan ses değişmeleri
e. Zaman ve coğrafya

7. Toplumda belli bir sosyal sınıfa mensup olanların, daha çok toplum dışı olarak algılanan ve damgalanmış grupların, toplumun diğer kesimlerinden ayrılmak veya gizlenmek içgüdüsüyle oluşturdukları konuşma sistemine ne ad verilir?

a. Ağız
b. Lehçe
c. Şive
d. İlişki sözleri
e. Argo

8. Aşağıdakilerden hangisi ilişki sözlerinin Türkçede çok olmasının sebeplerinden biridir?

a. Sözlerin dildeki kullanım sürelerinin uzunluğu
b. Sözlü kültür ortamında bir yerde bir kişi tarafından bir olay ya da durum kaynaklı olarak söylenen bir sözün zamanla kişiden kişiye, kuşaktan kuşağa aktarılması
c. Türkçede, yeni sözcükler türetmekte kullanılan yapım eklerinin çok olması
d. İnsanların yaşama ve hayatı algılama biçimleri
e. Türkçenin eklemeli bir dil olması

9. Türkçe yapı bakımından hangi dil grubundandır?

a. Bükümlü
b. Tek Heceli
c. Eklemeli
d. Kaynaştıran
e. Çekimli

10. Bazı durumlarda sözcük kökünün anlamıyla, türemiş olanın anlam ilişkisinin hissedilemeyecek derecede zayıflamasının sebebi nedir?

a. Türkçede, yeni sözcükler türetmekte kullanılan yapım eklerinin çok olması
b. Türkçenin eklemeli bir dil olması
c. Sözcüklerin zamanla çokanlamlı hâle gelmesi
d. Sözcüklerin dildeki kullanım sürelerinin uzunluğu
e. İsim-fiil (mastar) ve sıfat-fiil eklerinin yer yer yapım eki işleviyle kullanılması

Yaşamın İçinden

ÇOK ÇİÇEĞİNİZ BURNUNDA

Deyimler, Türkçenin vazgeçilmez bir anlatım olanağıdır. Öyle durumlar vardır ki, sözcükler çizmek istediğiniz görüntüyü anlatmakta yetersiz kalır; oysa uygun bir deyim biliyorsanız hem iletmek istediğiniz anlamı iletmiş, hem de sözünüze kültürel bir tabanla destek vermiş olursunuz. Deyimler yaşanmışlığı, deneyimi, o dili konuşan insanların yaklaşım tarzını içerdiği için o durumun yüzyıllar boyu karşılaşılan bir durum olduğunu kendiliğinden kanıtlar ve sizi bir kez daha haklı kılar.

Bir dilde deyimlerin çokluğu, dilin hem eksikliğinin hem zenginliğinin kanıtıdır. Eksiklik; çünkü deyimin otaya çıkışında dilin anlatma yetmezliği söz konusudur. İletilmek istenen durumu ya da davranışı içeren sözcüklerin eksikliği, halkı deyim yapmaya itmiştir. Ancak deyimin ortaya çıkışıyla o anlam açığı kapandığı, yeni bir anlatım olanağı yaratıldığı için tam da bu nokta da dil, eskisine göre daha zengin bir dildir artık.

"Medya şürekası" deyim bilmiyor, ama deyim kullanma gereksinmesini karşılayacak sözcük dağarcığına da sahip değil. Başka bir deyişle deyimin oluşumunda ortaya çıkan durum bütünüyle geçerli: İletilmek istenen bir anlam var; ama nasıl söylenecek? Sözü o noktada bağlarken bir şey demeleri gerek; ama neydi o şey? Sözün kısası, deyim kullanmaktan vazgeçemiyorlar; ama bilmedikleri deyimi doğru kullanmaları da söz konusu değil. Ve karşımıza deyimlerin, nasıl katledileceğinin ilginç bir tablosu çıkıyor:

Bakıyorsunuz, "başına iş açmak" deyimini kullanmak isteyen biri, " Benim yüzümden iş açıyordun kendine." diyor. "Kendine iş açmak" ancak, yeni bir işyeri kurmak anlamına gelebilir, başka bir anlama da gelmez.

Ve bir canlı telefon bağlantısı. Manken sunucu, bayan izleyiciye evli olup olmadığını soruyor. "*Üç haftalık evliyim*." diyor izleyici. Sunucunun yanıtı: "*Ah, çok çiçeğiniz burnunda sizin*." Çok çiçek, tek burun, sığar mı? Burun kimin, çiçek nerede? Telaşa gerek yok. Cici sunucumuz, izleyicinin "yeni evli" olduğunu söylemeye çalışıyor...

Feyza Hepçilingirler
(Kısaltılmıştır)

Kaynak: Hepçilingirler, F. (1997). Türkçe "*Off*". İstanbul, Remzi Kitabevi.

Okuma Parçası

TÜRK DİLİ İÇİN

Ben Türkçenin ezelî bir âşıkıyım. Hepimiz öyle değil miyiz? Türkçeyi muhtelif devirlerinde, muhtelif libaslarla, muhtelif şekillerde gördüm ve sevgilimi o şekiller, o libaslar altında kendi cevherinde sevdim.

Ben eski Bâbıalî kâtiplerinden işittiğim süslü dili sevdiğim gibi, Aksaray'da karpuz sergisinde müşteri ayartmak için çığırtkanlık eden Türk delikanlısının türlü zarafetlerle dolu olan Türkçesini de sevdim.

Ben Divan edebiyatının gazelleriyle mest oldum. Fakat sevgili İzmir'imin, ismini yâdettikçe ciğerimi sızlatan sevgili İzmir'in İkiçeşmelik kızının incir işlediği esnada okuduğu Türkçe şarkıya da mest oldum. Ben, o sevgiliyi, atlas şalvarıyla, başının üzerinde altın işlenmiş takyesi ile gördüm. Ben onu perişan gönüllü şairin:

O gül endâm bir al şâle bürünsün yürüsün
Ucu gönlüm gibi ardınca sürünsün yürüsün

beytinde olduğu gibi, bir şala sarılıp büründüğünü görerek de sevdim. Sonra üç peşli entarisiyle, canfes terlikleriyle salınırken yine gördüm, yine sevdim.

Başında hotozu, belinde kuşağı, sedef kakılı sediri üzerinde uzanmış, yahut Sa'dâbâd'da, Göksu'da seyrana çıkmış hâliyle gördüm, yine sevdim.

Fakat tabiatta her şey tekâmülden, inkılâptan ibaretse, bazan tekâmül, bazan inkılâp devirden devire geçtiği gibi her devrin zevki de birbirinin aynı olmaz. Ben son devrin, *İpekiş*'in kelebek kanadı kadar ince, zarif, dört metrelik kumaşı ile giyinmiş, başında küçücük beresiyle bir rüzgâr gibi kaldırımlar üzerinde seke seke giden ve rüzgâr mı onu götürüyor, o mu rüzgârı götürüyor diye insanı şüpheye düşüren hâliyle de Türkçeyi gördüm ve sevdim.

Halid Ziya Uşaklıgil

Libas: Elbise
Canfes: Üzerinde desen bulunmayan, ince dokunmuş, parlak, tok, ipekli kumaş
Peş: Bazı giysilerin bol olması için yanlarına eklenen kumaş parçası
Hotoz: Kadınların süs için saçlarının üstüne taktıkları, çeşitli renk ve biçimde yapılmış küçük başlık

- Metnin içinde geçen beyit, 19. Yüzyıl şairi Enderunlu Vâsıf'a aittir.

Kaynak: Yetiş, K., Yavuz, K., Birinci, N. (1996). *Üniversite Türk Dili ve Kompozisyon Dersleri* İstanbul, Beşir Kitabevi.

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. d	Yanıtınız doğru değilse "Türkçenin Türetme Gücü" başlıklı bölümü yeniden okuyunuz.
2. d	Yanıtınız doğru değilse "Deyimler" başlıklı bölümü yeniden okuyunuz.
3. b	Yanıtınız doğru değilse "Atasözleri" başlıklı bölümü yeniden okuyunuz.
4. c	Yanıtınız doğru değilse "İkilemeler" başlıklı bölümü yeniden okuyunuz.
5. a	Yanıtınız doğru değilse "Alıntı Sözler" başlıklı bölümü yeniden okuyunuz.
6. b	Yanıtınız doğru değilse "Ağızlar" başlıklı bölümü yeniden okuyunuz.
7. e	Yanıtınız doğru değilse "Argo" başlıklı bölümü yeniden okuyunuz.
8. d	Yanıtınız doğru değilse "İlişki Sözleri" başlıklı bölümü yeniden okuyunuz.
9. c	Yanıtınız doğru değilse "Türkçenin Türetme Gücü" başlıklı bölümü yeniden okuyunuz.
10. d	Yanıtınız doğru değilse "Türkçenin Türetme Gücü" başlıklı bölümü yeniden okuyunuz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Duygu, düşünce ve kavramları dile getirebilmek için sözcük sayısının çok olması önemli olmakla birlikte, bundan daha önemlisi dilin sözcük türetme ve soyutlama gücüdür. Birey için de toplum için de son derece önemli ve vazgeçilmez olan dil, gerek kendi iç yapısındaki gelişmelerle, gerekse dışarıdan gelen etkilerle zaman içerisinde anlatım incelikleri kazanır. Bu incelikler, insanların hem karşılıklı konuşmalarında, hem de yazılarında kullanılır ve bu da dile doğal durumundan daha etkili bir anlatım imkânı sağlar. Sözcükler, ilk ortaya çıktıklarında somut bir durum ya da kavramı karşılayan tek anlama sahipken zaman ilerledikçe kelimelerde anlam genişlemeleri olur. Anlam genişlemesiyle ortaya çıkan bu farklı anlamlar, bugünkü sözlüklerde maddeler halinde sıralanır. Bir sözcüğün çok anlamlı olması, o sözcüğün kullanılma sıklığıyla doğrudan ilgilidir. Bir dilin söz varlığının çeşitlenmesinde ve anlatım gücünün artmasındaki en başta gelen unsur o dilin mecaz dünyasıdır. Mecaz dünyasının zenginliği, yetenekli sanatçıların dili geliştirmesiyle ilgili olduğu gibi, bu zenginlik, sanatçıların kendilerini daha iyi ifade etmelerinin de esasını oluşturur. Bir dilin anlatma gücünü oluşturan önde gelen hususlardan biri de o dilin deyim zenginliğidir. Deyimler, bir dilin kullanımında en az sözcükler kadar değerli ve gerekli yapılardır.

Sıra Sizde 2

Deyimlerin özelliklerini şöyle sıralayabiliriz.

- Deyimler, gerçek anlamından az çok farklı bir anlam taşıyan, en az iki sözcükten kurulmuş, çekici ve etkileyici bir anlatıma sahip kalıplaşmış sözlerdir.
- Deyimler bazen manzum özellik gösterirler ve kafiyeli yapılardır.
- Deyimler anonim ürünlerdir. Başlangıçta tek insanın zekasının ürünü olmakla birlikte, yayılıp meşhur olarak toplumun ortak malı durumuna yükselmişlerdir.
- Deyimler yargı bildirmezler.
- Deyimler kalıplaşmış ifadelerdir. Ancak başta, ortada ve sonda yer alan sözcüklerde birtakım değişiklikler gösterebilirler.
- Deyimlerin amacı bir durumu ya da kavramı özel bir kalıp içinde çekici ve etkili bir anlatımla belirtmektir.
- Deyimi oluşturan iki sözcük kesinlikle bitişik yazılmaz ve deyimleri oluşturan ikinci sözcük normal bir fiil olarak çekimlenir.
- Deyimi oluşturan sözcüklerden biri zaman zaman değiştirilebilir.
- Deyimlerden çok büyük bir kısmı dilin konuşurlarının ürünüdür. Çok azı başka dillerden çeviri yoluyla alınmıştır.
- Deyimler, Türkçenin hemen bütün tarihî metinlerinde sıklıkla kullanılmıştır. Bazı deyimlerin oluşmaları, fıkralarla ilgilidir.
- Deyimler zaman zaman atasözleriyle karışabilmektedir.
- Deyimler her ne kadar kalıp yapılar olsa da bazılarında birtakım sözcüklerin yakın anlamlı sözcüklerle yer değiştirmeleri mümkündür.
- Türkçedeki deyimlerin büyük bir kısmı mastarla biter.

Sıra Sizde 3

Dillerin söz varlığının önemli bir unsuru olan atasözleri, toplumların bilge yönlerini, kazandıkları deneyimleri, dünyaya bakışlarını, anlatım yeteneklerini yansıtan ve çok uzun süre düşünce dünyasında yaşamaya devam edebilen bir tür kalıplaşmış sözlerdir. Uzun zaman hiç değişmeden yaşayan atasözleri olduğu gibi, zamana ve coğrafyaya göre değişebilen, bazen de tamamıyla unutulanlar olabilmektedir. Atasözlerinin ilk olarak ne-

rede ve hangi ulusta oluştuğu bilinmemektedir. Uzun süreli bir gözlem ve deneyimin ürünü olan atasözleri; bir olayı açıklamaya, bir duruma açıklık getirmeye ve bir olaydan ders çıkarılmasını sağlamaya yönelik, yargı bildiren, kalıplaşmış dil birlikleridir. Atasözlerinin oluşup yaygınlaşması için öncelikle olaylardan ders çıkarmayı becerebilen bir kişinin, etrafında olup bitenleri iyi gözlemlemesi, durumu insanların zihninde yer edebilecek bir üslupla dile getirmesi ve bunun insanlar tarafından beğenilmesi gerekir. Atasözlerinin ders verici olma nitelikleri en temel özellikleridir ve yine insan ihtiyacıyla ilgilidir. Atasözlerinin kesin bir yargı bildirmeleri gerekir ki bu yönleriyle deyimlerden kesin olarak ayrılırlar. Bu yapıların başka bir özellikleri ise deyimler gibi kalıplaşmış olmalarıdır. Bir atasözünde bir sözcük çıkartılır ya da atasözünün diziliş sırası değiştirilirse etkili anlatımın çoğunlukla ortadan kalktığı ve atasözünün sıradan bir söz haline geldiği görülür. Hemen hemen tamamı tek cümleden oluşan atasözleri genellikle iki kısımdan oluşur ve ikinci kısım birinci kısımda ifade edilen fikri ve anlamı pekiştirir. Pek çok atasözünün yapısına dikkat edildiğinde genellikle ortadan ikiye bölünmüş bir cümleyle karşılaşılır. Atasözleri toplumun yazılı olmayan kurallarının işletilmesinde sık başvurulan dil unsurları olmalarının yanında kişilerin ahlak eğitimlerine katkıda bulunan bir ders aracı olarak da kullanılır. Onun için hitabet sanatında konuşmayı daha etkileyici duruma getirmek için de bu büyüleyici sözlere sık sık başvurulur.

Sıra Sizde 4

İkileme; anlatım gücünü arttırmak, anlamı pekiştirmek, kavramı zenginleştirmek amacıyla aynı sözcüğün tekrar edilmesi veya anlamları birbirine yakın veya karşıt olan ya da sesleri birbirini andıran iki sözcüğün yan yana kullanılmasıdır. İkileme, aslında anlamı etkili kılmak amacıyla oluşturulan psikolojiyle ilgili ve dilin müzik yönüne katkı sağlayan bir yapıdır. Atasözleri ve deyimlerin içlerinde yer alan ikilemeler, bu dil varlıklarının belleklere kolay yerleşmelerini ve ezberlenmelerini sağlar. İkileme içerisinde yer alan sözcüklerin en dikkat çekici özellikleri ses benzerliklerinden kaynaklanan ses uygunluğu ve güzelliğidir. Türkçede anlam inceliği sağlamak, kavramı pekiştirmek için hemen hemen her tür sözcükten ikileme kurulabilir. İkilemede yer alan sözcüklerin ikisi Türkçe, biri Türkçe biri alıntı, ya da her ikisi de alıntı olabilir. Türkçe sözcüklerden yapılan ikilemelerin çoğu yansımalardan kurulur. Türkçede bütün sözcük türlerinden ikileme yapmak mümkündür. Özel adlardan kurulan ikileme fazla değildir. Ancak cins adlardan pek çok ikileme kurulmaktadır. Zamirler de ikileme kuruluşunda yer alır. Ünlemlerden de ikilemeler kurulur. Fiiller de değişik çekimli biçimleriyle ikilemeler içerisinde yer alır. İkilemeler, isimlerden ve fiillerden kurulanlar şeklinde iki grupta ele alınır. İkileme gibi birtakım söz kalıpları, anlamı daha etkili kılmak ve söylenen sözün kabul edilirlik derecesini yükseltmek amacıyla oluşturulur. Bu yüzden Türk şiir dilinde ikilemeler sıkça kullanılır.

Sıra Sizde 5

Alıntı sözler yönüyle değerlendirildiğinde Türkçenin dönem dönem başka dillerden yoğun bir sözcük akınıyla karşı karşıya kaldığı görülür. Kurtuluş Savaşı'nı başarıyla sonuçlandıran Cumhuriyet'in kurucu kadrosu, Türkçe ile ilgili olarak da bir mücadele vermiş ve Türkçeyi Arapça ile Farsçanın işgalinden kurtarmıştır. Daha sonra gelen devlet yöneticileri ve aydınlar, kurucu kadronun kararlılığını göstermedikleri için Türkçe, Batı kaynaklı bir istila ile karşılaşmıştır. Yaşanılan çağın teknolojik imkânları ve aydınlar ile basın-yayın kuruluşlarının bilinçsiz ve özensiz tutumları, Türkçeye pek çok yabancı kaynaklı sözcüğün gereksiz yere dolmasına yol açmıştır. Pek çok dünya dilini etkilemiş ve sayısız sözcükler vermiş olan Türkçe, yalnızca Arapça ve İngilizce karşısında gerilemiştir. Bunun nedeni de din, teknoloji ve moda ya da özentidir.

Sıra Sizde 6

Bir dilin bir ülke ya da bölge içerisinde küçük ses farklılıklarıyla birbirinden ayrılan kollarına ağız denir. Her dilde zaman içerisinde birtakım ses ve biçim farklılıkları oluşur. Bu farklılıklar, anlaşmayı zorlaştıracak düzeye ulaşmışsa lehçe olarak adlandırılan kollar ortaya çıkar. Bu durumun en belirgin nedeni; bir dili konuşan insan ya da boyların birbirlerinden ayrılıp uzunca bir süre değişik coğrafyalarda yaşamalarıdır. Ayrı yaşama süresinin uzunluğu ve kollar arasındaki ilişkinin uzun süre kopuk olması bazen bu kolların farklı diller olması sonucunu bile doğurabilir. Nitekim bugün yeryüzünde binlerle ifade edilen dilden söz edilmesinin sebebi budur. Bir yazı dili, zaman içerisinde ortaya çıkan yeni kavramlara karşılıklar bulmak için çeşitli kaynaklara başvurmaktadır. Bu kaynakların önde gelenlerinden biri de o yazı dilinin sınırları içerisinde bulunan bölge ağızlarıdır. Ağızlar, zaman zaman ölçünlü dile sözcükler verir. Bir dilin kendi ağız ve lehçelerinden yaptığı böyle alıntılara "iç alıntılar" denir. Dilin karşılaştığı yeni

kavram ve durumları karşılamak üzere başvurulacak birkaç yol vardır. Bunlardan biri de ağızlardan sözcükler alıp bunları yazı diline aktarmak ve ihtiyacı karşılamaktır. Ağızlardan yalnızca sözcük alınmaz. Bazen yazı dilinde bulunan bir sözcük, ağızda küçük ses değişiklikleriyle kullanılmaya başlanır, bu farklı biçim zamanla yaygınlaşır ve yazı dilindeki biçimin yerini alabilir ya da onun yanında birlikte kullanılabilir.

Sıra Sizde 7

Bağlı bulunduğu dilin anlamını değiştirmek, yani sözcüğe yeni mecaz anlamlar yüklemek.

Yabancı dillerden aynen veya bozarak, bazen de Türkçe sözcüklerle birleştirme yoluyla oluşturulmuş söz veya söz gruplarına çeşitli anlamlar yüklemek.

Yakıştırma veya benzetme yoluyla kelimelere yeni anlamlar yüklemek.

Sıra Sizde 8

Türklerin toplumsal ilişkilerini çok iyi yansıtan unsurlardan biri akrabalıkla ilgili sözlerdir. Akrabalık adlarının çok ayrıntılı olması insan ilişkileriyle ve hayatı algılama biçimiyle ilgili bir durumdur. Her milletin dili, o milletin yaşadığı hayata göre gelişir, hayatı da büyük ölçüde coğrafya belirler. Türkler akrabalık ilişkilerini yoğun yaşayan bir millet olduğu için, bu durum dillerine de yansımış ve Türkçe, başka dillerin tek sözcükle karşıladığı birden fazla akrabalık ilişkisini ayrı ayrı sözcüklerle karşılamıştır. Söz gelişi dayı ve amca Türkler için ayrı kavramlardır ve farklı sözlerle adlandırılır, fakat bazı diller bu iki kavramı tek sözle karşılar. Kültürümüzde komşuluk ilişkileri gibi akrabalık ilişkilerinin de etkili olması, ilişki sözlerinin başka hiçbir dilde olmadığı kadar bol ve çok ince anlamlı olmasının temel nedenlerindendir.

Yararlanılan Kaynaklar

Aksan, D. (1987). **Türkçenin Gücü.** Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Aksan, D. (1996). **Türkçenin Söz Varlığı.** Ankara: Engin Yayınevi.

Aksan, D. (2004) «Göktürk» Anıtlarında Söz Sanatları Güçlü Anlatım Yolları, **dil bilim ve Türkçe Yazıları.** İstanbul: Multilingual.

Buran, A. (2008). “Konuşma Dili Yazı Dili İlişkileri ve Cumhuriyet Devrinde Yazı Dilinin Ağızlardan Aldığı Kelimeler Üzerine Bir Değerlendirme”, **Makaleler.** Ankara: Turkish Studies Yayınları.

Çobanoğlu, Ö. (2004). **Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü.** Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

Devellioğlu, F. (1990). **Türk Argosu.** Ankara: Aydın Kitabevi.

Ercilasun, A. B. (2007). “Batı Türkçesinin Doğuşu”, **Makaleler.** Ankara: Akçağ Yayınları.

Ercilasun, A. B. (2007). “Osmanlı Türkçesi”, **Makaleler.** Ankara: Akçağ Yayınları.

Ercilasun, A. B. (2007). “Cumhuriyetin 75. Yılında Türk Dili”, **Makaleler.** Ankara: Akçağ Yayınları.

Mangır, M. (2011). “Osman Cemal Kaygılı’nın Söz Varlığında Argo” **TÜBAR,** (30), 233-252.

Hatiboğlu, V. (1981). **Türk Dilinde İkileme.** Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Pala, İ. (2003). **İki Dirhem Bir Çekirdek.** İstanbul: LM Kitapları.

Sinan, A. T. (2001). **Türkçenin Deyim Varlığı.** Malatya: Kubbealtı Yayıncılık.

Şen, M. (2003). “Argo Üzerine”, **Türk Kültüründe Argo.** Haarlem-Hollanda: Sota Yayınları.

Türkçe Sözlük 1-2 (1988). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Başvurulabilecek Kaynaklar

Aksan, D. (2000). **Türkiye Türkçesinin Dünü, Bugünü, Yarını.** Ankara: Bilgi Yayınevi.

Aktunç, H. (2011). **Büyük Argo Sözlüğü.** İstanbul: YKY.

Muallimoğlu, N. (1983). **Deyimler, Atasözleri, Beyitler ve Anlamdaş Kelimeler.** İstanbul: Muallimoğlu Yayınları.

Yurtbaşı, M. (2012). **Sınıflandırılmış Atasözleri Sözlüğü.** İstanbul: Excellence Publishing.

7

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Türk dilinin özellikleri ile zenginlik alanlarını ayırt edebilecek,
- Türkçenin söz varlığının anlatım gücünü ve inceliklerini saptayabilecek,
- Türkçenin diğer dillerle etkileşimini, sözcük alışverişini karşılaştırabilecek,
- Dünyada Türk dilinin konuşulduğu coğrafyaları tanımlayabilecek bilgi ve beceriler kazanabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Anlatım gücü
- Akrabalık adları
- İlişki sözleri
- Alıntı
- Verinti
- Türkçenin iç zenginliği
- Türkçenin yaygınlığı

İçindekiler

Türk Dilinin Diğer Dillerle Etkileşimi

TÜRK DİLİNİN ZENGİNLİK ALANLARI

Göreceli bir kavram olan zenginlik, dilleri nitelemek için kullanıldığında daha da öznel bir görünüme bürünür. Daha önce de belirtildiği gibi, gelişmiş, az gelişmiş veya gelişmemiş gibi tanımlamalarla dilleri sınıflandırmak da öznel bir tutumdur. Aslında dillerin zengin veya yoksul, gelişmiş veya az gelişmiş diye nitelendirilmesi, bilimsel bir yaklaşım değildir. Çünkü her dil kendi ölçeğinde gelişmiştir, her dil kendisine göre yeterlidir. Yeryüzündeki her dil, bilinen belirli sayıdaki yöntemle sonsuz sayıda sözcük, terim, deyim, kavram türetebilecek ve tümce üretebilecek yeteneğe sahiptir.

Diller arasında bir karşılaştırma yapılacaksa işlenmişlik açısından dillerin değerlendirilmesi daha doğrudur. Dillerin yazı diline sahip olup olmaması bir değerlendirme ölçütüdür. Yeryüzündeki 6.912 dilden (Etnologue, 2005: 16) ancak birkaç yüzü yazı dili özelliğine sahiptir. En eski dönemlerinden başlanarak tarihsel metinlerinin yayımlanmış ve işlenmiş olması, yaşayan söz varlığıyla birlikte tarihsel söz varlığının bütünüyle ortaya konulması, halk ağzındaki sözlerin derlenmesi, yeni kavramları karşılamak üzere sözcük ve terim türetme çalışmalarının yürütülmesi, anlatım gücünü gösterecek dil bilgisi ve dil bilimi araştırmalarının gerçekleştirilmesi, dil yetisinin geliştirilmesinde bilişim uygulamalarından yararlanılması vb. özellikleri göz önünde bulundurulmalıdır.

Bununla birlikte her dil, belirli yönleriyle öne çıkar. Kimi dillerin ünlüleri sayıca çoktur kimi dillerin ünsüzleri, kimi dillerde ses uyumları güçlüdür kimi dillerde ses uyumu söz konusu bile değildir, kimi diller vurguludur kimi dillerde vurgu belli belirsizdir, kimi dillerin söz varlığı birkaç yüz binden oluşur kimi dillerde ise birkaç bin sözcük bulunur. Bütün bunları dilin kendi özellikleri olarak kabul etmek, kimi alanlarda öne çıkan yönlerini ise iç zenginliği olarak değerlendirmek gerekir.

Yapı bakımından **eklemeli dil** olması dolayısıyla Türkçede yeni sözcükler, terimler türetmek çok daha kolaydır. Hiç kuşkusuz bu özellik, yalnız Türkçe için değil yapı bakımından aynı özelliğe sahip diğer diller için de geçerlidir. Yapım eklerinin sayıca çok ve işlevsel olduğu dillerde bu özellik daha güçlü iken daha az sayıda yapım ekine sahip olan dillerde ekler yoluyla türetilen sözcükler daha sınırlı sayıdadır. Çekimli dillerde ise çekim yoluyla çok sayıda yeni sözcük, terim türetmek mümkündür. Kısacası, her dilin yapısal özelliğine göre sözcük türetmesi söz konusudur. Yöntemler sınırlı olsa da bu yöntemlerle sınırsız sayıda sözcük, terim türetilebilir.

Eklemeli dil: Sözcükleri ad veya fiil köklerine getirilen yapım ekleriyle türetilen, çekim ekleriyle de cümlelerde kullanılabilir duruma getirilen dil.

Yapım eklerinin işlevsel ve sayıca çok olduğu Türkçede köklerden ve yapım eklerinden yararlanılarak türetilen *açı, aday, anı, araştırma, artı, bakan, beğeni, bilişim, bölü, donanım, duyum, eksi, görüntü, kavram, olağan, olgu, olumlu, onarmak, onay, ondalık, oturum, ödenek, ödev, öğrenci, öğretmen, sanık, savcı, sayı, sınav, tanık, terim, tüketim, uçak, üçgen, üretici, yargı, yazılım* gibi binlerce sözcük ve terim dilin söz varlığına eklenmiştir.

Ses uyumlarının güçlü oluşu, Türkçenin bir başka özelliğidir. Türkçe sözcüklerde kalınlık incelik açısından uyum (büyük ünlü uyumu) güçlüdür: *ağaçlık, başarılı, dağcılık, doğaçlama, koruyucu, kuşatıcı* gibi kalın bir ünlüyle başlayan sözcükteki ünlüler kalın sıradan devam eder; *çiçekçilik, değerli, eğitici, öğretim, önderlik, üretim* gibi ince ünlülü sözcüklerde ise bu ünlüleri yine ince ünlüler izler. Türkçe sözcüklerde düzlük yuvarlaklık açısından da bir uyum (küçük ünlü uyumu) bulunmaktadır. Düz bir ünlüyle başlayan sözcüklerde birbirini izleyen ünlüler de düz olur: *yaşlılık, gecelik;* yuvarlak bir ünlüyle başlayan sözcüklerde ise birbirini izleyen ünlüler ya düz geniş ya da yuvarlak dar niteliktedir: *ocak, üzüm.*

Türkçenin Gücü ve İç Zenginliği

Yukarıda ele alınanlar, Türk dilinin genel özelliklerinden bazılarıdır. Türkçenin güçlü yanları ve iç zenginliği olarak değerlendirebileceğimiz alanları da bulunmaktadır. Bunlar Türk dilinin tarihsel derinliği, coğrafi yaygınlığı, söz varlığının genişliği, ilişki ve nezaket sözlerinin yoğunluğu, akrabalık adlarının çeşitliliği, atasözlerinin çokluğu ve anlatım gücüdür.

Tarihsel Derinlik

Türk yazı dili, İkinci Göktürk Kağanlığı döneminde 8. yüzyılın ilk yarısında dikilen Orhon Yazıtları ile başlar. Ancak bu yazıtlarda kullanılan dil son derece gelişmiştir, işlektir. Henüz yazı dili niteliğini kazanmış, yeni yazı dili olmuş bir dil gibi değildir. Kurallı bir dil bilgisinin varlığı dikkati çeker. Sözcüklerin gerçek anlamlarının yanı sıra mecaz anlamları da gelişmiştir. Orhon Yazıtları'nda deyimler, atasözü niteliğini kazanmış söz kalıpları vardır. Bir dilde deyim ve atasözlerinin oluşabilmesi için yüzlerce yılın geçmesi gerekmektedir. Üslup son derece akıcı ve sürükleyicidir. Türk edebiyatında hitabet türünün ilk örneği olmasına karşın son derece

Resim 7.1

Orhun Yazıtları

Kaynak: *Cengiz Alyılmaz,* ***Köktürk Harfi Yazıtların İzinde****, Karam Yayıncılık, Ankara 2007.*

etkileyici bir anlatım söz konusudur. Bütün bu özellikler, Türk dilinin tarihinin çok daha öncelere, tarihin karanlık dönemlerine kadar uzandığını gösteren kanıtlardır.

Aradan geçen binlerce yıla karşın varlığını sürdüren diller, tarihleri boyunca pek çok dille etkileşim içerisine girmiş, değişim yaşamıştır. Türkçe de tarihi boyunca pek çok dili etkilemiş, pek çok dilden etkilenmiştir. Başka dillerin egemenliği altına girdiği; edebiyat, bilim ve devlet dili olamadığı dönemleri de yaşamıştır. Bütün bu olumsuzluklar, âdeta Türkçenin direnç gücünü artırmıştır. Kültür ilişkileri sonucunda Türkçenin söz varlığı değişerek gelişmiş, zenginleşmiştir. Destanlar çağına kadar uzanan dille, Türk destanları meydana gelmiştir. Binlerce yıllık deneyim, atasözlerini Türkçeye kazandırmıştır. Ancak Çince ve Arapça gibi çağımızın çok az dili bu özelliklere sahiptir.

Coğrafi Yaygınlık

Tarihsel derinliğinin yanı sıra geçmişte yaşanmış olan göçler ve fetihler sonucunda büyük bir alana yayılan Türkçe, bugün geniş bir coğrafyada konuşulma niteliğini de kazanmıştır. Geçen yüzyılın ikinci yarısında çalışmak amacıyla Avrupa'nın çeşitli ülkelerine giden vatandaşlarımız, Türkçenin yaygınlık alanını daha da genişletmiştir. Bugün Avrupa'nın batısından Asya'nın doğusuna kadar uzanan yaklaşık on iki milyon kilometrekarelik bir alanda Türk dili konuşulmaktadır. İngilizce, Arapça, İspanyolca gibi çok az sayıda dil, bu kadar geniş bir coğrafyada konuşulma ayrıcalığına sahiptir.

Söz Varlığı ve Anlatım Gücü

Bir dildeki sözcüklerin bütünü, söz varlığını (söz dağarcığı, kelime hazinesi) oluşturur (TDK, 2011: 2157). Aynı coğrafyadaki farklı kültürlerle etkileşim sonucunda Türkçenin tarihsel derinliğinden gelen söz varlığı renklenmiş, çeşitlenmiş ve zenginlik kazanmıştır. Bu söz varlığı, Türkçenin anlatım gücünü olumlu yönde etkilemiş, daha da geliştirmiştir. **Ölçünlü Türkçe**nin söz varlığının genel dildeki ögelerinin yer aldığı ve Türk Dil Kurumunun 2011 yılında yayımladığı on birinci baskı *Türkçe Sözlük*'te madde başı ve madde içi toplam 92.292 sözcük bulunmaktadır. Bu söz varlığına terimler, özel adlar, yerel sözcükler eklenmemiştir. Kimi dillerin sözlüklerinde bu ögeler de yer almakta, kimi dillerin sözlükleri ise özel kişi adlarının da katılımıyla ansiklopedik sözlüklere dönüşmektedir. Türkçenin de benzer özellikteki sözlüğünü yayımlama çalışmalarını yürütmekte olan Türk Dil Kurumunun sanal ortamda kullanıma sunduğu *Büyük Türkçe Sözlük*'te yaklaşık 572.000 söz varlığı bulunmaktadır (TDK, 2011: 2671).

Ölçünlü Türkçe: Konuşma ve yazıda dil bilgisi yapısı ve söz varlığı bakımından genellikle İstanbul ağzına göre biçimlenmiş olan ortak Türkçe, standart Türkçe.

Söz varlığı yalnızca bir sözcük dizisi değildir. Bir toplumun yaşayışına, yaşayış şekline, hayata bakış tarzına, maddi ve manevi değerlerine, inançlarına kısacası kültürüne ilişkin ilk bilgileri söz varlığından elde edebiliriz. Söz varlığı toplumun konuştuğu dilin sözcüklerini, deyimlerini, hazır söz kalıplarını, atasözlerini kapsar. Bir dilin söz varlığı, aynı zamanda o dili konuşan toplumun kavramlar dünyasının, dünya görüşünün göstergesidir. Söz varlığı, kültürün aynasıdır (Aksan, 2004: 8).

Dillerin söz varlığının genişliğinden daha çok, anlatım gücü bir zenginlik alanı olarak görülmektedir. Türkçe, dile getirilmesi en güç olan, ayrıntı sayılabilecek kavramları son derece canlı imgelerle anlatan, söz fırçasıyla insan zihninde canlı resimler çizebilen güçlü bir dildir. Söz sanatı sayılan anlam olayları içinden **somutlaştırma** ile dilde çok anlamlılığı sağlayan eğilim, Türkçede en güzel örneklerini bulur. En ince, ayrıntı sayılabilecek soyut kavramlar, somutlardan yararlanılarak en güçlü bir biçimde anlatılır (Aksan, 1972: 123).

Somutlaştırma: Dildeki soyut kavramları somut kavramlardan yararlanarak anlatma

Atasözleri ve Anlatım Gücü

Atasözleri ve deyimler anlatıma açıklık kazandıran ve renk katan söz varlığı ögeleridir. Her dilin söz varlığında deyimler vardır. Kimi deyimler belirli dillere özgü olsa da bunların benzerleri başka dillerde de görülebilir. Ancak yeryüzündeki her dilin atasözü yoktur. Bir atasözünün oluşabilmesi için yüzyılların geçmesi gerekmektedir. Başlangıçta bir kişi tarafından söylenen ancak dilin konuşurları tarafından benimsenen, yüzyıllarca tekrarlanarak belirli bir kalıba dökülen atasözleri dillerin yaşını da gösteren söz varlığı ögeleridir.

Türkçede yaklaşık 4.500 atasözü bulunmaktadır. Bu atasözlerinden kimileri küçük ses farklılıkları dışında yüzyıllardır değişmeden günümüze gelirken kimilerinde az çok sözcük değişmeleri yaşanmıştır. Kâşgarlı Mahmud'un eseri *Divanü Lügati't-Türk*'teki "*aç ne yemes, tok ne temes; kanıg kan birle yumas; tag tagka kavuşmas, kişi kişige kavuşur*" atasözleri küçük farklılıklarla bugün de aynen kullanılmaktadır. *Endik üme evlikni agırlar* biçimindeki atasözü bugün *ahmak misafir ev sahibini ağırlar; kişi sözleşi yılkı yıdlaşu* biçimindeki atasözü *insanlar konuşa konuşa, hayvanlar koklaşa koklaşa* hâlini almıştır. Zamanla hem sözcükleri hem de anlamı değişen atasözleri de vardır: *Bir karga birle kış kelmes* atasözü, yardıma gelecekleri beklemek için yavaş hareket etmeyi öğütlerken günümüzde benzeri *bir çiçekle bahar gelmez* biçiminde kullanılmaktadır. Anlamı ise "umut verici küçük bir belirti ile doyurucu sonuca ulaşılmaz" biçimindedir.

Yüzlerce yıllık gözlem ve deneyimler sonucunda günümüze ulaşan atasözleri içerisinde toplumsal yaşayış ve insan ilişkileri için öğütler veren *vakit nakittir, balık baştan kokar, yerin kulağı var, görünen köy kılavuz istemez, yoldan kal yoldaştan kalma, sütten ağzı yanan yoğurdu üfleyerek yer, öfke ile kalkan zararla oturur, sona kalan dona kalır, ağlamayan çocuğa meme vermezler* gibi yüzlerce atasözümüz vardır. İklim olaylarını açıklayıp önlem almayı öğütleyen *mart kapıdan baktırır kazma kürek yaktırır,* sağlık için yapılması gerekenleri bildiren *ayağını sıcak tut başını serin; gönlünü ferah tut düşünme derin* gibi atasözleri yaygın olarak kullanılır. Olayları bir öykü anlatır gibi ilgi çekici söz kalıbına dökerek akılda kalıcı hâle getiren atasözleri Türkçenin söz varlığının en ilgi çekici ögeleridir: *Deveye inişi mi seversin yokuşu mu demişler, düze kıran mı girdi demiş* biçimindeki atasözü bir işi en kolay ve rahat yoldan yapmak varken zora sokmanın yanlış bir tutum olduğunu anlatır.

Atasözlerimizin anlatım gücü, ifade edilmesi zor duygu ve düşünceleri açık bir biçimde ortaya koyabilmesindedir: Hiçbir girişimde bulunmadan, bir çaba harcamadan yalnızca tatlı sözlerle oyalama tutumu üzerine *bal bal demekle ağız tatlı olmaz;* bozuklukları düzeltecek etkenlerin bulunduğunu ama bu etkenin de bozulması durumunda yapacak bir şey kalmadığını ifade eden *et kokarsa tuzlanır, ya tuz kokarsa ne yapılır;* elde etmek istediklerini aşırı bir biçimde arzulayan kişilere bu uğurda katlanacakları sıkıntıların önemli olmadığını anlatan *dervişe "Bağdat'ta pilav var" demişler, "yalan değilse ırak değil" demiş;* büyük ve zengin kişilerle dost olmayı tasarlayan kişilerin kendi yaşayışını da ona göre ayarlamak zorunda olduğunu belirten *deveci ile görüşen kapısını büyük açmalı;* başkalarını ilgilendirmeyen bir işi herkesin düşüncesini bildirmesine meydan verecek bir biçimde yapmaya kalkanlara *eşeğin kuyruğunu kalabalıkta kesme, kimi uzun der kimi kısa...*

SIRA SİZDE 1

Çalışmayı öğütleyen bir konuşma hazırladığınızı varsayalım. Etkili ve güçlü bir anlatım için konuşmanızda hangi atasözlerimizi örnek olarak kullanabilirsiniz, araştırınız.

Akrabalık Adlarında Çeşitlilik

Bir toplumun hayatında önemli yer tutan varlıklarla, nesnelerle, işlerle, konularla ilgili söz varlığının geniş olduğu bilinmektedir. Türklerde aile bağlarının ve ilişkilerinin güçlü olması, akrabalıkla ilgili adların zenginleşmesini sağlamıştır. Türkçede en yakın akrabadan en uzak akrabaya kadar her birine farklı bir ad verilmiştir. Pek çok dilde *amca* ile *dayı*yı, *hala* ile *teyze*yi ayırt edecek sözcük bulunmazken, bu akrabalıklar birer sözcükle karşılanırken Türk dilinde *baldız, bacanak, elti, görümce, yenge* gibi en uzak akrabaya kadar ayrı ayrı akrabalık adları bulunmaktadır. Dört ayrı akraba *baldız, elti, görümce, yenge* için Türkçede ayrı ayrı sözcükler kullanılırken bu kavramlar İngilizcede *sister-in-law*, Almancada *schwägerin*, Fransızcada *belle-soeur* gibi pek çok dilde birer sözcükle karşılanmaktadır (Aksan, 2004: 7). Türkçedeki akrabalık adlarının zenginliğinin yanı sıra akrabalık düzeylerini, konuşurun cinsiyetini ve medeni durumunu gösterme özelliği de dikkat çekicidir. Bir kişi baldızından, bacanağından söz ediyorsa konuşurun erkek olduğu; eltisinden, görümcesinden söz edenin ise kadın olduğu anlaşılır. Bacanağı olduğunu söyleyen kişinin de evli olduğu, eşinin bir kız kardeşinin bulunduğu, bu kız kardeşin de evli olduğu anlaşılır. Akrabalık ilişkileri ile düzeylerini, konuşurun cinsiyetini ve medeni durumunu ortaya koyan böyle bir akrabalık adları dizilimi yeryüzünde çok az sayıdaki dilde mevcuttur.

İlişki ve Nezaket Sözleri

Türk kültürünün söz varlığına yansıyan boyutu pek çok kavram alanında kendisini gösterir. En açık örneklerinden biri, ilişki sözlerinin Türkçedeki çeşitliliği ve zenginliğidir (Aksan, 2008: 169). Hayatın her anında yaşanan olaylar için Türkçede ayrı ayrı ilişki sözleri bulunmaktadır: Tıraş olana, yıkanana *sıhhatler olsun*, bir işle uğraşana *kolay gelsin*, evlenenlere *bir yastıkta kocayın*, çocuğu olana *Allah analı babalı büyütsün, Allah dört gözden* ayırmasın, çocuğa ad konulduğunda *adıyla yaşasın,* yolcusunu uğurlayana *Allah kavuştursun,* beklediği kişi geldiğinde veya uzun süredir beklenen bir iş gerçekleştiğinde *gözün aydın,* bir bardak *su verene su gibi aziz ol, su verenlerin bol olsun,* hastalığından söz ederken karşısındakinin sağlıklı olmasını dilemek için *üzerinize afiyet* vb.

Ölçünlü Türkçedekilerin yanı sıra bölge ağızlarında kullanılanlarla birlikte söz varlığımızda birkaç yüz ilişki sözü bulunmaktadır. Pek çok dilde bulunan *günaydın, afiyet olsun, özür dilerim* gibi sınırlı sayıda birkaç ilişki sözüne karşılık Türkçedeki ilişki sözlerinin fazlalığı kültürümüzde insan ilişkilerine verilen önemin de bir göstergesidir.

Gıyabında bir kişiden övgü ile söz edileceği zaman dinleyenlerin alınmaması için *sizden iyi olmasın,* olumsuz davranışları bulunanları örnek verirken *sizi tenzih ederim, sözüm meclisten dışarı,* dinleyeni iğrendirebilecek bir yerin pisliğini anlatırken *yüzünüze güller* türünden nezaket sözleri de başka dillerde örneği pek görülmeyen ifadelerdir.

Sonuç olarak, Türk dilinin genel özelliklerinin yanı sıra zenginlik alanlarının bilinmesi, dile verdiğimiz değerin ve önemin daha da artmasını, Türkçeye duyduğumuz güvenin güçlenmesini sağlayacaktır. Türkçenin zenginlik alanlarından biri olan söz varlığındaki sözcükleri, deyimleri, terimleri, atasözlerini kişisel söz varlığımıza kazandırarak yerli yerinde kullanmak, anlatımımızı güçlendirip etkili hâle getireceği gibi bir kültür zenginliği olan bu değerlerimizin binlerce yıl yaşamasına da katkıda bulunacaktır. İlişki ve nezaket sözleri, gündelik hayatta, iş dünyasında insanlarla doğrudan ve sağlıklı bir iletişim kurmamıza yardımcı olabilecek dil zenginliğimizdir.

DİKKAT

Türkçede akrabalık, renkler ve kimi kavram alanlarında olağanüstü bir zenginlik görülür. Bunda Türklerde akrabalık bağlarının sıkı oluşu, doğadaki renklerin anlatımında ayrıntıları iyi gözleme gibi nedenlerin etkili olduğu belirtilmektedir.

DÜNYA DİLLERİNİN TÜRK DİLİNE ETKİSİ

Toplumlar ve kültürler arasındaki ilişkiler, dillerin birbirini etkilemesinde daima belirleyici olmuştur. Yeryüzünde dillerin oluşumundan bu yana diller arasında bir etkileşim söz konusudur. Bir arada yaşayan veya uzak yakın komşuluk ilişkisi içerisinde bulunan toplumların en eski dönemlerden bu yana aralarında kurdukları ilişkiler sonucunda birbirini etkiledikleri bilinmektedir. İnsanoğlunun var oluşundan başlayıp avcılık-toplayıcılık, tarımcılık aşamalarında kurdukları ilişkilerle dilleri de etkilenmeye başlamıştır. Ticari ilişkiler, savaşlar, barışlar, buluşlar, felaketler kısacası yeryüzünde yaşanan her olay, dillerin birbirini etkilemesinde pay sahibi olmuştur. Bir inanca girme, bir uygarlık dairesine katılma da dillerin etkilenmesinde bir başka etkendir.

Dillerin etkileşimi genellikle sözcük alışverişi ile sınırlı kalabildiği gibi kimi zaman dil bilgisi ögelerinin bulaşmasına, söz diziminin etkilenmesine de yol açabilmiştir. Diller arası etkileşimde verici dilleri konuşan toplumların uygarlıkta, bilimde, kültürde üretken ve baskın olmaları dikkat çeker. Dillerin etkisi aslında kültürlerin, uygarlıkların etkisi olarak kendisini gösterir. Bilimde, teknolojide, uygarlıkta üretken olan toplumlar verici dil olarak başka dillerin söz varlığına sözcükler aktarır. Bir kültür dairesine giren toplumlar da o kültürle ilgili sözcükleri, deyimleri alırlar.

SIRA SİZDE 2

Yeryüzünde yaşanan felaketler sonucunda Türkçenin söz varlığına girmiş yabancı kökenli bir sözcük anımsıyor musunuz? Araştırınız.

Dünden Bugüne Yabancı Dillerin Etkisi

Tarihin karanlık dönemlerine kadar kökleri uzanan, geniş bir coğrafyaya yayılan Türkçe pek çok dilden etkilenmiş, pek çok dili etkilemiştir. İlişkide bulunulan çeşitli ulusların dillerinden sözcük alışverişi ile başlayan bu etkileşim; dönemden döneme değişen dillerle sürmüş, azalan veya artan yoğunlukta kendisini göstermiştir.

Eski Türkçe DönemindeYabancı Dillerin Etkisi

Orhon Yazıtları'nda Çince (*totok* 'askerî vali'), Sanskritçe (*çıntan* 'sandal ağacı'), Soğdca (*ıgar* 'güçlü, kudretli'), Hintçe (*makaraç* 'bir unvan veya kişi adı'), Tibetçe (*bölün* 'yüksek görevli') gibi birkaç dilden alınma çok az sayıdaki sözcükle (Tekin, 2010: 134) başlayan etkileşim, daha sonraki dönemlerde çeşitli coğrafyalarda kullanılan Türk yazı dillerinde artmaya başlamıştır.

Budizm, Maniheizm, Nasturilik gibi çeşitli inançları benimseyen Uygurların söz varlığında Çinceden (*buşi* 'sadaka', *toyın* 'rahip', *tıtsı* 'öğrenci'), Soğdcadan (*ajun* 'hayat; dünya', *frişti* 'melek, elçi', *tamu* 'cehennem'), Sanskritçeden (*çambudiwip* 'dünya', *çatik* 'Buda'nın önceki yaşamlarından birinin öyküsü', *paramit* 'erdem'), Toharca (*künçit* 'susam', *lesp* 'vücudun bir usaresi', *nayvazik* 'cin') gibi çeşitli dillerden alıntılarla yabancı sözlerin (Gabain, 2007: 259) oranında ve kullanım sıklığında Göktürkçeye göre artış görülür.

Göktürk ve Uygur yazı dillerinin söz varlığındaki yabancı sözcükler üzerine bir sayım yapan (Aksan, 2004: 126). Orhon Yazıtlarında yabancı kökenli sözcüklerin oranı %1'in altında iken Uygur metinlerinde %2 ile %5 arasında değiştiğini, kimi yerlerde %12'ye kadar yükseldiğini belirtir. Türklerin İslam dinine girmesiyle birlikte bu kez de Arapça, Farsça sözcükler Karahanlı dönemi eserlerinden itibaren Türk yazı dillerinde görülmeye başlanır. Bu dönemin ilk eserlerinden Yusuf Has Hacib'in yazdığı *Kutadgu Bilig*'de Arapçadan alınma *haber, hacet, fitne, kudret, mezalim, nefs, Rab, rahmet, sohbet;* Farsçadan alınma *namaz, pend* (öğüt), *ruze* (oruç) vb. yabancı sözlerin oranının %1,9 iken yaklaşık iki yüzyıl sonra yazılan *Atabetü'l-Hakayık*'ta %26'ya kadar çıktığı belirlenmiştir (Aksan, 2004: 127).

Türkiye Türkçesine Yabancı Dillerin Etkisi

Önceleri Çince, Sanskritçe, Soğdca, Toharca vb. dillerden etkilenen Türkçenin söz varlığının, İslam uygarlığı çevresinde ise Arapçadan, Farsçadan etkilenmeye başladığı gözlenir. Bununla birlikte, Batı Oğuz Türkçesi temelinde gelişen ve Türkiye Türkçesinin ilk dönemi olan Eski Anadolu Türkçesinde Arapça, Farsça alıntılar, yine de belirli bir düzeyde kalmıştır.

Bugün yabancı karşılıklarının yaygınlaştığı birçok kavramın Türkçelerinin yaşadığını gördüğümüz 13-15. yüzyıllar arasındaki bu dönem eserlerinde yabancı sözlerden etkilenmenin ortalama %20 olduğu belirlenmiştir. Sultan Veled'in *İbtidaname*'sinde %13, Yunus Emre'nin şiirlerinde ve Âşık Paşa'nın *Garibname*'sinde yaklaşık %20, Kul Mesud'un *Kelile ve Dimne* çevirisinde %16 oranında yabancı sözcük bulunmaktadır (Aksan, 2004: 128). Ancak 16. yüzyıl başlarından itibaren edebî eserlerin söz varlığında Arapçadan, Farsçadan alıntılarda artış gözlenir. Özellikle divan şiirinin Fars ve Arap edebiyatından esinlenmesinin sonucunda söz varlığının Arapça, Farsça alıntılarla görünümü de değişmeye başlar. Türkçede karşılığı bulunan sözcüklerin yerine de alıntı sözlerin kullanılması halk dilinden kopuk bir yüksek zümre dilinin doğuşuna yol açmıştır: göz varken *dide*; kaş varken *ebru*; dudak varken *leb*; ağız varken *dehen~dehan* veya *fem*; yıldız varken *necm, kevkeb, ahter* veya *sitare*; güneş varken *şems, aftab, mihr* veya *hurşid;* ay varken *kamer* veya *mah* gibi, edebî eserlerde yabancı ögelerin oranının da gittikçe arttığı görülür. Süleyman Çelebi'nin Mevlid'inde %26 dolayındaki yabancı ögelerin oranı Baki'nin şiirlerinde %65'e, Nef´i'de %60'a, Nabi'de %54'e yükselir. Mahallileşme akımının öncülerinden Nedim'de ise bu oran %41'e kadar gerilemiştir (Aksan, 2004: 128).

Osmanlı Türkçesinde Yabancı Dillerin Etkisi

Bu etkilenme yalnızca söz varlığıyla sınırlı kalmamıştır. Yabancı dil bilgisi ögeleri ve kuralları da giderek artan bir yoğunlukta Türkçeye bulaşmaya başlamıştır. Aslında her dilde alıntı sözler bulunur ancak dil bilgisi ögeleri, kuralları kolay kolay bir dilden bir başka dile geçmez. Osmanlı Türkçesi olarak adlandırdığımız Türkçenin 16. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar olan döneminde Arapça, Farsça dil bilgisi kuralları ve ögeleri de dilin yapısına etki etmeye başlamıştır.

Alıntı sözcüklerin çokluklarının Türkçedeki çokluk ekiyle değil Arapçadaki, Farsçadaki özgün çokluk biçimleriyle kullanılması: kitaplar yerine *kütüb*, şairler yerine *şuara*, yetimler yerine *eytam*, memurlar yerine *memurin*, şahlar yerine *şahan*, mürgler yerine *mürgân* 'kuşlar', bendeler yerine *bendegân* 'köleler'...

Türkçede ikili çokluk bulunmamasına, bu durumun sayı sıfatlarıyla kurulan tamlamalarla ifade edilmesine karşın Arapçadan ikili çokluk biçimin de alıntılanması: iki devlet yerine *devleteyn*, iki taraf yerine *tarafeyn*, iki muhterem *muhteremeyn* vb.

Tamlamalarda tamlayanın tamlanandan önce gelmesi kuralı Türkçenin en belirgin özelliği iken Farsçadan ve Arapçadan geçen tamlamalarda tamlananın önce tamlayanın ise sonra gelmesi: İslam dini yerine *din-i İslam*, İstanbul şehri yerine *şehr-i İstanbul*, Osmanlı Devleti yerine *Devlet-i Osmaniye*; mülkün maliki yerine *malikü'l-mülk vb.*

Türkçede sözcüklerin cinsiyeti bulunmamasına karşın Arapçadan geçen sözcüklerde erilliklerin ve dişilliklerin korunması, tamlamaların da sözcüklerin cinsiyeti gözetilerek yapılması: *hikâye-i garibe* 'garip hikâye', *hadise-i müessife* 'üzücü olay' vb.

Eklemeli bir dil olan Türkçede bütün eklerin son ek olmasına, ön ek bulunmamasına karşın Farsçadan, Arapçadan ön ek ve edatların alıntılanması: *bî-baht* 'bahtsız', *na-mert* 'mert olmayan, alçak', *hem-cins* 'türdeş'; *la-mekân* 'mekânsız', *mabeyn* 'iki şeyin arası', *gayrimenkul* 'taşınmaz' vb.

Yan cümlenin önce, asıl cümlenin sonra geldiği Türkçenin söz dizimi kuralına aykırı olarak asıl cümlenin önce yan cümlenin sonra geldiği ki'li birleşik cümlenin yaygınlaşması ise dil bilgisi açısından etkilenmenin bir başka örneği olmuştur. Bu yapıdaki cümleler, özellikle düzyazıda satırlarca sürüp giden ifadelerin anlaşılmasını güçleştirmiştir.

Dil öğretiminden yalnızca Arapçanın ve Farsçanın öğretiminin anlaşılması, bu dillerden geçme sözcüklerin yazımda Türkçeleşmesini büyük ölçüde engellemiştir. Arap kaynaklı alfabenin kullanılması da Arapça ve Farsça sözcüklerin yazıda bütün özellikleri ve kurallarıyla birlikte kullanılması sonucunu doğurmuştur. Türkçede tek /s/ sesi olmasına karşın Arap alfabesinde üç ayrı harf; Türkçede tek /z/ sesine karşılık Arap alfabesinde dört ayrı harf bulunması, bu harfleri taşıyan sözcüklerin de özgün biçimiyle yazılması kuralını yerleştirmiştir. Ancak bu durum, sözcüklerin söylenişte Türkçeleşmesini önleyememiştir. Arap alfabesindeki üç farklı /s/ sesi için üç farklı harfin kullanıldığı *mebus, hasret, basiret* sözcüklerindeki bu harfler, Türkçedeki tek ses değeri ile karşılanmıştır.

Söyleyişte Türkçeleşen *beyhude, iştah, tercüme* gibi alıntı sözcüklerin bu kullanışlarının yanlış olduğunu; *bîhûde, iştihâ, terceme* gibi özgün biçimleriyle söylenmesi gerektiğini savunanlar da çıkmıştır. Bu sözcüklerle birlikte benzer durumda olan *âbnûs, dîvâr, enbâr, nerdübân* sözleri *abanoz, duvar, ambar, merdiven* gibi alıntılar, bütün ısrarlara karşın halkın benimsediği biçimlerle söz varlığımıza yerleşmiştir.

Arapçanın Türkçe üzerindeki etkisinin bir göstergesi de Osmanlı Türkçesi döneminde yeni kavramlar için sözcük veya terim türetmek gerektiğinde Arapçanın söz varlığından, kurallarından ve özelliklerinden yararlanılmasıdır. Uçak için *tayr* kökünden *tayyare*, gezegen için *seyr* kökünden *seyyare*, ülkü için *fikr* kökünden *mefkûre* türetilmiştir. Osmanlı Türkçesinde Arapça köklerden *emniyet, mukmir* 'mehtaplı', *mükevkep* 'yıldızlı', *müşemmes* 'güneş görmüş, çok güneşli', *tahtelbahir* 'denizaltı' gibi sözcükler yapılmıştır. Farsça *nazük* sözünden Arapça çekim kuralına göre *nezaket* sözünün türetilmesi ilginç bir örnektir. Farsçada da Arapçada da *nezaket* diye bir sözcük yokken Osmanlı Türkçesinde türetilen bu sözcük, günümüz Türkçesinde hâlâ kullanılmaktadır.

Batı Dillerinin Etkisi

Tanzimat Fermanı ile birlikte Batı'ya yöneliş, Türkçenin söz varlığında bu kez de Fransızcanın etkisini başlatmıştır. Önceleri denizcilik, ticaret gibi belirli alanlardaki İtalyanca *acente, banka, bono, borda, iskele, güverte* vb. sözcüklerle başlayan Batı dillerinden alıntılar Fransızca ile ilişkiler sonucunda artmıştır: *abone, balkon, ba-*

lon, bilet, jandarma, jüri, kabine, konferans, lamba, manto, moda, palto, rapor, salon, torpil. Bir dönem, Fransızcadan hitap biçimleri, ilişki sözcükleri de alıntılanmıştır: *bonjur, madam, matmazel, mösyö, mersi* vb.

Türkçenin söz varlığına geçerken Arap kaynaklı yazıyla okundukları gibi yazılan Fransızca sözcükler, genellikle Türkçenin ses yapısına uydurularak kullanılmış, bu durum Latin kaynaklı Türk yazısının kullanımı sırasında da sürmüştür. Fransızca sözcüklerin Türkçeleştirilmesi yöntemi yakın dönemde İngilizceden alıntılanan sözcüklere de uygulanmıştır. Örneğin Amerikan İngilizcesinden Türkçeye geçen ve Türkçe karşılığı *yenileşim* olan *innovation* sözü, basın yayın organlarında ve kitle iletişim araçlarında *inovasyon* biçiminde kullanılmaktadır.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Anglosakson kültürün egemenlik alanının artmasıyla birlikte İngilizce pek çok dili etkilediği gibi Türkçeyi de etkilemeye başlamıştır. Gündelik hayatta, sağlık bilimlerinde, ticarette, sporda, bilişimde, müzikte ve çeşitli alanlarda kullanılan *blender, boarding card, bodyguard, by-pass, bestseller, billboard, catering, center, dribbling, e-mail, format, rating, single, self-service, serve*r gibi İngilizce kökenli sözcükler, Türkçenin söz varlığını olumsuz bir biçimde etkilemektedir.

Türkçenin söz varlığında *eğilim, yönelim, gelişme, çizgi* gibi birden çok seçeneği bulunan *trend* sözünün Türkçedeki karşılıklarının göz ardı edilerek kullanılması hem söz varlığımızı yabancılaştırmakta hem Türkçe sözlerin kullanım sıklığını azaltmakta hem de bu sözcükler arasındaki ince anlam ayrılıklarını yok etmektedir. Olumsuzluklar bununla da sınırlı kalmamakta Türkçenin yazım ve söyleyiş kurallarını sarsan kullanımlar görülmektedir. Aynı alfabeyi kullanmanın yanı sıra yabancı dil olarak İngilizcenin yaygın bir biçimde öğretilmesinin sonucu olarak İngilizce alıntılar özgün biçimleriyle yazılmaktadır. İngilizcenin söyleyiş kurallarına göre söylenilen bu sözcüklere gelen Türkçe eklerin de söylenişe uydurulması sonucunda *blender'da, bestseller'lar, center'ımızda, single'ını, server'a* gibi tuhaf yazılış biçimleri ortaya çıkmıştır.

İNTERNET

Trend sözünün Türkçedeki karşılıklarını inceleyen Bedri Aydoğan'ın yazısına http://www.tdkdergi.gov.tr/TDD/2004s628/2004s628_04_B_AYDOGAN.pdf adresinden ulaşabilirsiniz.

İngilizce alıntıların Türkçede okunduğu gibi yazılması da söz varlığını yabancılaştıracağı, yeni sorunlara yol açacağı için bu sözlerin yerine önerilen karşılıkların kullanılması, Türkçenin yabancı dillerden daha az etkilenmesine katkıda bulunacaktır: *blender* yerine *karıştırıcı, boarding card* yerine *uçuş kartı, bodyguard* yerine *koruma, by-pass* yerine *köprüleme, bestseller* yerine *çoksatar, billboard* yerine *duyurumluk, catering* yerine *yemek hizmeti, center* yerine *merkez, dribbling* yerine *top sürme, e-mail* yerine *e-posta, format* yerine *biçim, rating* yerine *değerlendirme, single* yerine *tekli, self-service* yerine *seçal, server* yerine *sunucu...*

Söz varlığındaki bu etkinin yanı sıra Batı dillerinin etkisiyle Türkçenin söz diziminde tamlananın tamlayandan önce geldiği örnekler de görülmeye başlanmıştır. *Derman Eczanesi* yerine *Eczane Derman, Divan Oteli* yerine *Otel Divan* vb. kullanımların Osmanlı Türkçesi dönemindeki Farsça tamlamalardan tek farkı, tamlama -i'sinin kullanılmamasıdır.

Her Yabancı Sözcük Olumsuz Bir Etkilenme midir?

Türk dilinin tarihsel gelişimi içerisinde ilişkide bulunduğu başka pek çok dil bulunmaktadır. Çeşitli dönemlerde yaşanan etkileşim sonucunda sözcük alışverişi kaçınılmaz bir gerçektir. İlk kez karşılaşılan ve kullanılan aygıtları, ürünleri, kavramları gösteren *radyo, telefon; patates, kivi; kravat, broş; döviz, enflasyon* gibi sözcükler ister istemez dilin söz varlığına girmektedir. Dilin öz kaynaklarıyla karşılanamayan bu tür bilgi alıntıları, dillerin kazancı ve zenginliği olarak görülmektedir.

Toplumun kavram dünyasında bulunmayan bu sözcükler dile yerleşirken kimi zaman özel bir anlam ve işlev de kazanır. Türkçedeki *üzüntü, acı, sıkıntı* sözlerinin yanı sıra Arapça veya Farsça kökenli *hüzün, keder, dert, yeis, gam, teessür, ızdırap, elem* gibi alıntı sözcükler, ince anlam farklılıklarıyla söz varlığımızın kazancı olmuştur. Türkçede *oda* varken Fransızca *salon* "konukları ağırlamakta kullanılan en geniş oda; sergi ve toplantı yeri" anlamlarıyla Türkçeye geçmiştir. Bununla da kalmamış *salon adamı, salon bitkileri, güzellik salonu, oyun salonu, yolcu salonu* gibi birleşik sözcüklerde özel kullanım alanı oluşturmuştur.

Kimi zaman bir marka adı bile söz varlığına girebilmiştir: Aydınlatma ölçü birimi *lux*, pompalı gaz lambası markası olarak kullanılırken bir dönem en yaygın aydınlatma aracının adı olmuştur. *Lüks lambası* zamanla *lüks* olmuş, halk dilinde de *lüküs* biçimine dönüşmüştür. *Jilet, jakuzi, mavzer* vb. sözler özel ad iken marka adına sonra da tür adına dönüşerek dilimizin söz varlığına katılmıştır. Bu sözcükleri dilimizin söz varlığında karşılığı bulunmasına rağmen tamamen özenti sonucu kullanılan *center, consensus, trend* vb. gibi algılamamak gerekir.

SIRA SİZDE 3

Marka adı iken tür adı olarak kullanılan sözcüklere günümüzden örnekler bulunuz.

Karşılığı bulunmadığı veya bulunsa bile yerleşmediği için dilimize geçen alıntılar, bugün de Türkçenin söz varlığında yaşamaktadır. Türklerin tarih boyunca ilişki içerisinde olduğu dillerden aldığı sözcükler; aynı zamanda kültür ilişkilerimizi ve bu ilişkilerimizin boyutlarını, tarihini gösteren ipuçlarıdır. Sözlüklerimize de geçen bu sözcükler artık Türkçenin malı olmuştur. Türk Dil Kurumu tarafından 2011 yılında yayımlanan on birinci baskı *Türkçe Sözlük*'teki bu türden alıntı sözcüklerin dillere göre sayıları şöyledir:

Arapça 6.512, Fransızca 5.537, Farsça 1.375, İtalyanca 606, İngilizce 513, Rumca 447, Almanca 105, Latince 68, Rusça 39, Yunanca 35, İspanyolca 31, Ermenice 24, Bulgarca 22, Macarca 15, Moğolca 12, Japonca 12, İbranice 8, Fince 2, Malay dili 2, Portekizce 2, Soğdca 2, Arnavutça 1, Korece 1, Sırpça 1, Slavca 1. Çeşitli diller aracılığıyla Amerika, Brezilya, Madagaskar, Maldivler yerlilerinin dilinden geçme çok az sayıda sözcük de Türkçenin söz varlığında yer alır (TDK, 2011: 2672).

TÜRK DİLİNİN DÜNYA DİLLERİNE ETKİSİ

Türkler, tarihleri boyunca ilişkide bulundukları toplumlardan sözcükler aldıkları gibi bu toplumlardan çoğunun dillerine sözcükler de vermiştir. Türklerin de bilimde, kültürde, uygarlıkta üretken oldukları dönemlerde dünya dillerine katkıda bulundukları somut örneklerden görülmektedir. Yalnızca Türkiye Türkçesinin değil tarihî veya çağdaş Türk yazı dilleri ve lehçeleri, pek çok toplumun diline Türk dilinin söz varlığından sözcükler eklemiştir. Türk kültürünün ve Türkçenin çekim merkezi olduğu çeşitli dönemlerde Türkçe sözcükler başka dillere geçmiştir. En eski dönemlerde ilişkide bulunduğumuz Çinceden başlayarak Macarcaya, Finceye, Farsçaya, Urducaya, Arapçaya, Rusçaya, Ukraynacaya, Ermeniceye, Yunancaya,

Rumenceye, Bulgarcaya, Sırpçaya, Arnavutçaya, Çekçeye, İtalyancaya, Fransızcaya, İngilizceye, Almancaya sözcükler vermiştir.

KİTAP

Türkçeden diğer dillerin söz varlığına geçen sözcükleri öğrenmek için *Türkçe Verintiler Sözlüğü*'den yararlanabilirsiniz. (Karaağaç, G., Ankara: TDK Yay., 2008)

Dünya Dillerine Türkçeden Geçen Sözcükler

Dünya dillerinin söz varlığına Türkçenin verdiği sözlerden en çok bilineni *yoğurt* olmakla birlikte *bacanak, çakal, damga, dolma, düğme, kayık, kazan, köşk, ocak, sarma* gibi çok sayıda sözcük başka dillere geçmiştir. Çeşitli dillerden alıntıların Türkçeleşmiş biçimleriyle ve Türkçe aracılığıyla başka dillere geçen *divan, kahve, kervansaray, kubbe, sultan* gibi sözcüklerin de eklenmesiyle dünya dillerine verintilerimizin on binin üzerinde olduğu ortaya konulmuştur (Karaağaç, 2008). *Yoğurt, köşk, çakal* gibi bazı sözcüklerin birkaç dile birden geçtiği göz önüne alınarak her biri ayrı ayrı sayıldığında bütün dünya dillerindeki toplam verintilerimizin otuz binin üzerinde olduğu görülür.

Türkçeden en fazla sözcüğün geçtiği dil Sırpçadır. Bir zamanlar dokuz bine yakın sözcüğün bulunduğu belirlenmiştir. Bugün Sırpçada sayısı yedi bine yaklaşan Türkçe alıntıdan *badž ànak* 'bacanak', *bàlta* 'balta', *dùš ek* 'döşek', *jòrgan* 'yorgan', *kàjmak* 'kaymak', *òdž ak* 'ocak' bunlardan yalnızca birkaçıdır. Sırp Türkolog Dr. Mirjana Marinkoviç, 2008 yılında Belgrad'da çıkan bir dergide Türkçe sözlerin Sırpçadaki yoğunluğunu ve kullanım sıklığını ele almıştır.

İNTERNET

Mirjana Marinkoviç'in Sırpçadaki Türkçe sözcükler üzerine yazısına http://www.tdkdergi.gov.tr/TDD/2009s689/2009s68901MARINKOVIC.pdf adresinden erişebilirsiniz.

Bulgarcadan Türkçeye geçen yirmi iki söze karşılık Bulgarcada *ajràn* 'ayran', *bej* 'bey', *boyadž iya* 'boyacı', *gjuvèč* 'güveç', *djuzen* 'düzen', *djuš eme* 'döşeme' gibi yaklaşık altı yüz Türkçe alıntı kullanılmaktadır.

Türkçedeki bir Arnavutça alıntı söze karşılık Arnavutçada birkaç yüz Türkçe alıntı belirlenmiştir: *arpaxhik* 'arpacık', *ashik* 'aşık kemiği', *bullgur* 'bulgur', *dizgjin* 'dizgin', *gjerdek ~ gjurdek* 'gerdek', *jufkë* yufka'.

Macarca on beş alıntıya karşın Türkçenin bu dile verdiği sözcük sayısı bine yakındır: *àcs* 'ağaççı, dülger', *àrok* 'ark', *èrdem* 'erdem', *kecske* 'keçi', *szakál* 'sakal', *teve* 'deve'. Bu sözcükler içerisinde Türkçe ile tarihsel ilişkileri bulunan Macarların en eski dönemlerinde Türkçeden alıntıları Türkolojinin ilgi çekici konularından biridir.

Alıntıladığımız herhangi bir sözcük olmamasına karşın Rumenceye verdiğimiz Türkçe sözlerin sayısı da birkaç yüzdür: *abá* 'aba', *bairac* 'bayrak', *caic, caica* 'kayık, sandal', *caragios, caraghios* 'kukla oyunu, Karagöz', *iavaş* 'yavaş', *odabâş* 'odabaşı'.

Rusçadan Türkiye Türkçesine geçen otuz dokuz söze karşılık Rusçanın Türk yazı dillerinden ve lehçelerinden alıntılarının sayısı bin beş yüzün üzerindedir. Bu söz varlığının bir bölümü aynı coğrafyada yaşayan Türk yazı dillerinden ve lehçelerinden Rusçaya geçmiştir. *ajva* 'ayva', *burč ak* 'burçak', *iserga 'ısırga,* küpe', *kurdjuk* 'kuyruk', *tamga* 'damga', *utjug* 'ütü'.

Günümüz Türkçesindeki bin üç yüz yetmiş beş alıntıya karşın Farsçada iki bine yakın Türkçe sözün kullanıldığı belirlenmiştir. Bu sözlerin bir bölümü İran'da hüküm süren Türk hanedanları döneminde ve İran'da yaşamakta olan Türk soylu

topluluklardan alıntılamadır: *bayrak* ‘bayrak’, *gelengiden* ‘mekanizma’, *kaşuk* ‘kaşık’, *urdek* ‘ördek’, *yagi* ‘yağı, düşman’.

Türkiye Türkçesinde bugün alıntı bulunmasa da Hintçe ve Urducadaki birkaç yüz Türkçe sözcük içerisinde *begum* ‘bir unvan’, *bulak* ‘pınar’, *khazanchi* ‘kazancı’, *kiyma* ‘kıyma’, *tamancha* ‘tabanca’, *top* ‘top’ gibi örnekler dikkat çeker.

En fazla sözcük aldığımız dil olan Arapçanın çeşitli ülkelerdeki lehçelerinde kullanıldığı belirlenen *binbāşī* ‘binbaşı’, *çālgī* ‘çalgı, müzik aleti’, *doşag* ‘döşek’, *sincak* çoğulu *sanācik* ‘sancak’, *tūmān* ‘tümen, on bin’, *ūdacī* ‘odacı’ gibi sözcükler Türkçe alıntılardan yalnızca birkaçıdır.

*Türkçe Sözlük*teki beş yüz on üç alıntıya karşın İngilizcedeki Türkçe alıntıların sayısı dört yüzün üzerindedir. Ancak bu sayının bir bölümünü Türkçe aracılığıyla geçen Arapça, Farsça kökenli sözcükler oluşturur. Türkçe kökenli alıntıların sayısı ise yüze yakındır: *bosh* ‘saçma; değersiz’, *caique* ‘kayık’, *dolma* ‘dolma’, *döner* ‘döner kebabı’, *jackal* ‘çakal’, *kilim* ‘kilim’.

İNTERNET

Şükrü Halûk Akalın’ın “Boş” sözünün İngilizceye geçiş öyküsünü anlattığı yazısını genel ağdaki *http://www.tdkdergi.gov.tr/TDD/2010s701/2010701akalin.pdf* adresinden okuyabilirsiniz.

Türkçedeki 5.500 ’ün üzerindeki Fransızca alıntıya karşılık bu dile geçen Türkçe kökenli sözcük sayısı yüze yakındır: *agha, aga* ‘ağa’, *doliman* ‘dolama, yenleri düğmeli ve dar manşetli uzun elbise’, *khan* ‘han’, *kiosque* ‘köşk’, *koumys* ‘kımız’, *odalique* ‘odalık’.

Almancadaki Türkçe kökenli birkaç sözcüğe *Dolmetscher* ‘dilmaç, çevirmen’, *Dolmusch* ‘dolmuş’, *Joghurt* ‘yoğurt’, *Kajak* ‘kayak’ örnekleri verilebilir.

Dünya dillerindeki Türkçe alıntıların eski ve yeni oluşlarına göre bir değerlendirme yapıldığında en son verdiğimiz sözcüklerin *döner* ve *dolmuş* olması, verintilerin de niteliğini ortaya koyar. Toplumlar; bilimde, teknolojide, uygarlıkta üretken oldukları, dünya siyesetinde bir güç hâline geldikleri dönemlerde başka dillere sözcüklerini de verirler. Ancak, bilimde, teknolojide, uygarlıkta tüketici olan toplumların başka dillere katkıları da sınırlıdır. Türkler de bilimde, teknikte, uygarlıkta üretken; dünya siyasetinde egemen oldukları dönemlerde başka dillere sözcükler vermişlerdir.

SIRA SİZDE 4

İngilizce bir sözlükte yogurt (yoghurt) sözü ile ilgili olarak verilen bilgileri araştırınız.

TÜRK DİLİNİN YAYILMA ALANLARI

Türkiye Türkçesinin de içinde yer aldığı Türk yazı dilleri, lehçeleri ve ağızları, bugün Kuzey Buz Denizi kıyılarından başlayıp Hindistan’ın kuzeyine, Kuzey Batı Avrupa’nın Atlas Okyanusu’ndaki kıyılarından başlayıp Çin’in içlerine kadar olan geniş alanda yazı, konuşma, bilim, sanat ve kültür dili olarak yayılmış bulunmaktadır. Türk dilinin bu yayılma alanı, yüzyılların sonucundadır. Değişik coğrafyalarda çeşitli devletler kuran Türk soylu halklar, dillerini de bu coğrafyalarda yaygın hâle getirmiştir. Bugün yaklaşık on iki milyon kilometrelik bir alanda Türk yazı dilleri, lehçeleri ve ağızları varlığını sürdürmektedir.

Türkçenin bu coğrafi yaygınlığını dile getiren ilk kişilerden biri Macar Türkoloğu Armin Vambery’dir. Balkanlardan Mançurya’ya kadar yolculuk yapacak bir kişinin yalnızca Türkçe bilmesi hâlinde bu yolculuğunu çok kolay bir biçimde gerçekleştireceğini söyleyen Vambery, böyle bir yolculuğu kendisi de gerçekleştirmiştir.

Türk dilinin yayılma alanlarını belirlerken öncelikle bütün bu yazı dillerini, lehçelerini ve ağızlarını değerlendirmek gerekir. Türkiye Türkçesiyle birlikte Azerbaycan, Türkmen, Gagavuz, Özbek, Uygur, Kazak, Tatar, Başkurt, Kırgız, Karakalpak, Karaçay, Balkar, Nogay, Kumuk, Tuva, Hakas, Altay Türkçeleri ile çeşitli özellikleri bakımından Türk yazı dillerinden farklılaşarak bağımsız birer dil durumuna gelen Çuvaşça ve Yakutça, yirmi yazı dili hâlinde bu geniş coğrafyada devlet dili, resmî dil veya özerk dil olarak kullanılmaktadır.

Bu yazı dillerinin yanı sıra yazı dili olamamış veya bir dönem yazı dili iken sonradan bu niteliğini yitirmesi yüzünden yalnızca konuşma dili olarak kalmış Afşar, Ahıska, Horasan, Kaşkay, Karayim, Salar, Sarı Uygur, Şor, Teleüt gibi Türk dilinin çeşitli kollarıyla en eski Türkçeden izler taşıyan Halaçça da bu coğrafyada varlığını sürdürmektedir. Söz konusu konuşma dillerinden bazılarıyla yayımlanmış eserler de bulunmaktadır.

Bütün bu yazı dilleri ve ağızlarıyla birlikte Türk dili konuşurlarının iki yüz yirmi milyona ulaştığı tahmin edilmektedir. Kimi ülkelerde kesin nüfus sayımı sonuçlarının açıklanmaması kimi ülkelerde ise dillere göre nüfus dağılımı bilgilerinin verilmemesi yüzünden Türk dili konuşurlarının kesin sayısını belirlemek mümkün olamamaktadır.

Türk yazı dilleri içerisinde en fazla konuşura sahip Türkiye Türkçesi, yalnızca Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde değil Balkanlarda, Orta Doğu'da, Kafkaslarda yazı dili olarak kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinin bu coğrafyalarda yazı, edebiyat, yayın kısmen de öğretim dili olarak kullanılmasının nedeni Türkçenin Osmanlı Devleti'nin resmî dili olmasından kaynaklanmaktadır. Türkçe, Osmanlı Devleti döneminde "imparatorluk dili" niteliğini kazanmıştır. Osmanlı Devleti'nin dağılmasından sonra Türkiye Cumhuriyeti sınırları dışında Türkçe varlığını azalarak da olsa korumuştur. Bugün Bulgaristan, Yunanistan, Romanya, Makedonya, Kosova, Karadağ, Gürcistan, Suriye, Irak vb. ülkelerde Türkiye Türkçesi konuşurları bulunmaktadır. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin de resmî dili Türkçedir.

Günümüzden elli yıl önce çalışmak amacıyla Avrupa'nın çeşitli ülkelerine giden vatandaşlarımız sayesinde Türkiye Türkçesinin yaygınlık alanı daha da genişlemiştir. Çeşitli dönemlerde Arabistan yarımadasındaki ve Kuzey Afrika'daki ülkelere, Güney ve Kuzey Amerika kıtasında başta ABD olmak üzere çeşitli ülkelere ve Avustralya'ya yerleşen konuşurları sayesinde, bugün Türkçe dünyanın dört bir köşesinde konuşulan, kullanılan dil konumuna ulaşmıştır.

DİKKAT

Türk dilinin coğrafi yaygınlığının boyutlarını Resim 7.2'deki harita üzerinde incelediğinizde ne kadar geniş bir coğrafyada kullanıldığını görebilirsiniz.

Uydudan yapılan radyo ve televizyon yayınları, ağ ortamındaki yayımcılık, yurt dışında da yayımlanan gazeteler ve dergiler, yabancı ülkelerde açılan öğretim kurumları ve kurslar aracılığıyla bugün Türk dili geniş bir coğrafyada, etkin bir biçimde varlığını sürdürmektedir.

Pek çok ülkede yabancı dil olarak öğretilmesi Türkçeye yeni bir boyut kazandırmıştır. Türkçe, seksen yedi ülkede en az bir ortaöğretim kurumunda yabancı dil olarak okutulmaktadır. Kırk altı ülkede ise özel kurslarda Türkçe yabancı dil olarak öğretilmektedir. Dokuz ülkede Türkçe öğretim yapan üniversite; yirmi sekiz ülkede de Türkçenin öğretildiği, dil bilgisi ve dil bilimi çalışmalarının yürütüldüğü enstitü, bölüm veya merkez bulunmaktadır (Akalın, 2009:203).

Resim 7.2

Türk Dili Haritası

***Kaynak:** Lars Johanson, **Türk Dili Haritası Üzerinde Keşifler**, Çeviren: N. Demir-E. Yılmaz, 4. baskı, Hacettepe Yayıncılık, Ankara 2011, s. 64.*

Bu bilgiler doğrultusunda ana dili, ikinci dil veya yabancı dil bakımından herhangi bir ayrıma gidilmeden ve konuşur sayıları verilmeden Türk yazı dillerinin, lehçelerinin ve ağızlarının kullanıldığı ülkelere göre alfabetik olarak sıralaması aşağıda verilmektedir. Ülkelerin sıralamasında yazı dilinin veya lehçenin resmî dil olduğu ülkeler ile özerk cumhuriyetler ilk sırada gösterilmiş, sonra da en çok konuşulduğu yerler sıralanmıştır.

Afşar Türkçesi İran, Afganistan

Ahıska Türkçesi Gürcistan, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkiye

Altay Türkçesi Rusya Federasyonu (Altay Özerk Cumhuriyeti)

Azerbaycan Türkçesi Azerbaycan, İran, Beyaz Rusya, Ermenistan, Estonya, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Letonya, Litvanya, Moldova, Özbekistan, Rusya Federasyonu, Tacikistan, Türkiye, Türkmenistan, Ukrayna

Balkar Türkçesi Rusya Federasyonu (Kabartay-Balkar Cumhuriyeti), Azerbaycan, Ermenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Ukrayna

Başkurt Türkçesi Rusya Federasyonu (Başkurdistan Cumhuriyeti), Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan, Ukrayna

Çuvaşça Rusya Federasyonu (Çuvaş Cumhuriyeti ile Tataristan, Başkurdistan cumhuriyetlerinde), Kazakistan, Özbekistan,

Gagavuz Türkçesi Moldova (Gagavuz Yeri Özerk Bölgesi), Ukrayna, Bulgaristan, Kazakistan, Romanya, Rusya Federasyonu, Türkiye, Yunanistan

Hakas Türkçesi Rusya Federasyonu (Hakasya Cumhuriyeti), Çin

Halaçça İran

Horasan Türkçesi İran

Karaçay Türkçesi Rusya Federasyonu (Karaçay-Çerkez Cumhuriyeti), Türkiye, Ukrayna

Karakalpak Türkçesi Özbekistan (Karakalpakistan Cumhuriyeti), Kazakistan, Afganistan, Kırgızistan, Rusya Federasyonu, Türkiye, Türkmenistan, Ukrayna

Karayim Türkçesi Litvanya, Polonya, Rusya Federasyonu

Kaşgay Türkçesi İran

Kazak Türkçesi Kazakistan, Çin, Afganistan, İran, Kırgızistan, Moğolistan, Özbekistan, Rusya Federasyonu, Tacikistan, Türkiye, Türkmenistan, Ukrayna

Kırgız Türkçesi Kırgızistan, Çin, Afganistan, Kazakistan, Özbekistan, Rusya Federasyonu, Tacikistan, Ukrayna

Kırım Tatar Türkçesi Ukrayna (Kırım Özerk Cumhuriyeti), Özbekistan, Rusya Federasyonu, Türkiye

Kumuk Türkçesi Rusya Federasyonu (Dağıstan Cumhuriyeti), Ukrayna

Nogay Türkçesi Rusya Federasyonu (Dağıstan, Çeçen-İnguş, Karaçay-Çerkez cumhuriyetlerinde), Bulgaristan, Kazakistan, Romanya, Türkiye, Ukrayna

Özbek Türkçesi Özbekistan, Tacikistan, Afganistan, Çin, Kazakistan, Kırgızistan, Rusya Federasyonu, Türkmenistan, Ukrayna

Salar Türkçesi Çin

Sarı Uygur Türkçesi Çin

Şor Türkçesi Rusya Federasyonu (Kemerovo bölgesi)

Tatar Türkçesi Rusya Federasyonu (Tataristan Cumhuriyeti, Başkurdistan Cumhuriyeti), Çin, Azerbaycan, Finlandiya, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Romanya, Tacikistan, Türkiye, Türkmenistan, Ukrayna

Teleüt Türkçesi Rusya Federasyonu (Altay Cumhuriyeti, Kemerovo bölgesi)

Tuva Türkçesi Rusya Federasyonu (Tuva Cumhuriyeti), Çin, Moğolistan,

Türkiye Türkçesi Türkiye, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Almanya, Bulgaristan, ABD, Avustralya, Avusturya, Azerbaycan, Belçika, Birleşik Arap Emirlikleri, Bosna-Hersek, Danimarka, El Salvador, Finlandiya, Fransa, Gürcistan, Hollanda, Honduras, Irak, İngiltere, İran, İsrail, İsveç, İsviçre, Kanada, Karadağ, Kazakistan, Kırgızistan, Kosova, Makedonya, Özbekistan, Romanya, Rusya, Sırbistan, Suriye, Tacikistan, Ukrayna, Yunanistan

Türkmen Türkçesi Türkmenistan, İran, Irak, Afganistan, Kazakistan, Özbekistan, Rusya Federayonu, Suriye, Tacikistan, Türkiye

Uygur Türkçesi Çin, Kazakistan, Afganistan, Kırgızistan, Moğolistan, Rusya Federasyonu, Tacikistan

Yakutça Rusya Federasyonu (Yakutistan Cumhuriyeti)

İNTERNET

Şükrü Halûk Akalın'ın Türk dilinin dünyadaki konumunu ele alan yazısına http://www.tdkdergi.gov.tr/TDD/2009s687/2009s68701AKALIN.pdf adresinden erişebilirsiniz.

ÜÇ DÜNYA

İnsan,
Yaşar, üç türlü şu üç dünyada:
Evvela:
"şunu sevdim, bunu sevdim!" diyerek,
Ömrü sevmekle geçer!

Sözde olgunlaşır ondan sonra:
"Şunu yaptım, bunu yaptım!" diyerek
Ömrü saymakla geçer.

İhtiyarlıkta tanır dünyayı:
"Kahbe dünya!" diyerek,
"Hey gidi dünya!" diyerek,
Ömrü sövmekle geçer.

ORHAN SEYFİ ORHON

Kaynak: Soysal, İlhami (2008). 20. Yüzyıl Türk Şiiri Antolojisi, Bilgi Yayınevi.

Özet

Türk dilinin özellikleri ile zenginlik alanlarını ayırt edebilmek

Dillerin zengin veya yoksul diye tanımlanması bilimsel bir yaklaşım değildir. Her dil kendi kendisine yeterlidir. Yeryüzündeki bütün diller, bilinen az sayıdaki yöntemle sonsuz sayıda sözcük, terim, kavram türetebilecek ve tümce üretebilecek yetenektedir. Dillerin bu özellikleri bir zenginlik sayılamaz. Eklemeli bir dil olan Türkçe de köklerden ekler aracılığıyla sonsuz sayıda sözcük türetebilecek niteliktedir. Türkçe sözcüklerde güçlü ses uyumları bulunmaktadır. Ancak bunlar, Türkçenin zenginliği değil birer özelliğidir. Bununla birlikte Türkçenin güçlü yanları ve iç zenginliği olarak değerlendirebileceğimiz alanları bulunmaktadır. Türk dilinin tarihsel derinliği, güçlü yanlarından ve zenginlik alanlarından biridir. Köklü bir dil olması, tarih boyunca Türkçenin pek çok dille etkileşim içerisine girmesini sağlamış. Bu etkileşim Türk dilinin âdeta direncini artırmıştır. Kültür ilişkileri ile Türkçenin söz varlığının gelişmesine katkıda bulunmuştur. Türk dilinin geniş bir coğrafyada konuşulması, bir başka zenginlik alanıdır. Avrupa'nın batısından Asya'nın doğusuna kadar uzanan yaklaşık on iki milyon kilometrekarelik bir alanda Türk dili konuşurları bulunmaktadır. Türk dilinin özelliklerinin yanı sıra zenginlik alanlarının ayırt edilmesi, dile verdiğimiz değerin ve önemin daha da artmasını, Türkçeye duyduğumuz güvenin güçlenmesini sağlayacaktır.

Türkçenin söz varlığının anlatım gücünü ve inceliklerini saptayabilmek

Söz varlığının gücü Türk dilinin önemli bir zenginlik alanıdır. Dile getirilmesi en güç ve ayrıntı sayılabilecek kavramları Türkçede canlı imgelerle anlatmak, mümkün olabilmektedir. Bunu sağlayanların başında atasözleri gelmektedir. Bir atasözünün oluşabilmesi için yüzyıllar gerektiği göz önüne alındığında bin yıl öncesi kaynaklarında bile Türkçenin atasözlerine sahip olduğunun görülmesi dikkat çekicidir. Yaklaşık dört bin beş yüz atasözümüz; toplumsal yaşayıştan insan ilişkilerine, iklim olaylarından sağlık öğütlerine kadar pek çok konuda somut örnekler sunan söz varlığı ögeleridir. Akrabalık adlarının çeşitliliği de Türkçenin bir başka zenginlik alanıdır. Türkçede akrabalık ilişkilerini en küçük ayrıntısına kadar gösteren akrabalık adları aynı zamanda bu adları kullanan kişinin cinsiyetini ve medeni durumunu ortaya koyan olağanüstü bir dizilimdir. Hayatın her anı için kullanılan ilişki ve nezaket sözleri, tanıdığımız veya tanımadığımız insanlarla sağlıklı bir iletişim kurmamıza yardımcı olabilecek anahtar sözcüklerdir. Türk dilinin söz varlığını olabildiğince özümseyerek kişisel söz varlığımıza dönüştürdüğümüz oranda anlatımımız güçlenecek ve zenginleşecektir.

Türkçenin diğer dillerle etkileşimini, sözcük alışverişini karşılaştırabilmek

Toplumların birbirleriyle kurdukları ilişkiler dillerinin de etkilenmesine yol açar. İnsanlık tarihi boyunca toplumlar arası ilişkiler, alışverişler, savaşlar, barışlar, buluşlar, felaketler kısacası yeryüzünde yaşanan her olay; bir dine girme, bir uygarlık dairesine katılma dillerin birbirini etkilemesinde pay sahibi olmuştur. Kökleri tarihin karanlık dönemlerine kadar uzanan ve geniş bir coğrafya parçasında çeşitli kültürlerle etkileşim içerisine giren Türkçe pek çok dilden etkilenmiş, pek çok dili de etkilemiştir. İlk yazılı kaynağımız Orhon Yazıtlarında sınırlı sayıdaki dilden alınma az sayıda sözcük görülür. Ancak Uygur Türkçesi döneminde çeşitli dinî inançların benimsenmesi sonucunda Çinceden, Soğdcadan, Sanskritçeden, Toharcadan geçme sözcüklerde artış dikkati çeker. Türklerin İslam dinini kabul ettiği Karahanlı döneminde ortaya konulan eserlerde ise zamanla Arapça, Farsça sözlerin yoğunluğu söz konusudur. Anadolu'da Türk yazı dilinin kuruluşu sırasında ise başlangıçta belirli bir düzeyde kalan Arapça, Farsça alıntı sözcükler Osmanlı Türkçesi döneminde yoğunluğunu artırmıştır. Bu yoğunluk, yalnızca sözcük alıntılama ile sınırlı kalmamış çokluk eklerinin, edatların da Türkçeye girmesine yol açmış; tamlamaların yapısı değişmiş, söz diziminde etkilenmeler görülmüştür. Osmanlı Devleti'nin son yıllarında Batı ile ilişkiler sonucunda bu kez de Fransızcadan etkilenmeye başlayan Türkçede yabancı kökenli sözcük sayısında hızlı bir artış yaşanmıştır. Arap kaynaklı yazının kullanıldığı dönemde Fransızcadan geçen

sözcükler genellikle söylendiği gibi yazılmıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bu kez de İngilizceden etkilenen Türkçeye giren sözcükler ise çoğunlukla özgün biçimleriyle yazılmakta ve söylenmektedir. Bu da Türkçenin yazım ve sesletim kurallarını etkilemiştir.

Türk dilinin diğer dillerden etkilenmesinin yanı sıra pek çok dili etkilediği de bilinmektedir. En eski dönemlerden bu yana Türkçe ilişkide bulunduğu dillere sözcükler vermiştir. Dünya dillerine verdiğimiz sözcüklerden en çok bilineni yoğurttur. Ancak, bunun yanı sıra *bacanak, çakal, damga, dolma, düğme, kayık, kazan, köşk, ocak, sarma* gibi on binin üzerinde sözcüğümüz Türk dilinden dünya dillerine geçmiştir. Bazı sözcüklerin birkaç dilde birden kullanıldığı göz önüne alınacak olursa bütün dünya dillerindeki toplam verintimiz otuz binin üzerindedir. Türk dilinin en fazla sözcük verildiği dil Sırpçadır. Bulgarcada, Arnavutçada, Macarcada, Rumencede, Rusçada, Farsçada, Hintçede, Urducada yüzlerce Türkçe sözcük bulunmaktadır. Daha az sayıda olmak üzere Arapçanın çeşitli ülkelerindeki lehçelerinde, İngilizcede, Fransızcada, Almancada da Türkçe sözcükler görülür.

Toplumlar bilimde teknolojide, uygarlıkta üretken oldukları; dünya siyasetinde bir güç hâline geldikleri dönemlerde sözcüklerini de ihraç ederler. Türkler de bilimde, kültürde, uygarlıkta üretken; dünya siyasetinde egemen oldukları dönemlerde başka dillere Türkçeden sözcükler vermişlerdir.

Dünyada Türk dilinin konuşulduğu coğrafyaları tanımlayabilmek

Kuzey Buz Denizi kıyılarından Hindistan'ın kuzeyine, Kuzey Batı Avrupa'nın Atlas Okyanusu kıyılarından Çin'in içlerine kadar geniş bir coğrafyada Türk yazı dilleri, lehçeleri ve ağızları yayılmış bulunmaktadır. Yaklaşık on iki milyon kilometrekarelik bu coğrafyada Türk soylu halklar bağımsız veya özerk cumhuriyetlerde yirmi yazı dili hâlinde resmî dil veya özerk dil olarak ana dillerini kullanmaktadır. Türk yazı dilleri şunlardır: Türkiye Türkçesiyle birlikte Azerbaycan, Türkmen, Gagavuz, Özbek, Uygur, Kazak, Tatar, Başkurt, Kırgız, Karakalpak, Karaçay, Balkar, Nogay, Kumuk, Tuva, Hakas, Altay Türkçeleri. Ayrıca bu yazı dillerinin yanı sıra Afşar, Ahıska, Horasan, Kaşkay, Karayim, Salar, Sarı Uygur, Şor, Teleüt gibi Türk dilinin çeşitli kollarıyla en eski Türkçeden izler taşıyan Halaçça da bu geniş coğrafyada varlığını sürdürmektedir.

Öte yandan, iş bulmak, çalışmak amacıyla elli yıl önce Avrupa'nın çeşitli ülkelerine giden, daha sonra da Amerika, Avustralya gibi uzak diyarlara da yerleşen vatandaşlarımız sayesinde Türk dilinin yaygınlık alanı bugün daha da genişlemiş bulunmaktadır. Ayrıca Türkiye Türkçesinin yurt dışında yabancı dil olarak öğretilmesi, uydudan yapılan televizyon ve radyo yayınları, sanal ortamdaki yayınlar Türkçenin yaygınlık alanını daha da genişletmiştir.

Kendimizi Sınayalım

1. Aşağıdakilerden hangisi Türk dilinin zenginlik alanlarından biridir?
a. Büyük ünlü uyumunun güçlü olması
b. Söz varlığının anlatım gücü
c. Eklemeli dil olması
d. Küçük ünlü uyumunun bulunması
e. Yapım eklerinin sayıca çokluğu ve işlevselliği

2. Türk yazı dilinin başlangıcını oluşturan Orhon Yazıtlarında kullanılan dil için hangisi **söylenemez?**
a. İlk yazılı kaynak olması dolayısıyla ilkel bir dille yazılmıştır
b. Kurallı bir dil bilgisi bulunmaktadır
c. Sözcüklerin mecaz anlamları da gelişmiştir
d. Akıcı ve sürükleyici bir üslupla yazılmıştır
e. Etkileyici bir anlatımı vardır

3. Söz varlığı aşağıdakilerden hangisini **kapsamaz?**
a. Sözcük
b. Deyim
c. Terim
d. Atasözü
e. Alfabe

4. Atasözlerimizden kimileri, olayları bir öykü anlatır gibi ilgi çekici söz kalıbına dökerek akılda kalıcı hâle gelmiştir. Aşağıdakilerden hangisi bu özelliği taşımaktadır?
a. Vakit nakittir
b. İnsanlar konuşa konuşa, hayvanlar koklaşa koklaşa
c. Yerin kulağı var
d. Görünen köy kılavuz istemez
e. Dervişe “Bağdat’ta pilav var” demişler, “yalan değilse ırak değil” demiş.

5. Türkçede akrabalık adlarının zenginliğinin nedeni aşağıdakilerden hangisidir?
a. Türkçenin eklemeli bir dil olması
b. Türk atasözlerinin sayıca çokluğu
c. Ses uyumlarının güçlü olması
d. Türklerde aile bağlarının ve ilişkilerinin güçlü olması
e. Çeşitli dillerin etkisi altında kalması

6. Orhon Yazıtlarının söz varlığında az sayıda yabancı dilden geçme alıntı sözler vardır. Aşağıdaki dillerden hangisinden alınma sözcüklere Orhon Yazıtlarında rastlanır?
a. Arapça
b. Çince
c. Rusça
d. İbranice
e. Fransızca

7. Arapça, Farsça alıntı sözcükler Türk dilinin hangi döneminde yoğunluğunu artırmıştır?
a. Uygur Türkçesi
b. Göktürkçe
c. Karahanlı Türkçesi
d. Osmanlı Türkçesi
e. Eski Anadolu Türkçesi

8. Aşağıdakilerden hangisi Türkçenin söz diziminin yabancılaşmasına yol açmıştır?
a. Yabancı sözcüklerin alınması
b. Yabancı çokluk eklerinin kullanılması
c. Asıl cümlenin yan cümleden önce gelmesi
d. Arapçadan ikili çokluk biçiminin alıntılanması
e. Ön ek kullanılması

9. Türkçenin denizcilik, ticaret gibi belirli alanlarda sözcük aldığı ilk Batı dili aşağıdakilerden hangisidir?
a. Fransızca
b. İtalyanca
c. Almanca
d. Rumence
e. Portekizce

10. Aşağıdakilerden hangisi, Türkiye Türkçesinin yayılma alanlarının son elli yılda genişlemesinin nedenlerinden biri **değildir?**
a. Dilimizin söz varlığına giren yabancı kökenli sözcükler
b. Vatandaşlarımızın çalışmak amacıyla çeşitli ülkelere yerleşmesi
c. Türk radyolarının ve televizyon kanallarının uydudan yayın yapması
d. Yurt dışında Türkçe öğretim veren okulların, kursların, enstitülerin açılması
e. Türkçe gazete ve dergilerin sanal ortamda yayımlanması

Yaşamın İçinden

“Gündelik hayatta bugüne kadar siz de birkaç kez tanık olmuşsunuzdur. Dillerin zenginliği konu edinildiğinde kimileri hemen “Türkçe zengin bir dil değil ki... Sözlüklere bakın otuz beş kırk bin sözcük var. Oysa bir de İngilizcenin sözlüklerini inceleyin, yüz binlerce sözcük göreceksiniz” diyerek daha baştan Türkçeyi bu yarışta yenik ilan ederler. Sonra da eklerler “Türkçe ile felsefe mi yapılır, Türkçe ile bilim mi yapılır?”

Sözlükleri bu gözle karşılaştıranlar başlangıçta böyle bir yargıya hak verebilirler. Örneğin Türk Dil Kurumunun yayımladığı son baskı *Türkçe Sözlük*'te madde başı ve madde içi 92.292 sözcük yer alıyor. Kitaplığımdaki *Oxford* sözlüğünün 2003 yılı baskısında ise 355.000 söz varlığından söz ediliyor. Sayfa sayısı bakımından pek fazla bir fark olmasa da sözcük sayısı bakımından neredeyse dört katı bir sayı... Türkçe zengin bir dil değil diyenlerin görüşüne haklılık kazandıracak bir sayı hem de...

Oysa sözlüklerin sayfalarını şöyle bir karıştırınca iki farklı sözlükle karşı karşıya olduğunuzu hemen görürsünüz... Oxford sözlüğünde *abacus* ‘abaküs’ maddesinin hemen altında *Abadan* ‘Şattülarap'ta bir petrol adasının adı’, birkaç satır aşağısında *Abakan* ‘Hakas Özerk Cumhuriyeti başkenti’ maddeleri sıralanmıştır. Birkaç sayfa daha çevirelim *Akbar* ‘Hindistan Moğol İmparatoru (1542-1605)’, *Akihito* ‘Japon İmparatoru (1933 -)’; *Akkad* ‘Mezopotamya'daki tarihî başkent’, *Akmola* ‘Kazakistan'ın başkenti Astana'nın önceki adı’; *Alcibiades* ‘Atinalı general ve devlet adamı (MÖ 450-404)’, *Alexander Nevsky* ‘Novgorod prensi (1220-1263); *alkali feldspar* ‘sodyum ve potasyum açısından zengin bir feldspat’ gibi madde başı sözcükler çıkar karşımıza... Ama bunlar kişi adlarıdır, şehir adlarıdır, kısacası özel adlardır, bilim dallarından terimlerdir... İngiltere ve Amerika yerel ağızlarından sözcükler de bu söz varlığının içerisindedir.

Türkçe Sözlük'te ise bunları göremezsiniz... *Abaküs* maddesinin altında *abalı, Abana, abanabilme, abandone, abani, abanoz* gibi sözcükler sıralanmıştır. Türkçe Sözlük'te dilin genel söz varlığından yazı diline geçmiş, edebî metinlerde kullanılmış olan sözcükler yer alır. Kişi adları, ancak bir tür adı niteliğini kazanmışsa girer *Türkçe Sözlük*'e... Bilim dallarının özel sözcükleri olan terimlerden ise ancak yazı diline geçmiş olanlar alınmıştır.

Evet, iki farklı sözlük... Biri genel dilin söz varlığını içeren sözlük diğeri ise ansiklopedik sözlük... İşte yıllarca bu sözlüklerin niteliklerine bakılmadan, özellikleri incelenmeden Türkçe ile İngilizcenin söz varlıkları yarıştırıldı. Oysa benzer bir uygulama ile Türkçenin de söz varlığının yüz binleri aşacağı Türk Dil Kurumunun sanal ortamdaki sözlüğü *Büyük Türkçe Sözlük* ile ortaya konulmuştur. Genel söz varlığı ile birlikte kişi adlarından, yer adlarından, bölge ağızlarından, bilim ve sanat terimlerinden alınan ögelerle Türkçenin söz varlığı altı yüz bine ulaşır...

Türkçenin kısır bir söz varlığının bulunduğu yolundaki görüş, hiçbir araştırma, soruşturma, inceleme yapmadan tekrarlanan şehir efsanesinden başka bir şey değildir.

Şükrü Halûk Akalın”

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. b	Yanıtınız yanlış ise “Türk Dilinin Zenginlik Alanları” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. a	Yanıtınız yanlış ise “Türk Dilinin Zenginlik Alanları” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. e	Yanıtınız yanlış ise “Türk Dilinin Zenginlik Alanları” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. e	Yanıtınız yanlış ise “Türk Dilinin Zenginlik Alanları” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. d	Yanıtınız yanlış ise “Türk Dilinin Zenginlik Alanları” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. b	Yanıtınız yanlış ise “Dünya Dillerinin Türk Diline Etkisi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. d	Yanıtınız yanlış ise “Dünya Dillerinin Türk Diline Etkisi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. c	Yanıtınız yanlış ise “Dünya Dillerinin Türk Diline Etkisi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. b	Yanıtınız yanlış ise “Dünya Dillerinin Türk Diline Etkisi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. a	Yanıtınız yanlış ise “Türk Dilinin Yayılma Alanları” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Türkçede çalışmayı öğütleyen çok sayıda atasözü vardır. Boş oturmanın zaman kaybına yol açacağı gibi kötü düşüncelere, karamsarlığa yönelteceğini, yetenekleri köreltec eğini bildiren çalışmanın ise kötü düşüncelerden uzak tutacağını, yetenekleri geliştireceğini ifade eden *akarsu pislik tutmaz; işleyen demir ışıldar; oturan aslandan gezen tilki yeğdir; sen işlersen mal işler, insanın içi öyle genişler; yuvarlanan taş yosun tutmaz* atasözleri en iyi örneklerdir. Çalışmakla en olumsuz işlerin, en kötü yerlerin bile düzeleceğini öğütleyen atasözümüz *bakarsan bağ olur, bakmazsan dağ olur* biçimindedir. İş görecek çağda çalışmanın yaşlılıkta, zor günlerde rahat bir hayat sürmeye yarayacağını, emek harcamadan rahat bir hayat sağlanamayacağını öğütlemek için de *ekmeden biçilmez; işi olmayanın aşı olmaz; lokma çiğnenmeden yutulmaz; yazın başı pişenin kışın aşı pişer; yazın gölge hoş, kışın çuval boş; yokuşta akmayan ter, inişte göz yaşı olur; zahirenin ambarı sabanın ucundadır, bağa bak üzüm olsun, yemeye yüzün olsun* atasözlerimizi örnek verebiliriz. Konumunu ve gücünü kullanarak çalışmaktan kaçınan ancak yapılması gereken işleri bir diğerinden bekleyen insanların bulunduğu topluluğu eleştirmek için de *sen ağa, ben ağa, bu ineği kim sağa* atasözü çarpıcı bir örnek olacaktır.

Sıra Sizde 2

Uzakdoğuda yaşanan deprem felaketlerinden sonra denizde oluşan dev dalgaları ifade eden Japonca *tsunami* sözcüğü yakın zamanda Türkçede kullanılır olmuştur. Arada binlerce kilometre mesafe bulunsa da kitle iletişim araçlarının yaygınlık kazanması olayların anında bütün dünyaya ulaşmasını sağlamakta, bu arada kimi dillerdeki sözcükler başka dillere geçmektedir. Salgın hastalıklar sonucu da terim iken genel dile giren sözcükler bulunmaktadır. Bunlardan kimileri Türkçe karşılıklarıyla kullanım alanına çıkmıştır: *Deli dana, kuş gribi.*

Sıra Sizde 3

Günümüzde marka adı iken tür adı özelliği kazanan ve giderek sözcükleşme eğilimi gösteren örnekler bulunmaktadır. Bunların bir bölümü türünün ilk örneği olması, bir bölümü de yürütülen yaygın tanıtım çalışmaları nedenleriyle marka ad iken tür adı durumuna gelmiştir. *Kâğıt mendil* demek yerine bilinen bir marka adının kullanılması, Türkçesi *hazır kahve* olan tür için marka adı söylenmesi, *çamaşır suyu* asıl karşılığı iken marka adıyla istenmesi günümüzdeki örneklerden yalnızca birkaçıdır.

Sıra Sizde 4

Sözcüğün İngilizce sözlüklerde *yogurt, yoghurt, yoghourt* biçimlerinde geçtiğini görürüz. Yarı yoğun mayhoş bir yiyecek olduğu, süte bakteri eklenmesiyle mayalanarak elde edildiği, soğuk yenildiği, sıklıkla meyve parçacıkları ile karıştırılarak sunulduğu belirtilmektedir. Sözcüğün Türkçeden bir alıntı olduğu büyük sözlüklerde gösterilmektedir. Örneğin *Oxford English Dictionary* (Second Edition, Oxford University Press, 2003, s. 2044) sözcüğün 17. yüzyıl başlarında Türkçe *yoğurt* biçiminden geçtiği bilgisini şöyle vermektedir: ORIGIN early 17th cent.: from Turkish *yoğurt.*

Yararlanılan Kaynaklar

Akalın, Ş. H. (2009). "Türk Dili: Dünya Dili", **Türk Dili**, 687, s. 195-204.

Aksan, D. (1972). Türk Dili Zengin Bir Dil midir?, **Türk Dili**, 248, s. 119-123.

Aksan, D. (2004). **Türkçenin Sözvarlığı**, Ankara: Engin Yayınevi.

Aksan, D. (2008). **Türkçeye Yansıyan Türk Kültürü**, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Aydoğan, B. (2004). "Özentinin Yaygınlaştırdığı Yabancı Bir Sözcük: Trend", **Türk Dili**, Türk Dil Kurumu Yayınları, 628, s. 303-313.

Etnologue (2005). **Ethnologue, Language of the World**, Editor Raymond G. Gordon, Dallas, Texas.

Gabain, A. von (2007). **Eski Türkçenin Grameri**, Çeviren: Mehmet Akalın, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları,

Karaağaç, G. (2008). **Türkçe Verintiler Sözlüğü**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Korkmaz, Z. (2007). **Gramer Terimleri Sözlüğü**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TDK (2011). **Türkçe Sözlük**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin, T. (2010). **Orhon Yazıtları**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Başvurulabilecek Kaynaklar

Aksan, D. (2000). **Türkiye Türkçesinin Dünü, Bugünü, Yarını**. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Atalay, B. (1985). **Divanü Lügati't-Türk Tercümesi-1.** Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları.

Başkan, Ö. (1983). "Türkçede Dil-İçi Dünya Görüşü", **Macit Gökberk Armağanı.** Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları.

Buran, A. (2008). "Konuşma Dili Yazı Dili İlişkileri ve Derleme Faaliyetleri", **Makaleler.** Ankara: Turkish Studies Yayınları.

Elçin, Ş. (1981). **Halk Edebiyatına Giriş.** Ankara: Kültür Bakanlağı Yayınları.

Muallimoğlu, N. (1983). **Deyimler, Atasözleri, Beyitler ve Anlamdaş Kelimeler.** İstanbul: Muallimoğlu Yayınları.

8

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Dilin karşı karşıya bulunduğu sorunlar ile konuşurların sorunlarını ayırt edebilecek,
- Sözcük ve terim türetmenin önemini açıklayabilecek,
- Türkçenin bilim dili olma uğraşını değerlendirebilecek,
- Dillerin yaşadığı küresel etkileşimi karşılaştırabilecek,
- Sözlü ve yazılı anlatım bozukluklarını belirleyebilecek bilgi ve beceriler kazanabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Dil sorunu
- Terim türetme
- Öğretim dili
- Bilim dili
- Yabancı dil
- Diller arası etkileşim
- Kitle iletişiminde dil
- Sosyal medyada dil
- Söyleyiş bozuklukları
- Yazım yanlışları

İçindekiler

Türk Dilinin Karşı Karşıya Bulunduğu Sorunlar

DİLİN SORUNU MU KONUŞURLARIN SORUNU MU?

Dilin söz varlığındaki sözcüklerin yanlış söylenmesi ve yazılması, yanlış anlamda kullanılması; olur olmaz her yerde yabancı kökenli sözcüklere, terimlere yer verilmesi; cümlede ögeler arasında uyumsuzluklar ve benzeri olumsuzluklar genellikle dilin sorunu olarak görülür. Özellikle küresel etkilenmenin bir sonucu olarak yabancı kökenli sözcük ve terimlerin kullanım sıklığının artışı, bu yoğunluğun ticari hayatta kendisini daha da güçlü bir biçimde hissettirmesi dilde bir sorun olduğu düşüncesini uyandırır.

Bugün Türkçe için de benzer düşünceler dile getirilmektedir. Kimi sözcüklerin yanlış söylenmesi ve yazılması, kimi sözcüklere yanlış anlamlar yüklenmesi; konuşma dilinde ve yazı dilinde cümledeki ögeler arasındaki uyumsuzlukların yol açtığı anlatım bozuklukları; her cümlede birkaç yabancı kökenli sözcüğe yer verilmesi, iş yerlerinde, ürünlerde yabancı adlar kullanılması Türkçenin bir sorunu olarak algılanır. Kişilerin söz varlığının sınırlı hatta kısır olması da Türkçenin bir eksikliği gibi görülür. Türkçede karşılığı bulunduğunu bilmediği yabancı kökenli sözleri kullanan kişiler bu olumsuzluklara bakıp Türkçenin yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bulunduğunu söyleyerek karamsar bir tablo da çizerler.

Oysa bunlar Türkçeden kaynaklanan sorunlar değildir. Türkçe gerek ses yapısı ve ses uyumları gerek biçim özellikleri ve sözcük türetme yeteneği gerek söz varlığı ve anlatım gücü ile yeryüzündeki her dil gibi kendi kendisine yeten özelliklere ve iç zenginliğe sahiptir.

Türkçenin karşı karşıya bulunduğu sorunların bir bölümü aslında konuşurlarının yaşadığı sorunlardır. Türkçenin özelliklerini yeterince kavrayamamış, söz varlığının anlatım gücü ile donanamamış, kendi yetersizliklerinin nedenini Türkçeye bağlayan, bu yüzden de yabancı sözcüklerin cazibesine kapılmış kullanıcıların sorunları bulunmaktadır.

Bilimde yaşanan gelişmelerle ortaya çıkan kavramları Türkçenin söz varlığıyla karşılamak yerine yabancı kökenli sözcük ve terimleri olduğu gibi kullanmak son yıllarda dilimizin karşı karşıya bulunduğu sorunlardan biri olarak görülmektedir. Amaç yabancı sözcüklere, terimlere kapıyı tamamen kapatmak değildir. Elbette her dilin söz varlığında yabancı kökenli sözcükler bulunur. Hiçbir dil saf değildir. Ancak Türkçenin eklemeli bir dil olması dolayısıyla sözcüklerin çekim ekleri aracılığıyla cümlede işlerlik kazanması, bu eklerin de sözcüklere bitiştirilmesi sonucu ortaya çıkan yazım biçimleri, yabancı sözcükler sorununda karşımıza çıkmaktadır.

Son yıllarda İngilizce alıntı sözcüklerde özgün yazılış ve söylenişe getirilen Türkçe eklere ilişkin sorun dikkat çekici boyutlara ulaşmıştır.

Öte yandan her geçen gün yeni buluşlarla, yeni uygulamalarla ve yeni kavramlarla birlikte yabancı dillerde yeni sözcükler ve terimler ortaya çıkmaktadır. Bunları karşılayacak sözcük ve terimlerden Türkçenin mahrum kalması da doğru değildir. Sorunun çözümünde Türkçe köklerden yapım ekleri aracılığıyla sözcük ve terim türetme en doğru yol olarak görülmektedir.

SÖZCÜK VE TERİM TÜRETME

Türemiş ad: Adların, fiillerin köklerine veya gövdelerine getirilen yapım ekleriyle kurulmuş ad türünden sözcük.

Türemiş fiil: Fiillerin, adların köklerine veya gövdelerine getirilen yapım ekleriyle kurulmuş fiil türünden sözcük.

Eklemeli bir dil olan Türkçede yeni sözcükler ve terimler sözcük köküne veya gövdesine getirilen ekler aracılığıyla türetilir. Türkçenin söz varlığının büyük bir bölümü bu yolla türetilmiş sözcüklerden oluşur: **Türemiş ad**lardan *başkan, gözlük, konuk, sevgi, tuzlu, tütün, yolcu;* **türemiş fiil**lerden *adamak, ağarmak, gezdirmek, iyileşmek, yürütmek* gibi sözcükler Türkçenin derin tarihi içerisinde oluşmuş, çeşitli değişimlerden sonra günümüze ulaşmış binlerce sözcükten yalnızca birkaçıdır.

Toplumla birlikte gelişen, değişen dil zamanla ortaya çıkan yeni kavramlar için de yeni türetilen sözcüklerle gelişir, zenginleşir. Türkçenin söz varlığında yeni kavramlar, aygıtlar, araçlar için türetme yoluyla yakın zamanda önerilmiş sözcükler de vardır: *bağlam, çalıştay, ikilem, iletişim, gezegen, sanal, sayaç, uydu, yalıtım, yansı, yerleşke, yüzey* vb.

Ancak Türkçede sözcük türetmenin tek yolu bu değildir. İki veya daha fazla sözcüğü Türkçenin söz dizimine uygun bir biçimde belirli yollarla bir araya getirip yeni yapılar oluşturmak da mümkündür. *Birleşik sözcük* olarak adlandırdığımız bu tür de sözcük ve terim üretmenin bir başka yoludur. Türkçenin tarihsel gelişimi içerisinde *ayakkabı, dedikodu, kahvaltı, kaynana, pazartesi, sütlaç* gibi bitişik yazılan birleşik sözcükler türetildiği gibi *ateş böceği, baş ağrısı, çakmak taşı, kuyruk yağı, toplu iğne, yüzük parmağı* gibi ayrı yazılan çok sayıda birleşik sözcük de bulunmaktadır. Birleşik sözcük türetmek yeni kavramlara ad olacak sözcükleri oluşturmada Türkçede sıkça başvurulan bir yol durumuna gelmiştir. Yakın dönemde söz varlığımıza katılmış birleşik sözcüklerden *ana kent, bilim kurgu, bilgi işlem, derin dondurucu, gök taşı, taşınır bellek, uzay gemisi* gibi ayrı yazılanlar bulunduğu gibi *akaryakıt, akyuvar, bilinçaltı, dizüstü, çekyat, içbükey, içgüdü, tekel* gibi bitişik yazılanlar da vardır.

SIRA SİZDE 1

Kaynana ve sütlaç sözcüklerinin yapılarını araştırınız. Hangi sözcüklerin birleşmesinden oluştuğunu ve yaşadığı değişiklikleri inceleyiniz.

Birleşik yapıyı kuran sözcüklerin ilk hecelerini birleştirip sözcük türetme az da olsa başvurulan yollardan bir diğeridir. Bunlardan en yaygın bilineni araştırma geliştirme kurumlarını ifade etmek için oluşturulan ve bugün artık bir sözcük olarak kullanılan *arge*dir. Bu yolla yakın zamanda *mortgage* sözüne karşılık olmak üzere *tutulu satış* birleşiğinden *tutsat* sözü de türetilmiştir.

Terimler

Terim: Bilim, teknik, sanat, spor, zanaat gibi çeşitli uzmanlık alanlarının kavramlarına verilen sınırlı ve özel anlamdaki ad.

Dilin genel sözcüklerinin yanı sıra belirli uzmanlık alanlarının özel sözcükleri olan **terim**ler de söz varlığının önemli bir bölümünü oluşturur. Bir dilin bilim dili niteliğini kazanmasının koşullarından biri bilim terimlerine sahip olmasıdır. Eklemeli dil olması dolayısıyla Türkçede türetme yeteneğinden yararlanılarak bilim, sanat, spor vb. alanlarda yeni terimler üretilebilir.

Türk dilinin ilk sözlüğü Divanü Lugati't-Türk'te iktisat terimi olarak 'rehin' için *tutug*, 'alacak, borç' karşılığında *alım*, 'borçluyu borcundan dolayı sorgulama' karşılığında *alış;* tıp terimi olarak 'neşter' karşılığında *kanagu,* belin iç yanındaki damar için *özek* sözlerinin kullanıldığı görülmektedir (Aksan, 2004: 395). Türkçe köklerden Türkçenin ekleriyle türetilmiş bu sözler en eski dönemlerden bu yana Türkçenin terim türetme yeteneğini göstermektedir.

Türk dilinin kaynaklarıyla bilinçli bir biçimde terim türetme yoluna giden ilk Türk toplumu ise Uygurlar olmuştur. Çeşitli bilim dallarında eserler ortaya koyan, başka dillerden çeviriler yapan Uygurlar, karşılaştıkları yabancı kökenli terimleri de ana dillerinden yararlanarak türettikleri terimlerle karşılamışlardır: *yer tebremeki* 'deprem', *körüm* 'bakış açısı', *tütü* 'güzel koku', Türkiye Türkçesinin kuruluş döneminde Türkçe kökenli pek çok terim kullanılmıştır: *sıkındı* 'öz su, usare', *kavuk* 'mesane', *kayıntı* 'temayül' (Aksan, 2004: 394 vd.) Vergi terimlerinin de dikkat çektiği Uygur Türkçesinde *alım* 'vergi', *basıg* 'taşınmazlardan alınan vergi', *berimçi* 'yükümlü, mükellef', *borla tamgası* 'bağ vergisi', *çıkış* 'masraf, gider' gibi (Özyetgin, 2004: 51 vd.) kavramların bulunması, yerleşik bir iktisadi hayatın yanı sıra iktisat terimlerinin de türetildiğini ve kullanıldığını göstermektedir.

Uygurların türettiği *körüm* "bakış açısı" ile *tütü* "güzel koku" sözcüklerinin kökenini ve türetilme biçimini inceleyiniz.

SIRA SİZDE 2

Zamanla Arapça ve Farsçanın etkisinin artmasıyla Türkçe terimlerin kullanım sıklığı azalırken Arapça, Farsça terimler kullanılır olmuştur. Daha önce Türkçe tıp yazmalarında da geçen *kuyruksokumu, bıngıldak, alın* gibi Türkçe terimler yerine zamanla Arapça sözcüklerle türetilen ve Farsça tamlamalarla ifade edilen *azm-i us'us, yafuh, azm-i cebhi* sözleri kullanılır olmuştur (Levend, 1972: 102). Yeni bir terim türetmek gerektiğinde ise bu dillerde bile bulunmayan terimlerin Arapçanın, Farsçanın kuralına göre türetildiği görülmüştür. Örneğin yabancı görülen *azot* ve *oksijen* terimleri için karşılık türetilmek istenildiğinde Türkçe sözlere ve kurallara göre değil de Arapça sözlere ve kurallara dayalı olarak *müvellidü'l-ma* ve *müvellidü'l-humuza* türetilmiştir.

Osmanlı Türkçesinin son dönemlerinde, Batı dillerinden geçme bir terime karşılık bulmak gerektiğinde Türkçenin söz varlığından yararlanmak çoğu aydınımızın aklına bile gelmemiştir. Bu konuda en ilgi çekici örnek ünlü romancımız Ahmet Midhat Efendi'nin genç bir çevirmenin yazısı üzerine Tercüman-ı Hakikat ve Servet-i Fünun'un Girit muhtaçları için yayımladıkları özel sayıda yazdığı açıklamada görülür. Genç çevirmen Fransızca *dorer* sözü yerine *tezhip* kullandığını ancak *argenter* karşılığında aynı sözü kullanamayacağı için Ahmet Midhat'ın bu konudaki önerisini almak ister. Ahmet Midhat, Arapça *fidde* 'gümüş' kökünden *tefdid* 'gümüşleme, gümüşle kaplama' terimini türetmesini ve bunu kullanmasını söyler. Arapçada bile olmayan bir sözün uydurulması karşısında şaşkına dönen genç çevirmene Ahmet Midhat şöyle der: *"Oğlum, işte dilin gelişmesi böyle olur. İstersen* bakırlamak *anlamında* tenhis *diyebilirsin. Hatta Batı kaynaklı* nikel *sözünü bile aynı şekilde Arapça vezinde türetebilirsin. Yalnız bu durumda ortaya çıkan söz* tenkil *biçiminde olacaktır. Bu söz de zaten mevcut olduğundan buna izin verilemez."* (Ahmet Midhat, 1897: 30).

Anlamını da verirken andığı Türkçe *bakırlamak* sözünü önermek yerine Arapça kökten *tenhis* sözünü uyduran Ahmet Midhat, Fransızca *nikel* sözünden de Arapçanın kuralına göre *tenkil* sözünü türetmekte sakınca görmemektedir. Tek so-

run, Arapçada zaten *tenkil* 'uzaklaştırma, tepeleme' sözünün bulunmasıdır. Böyle bir sözcük mevcut olmasa Fransızca *nikel* sözünden Arapçanın kuralına göre *tenkil* 'nikellemek' sözünün türetilmesi işten bile değildir.

O dönemde Türkçenin söz varlığında bulunmayan Arapça, Farsça terimlerin tercih edilmesi ise bir başka sorundur. Herkes tarafından açık ve anlaşılır terim yerine anlaşılmaz terimlerin kullanılması yakınma konusuydu. *Muhbir* gazetesinde yayımlanan yazıda bir tarım kitabının dili ele alınırken Arapça *telkih* 'aşılama' sözüne değiniliyor: "Ne olur *telkih*'in yerine *aşı* yazılsaydı. Türkçe okuyabilen ve tarım işleriyle uğraşan bir kişi de okuyup yararlanırdı. Şimdi bir bahçıvan bu kitabı okuyup anlayayım diye on beş yıl öğrenim mi görecek? Öğrenim görsün denilirse, peki bu sürede bahçıvanlığı kim yapacak?.." (Levend, 1972: 116).

Terimler, öğretim dilini ve bilim dilini etkileyen önemli sorun hâline gelmişti. Bir yanda edebiyat dili diğer yanda bilim ve öğretim dili öte yanda ise halkın konuşma dili gittikçe birbirinden ayrılmaya, farklı diller olarak gelişmeye başlamıştı. Özellikle bilim ve öğretim dilindeki anlaşılmaz terimler, bilgiye doğrudan ulaşmayı engelliyor, bilgiyi öğrenmeden önce ayrı bir öğretim dilini edinmeyi gerekli kılıyordu.

Türk Dil Kurumunun kurulmasıyla birlikte terimler sorunu da ele alınmıştır. Açık ve anlaşılır terimlerle öğretim yapmanın, bilgiye doğrudan ulaşmayı ve bilgiyi edinmeyi kolaylaştıracağı düşünülmüştür. Bu amaçla ilk uygulama Atatürk'ün geometri terimleri üzerine yaptığı çalışma oldu. Atatürk, yazdığı *Geometri* kitabında yeni türettiği ve tanımını verdiği *açı, açıortay, altıgen, beşgen, çap, dar açı, dış tersaçı, dikey, düşey çizgi, eşkenar dörtgen, ikizkenar üçgen, teğet, yamuk, yüzey* gibi yüz yirmi dokuz geometri terimini kullanarak Türkçe terimlerle öğretim ve bilim yapmanın örneğini de gözler önüne sermişti. Atatürk'ün *müselles* yerine *üçgen, zeviyetan-ı mütekabiletan-ı dahiletan* karşılığında *iç ters açılar, müselles-i mütesaviyü'l-adla* için *eşkenar üçgen* vb. terimleri türetmesiyle geometri dili açık ve anlaşılır bir nitelik kazanmıştı. Böylece "Bir müsellesin mesaha-i sathiyyesi, kaidesiyle irtifaının hâsıl-ı darbının nısfına müsavidir" biçiminde yapılan ve anlaşılması için birkaç kez sözlüğe bakılması gereken tanım "Bir üçgenin alanı, tabanı ile yüksekliğinin çarpımının yarısına eşittir" biçimine dönüştü.

Bu ilk örnekten sonra Türk Dil Kurumunda yürütülen terim çalışmaları sonucunda bilim, sanat, spor dallarında sekseni aşkın terim sözlüğü yayımlandı. Hazırlanan bu sözlüklerde terimler ilgili bilim dalından bilim insanları tarafından tanımlanırken yabancı kökenli pek çok terime de Türkçe karşılık önerildi. Yürütülen bu çalışmalarla bugün çeşitli bilim ve sanat dallarında Türkçenin söz varlığına katılan binlerce terim bulunmaktadır: *akım, akışkan, alyuvar, atardamar, bakışımlı, basınç, bilgisayar, bilinç, bilişim, bilirkişi, birim, bulgu, böbrek üstü bezi, çarpan, çizelge, çözelti, damıtma, değişken, denklem, dışbükey, dinleti, donanım, duyu yitimi, eşitsizlik, eriyik, etken, genleşme, gerçeküstü, gerilim, kalıtımsal, kapsam, kavram, kızılötesi, nicelik, nitelik, olumlama, ölçüt, örtüşme, sayısal, sezgi, sürüngen, tıpkıbasım, tümevarım, tümdengelim, tüzel kişilik, varsayım, vurgu, yazılım, yer çekimi, yönerge, yöneylem, yumuşakça, zaman aşımı* vb.

Yetmiş yıl önceki sözlüklere baktığınızda yukarıda birkaç örneği verilen terimleri göremezsiniz. Bilinenlerle birlikte bilimde, teknolojide yaşanan gelişmelerle ortaya çıkan yeni kavramlar için türetilen terimler, Türkçenin de kazancı olmuştur. Türkçenin Cumhuriyet dönemindeki kazanımları olan bu örneklere eklenecek çok sayıda terim Türkçede türetme yeteneğinin gücünü göstermektedir. Nitekim son

yıllarda türetilen ve hızla kullanım alanını genişleten *eytişim, yoğuşma, yönetişim* gibi yüzlerce yeni terim de bunlara eklenebilir. Öte yandan başlangıçta bilim terimi olarak türetilmesine karşın mecaz kullanımlar sonucunda genel dilin söz varlığına da geçen *gerilim, sanal, uydu* gibi sözcükler, başarılı türetmelerin yalnızca bilim çevrelerince değil dilin bütün konuşurlarınca da benimsenebildiğini göstermektedir.

Başlangıçta terim olarak türetilen *gerilim, sanal, uydu* sözcüklerinin genel dilde kullanım biçimlerini inceleyiniz.

SIRA SİZDE 3

Günümüzdeki terim çalışmalarıyla da yeni önerilen karşılıkların bulunduğunu, terim türetiminin sürdüğünü de belirtmek gerekir. Örneğin iktisat, bankacılık, borsa alanında *tekel* sözü örnek alınarak *oligopol* karşılığında *azel, polyopoly* karşılığında ise *çokel; parity* için *değerdeşlik; convertibile* yerine *çevrilgen, dead cat bounce* için ise *son çırpınış* gibi terimler türetilmiştir (Yılmaz, 2011).

Bütün bu çalışmalar dünyada bilimde, teknikte, sanatta, kültürde kısacası her alanda ortaya çıkan yeni kavramları Türkçenin öz kaynaklarıyla, açık ve anlaşılır terimlerle karşılamak ve bu terimler sayesinde söz konusu yeni kavramların Türk milletinin bütün bireylerince öğrenilmesine, özümsenmesine katkıda bulunmak amacıyla yapılmaktadır. Tıpkı yüzyıllar önce Âşık Paşa'nın *Garibname*'yi Türkçe yazmasının sebebini şu dizelerde açıkladığı gibi...

Gerçi kim söylendi bunda Türk dili
İlla malûm oldı mânâ menzili
Tâ ki mahrûm kalmaya Türkler dahı
Türk dilinde anlayalar ol Hakı

Terim çalışmalarının yürütülmesinin bir başka amacı ise Türkçenin bilim dili olarak daha da gelişmesi, yaygınlaşmasıdır.

BİLİM DİLİ TÜRKÇE

Yeyüzünde 6.912 dil olmasına karşın bu dillerin hepsi öğretim dili olarak kullanılamamakta, bütün dillerde radyo ve televizyon yayını bulunmamakta, gazete ve dergi çıkarılamamaktadır. Yine bu dillerin hepsi ile bilimsel araştırma ve çalışma etkinlikleri yürütülememekte, bilimsel yayın yapılamamaktadır. Bunun bir nedeni, dillerin konuşulduğu ülkelerdeki yasal durumları ve konumlarıdır. Diğer bir neden ise dillerin bilim dili olma niteliğini taşıyıp taşımaması ile ilgilidir.

Bilimi oluşturan verilerin ve bilgilerin sözlü, yazılı, görsel, işitsel ve deneysel olarak işlenmesini, üretilmesini, geliştirilmesini, aktarılmasını sürekli bir biçimde sağlayan diller *bilim dili* olarak adlandırılır.

Bir ülkede düşünürler, bilim adamları, sanatçılar, hukukçular ana diliyle yetişmişse ve yine ana diliyle ürünler vermişse, ülkede bir eğitim, öğretim dili oluşmuşsa bu dilin söz varlığı çok çeşitli konularla, alanlarla ilgili yeni yeni kavramlar kazanır. Özellikle soyut kavramlar bakımından zenginleşen dil, türetmelerle, başka dillerden çevrilen kavramlarla bilim ve kültür diline dönüşür (Aksan, 2004: 397).

Türkçenin bilim dili olup olmadığı kimi zaman tartışma konusu bile olmuştur. Asıl ilgi çekici olanı, bu tartışmanın ülkemiz aydınları arasında yapılmasıdır. Oysa Türkçe daha 10. yüzyılda bilim dili olarak kullanılmaya başlanmıştır. Uygurların çeşitli bilim dallarında yazdıkları eserlerde türettikleri bilim terimlerini kullandıkları gibi başka dillerden yaptıkları çevirilerde de yabancı kökenli terimleri, kavram-

ları kendi dillerinden türettikleri terimlerle karşılamaları, Türk dilinin bin yıl öncesinden bilim dili niteliğini kazandığını ortaya koymaktadır.

Türkçenin bir dönem mekteplerde ve medreselerde, öğretim dili olarak kullanılmaması gibi bir olumsuzluk yaşanmıştır. Dil öğretimi denilince Arapçanın, Farsçanın öğretiminin anlaşıldığı, öğretimin ise Arapça yapıldığı dönemler olmuştur. Modern anlamda tıp öğretiminin başlangıcında ise bu kez de bir Batı diliyle, Fransızca ile öğretim yapılacaktır. II. Mahmut, 1827'de Mekteb-i Tıbbiye-i Şahaneyi kurduğunda, tıp alanında Türkçe kaynak bulunmaması yüzünden Fransızca öğretim dili olarak kabul edilmiş ve Avrupa'dan Fransızca bilen doktorlar öğretim üyesi olarak getirilmişti. Ancak II. Mahmut, öğrencilere yaptığı konuşmada, bu durumun geçici olduğunu, tıp bilimini öğrenip yavaş yavaş kendi dilimize almak ve sonra da memleketin her yanına Türkçe olarak yaymak düşüncesinde olduğunu belirtmişti (Karal, 1994: 70).

Abdülmecit döneminde kurulan devlet okullarında Arapça, Farsça ve Fransızcadan sonra Türkçeye de yer verilmeye başlandı. Abdülaziz döneminde ise bilim dili olarak Türkçenin de kullanılması istekleri gelmeye başlayınca ortaöğretimde ve meslek okullarında Türkçe de öğretim dili hâline geldi. Ancak Türkçenin okullarda zorunlu ders hâline getirilmesi II. Meşrutiyet (1908) ile birlikte gerçekleşecektir. Bu dönemde Türkçenin öğretimi için çeşitli düzeylerde pek çok dil bilgisi kitabı yazılmaya başlanır. Diğer ders kitaplarının Türkçe olarak yazılmaları da artmaya başlayınca Türkçenin bilim dili olmasının önündeki en önemli sorun ortaya çıkar: Pek çok bilim dalında Arapça sözlerden türetilmiş terimler kullanılıyordu. Halkın doğrudan doğruya etkilendiği alan olan hukuktaki terimler ise çok zor anlaşılmaktaydı. Terimler alanında sorunlar sürmekle birlikte Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında Türkçe bilim dili özelliğini yeniden kazanmıştı.

Cumhuriyet döneminde yapılan üniversite reformu (1933) ile Türkçenin bilim dili olarak gelişmesi uğrunda önemli kararlar uygulama alanına sokulmuştur. Üniversite reformu içerisinde doğrudan doğruya öğretim ve bilim dilini konu alan hükümler dikkati çeker. Öğretim üyelerinin öğrencilere Türkçe ders malzemesi sağlama zorunluluğu getirilmiştir. Bir başka hüküm ise öğretim üyelerinin Türkçe kitaplar, makaleler yazmasıdır. Bu hüküm, bilimin Türkçe yapılması anlamına gelmektedir. Araştırmaların sonucunda bilim adamları elde ettikleri sonuçları yazacakları Türkçe kitaplar ve makalelerle bilim dünyasının yararlanmasına sunacaklardır. En ilgi çekici hüküm ise Türkiye'ye davet edilen yabancı uyruklu öğretim üyeleri ile ilgilidir. Yabancı uyruklu öğretim üyeleri Türkiye'de çalışmaya devam edeceklerse üç yıl içerisinde Türkçeyi öğrenmek zorundadırlar.

Bu uygulamalarla Türkçenin ilköğretimden yükseköğretime kadar bütün aşamalarda öğretim dili olarak yaygınlaşması ve yerleşmesi mümkün olduğu gibi bilimsel araştırmaların ve çalışmaların, bunlara dayalı yayınların dili de Türkçe olmuştur. Türk Dil Kurumunun kuruluşu ile terimler alanında başlatılan çalışmalar da Türkçenin bilim dili olarak işlenmesine katkıda bulunmuştur.

KÜRESEL ETKİLEŞİM

Sınırların ortadan kalkması, kitle iletişim araçlarının uydular aracılığıyla dünyanın her yerini kapsama alanlarına alması, sanal ortamda sınırsız erişim dünyadaki pek çok ülkeyi, kurumu, düşünceyi etkilediği gibi dilleri de etkilemiştir. Bir ülkede gösterime giren bir film, bir dizi kısa sürede başka ülkelerde de seyirciye ulaşmakta, bir ülkede yayımlanan bir kitap piyasaya çıktığı günlerde diğer ülkelerde de satışa sunulabilmekte, sanal ortamdaki gazetelere ve dergilere dünyanın her yerinden erişilebilmekte, herhangi bir ülkede yaşanan olaylar televizyon yayınları ara-

cılığıyla başka ülkeleri de etkileyebilmektedir. Son yıllarda ise "sosyal medya" diye de adlandırılan toplumsal iletişim ortamı kullanılarak kitleler harekete geçirilebilmekte, dünya siyasetine yön verilebilmektedir.

Bütün bunlar, hiç kuşkusuz, önce dili etkilemektedir. Düşünceler, görüşler dil aracılığıyla biçimlenirken, aktarılırken yeni sözcükler ve söylemler de dillere geçmektedir. Geçmişte bir yabancı sözcüğün bir dile yerleşmesi yıllar, yüzyıllar alırken bugün artık bir yabancı sözcük birkaç dakika içinde kullanım alanı kazanmakta, kitle iletişim araçları ve basın yayın organları sayesinde de birkaç gün içinde dile yerleşmektedir. Bu etkilenmeyi yalnızca sözcük veya terim ölçeğinde düşünmemek gerekir. Çoğu zaman düşünce kalıpları; söylemler hâlinde bir dilden bir başka dile geçmektedir. Bu durum yalnızca Türkçe için değil dünyadaki bütün diller için söz konusudur.

Günümüzde en geçerli ve yaygın yabancı dil niteliğini kazanmış olan İngilizce, pek çok dili etkilemektedir. İngilizce sözcükler dillere geçmekte, onların söz varlığına yerleşmektedir. İngilizcenin dünya pazarında kendisini kabul ettirmesi sonucunda başka ülkeler de ürettikleri ürünlere İngilizce adlar vermektedir. İş yerleri, işletmeler, daha kaliteli ürünler sattıklarını, evrensel olduklarını göstermek için yabancı adlar almakta tereddüt göstermemektedir.

Küresel etkilenmenin yalnızca İngilizcenin diğer dilleri etkilemesiyle kalmadığını da belirtmek gerekir. Dünya dillerini etkileyen İngilizce, özellikle Amerikan İngilizcesi, İspanyolcadan etkilenmektedir. Amerika Birleşik Devletlerinin daha çok güney bölgelerinde görülen ve *Spanglish* olarak adlandırılan dil, İngilizce ve İspanyolca sözcüklerden oluşmaktadır.

Türkiye'de dil etkileşimi yalnızca sözcük alımıyla sınırlı kalmamaktadır. Dil ile birlikte yaşam tarzları, ticari hayat, beslenme alışkanlıkları da etkilenmektedir. Yeni inşa edilen ve her birine tuhaf yabancı adlar verilen yerleşim birimleri *résidence* olarak nitelenmekte, sunulan "yüksek güvenlik" ile toplumdan kopuk, komşuluk ilişkilerinden uzak yeni bir yaşam tarzı oluşturulmaktadır. Ticari hayatta ise Türkçe ihmal edilen dil durumuna düşürülmektedir. Yurt dışından getirilen pek çok ürünün, aygıtın kullanım kılavuzunda hemen her dil yer alırken Türkçe kullanım kılavuzu bulunmaması veya küçük bir çıkartma üzerinde minicik harflerle özet bilgi verilmesi, ticari hayatta Türkçenin durumunu ortaya koymaktadır. Yasal hükümler gereği Türkçe kullanım kılavuzu verilmesi bir gereklilik iken aykırı davranılması aynı zamanda tüketici haklarının da ihlal edilmesidir. Türk mutfağının besleyici, sağlıklı yemekleri dururken bütün dünyada aşırı şişmanlığa yol açtığı bilinen ve kimi ülkelerde yasaklanan *ayaküstü* (fastfood) yiyecekler, yabancı adlı menülerle sunulmakta, beslenme alışkanlıklarımız değişmektedir. Kısacası, dilde yaşanan bu etkilenme, buzulun suyun üzerinde kalan kısmı gibidir. Asıl büyük etkilenme hayatın diğer alanlarında kendisini göstermektedir.

Dildeki etkilenmenin bir başka boyutu da eğitim ve öğretim dilinin yabancılaştırılmasıdır. Türkçenin bilim dili olarak macerasında geçen yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte yabancı dille öğretimin yaygınlaşması önemli bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından İngilizcenin yaygınlık alanını gittikçe genişletmesi, uluslararası bir iletişim diline olan gereksinim, Türkiye'de İngilizce öğrenmenin yanı sıra İngilizce ile öğretim yapılması yolunu açmıştır.

KİTAP

Yabancı dille öğretim sorununu bütün yönleriyle değerlendirebilmek için *Yabancı Dille Öğretim Türkiye'nin Büyük Yanılgısı* adlı kitaba bakabilirsiniz. (Köksal, A., Ankara: Öğretmen Dünyası Yayınları, 2006)

SÖZLÜ VE YAZILI ANLATIM BOZUKLUKLARI

Dilde doğru biçim, güzel kullanım aslında göreceli ve tartışmalı kavramlardır. Bununla birlikte, dil bilgisi kitapları, sözlükler, yazım ve söyleyiş kılavuzları, hatta "sıkça yapılan yanlışlar" türünden yardımcı kaynaklar pek çok dil için hazırlanmaktadır. Kimileri ana dili kimileri de yabancı dil için hazırlanan söz konusu kitaplar, kılavuzlar ve yazılımlar aslında dili kurallarına uygun bir biçimde kullanmanın yanı sıra bütün özellikleriyle ve etkili bir biçimde kullanmaya yardımcı olabilecek kaynaklardır.

Her dilin yazılı ve sözlü olarak kullanımında genel söyleyiş ve yazılışına aykırı biçimler görülebilir. Bunlar iyi bir dil öğrenimi görülmemesinden, yöresel kullanışlardan etkilenmekten, özensizlik ve dikkatsizlikten kaynaklanabilir. Sözcüklerin yanlış anlamda kullanılması, genel söyleyiş ve yazım biçimleri dışında yazılıp söylenmesi; cümlede ögeler arasındaki uyumsuzluk gibi olumsuzluklar *anlatım bozukluğu* olarak adlandırılır. Dili genel kullanım biçimlerine uygun bir biçimde konuşan, yazan kişiler; duygularını, düşüncelerini, görüşlerini etkili bir biçimde ifade edebilirler. Dili etkili bir biçimde kullananlar, öğrenimlerinde, iş hayatında başarılı oldukları gibi aile içinde, toplumsal yaşamda da başarılı bir iletişim sağlarlar.

Türkçeyi sözlü ve yazılı olarak hakkıyla kullanmak, yalnızca Türk Dili dersi için değil bütün dersler için gereklidir. Sözcükleri, terimleri yerli yerinde kullanmamız, cümlede ögeler arasındaki uyuma dikkat etmemiz sahip olduğumuz bilgileri doğru ve anlaşılır bir biçimde aktarmamızı sağlayacak, bütün derslerimizi başarmamıza yardımcı olacaktır. Sağlam bir dil bilgisi ve etkili anlatım, bizi çalışma ve toplum yaşamında da başarılı kılacaktır. Kurallara uygun ve güzel konuşmamız, yazmamız Türkçenin gelecek kuşaklara bütün anlatım gücü ve iç zenginlikleriyle aktarılmasını sağlayacaktır.

Kitle İletişim Araçlarında Türkçenin Kullanımı

Radyo ve televizyon yayınlarının yaygınlaşması, dinleme ve izleme oranlarının yükselmesi Türkçe açısından olumlu ve yararlı bir gelişme olması gerekirken yeni sorunlar ortaya çıkarmıştır. Söyleyiş bozuklukları, cümle düşüklükleri, yanlış sözcük kullanma, Türkçenin söz varlığında bulunmayan yabancı sözcüklere yer verme gibi olumsuzluklar radyo ve televizyon yayınlarında sınırsızca yapılınca bu yanlışlar toplumun, özellikle de genç kuşakların diline yerleşmiştir. Yayımcılığın kısır bir söz varlığıyla yapılması ise bir başka sorundur.

Türkiye'de kitle iletişiminin kamu yayımcılığı tekelinde olduğu dönemlerde sunucuların ve yapımcıların seçiminde Türkçeyi doğru ve güzel konuşma, yazma niteliği aranırken 1990 yılında başlayan özel yayımcılıkta bu nitelik göz ardı edilmeye başlanmıştır. Bunun sonucunda da özel radyo ve televizyonlarda Türkçenin bozuk bir biçimde kullanıldığına, yabancı kökenli sözcüklere ve kaba sözlere yer verildiğine tanık olunmuştur. Dizilerin, filmlerin, haber ve magazin programlarının dilindeki yozlaşmanın yanı sıra müzik ve reklam dili de benzer biçimde değişime uğramıştır. Kısa sürede kitle iletişim araçlarında kullanılan dil, toplumun bütün kesimlerini etkilemiştir. Kişi başı günlük televizyon izleme oranının ortalama beş saati aştığı ülkemizde bu etkilenme en yoğun bir biçimde çocukların ve genç kuşakların dilinde görülmektedir. Sözlü ve yazılı anlatım bozukluklarının işlendiği bölümde verilen örnekler de radyo ve televizyon yayınlarında belirlenen yanlışlardan oluşmaktadır.

Yayımcı kuruluşların Türkçe konusunda duyarlı davranması, sunucu ve muhabir seçiminde Türkçeyi kurallı ve etkili bir biçimde kullanma ölçütünün gözetilmesi, za-

man zaman yayımcılara yönelik olarak hizmet içi eğitim kursları düzenlenmesi, her yayımcı kuruluşun öz denetimini sağlaması, sorunun çözümüne yönelik önlemlerdir.

Sosyal Medyada Türkçenin Kullanımı

Ağ ortamında geliştirilen uygulamalar günümüzde yeni bir iletişim ortamını doğurmuştur. Haberlerin, görüşlerin, düşüncelerin yayıldığı; ses ve görüntü dosyalarının paylaşıldığı bu yeni ortam sosyal medya olarak adlandırılmaktadır. Kurumsal veya kişisel ağ sayfalarıyla başlayan, sayfalarca bilginin paylaşıma sunulduğu uygulamalar yerini giderek sınırlı sayıda karakterle ifade edilen düşüncelerin, görüşlerin ortaya atıldığı anlık iletilere bırakmaktadır. İnsanlar yaşadıkları bir olayı veya bir olay karşısındaki görüşlerini kısa cümlelerle takipçilerine duyurmakta, bu duyurular aynı anda yüzlerce, binlerce kişiye ulaşmaktadır. Gazetelerin ancak bir gün sonra yazabileceği bu olaylar sosyal medyada bir anda yayıldığı gibi farklı yönleriyle değerlendirilmekte, yeni görüşlerin ortaya atılmasını sağlamaktadır. Olay televizyon haberlerine yansıyıncaya kadar da yeni yeni yorumlara konu olmakta, yaşanan yeni gelişmelerle farklı boyuta taşınabilmektedir. Takipçiler böylece hem olaylarla ilgili bilgileri hem de yorumları kısa sürede edinebilmekte, kendi görüşlerini de ortama aktarabilmektedir.

Ses dosyaları ile konuşmalar, müzik parçaları; görüntü dosyaları ile de filmler, çeşitli çekimler, haberler kısa sürede paylaşılmaktadır. Böylece yazılı, sesli, görüntülü yeni bir iletişim ortamı giderek yayılmakta, etki alanını genişletmektedir. Gönderilen iletilerin bütün takipçilere anında ulaşmasının yanında bu takipçilerin de iletileri kendi takipçileriyle paylaşması hızlı bir akış ve etkileşim sağlamaktadır.

Türkiye'deki kullanıcılarının dünya ortalamasına göre üst sıralarda bulunduğu göz önüne alındığında sosyal medya, Türkçenin kullanım açısından yeni ve yaygın bir ortamı olarak öne çıkmaktadır. Sınırlı sayıda harfin kullanılabildiği ortamlarda sözcüklerde ünlü harfleri yazmadan yalnızca ünsüzlerle yazışma, büyük harf ile ilgili kurallara aykırılık, sözcüklerin yazımında özensizlik gibi olumsuzluklar dikkat çekmektedir. Cep telefonlarından kısa mesaj gönderirken, sanal ortamdaki söyleşi programlarını kullanırken başvurulan aykırı yazışma biçimleri sosyal medyada daha hızlı yayılmaktadır. Sanal söyleşide iki kişi arasında kalan yazışma, sosyal medyada paylaşımla yüzlerce, binlerce kişiye ulaşmaktadır. Bu da, sosyal medyanın dilin kullanılması açısından özen gösterilmesi gereken yeni ve önemli bir iletişim ortamı olduğunu göstermektedir.

Sosyal medyadaki yazışmaların, ses ve görüntü paylaşımının Türkçenin kullanımını etkileyeceği göz önünde bulundurulmalı ve bu yeni ortamda yazım ve söyleyiş kurallarına uyulmalıdır.

Gündelik dilde, öğretim hayatında, kitle iletişim araçlarında ve sosyal medyada Türkçenin kullanımında gözlenen olumsuzlukları gidermek açısından dil bilgisinin yazım, söyleyiş, söz dizimi gibi çeşitli konularının kavranılmasının yanı sıra sıkça yapılan dil yanlışlarına dikkat çekilmesi yararlı olacaktır.

DİKKAT

Gündelik hayatta sıkça kullandığımız sanal ortamdaki ve sosyal medyadaki yazılış biçimleri zamanla alışkanlığa dönüşebilir ve okul, iş, kamu yazışmalarına da yansıyabilir. Bu bakımdan her ortamda Türkçeyi kurallarına uygun bir biçimde kullanmaya özen göstermeliyiz.

Sözlü Anlatım Bozuklukları

Öncelikle, Türkçenin söyleyiş özelliği ile ilgili olarak sıkça tekrarlanan bir yanlışa değinmek gerekiyor. Türkçenin "yazıldığı gibi okunan, okunduğu gibi de yazılan bir dil" olduğu söylenir sıkça. Oysa bu, yanlış bir bilgidir. Her dilde olduğu gibi Türkçede de yazılışla söyleyiş arasında ayrılıklar, değişiklikler bulunabilir. Bu durum yazı dilinin daha durağan, konuşma dilinin ise gelişmeye ve değişmeye açık olması sonucundadır. Kimi dillerde yazı ile söyleyiş arasında ayrılıklar dikkat çekici boyuttadır ve bir kurala bağlanamaz. Türkçede ise kimi seslerin bulunduğu sözcüklerde görülen ses olayları sonucunda yazı dili ile konuşma dili arasında ayrılıklar görülür: *ağabey* biçiminde yazılan sözcük *a:bi* olarak söylenir. *Zonguldak'ı* yazımının söylenişi *Zonguldaı* biçimindedir. *Değil* sözcüğü ise *deil* biçiminde söylenir. *Söyleyeyim* olarak yazarız ancak ağzımızdan söyli:m biçimi çıkar.

Dikkat edilirse /ğ/ ve /y/ ünsüzlerinin bulunduğu sözcüklerde birtakım ses olayları sonucunda söyleyişte görülen bu ayrılıklar Türkçenin her zaman yazıldığı gibi okunan bir dil olmadığı gerçeğini ortaya koyar. Ses olayları sonucunda yaşanan bu değişikliklerin seslendirilmesinde de farklı tutumlar bulunmaktadır. Tiyatro kökenli kimi diksiyon uzmanları *değil* sözünün *di:l, ağır* sözünün *a:r* biçimlerinde söylenmesi gerektiği görüşündedir. Oysa /ğ/ sesinin erimesiyle ortaya **ikiz ünlü** çıkar. /ğ/'nin erimesi sonucunda /e/ ve /i/ sesleri birleşir ancak ses yolunda /e/ olarak başlayan sesin oluşumu /i/ olarak sonlanır. Bu nedenle *deil, aır* biçimlerindeki söyleyişler esastır. Aksi takdirde

İkiz ünlü: Aynı nefes baskısı altında boğumlanan ve tek bir ünlü değerinde olan çift ünlü. İngilizcede dipthong biçiminde olan bu terimi Türk dil bilgisinde diftong olarak kullananlar da bulunmaktadır.

"Paket çok ağırdı."
"Saçlarım erken ağardı."

cümlelerindeki *ağırdı* ve *ağardı* sözcükleri aynı biçimde söylenmiş olur ve anlam ayrılığı kaybolur. Bu nedenle *ağırdı* sözü *aırdı*, *ağardı* sözü ise *a:rdı* biçimlerinde seslendirilmelidir.

Bir sözcüğün ölçünlü söylenişi, genel kabul görmüş, yaygınlaşmış biçimidir. Ancak bunun için de zamana gereksinim vardır. Ölçün dışı kullanımlar hemen kulağı tırmalar. Bununla birlikte sözcüklerin yazımlarında zamanla değişiklikler olduğu gibi söylenişlerinde de değişiklikler yaşanabilir. Örneğin yakın zamana kadar *meyda:na gelen* biçiminde söylenen sözcüğün ikinci hecesindeki ünlü hızla uzunluğunu yitirmekte ve *meydana gelen* biçimine dönüşmektedir. Eski kullanımın izi *Dök zülfünü meyda:ne gel...* biçiminde şarkıda yaşarken *İstanbul'da meydana gelen kazada...* cümlesinde ise sözcükteki orta hece kısa ünlülü olarak söylenmektedir.

Sıkça yapılan söyleyiş yanlışları özelliklerine göre aşağıda sıralanmıştır:

Kısa Ünlülerin Uzun Söylenmesi

Ünlülerin kısa veya uzun olarak söyleniş süreleri, sözcüklerde farklılık gösterir. Sözlü anlatımda ünlülerin söyleniş sürelerine dikkat etmek gerekir. Kimi sözcüklerde ünlülerden biri veya hepsi yanlışlıkla uzun söylenmektedir. Örneğin *bile* anlamındaki *dahi* bağlacının ilk hecesi kısa, ikinci hecesi hafifçe uzundur. Ancak ilk hece yanlışlıkla uzun söylenirse "olağanüstü yeteneği olan kimse" anlamındaki bir başka sözcük ortaya çıkar:

"...bunu yapan kardeşim *dāhi* olsa bağışlamam."
"...konuşmasından *dāhi* bir şey anlaşılmıyor..."
"Bunu sokaktaki çocuklar *dāhi* biliyor."

Yanlışlıkla uzun söylenen hecelerin ünlüleri üzerine konulan çizgi ile işaretlenmiş, sözcüğün kurallı biçimi ise yanında gösterilmiştir:

"...bize *nāsip* olacak..." kurallı biçimi *nasip*
"konukları *mākam* odasında kabul etti" kurallı biçimi *makam*
"...*vāhim* bir durum..." kurallı biçimi *vahim*
"...Türkçenin *alfābesini* öğrenmeye başladı." kurallı biçimi *alfabesini*
"Yasanın *ivedīlikle* çıkarılması gerekiyor." kurallı biçimi *ivedilikle*
"...Ankara'da yapılacak *mītingde...*" kurallı biçimi *mitingde*
"*Līsansları* iptal edilmiş." kurallı biçimi *lisansları*
"Görüşme *takvīmini* açıkladı." kurallı biçimi *takvimini*
"...savaş uçakları *resmī* geçit töreni yaparak..." kurallı biçimi *resmigeçit*tir.

Arapça *resm* "tören" anlamındadır ve ilk hecesi vurguludur. Bu örnekte bir başka yanlış da *tören* sözüne yer verilmesidir. Resmigeçit sözü kullanıldıktan sonra ayrıca *tören* denilmesine de gerek yoktur. Bu yanlışlıkları yapmamak için *resmigeçit* yerine *geçit töreni* demek daha uygundur.

"Canını yaktıklarının *gazābına* uğradı." kurallı biçimi *gazabına*
"Türkiye'ye *müteşekkīriz* derken..." kurallı biçimi *müteşekkiriz*
"kātil zanlısı" kurallı biçimi *katil zanlısı*dır.

İlk hecesi kısa söylenen Arapça kökenli *katil* sözü, mastardır ve "öldürme" anlamındadır. *Katil zanlısı* "öldürme eyleminin şüphelisi" karşılığında kullanılmaktadır. İlk hecesi uzun olan *kātil* ise "öldüren" demektir. Çağdaş hukukta, herkes suçluluğu kanıtlanana kadar masumdur. Ancak olayların şüphelileri olabilir. Bu durumda henüz yargılama yapılmadan şüpheli olarak yakalanan kişiye *"kātil zanlısı"* demek hem dil yanlışıdır hem de hukuka aykırıdır.

"Maçın kaderini *hākem* belirledi." kurallı biçimi *hakem*
"...yüksek *līsans* programı..." kurallı biçimi *lisans*

SIRA SİZDE 4

***Rakip* sözünün söyleniş biçiminin gösterilişini, *râkip* sözünün de yazılışını ve her iki sözcüğün de anlamını karşılaştırınız.**

Uzun Ünlülerin Kısa Söylenmesi

Günümüz Türkçesinde birincil (asli) ünlü uzunluğuna sahip Türkçe sözcük bulunmamaktadır. Eski Türkçedeki birincil ünlü uzunlukları bugün kısalmış, birkaç sözcükte ise bu ses olayının izi kalmıştır. Uzun ünlülü örnekler Türkçedeki alıntı sözcüklerdir. Alıntı sözcüklerde bulunan uzunluklar da Türkçede kimi zaman kısaltılmış, kimi zaman da korunmuştur. Bu türden sözcüklerin ölçünlü Türkçedeki kullanımları esastır. Alındığı dilde uzun diye Türkçenin kısalttığı ünlüler uzun söylenemeyeceği gibi, "Türkçede uzun ünlü yoktur." gerekçesiyle de uzunluklar kısaltılamaz. Örneğin *vakıf* ile *vâkıf*, *varis* ile *vâris* konuşmada ünlü uzunluklarıyla anlam ayrılıkları ortaya konulabilen birbirinden farklı sözcüklerdir. Son hecelerindeki uzunlukları kısalan kimi alıntı sözcükler tek başlarına kısa ünlülü olarak kullanılırken ek almaları durumunda açık hece uzunlukları ortaya çıkar: *iptal ama iptāline...* Bu türden sözcüklerde de ünlü uzunluğuna dikkat etmek gerekir. Ölçünlü dilde uzun olduğu hâlde bilgisizlikten, dikkatsizlikten veya ağız özelliklerinden kaynaklanan yanlış kısaltmalar aşağıda doğruları ile birlikte gösterilmiştir:

"...yüksek *rakımlı* tepelerde..." kurallı biçimi *rākımlı*
"iftira etmek" kurallı biçimi *iftirā*
"...kararın *iptal* edilmesi gerekecek." kurallı biçimi *iptāl edilmesi*
"...*edebiyatımıza* kazandırdığı eserlerle..." kurallı biçimi *edebiyātımıza*
"...açılan davanın *esasına* ilişkin görüşünü..." kurallı biçimi *esāsına*
"...yiyeceklerdeki *kimyasal* maddeler yüzünden..." kurallı biçimi *kimyāsal*

İnce Söylenmesi Gereken Seslerin Kalın Söylenmesi

Yeni Türk yazısında yalnızca bir *k* harfi vardır. Ancak söyleyişte birbirinden farklı iki /*k*/ bulunmaktadır. Biri ince, diğeri ise kalındır. Türkçe kökenli sözcüklerde ince /*k*/ ile kalın ünlüler aynı hecede bulunamaz. Kalın /*k*/ ise ince ünlülerle aynı hecede olamaz. Ancak alıntı sözcüklerde bu kurala uymayanlar söz konusudur. Örneğin *hikâye* sözünde /*a*/ kalın olduğu hâlde /*k*/ ince söylenir. Aşağıdaki örneklerde ince okunması gereken /*k*/'ler kalın okunmuştur. Doğru biçimleri gösterirken kullanılan düzeltme işaretine (^) yazıda da yer vermek gerekir: *"istihkam"* kurallı biçimi *istihkâm, "Hakkari"* kurallı biçimi *Hakkâri, "vekalet"* kurallı biçimi *vekâlet, "malikane"* kurallı biçimi *malikâne, "katip"* kurallı biçimi *kâtip*

Alfabemizde bir l harfine karşılık söyleyişte ince ve kalın olmak üzere iki /*l*/ vardır. *Yayla, Ayla, boylamak, soylu, taylı* gibi Türkçe kökenli sözlerde, /*y*/ ünsüzü yanında ince /*l*/ kalın ünlülerle aynı hecede bulunabilir. Bu durum dışında Türkçe kökenli sözcüklerde kalın ünlülerle ince /*l*/ aynı hecede bulunmaz. Alıntılarda ise durum farklıdır. Örneğin *alkol* sözünde /*a*/ ve /*o*/ kalın ünlü olduğu hâlde /*l*/ incedir. Şu örneklerde /*l*/ ince söylenmelidir: *"laiklik"* kurallı biçimi *lâiklik, "kontrolu"* kurallı biçimi *kontrolü*, "enerji *santrallarıyla"* kurallı biçimi *santralleriyle, "halbuki"* kurallı biçimi *hâlbuki.*

Kalın Söylenmesi Gereken Seslerin İnce Söylenmesi

Yeni Türk yazısındaki /*k*/, /*g*/, /*l*/ ünsüzlerinin söyleyişte kalın ve ince olmak üzere ikişer karşılıkları vardır. *Figan, ikamet, rekabet, ıslah* gibi sözcüklerde bulunan /*g*/, /*k*/ ve /*l*/ ünsüzleri kalın söylenmelidir:

"...figânlar başlıyor." kurallı biçimi *figanlar*
"...birinci kat *ikâmetgâh* müze olarak kullanılıyor." kurallı biçimi *ikāmetgâh* (*ka-* kalın, *-gâh* ince)
"*ikâmet* izni" kurallı biçimi *ikāmet*
"rekâbet" kurallı biçimi *rekābet*
"*Ekônomiden* sorumlu Devlet Bakanı" kurallı biçimi *ekonomiden* (ko- kalın)

SIRA SİZDE 5

Dekan sözünün söyleniş biçimini düşününüz. /kan/ hecesinin kalın mı ince mi söylendiğini belirleyiniz.

Ses Düşmeleri

Kurallı, güzel ve etkili konuşmanın bir koşulu da sözcüklerin hakkını vermektir. Pek çok kişi, konuşmasında belli ek ve sözcüklerde kimi sesleri düşürmeyi alışkanlık hâline getirmiştir. Eğitimsizlik dışında ses düşürmenin başlıca sebepleri çabuk konuşmak ve yanlış söyleyişleri örnek almaktır.

En çok rastlanan ses düşmesi olayı, şimdiki zaman ekindeki r sesinin düşürülmesidir. Birinci ve ikinci kişilerde /*r*/'nin düşmesi daha fazla kulak tırmalamaktadır. Ancak üçüncü kişilerde de /*r*/'yi düşürmemek gerekir: *"seviyom, geliyom, biliyosun, gülüyosun"* kurallı biçimleri *seviyorum, geliyorum, biliyorsun, gülüyorsun.*

"Beni *duyabiliyo* musun?" kurallı biçimi *duyabiliyor musun*
"...kaçınılmaz olduğunu *düşünüyoz.*" kurallı biçimi *düşünüyoruz*
"Biz o şarkıları zaten *biliyomuşuz.*" kurallı biçimi *biliyormuşuz*

Bunun dışında ses düşmesi sonucu ortaya çıkan söyleyiş bozuklukları ile ilgili örnekler şunlardır:

"Daha ne kadar surat *yapacan?"* kurallı biçimi *yapacaksın*
"Yakında *başlıcak* olan festivalde..." kurallı söyleyiş biçimi *başlıycak*
"Çilek tutkunlarına sorun, size *söylicekler.*" kurallı söyleyiş biçimi *söylīcekler*
"Elimden geleni *yapçam.*" kurallı söyleyiş biçimi *yapıcām*
"Bugün bebek eşyalarını *deniceksin.*" kurallı söyleyiş biçimi *deniyceksin*
"Bu geceden görüntüler *izlicez.*" kurallı söyleyiş biçimi *izliycēz*
"Harika *yazmışın*!" kurallı biçimi *yazmışsın*
"Bugün erken *kapanmışınız.*" kurallı biçimi *kapanmışsınız*

DİKKAT

"Başlıycak", "söylīcekler", "yapıcam" gibi örneklerin söyleyişte kurallı, ancak yazıda yazım yanlışı olduğuna dikkat ediniz.

Ses Fazlalığı

Ses düşmesinin yanı sıra kimi zaman gereksiz ses fazlalıklarına rastlanır. Bunun başlıca nedeni yerel söyleyişlerin etkisidir. Batı kökenli sözcüklerde görülen fazlalıklar ise daha çok eğitimsizliğin sonucudur.

"Galatasaray bu hafta *Ankaragücüylen* oynuyor" kurallı biçimi *Ankaragücü'yle*
"Dışarıda aktif *biriykene*..." kurallı biçimi *biriyken*
"Konuyu *iyicene* ele alalım." kurallı biçimi *iyice*

"kompile" kurallı biçimi *komple*, *"teksitil"* kurallı biçimi *tekstil*, *"enfilasyon"* kurallı biçimi *enflasyon*, *"poroce"* kurallı biçimi *proje*, *"iddiya"* kurallı biçimi *iddia*, *"teammül"* kurallı biçimi *teamül*, *"parlatıcıynan"* kurallı biçimi *parlatıcıyla*, *"rakkamlar"* kurallı biçimi *rakamlar*

Ulama Eksikliği

Sonunda ünsüz bulunan sözcüklerle, başında ünlü bulunan sözcükler bir söz öbeği içinde arka arkaya geldiği zaman ulama yapılır. Ulama, konuşmada akıcılığı sağlayan bir unsurdur. Aşağıda "kurallı biçimi" olarak gösterilen örnekler, yazımı değil okunuşu yansıtmaktadır:

"...felç etti" kurallı biçimi *felcetti*
"...kat etmeye" kurallı söyleyiş ve yazılış biçimi *katetmeye*

"Doksan sekiz yıldır insanlığa hizmet eden kişileri ödüllendiren Alfred Nobel *icat ettiği* dinamitin savaşlarda insanları katlettiğini düşünmüş müdür?" kurallı biçimi *icadettiği*

/e/ Ünlüsünün Açık Söylenmesi

Kimi sözcüklerin ilk hecelerindeki */e/* sesinin zaman zaman gereğinden fazla açık söylendiği işitilir. Bu sözcüklerin kimilerinde */e/* normaldir kimilerinde ise kapalı */e/* olarak kullanılmaktadır. Aşağıdaki örneklerde koyu ve eğik yazılarak gösterilen seslerin açık */e/* biçiminde söylenişi yanlıştır:

"m***e***nsup", "t***e***msil", "d***e***rviş", "t***e***mkinli", "***e***nder", "g***e***nçlik", "k***e***ndi", "s***e***ndika", "t***e***ncere", "z***e***ngin".

Yumuşatılması Gereken Seslerin Sert Söylenmesi

Özel adlara gelen eklerin kesme işaretiyle ayrılması, sonunda sert ünsüzler bulunan sözcüklerde yanlış söyleyişe yol açabilmektedir. *Sinop'un, Zonguldak'a* gibi yazılışlar yalnızca yazımı ilgilendirir; ek alan bu örneklerde sondaki sert ünsüzler söylerken yumuşatılmalıdır. *Sinop'un* yazılır fakat *Sinobun* okunur; *Zonguldak'a* yazılır fakat *Zonguldağa* okunur. Aşağıdaki örneklerde sert ünsüzler yumuşatılması gerekirken yumuşatılmamıştır. Örneklerin gösterilişi ile "kurallı biçimi" olarak adlandırılan doğru biçimler, yazım değil söyleyiş içindir.

"Bir *Sırpın* daha öldürüldüğü..." kurallı biçimi *Sırbın*
"Ferzan *Özpetekin* filmi..." kurallı biçimi *Özpeteğin*

Geldikleri dilde yumuşak ünsüzlerle biten bazı sözcükler Türkçeye girerken sesçe değişikliğe uğrar; sondaki yumuşak ünsüz sertleşir: *renk, Ahmet, metot, bant...* Ancak bu tür sözcükler ünlüyle başlayan bir ek alırlarsa sert ünsüzlerini yumuşatırlar: *renge, Ahmedi, metodun, bandı...*

Hatalı Yumuşatma

Alıntılandığı dilde sert ünsüzle biten kimi sözcükler Türkçede de sert ünsüzlerle kullanılır. Ünlüyle başlayan ek alması durumunda da bu sesler yumuşamaz. Örneğin *kaset, paket* gibi sözcüklerde son ses */t/* aslidir; Türkçeye girerken sertleştirilmemiştir. Dolayısıyla bu tür sözcükler ünlüyle başlayan ek aldığında */t/* sesi yumuşatılmaz: *"pakedinden"* değil *paketinden*, *"kasedi"* değil *kaseti*, *"bloğunda* değil *blokunda*.

Yer Değiştirme

Kimi sözcüklerde yanlış olarak seslerin yerleri değiştirilmektedir. Bu türden yanlışlarda ağız özelliklerinin ve alışkanlıkların etkisi vardır: *"yanlız"* değil *yalnız*, *"yalnış"* değil *yanlış*, *"kirbit"* değil *kibrit*, *"kipri"* değil *kirpi*, *"melmeket"* değil *memleket*.

Vurgu Yanlışları

Vurgu: Konuşma sırasında sözcükteki bir heceyi diğerlerine göre daha yüksek bir ses tonuyla, daha baskılı bir biçimde söyleme.

Türkçede sözcüklerde **vurgu** genellikle son hecede bulunur. Vurguyu üzerilerinde bulunduran ekler olduğu gibi kendinden önceki heceye vurguyu atan ekler de vardır. Kimi sözcüklerde ise vurgu ilk hece üzerindedir. Konuşma sırasında yanlış hece üzerindeki vurgu, uyumu bozar, kulağı tırmalar, kimi zaman da anlam kaymasına yol açar.

Anlam kaymasına yol açmasa da yanlış vurgu hoş görülemez. Çünkü vurgu dilin ayırt edici özelliklerinden biridir. Hafif vurgulu bir dil olan Türkçede özellikle yer adlarında vurgu anlam ayırt edicidir. Örneğin *aydı´n, ordu´, bodru´m, ödemi´ş, karta´l* gibi sözcüklerde vurgu son hece üzerindedir. Yer adı olarak kullanılması durumunda ise vurgu ilk hece üzerine geçer: *A´ydın, O´rdu, Bo´drum, Ö´demiş, Ka´rtal.*

Ses Uyumsuzluğu

Ses uyumsuzluğu: Kimi sözcüklerde veya söz öbeklerinde, boğumlanma noktaları aynı veya birbirine yakın seslerin tekrarlanmasından doğan uyumsuzluk. İngilizcede *cacophony*, Fransızcada *cacophonie* biçimlerinde kullanılmakta olan bu terim kakofoni biçimiyle de Türkçenin söz varlığında bulunmaktadır.

Batı dillerinden geçme *kakofoni* karşılığında kullandığımız **ses uyumsuzluğu** da kimi zaman söyleyiş bozukluğuna yol açar. Kimi zaman dil, ses uyumsuzluğunu giderecek bir biçimde sözcüklerin yapısında değişiklik yapar. Örneğin eski dönemlerde asıl biçimleri *büyükcek, küçükçük, ufakçık, yalınız* gibi olan sözcüklerin söylenişinde görülen ses uyumsuzluğu sonucunda bu sözcükler genel dilde *büyücek, küçücük, ufacık, yalnız* biçimlerine dönüşmüştür.

Çeşitli sözcüklere gelen ekler ister istemez ses uyumsuzluğuna yol açar. Yazı dilinde tam olarak yazılması gereken bu sözcüklerin söylenişi ses uyumsuzluğu yüzünden konuşmacıyı zor durumda bırakır, dinleyicinin kulağını tırmalar: *Tuncelililere, Salihlililerle, Kocaelililerin...* Konuşmada bu türden sözcüklerin yol açacağı ses uyumsuzluğunu önlemek için ekler yerine eş değer anlamı verecek sözcükleri kullanmak bir çözüm yoludur: *Tunceli'de yaşayan yurttaşlarımıza, Salihli halkıyla, Kocaeli'dekilerin* vb.

İNTERNET

Sözcüklerin kurallı söylenişleri için Türk Dil Kurumunun genel ağ sayfasındaki http://www.tdkterim.gov.tr/seslisozluk/ adresinden yararlanabilirsiniz. TRT sunucularının seslendirdiği *Sesli Türkçe Sözlük*'te madde başı her söcüğün kurallı söylenişi yer almaktadır.

Yazım Yanlışları

Yazım: Bir dilin belli kurallarla yazıya geçirilmesi; söz varlığının yürürlükte olan ses, biçim, köken bakımından kurallara uygun olarak yazılması, noktalama işaretlerinin yerli yerinde kullanılması.

Yazım (imla), dilin yazıya yansıyan boyutudur. Sözcüklerin, özel adların, eklerin yazıya geçirilmesi sırasında kuralsızlık egemen olursa yazılı anlatım bozukluğuna yol açılacağı gibi yazının okunuşunda da sözlü anlatım bozukluklarının ortaya çıkması kaçınılmazdır. Bu bakımdan yazılan her malzemenin geçerli yazım kurallarına uygun olması gerekir. Yazım kuralları, uzun araştırmalardan sonra gelenekleşmiş ve ölçünlenmiş (standartlaşmış) biçimlerin belirlenmesi ile oluşur. Ülkemizde yazım kurallarını belirleme ve yazım kılavuzu hazırlama görevi yasa ile Türk Dil Kurumuna verilmiştir. Yazım kurallarını ve sözcüklerin, özel adların, kısaltmaların bu kurallara göre yazılış biçimlerini alfabetik bir sıra içerisinde veren, noktalama işaretlerinin kullanım alanlarını gösteren kaynak eser *Yazım Kılavuzu* olarak adlandırılır. Günümüzde bilişim uygulamalarının gelişmesi sonucunda bilgisayarlarda yazımı denetleyen yazılımlar da geliştirilmiştir. Kelime işlemci programlarda yer alan bu yazılımların "TDK Kılavuzunu Esas Al" seçeneğinin etkinleştirilmesi durumunda yazılan her sözcük yazım kurallarına uygun bir biçimde denetimden geçirilmektedir.

Türkçenin günümüzdeki yazım kuralları ile ilgili bilgileri ve sözcüklerin yazılışlarını TDK *Yazım Kılavuzu*'ndan ve bu kılavuzun sanal ortamdaki sürümünden edinebilirsiniz. Bu bölümde bütün yazım kurallarını ve yazım biçimlerini vermek yerine sıkça rastlanılan yazım yanlışlarına değinilecektir.

Sözcüklerin Yanlış Yazılması

Sözcüklerin yanlış yazılması anlatılmak istenilen düşüncenin, duygunun aktarılmasına engel oluşturur. Bir ses değişikliğiyle farklı anlamlara gelen iki sözcüğün birbiriyle karıştırılması yazım yanlışı olmanın da ötesinde anlam karmaşası ortaya çıkarır, yanlış anlamalara yol açar. Örneğin *mütehassıs* ile *mütehassis* bir ses farklılığıyla tamamen farklı anlamlara gelen sözcüklerdir. *Mahkeme* ile *muhakeme* aynı kökten gelmesine karşın ince anlam ayrılıkları taşır. Sözcüklerin yanlış yazılmasının asıl nedeni bilgisizliktir. İnsanlar, anlamını bilmediği, az kullandığı sözlerin yazımında yanlışlık yapabilir. *Yazım Kılavuzu* ve sözlük kullanma alışkanlığı bulunmayan kişilerde bu tür yazım yanlışları daha çoktur. Sözcüklerin yanlış yazılmasının bir başka nedeni de dikkatsizlik ve aceleciliktir. Sözcüklerdeki yazım yanlışları üzerine bir değerlendirme yapıldığında alıntı sözcüklerde daha sık yanlış yapıldığı görülmektedir. Türkçenin ses özelliklerine aykırılık gösteren alıntı sözler yerine Türkçe karşılıklarının kullanılması, bu sorunun çözümünde yardımcı olacaktır. Örneğin yazımında *mütahit, mütayit, mütaahit* gibi çeşitli biçimlerde yanlışlık ya-

pıldığı gözlenen *müteahhit sözü* yerine *yüklenici* kullanılabilir. *"Muhakeme* giderleri*"* yazılması gerekirken "*mahkeme* giderleri" biçimindeki yanlış kullanım yaygınlaşmıştır. Bu yanlışın önüne de "*yargılama* giderleri" kullanımı ile geçilebilir. En doğrusu, yazımı bilinmeyen bütün sözcüklerin yazılış biçimleri ve kuralları için *Yazım Kılavuzu'*na başvurmaktır. Bu bölümde yazımında sıkça yanlış yapılan sözcükler örnek olarak verilmiştir:

"müdail avukat" kurallı biçimi *müdahil*, "sivil *insiyatif"* kurallı biçimi *inisiyatif*, *"kurdela~ kordale"* kurallı biçimi *kurdele*, " kültür *ateşesi"* kurallı biçimi *ataşe*, "insanlar iki *guruptadır*" kurallı biçimi *grup*, "*meyva* ve sebze" kurallı biçimi *meyve*, "aksi *taktirde*" kurallı biçimi *takdir*, "*müsade* etmek" kurallı biçimi *müsaade.*

Eklerin Yanlış veya Eksik Yazılması

Türkçede sert ve yumuşak biçimleri bulunan eklerin sözcüklerle birleşmeleri kurallara bağlıdır. Sert ünsüzlerle biten sözcükler bu eklerin sert; ünlülerle veya yumuşak ünsüzlerle biten sözcükler ise bu eklerin yumuşak biçimleriyle birleşir. Kimi eklerin yanlış söyleyişlerinin yazıya geçirilmesi de doğru değildir: *"minibüsde"* kurallı biçimi *minibüste, "ağaçda"* kurallı biçimi *ağaçta, "başlıyacağım"* kurallı yazılış biçimi *başlayacağım, "gelmiyeceksin"* kurallı yazılış biçimi *gelmeyeceksin, "okumuya"* kurallı yazılış biçimi *okumaya.*

Kimi eklerin yanlış kullanılması, yüklemle durum eki almış ögenin bağdaşmaması, gereksiz iyelik ekine yer verme, eksik veya fazla ekleri işletme gibi hususlar anlatım bozukluğuna yol açmaktadır: "...kuruluş *yıldönümüne* coşkuyla kutladı" doğrusu *yıl dönümünü,* "...alevler binanın üst *katlarına* sardı" doğrusu *katlarını.*

Düzeltme İşareti Eksikliği

Halk arasında *şapka* diye adlandırılan düzeltme işaretinin gerektiği yerde kullanılmaması bir yazım yanlışı olduğu gibi söyleyiş bozukluğuna da yol açan bir eksikliktir. Kimi durumlarda anlam karışıklığına da yol açar: *"Hala cesetler* kayıp." kurallı biçimi *hâlâ*, "Hayvanlar *alemi* karıştı." kurallı biçimi *âlemi*, *"imkan"* kurallı biçimi *imkân*, *"bekar"* kurallı biçimi *bekâr*, *"Hakkari"* kurallı biçimi *Hakkâri*, *"tarihi* film" kurallı biçimi *tarihî*, *"hikaye"* kurallı biçimi *hikâye*, *"kabus"* kurallı biçimi *kâbus*, *"rüzgar"* kurallı biçimi *rüzgâr.*

SIRA SİZDE 6

Düzeltme işaretinin kullanılmasının gerekli olduğu yerleri araştırınız.

Kesme İşareti Eksikliği veya Yanlış Kullanımı

Kesme işareti, anlam karışmasını önlemek üzere daha çok özel adlara getirilen hâl ve iyelik eklerini ayırmakta kullanılır. *Türkiye'd*en örneğinde bu işaret özel ad ile eki birbirinden ayırmaktadır. Kesme işaretinin kullanılmadığı *Gökçenin* örneğinde adın *Gökçe* mi yoksa *Gökçen* mi olduğu anlaşılamaz. Bu bakımdan özel adlara gelen hâl ve iyelik eklerinin kesme işareti ile ayrılması gerekmektedir. Buna karşın özel adlara getirilen yapım ekleri ve çokluk eki, kesmeyle ayrılmaz. *Konyalı, Adanalılar* örneklerinde olduğu gibi:

"Elazığ'lı bir grup genç..." kurallı biçimi *Elâzığlı.*

Kesme işareti, kısaltmalara ve sayılara getirilen ekleri ayırmak için de kullanılır: *TDK'den, 2005'ten, 10 Nisan 2012 Salı'dan itibaren...*

"ki" Bağlacının Yazımı

İki cümleyi birbirine bağlayan veya cümlede bir ögeyi açıklamak üzere kullanılan *ki* bağlacı sözcüklerden ayrı olarak yazılır: *demek ki, ben ki, diyor ki, sanma ki, yoktu ki, neyse ki...* Ancak yedi sözcükte ki bağlacının bitişik yazımı kalıplaşmıştır: *belki, çünkü, hâlbuki, mademki, meğerki, oysaki, sanki.*

"Baktıkki gelmiyorsun..." kurallı biçimi *baktık ki.*

Ayrı yazılan *ki* bağlacına karşılık, aitlik anlamı taşıyan +*ki* eki ise bitişik yazılır. Çünkü +*ki* bağlaç değildir; yalnızca aitlik bildiren bir ektir. Aşağıdaki örnekte görülen +*ki*, "sermaye"nin "geçen yıl"a ait olduğunu bildirdiği için bitişik yazılmalıdır: "Geçen *yıl ki* sermayemiz" kurallı biçimi *yılki.*

"da, de" Bağlacının Yazımı

"Dahi, bile" anlamlarında kullanılmakta olan da, de bağlacı daima sözcüklerden ayrı yazılır. Bulunma durumu eki +*da*, +*de* / +*ta*, +*te* ile karıştırılması yüzünden yanlışlıkla sözcüklere bitişik olarak yazıldığı görülür: "Zaten *cevabıda* verildi." kurallı biçimi *cevabı da*, *"Seninde* derdin çokmuş." kurallı biçimi *senin de*, *"sonrada"* kurallı biçimi *sonra da*, *"hemde"* kurallı biçimi *hem de*, *"yada"* kurallı biçimi *ya da,* "...yakalanmadan *öncede* vardı" kurallı biçimi *önce de* vb.

Ayrı yazılması gerekirken bitişik yazılması söyleyişte vurgu yanlışına da yol açar. Çünkü bağlaç *da, de* vurgusuzdur, vurguyu önündeki sözcüğe atar; bulunma durumu eki +*da*, +*de* / +*ta*, +*te* ise vurguludur ve vurguyu üzerine çeker:

Yol´ da gördüm sokak´ da... / Yolda´ gördüm, sokakta´ gördüm.

Bağlacın sözcüklerden kesme işareti ile ayrılması, ünsüz benzeşmesi kuralına uydurulması da yanlışlıktır: "...bölge *müdürünün'de..."* kurallı biçimi *müdürünün de*, *"gelip'te* görmemek olmaz" kurallı biçimi *gelip de* vb.

Buna karşılık bulunma durumu eki +*da*, +*de* / +*ta*, +*te* sözcüklere bitişik olarak yazılır ve ses uyumlarına uyar. Bulunma durumu ekinin sözcüklerden ayrı yazılması da bir yazım yanlışıdır. Bu yanlış, okuyucuyu da yanıltacağından söyleyiş ve anlam bozukluklarına yol açar: *"Moda da* erkek dünyası" kurallı biçimi *modada, "Saldırı da* bir kişi öldü" kurallı biçimi *saldırıda,* "Bol bol *atıf da* bulunan..." kurallı biçimi *atıfta.*

Sıkça yapılan bu yanlışa düşmemek için öncelikle anlama bakılmalıdır. Bağlaç olan *da, de* "dahi, bile" anlamlarındadır. Bağlaç kaldırıldığı zaman cümlede bozukluk meydana gelmez. Sözcüğe bitişik yazılan +*da*, +*de* / +*ta*, +*te* ise cümlenin kuruluşunda rol oynayan bir ektir. Ek kaldırıldığında cümlenin yapısı bozulur. Örneğin *"Evde oturuyorum."* cümlesindeki +*de*'yi kaldırdığımızda "Ev oturuyorum" biçimine döner. Bunun bozuk bir cümle olduğu açıktır. O hâlde buradaki +*de*, cümlenin kuruluşunda rol alan ektir ve bitişik yazılmalıdır. *"Ev de benim değil."* örneğinde ise *de*'yi kaldırırsak cümle bozulmaz. *"Ev benim değil."* cümlesi, anlamı değişse de düzgün bir cümledir. Şu hâlde buradaki *de* bağlaçtır ve ayrı yazılmalıdır.

Soru Ekinin Yazımı

Sözcüklerden ayrı olarak yazılması gereken *mı, mi, mu, m*ü soru ekinin bitişik yazılması da sıkça karşılaşılan bir yazım yanlışıdır: *"Kaldımı?"* kurallı biçimi *kaldı mı*, *"Senmi geldin?"* kurallı biçimi *sen mi*, *"Olurmu?"* kurallı biçimi *olur mu*, *"İnsanlık öldümü?"* kurallı biçimi *öldü mü* vb.

Sorudan başka görevlerde kullanıldığında da ayrı yazılır: *Güzel mi güzel! Yağmur yağdı mı dışarı çıkamayız.*

Soru ekinden sonra gelen ekler, bu eke bitişik olarak yazılır: *Verecek misin? Okuyor muyuz? Çocuk muyum? Gelecek miydi? Güler misin, ağlar mısın?*

SIRA SİZDE 7

Senato'da saldırıya uğrayan Sezar'ın, manevi evladı Brutus'ün de saldırganlar arasında olduğunu görünce söylediği ünlü sözdeki eklerin yazılış biçimlerini araştırınız.

İNTERNET

Yazım kuralları ve sözcüklerin kurallı yazılış biçimleri ile ilgili bilgileri www.tdk.gov.tr adresindeki *Yazım Kılavuzu*'nda bulabilirsiniz.

Sözcüklerin ve Deyimlerin Yanlış Anlamda Kullanılmaları

Bir dilin söz varlığındaki sözcükler kimi zaman çok ince anlam ve kullanım farklarıyla birbirlerinden ayrılırlar. Anlamlarının aynı olduğu sanılan sözcüklerin çok defa kullanım yerleri farklı olabilir. Deyimler de sözcükleri değiştirilemeyen, azaltılıp artırılamayan hazır söz kalıplarıdır.

Sözcükleri ve deyimleri yerli yerinde, asıllarına uygun bir biçimde kullanmak gerekir. Söz gelişi *yürek, kalp, gönül* sözleri yakın anlamlıdır, kimi zaman biri diğerinin yerine kullanılabilir. Ancak *yüreksiz* ile *kalpsiz* farklı anlamlardadır. *Yüreksiz* "korkak", *kalpsiz* ise "merhametsiz" karşılığındadır. *Gönülsüz* ise "isteksiz" demektir. İnsan insana *yaklaşırken* gemi limana *yanaşır.* Beş *adet sandalye*, beş tane sandalye denir fakat beş *tane* öğrenci denmez. Yağmur *yüzünden* cadde ve sokaklar berbat olur fakat yağmur *sayesinde* bol ürün alınır.

"Biraz daha *rafineri* bir şekilde söylüyoruz." doğrusu *rafine*, Türkçesi *ince*
"Toplumdaki *bozuşmanın* sebebi..." doğrusu *bozulmanın*
"Bazı fikir *ayrıntıları* olacak." doğrusu *ayrılıkları*
"...hatta estetik ameliyat olduğu *söylencesi* bile haber kaynağı oluyor." doğrusu *söylentisi. Söylence* "efsane" anlamındadır.

"Atıyorum on tane albümü vardır ama on birinci albümle daha büyük kitleye ulaşır" Yaklaşık bir sayı vermek gerektiğinde, bir kestirimde bulunulacağında "atıyorum" sözünün kullanılması ne yazık ki gittikçe yaygınlaşmaktadır. Bu anlamdaki kullanım argodur ve "palavra atmak", "desteksiz atmak" sözlerinden eksilti yoluyla ortaya çıkmıştır. "Atıyorum" argo sözcüğü yerine *diyelim~örneğin~söz gelişi~mesela* karşılıkları kullanılmalıdır.

Bir başka yanlış sözcük kullanımı ise "gerçekleşmek" sözü ile ilgilidir. Son yıllarda olur olmaz her yerde kullanılan *gerçekleşmek; olmak, meydana gelmek, yapmak* yerine kullanılmaktadır. Gerçekleşmek, gerçekleştirmek sözlerinde önceden tasarlayıp uygulamak anlamı bulunmaktadır. "Kaza gerçekleşti" biçimindeki bir kullanım sanki tasarlama sonucunda kazanın meydana geldiği düşüncesini uyandırmaktadır. Gerçekleştirmek sözünü doğru yerde ve anlamda kullanmaya dikkat etmeliyiz. Aşağıdakiler bu sözün kullanımına kötü örneklerdir:

"Yangın saat 04.00 sularında gerçekleşti." doğrusu *oldu~başladı*
"Yol üzerinde 60 m^2 tahribat gerçekleşti." doğrusu *meydana geldi*
"Olay ...eğitim uçağının ...döküm fabrikasına düşmesiyle *gerçekleşti."* doğrusu *meydana geldi*

Deyimlerin de yazılı ve sözlü anlatımda yerli yerinde kullanılması ve özelliklerinin korunması gerekir. Alacağı için bütün gücünü kullanan ve kimsede parasını

bırakmayan bir kişinin borcunu vermemek için çabalaması durumunu ifade eden *alacağına şahin vereceğine karga* deyimini *alacağına kartal borcuna serçe* biçimine dönüştüremeyiz. En güç durumdan bile zarar görmeden kurtulma durumunu anlatan *kedi gibi dört ayak üstüne düşmek* deyiminde *kedi yerine tavşan, düşmek yerine yıkılmak* sözlerini kullanamayız.

"Yaka yırtık cep delik" doğrusu *cep delik cepken delik*
"...bilmesi gereken bir şey var; o da *çuvaldızı kendine, iğneyi başkasına batırmak."* doğrusu *iğneyi kendine, çuvaldızı başkasına batırmak*
"Yağmur *kovadan boşanırcasına* yağıyordu âdeta." doğrusu *bardaktan boşanırcasına*
"Söylenenlere *kulak kapayabilmek* gücünüzle alakalı" doğrusu *kulak tıkayabilmek*

Sözcüklerde Fazlalık

Cümlede bir veya birkaç sözcüğün gereksiz yere kullanılması da anlatım bozukluğuna yol açar. Eş anlamlı sözcükleri yan yana kullanmak da doğru değildir. Kimileri, konuşma sırasında, kullandıkları bir sözcüğün, dinleyenlerce çok iyi anlaşılmadığını düşünerek aynı anlamda başka bir sözcükle açıklamaya çalışır. Bunun için çok defa açıklama sözlerine başvurulur veya kısa bir duraklamadan sonra eş anlamlı sözcükle konuşmaya devam edilir. Ancak hiç ara vermeden ve herhangi bir açıklama yapmadan eş anlamlı sözleri arka arkaya kullanmak anlatım bozukluğudur: "Bir *örnek* vereyim, *mesela...",* "Burada *ince* bir *nüans farkı* var...", *"Olanaklar imkân* tanımıyor..." vb.

"...bunun yeri *ve mekânı* yönetim kurullarıdır."
"Kasetin satışları nasıl, ilgi, *alaka* nasıl?"
"Spor salonu *ful dolu."* doğrusu *hıncahınç dolu*, dopdolu
"Bir anlamda *prestij ve* saygınlık kaybı, uzun vadede müşteri kaybı anlamına da gelecektir."
"...yasalar, *kanunlar* örümcek ağına benzer; güçlüler deler geçer; zayıflar takılır kalır."
"Tam verimli *randıman* sağlanamıyor."
"İlginize ve *alakanıza* yürekten teşekkür ediyorum."
"Etrafınızdaki yoksulları, *fakirleri* gözetiyorsunuz."
"Saygılarımı *hürmetlerimle* sunarım."

Kimi sözcükler, kavram ve anlam alanında bulunan sözcüklerle birlikte kullanıldığında da fazlalık meydana gelir ve anlatım bozukluğu ortaya çıkar. Örneğin *müjde* "güzel haber, iyi haber" anlamındadır. Kitle iletişim araçlarında da sıkça rastlanan *müjdeli haber* yanlış bir kullanımdır. Yalnızca *müjde* veya *güzel haber* demek yeterlidir. "Araçlar sel sularına kapıldı" cümlesinde de benzer durum söz konusudur. Sel zaten sudan oluşur, dolayısıyla "Araçlar sele kapıldı" demek yeterlidir. "Maddi hasarlı kaza" biçiminde sıkça tekrarlanan ifadede de fazlalık vardır. Manevi hasarlı kaza olamayacağına göre yalnızca "hasarlı kaza" demek yeterlidir. "Uzmanlaşmış profesyoneller" benzer yapıdadır. Profesyonel zaten uzmanlaşmış demektir.

Bütün bunlar söz varlığındaki ögelerin gerçek ve yan anlamlarına dikkat ederek her birinin yerli yerinde kullanılması gerektiğini göstermektedir.

Söz Diziminde Sırasızlık

Cümle ögelerinin ve sözcüklerin belli bir düzen içinde sıralanması anlamayı kolaylaştırır. Sözcükleri en uygun yerde kullanmak bu bakımdan önemlidir. Kimi zaman baş tarafa alınıp diğer ögelerle karışmasın diye virgülle ayrılan bir öge, uygun yere konulduğunda virgüle gerek kalmaz. Konuşmada duraklama veya vurguyla ögeyi ayırarak sırasızlığı gidermek isteriz. Sözcükler yerli yerinde kullanılırsa duraklamaya hiç gerek yoktur. Sıfatlar ve zarflar çoğunlukla kendilerinden sonraki kelimeleri belirtir. Bu bakımdan belirtecekleri sözcüklerden önce yer alırlar. Yerleri değiştirilirse başka sözcükleri belirtip yanlış anlamaya da yol açabilirler. Örnek cümlelerde yanlış yerde bulunup sırasızlığa yol açan sözcükler eğik dizilmiş, doğru biçim örnekten sonra gösterilmiştir.

"*İlk* İtalya'ya gittiğinde..." doğrusu *İtalya'ya ilk gittiğinde*
"Başka gözden kaçan hususlar da var." doğrusu *Gözden kaçan başka hususlar da var.*
"*Bütün* futbolu bırakmış eski oyuncular..." doğrusu *Futbolu bırakmış bütün eski oyuncular...*
"*En küçük* dört basamaklı sayı nedir?" doğrusu *Dört basamaklı en küçük sayı...*

Belirtisiz isim tamlamaları, kavramları karşılayan kelime gruplarıdır. Bu tamlamada unsurlar arasında araya başka bir unsur getirilemeyecek kadar sıkı bir bağ vardır. Buna rağmen son zamanlarda belirtisiz isim tamlamalarının arasına *eski* sıfatı sokularak bu yapı bozulmaktadır. Oysa "Devlet başarılı Bakanı", "Büyükşehir Belediyesi çalışkan Başkanı" demediğimiz gibi *eski* sıfatı da tamlananın içine değil önüne getirilmelidir:

"Bugüne kadar adaylığını açıklayan tek isim Dışişleri *Eski Bakanı..."* doğrusu *eski Dışişleri Bakanı*
"...Belediye *Eski* Başkanı...tarafından kurulan..." doğrusu: *Eski Belediye Başkanı*

KARIŞTIRILAN SÖZCÜKLER

Aşağıdaki tanımlar Türk Dil Kurumunun genel ağda www.tdk.gov.tr adresindeki *Güncel Türkçe Sözlük*'ten alınmıştır.

Ayrıcalık *1. Başkalarından ayrı ve üstün tutulma durumu, imtiyaz: "Ölüm önünde herkes bir, ayrıcalık yok kimseye." -T. Oflazoğlu.*

Ayrım *1. Ayırma işi, tefrik: Kuvvetler ayrımı. 2. Bir kimse veya nesnenin bir başkasıyla karıştırılmamasını sağlayan ayrılık, benzer şeyleri birbirinden ayıran özellik, başkalık, fark: "Bu arada silinen ayrımlar ve ayrımcıklar, bulanıklığı iyiden iyiye artırıyor." -T. Uyar. 3. Alt bölüm. 4. man. Cinsleri ve türleri birbirinden ayıran ana karakter, fark. 5. Ayrılma noktası: Yol ayrımı. 6. sin. ve TV Bir veya daha çok sahne içinde geliştirilip olayın tamamlanmış bir parçasını veren film bölüğü.*

Azımsamak *1. Bir şeyin umulduğundan az olduğu yargısına varmak, az görmek, az bulmak.*

Küçümsemek *1. Değer ve önem vermemek, küçük görmek: "Alay mı ediyorum, onu küçümsüyor diye her an tetikte." -Y. Kemal.*

Direk *1. Ağaçtan veya demirden yapılan uzun ve kalın destek: "Kayıkçı yelkeni açmak için ilkin direği yerine oturtmalıdır." -S. Birsel. 2. Sütun. 3. Değerli, saygın, önde gelen kimse: Evin direği babamdır.*

Direkt *1. Dolaysız, aracısız: İki devlet arasında direkt ilişki yok. 2. Doğru olarak, hiçbir yerde durmadan, duraksız, doğruca: Bu otobüs direkt İstanbul'a gider. 3. Doğrudan, doğrudan doğruya: Sınıfını direkt geçen öğrenci.*

Özet

Dilin karşı karşıya bulunduğu sorunlar ile konuşurların sorunlarını ayırt edebilmek

İş yerlerine, ürünlere yabancı adlar verilmesi; kitle iletişim araçlarında söyleyiş bozukluklarına rastlanması, kısır bir söz varlığı kullanımı; genç kuşakların dilinde görülen yabancılaşma genellikle Türkçenin bir sorunu gibi görülür. Oysa Türkçe gerek ses yapısı gerek biçim özellikleriyle ve söz varlığıyla güçlü bir dil konumundadır. Bütün bu olumsuzluklar Türkçenin sorunu değil, Türkçeyi hakkıyla kullanamayan, söz varlığının anlatım gücüyle donanamamış, bu konuda gereği gibi eğitilememiş konuşurların sorunudur. Bu durumda, Türkçenin sorunlarından değil Türkçenin karşı karşıya bulunduğu sorunlardan söz edilebilir.

Sözcük ve terim türetmenin önemini açıklayabilmek

Türkçenin geliştirilmesi ve zenginleştirilmesi, yeni kavramlar için kendi kaynaklarından yararlanarak sözcük ve terim türetilmesi ile mümkündür. Yapısı gereği yeni sözcükler ve terimler türetmeye uygun bir dil olan Türkçenin tarihsel dönemlerinde çeşitli bilim alanlarında terimlere sahip olduğu görülmektedir. Özellikle Uygurlar, çeşitli bilim dallarında ortaya koydukları eserlerde bilinçli bir biçimde Türkçe terim kullanmışlar, yeni terimler türetmişlerdir. Kimi zaman bu konuda duyarsızlık yaşansa da özellikle Türk Dil Kurumunun kuruluşuyla birlikte çeşitli bilim, sanat ve spor alanlarında terim türetme çalışmaları kurumsal ölçekte yürütülmüştür. Bu terimlerin söz varlığına yansıyan boyutu hiç de azımsanmayacak yoğunluktadır. Terimlerin bir bölümü gündelik dile de girmiş, dilin genel söz varlığında kendisine yer edinmiştir.

Türkçenin bilim dili olma uğraşını değerlendirebilmek

Bilimi oluşturan verilerin ve bilgilerin sözlü, yazılı, görsel, işitsel ve deneysel olarak işlenmesini, üretilmesini, geliştirilmesini, aktarılmasını sürekli bir biçimde sağlayan diller, bilim dilidir. Eğitim ve öğretimin ilk aşamasından itibaren öğretim dili olarak kullanılan Türkçe, bilimsel araştırma ve çalışmaların da dili olarak varlığını sürdürmektedir. Bilimsel araştırmaların sonuçlarının yayımlandığı yazıların, sunulduğu bildirilerin dilinin de Türkçe olması, bilim dilinin varlığı açısından gerekli koşullardan biridir. Bu alanda birtakım sorunlar bulunsa da Türkçe bilim dili olma niteliğini sürdürmektedir. Türk Dil Kurumunun bilim terimleri alanında yürüttüğü çalışmalar da Türkçenin bilim dili olarak işlenmesi ve geliştirilmesi açısından yararlı sonuçlar ortaya koymuştur.

Dillerin yaşadığı küresel etkileşimi karşılaştırabilmek

21. yüzyılda bilimde, teknolojide yaşanan gelişmeler, iletişimin hız kazanmasını ve yaygınlaşmasını sağlamıştır. Bu sayede kültürel sınırlar ortadan kalkmış, küresel bir etkileşim çağı başlamıştır. Artık, dünyanın bir köşesinde yaşanan bir olay, anında pek çok ülkeyi etkilemektedir. Bir ülkede yayımlanan kitap, televizyon dizisi veya gösterime çıkan bir film kısa sürede pek çok ülkede de etki bırakmaktadır. Bu yaygın ve güçlü etkileşim, izlerini önce dilde kendisini göstermektedir. Geçmişte, bir yabancı kökenli sözcüğün dile girmesi, yerleşmesi ve yaygınlaşması yıllar, hatta yüzyıllar alırken günümüzde artık çok kısa bir süre içerisinde yabancı kökenli bir sözcük dillere geçebilmektedir. İngilizcenin dünyadaki pek çok dili etkilemesi Türkçede de yoğun bir biçimde kendisini göstermiştir. Bu etki öyle büyük boyutlara ulaşmıştır ki öğretim dili olarak İngilizcenin kullanıldığı farklı bir yapı ortaya çıkmıştır. Oysa bir yabancı dili öğrenmek ile konuları yabancı dilde öğretmek tamamen farklıdır.

Sözlü ve yazılı anlatım bozukluklarını belirleyebilmek

Dilin kitle iletişim araçlarında ve son zamanlarda yaygınlaşan sosyal medyada kurallı bir biçimde kullanılmasının sağlanması önemli bir sorun olarak varlığını korumaktadır. Kuralsız kullanımlar, dilde yeni galatların, "yaygın yanlışların" ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Türkçede her sözcüğün söylenişi ve yazılışı kurala bağlanmıştır. Türkçenin yazıldığı gibi okunan, konuşulduğu gibi de yazılan bir dil olduğu düşüncesi doğru değildir. Her dilde olduğu gibi Türkçede de yazılışla söyleyiş arasında farklılıklar bulunmaktadır. Sözcüklerin kurallı bir biçimde yazılması ve söylenmesi esastır. Kural dışı söyleyişler ve yazılışlar birer anlatım bozukluğudur. Sözlü ve yazılı anlatım bozuklukları etkili ve güçlü bir dil anlatımını engeller. Sözcüklerin söyleyiş ve yazılış kurallarına göre kullanılması gerekmektedir.

Kendimizi Sınayalım

1. Aşağıdakilerden hangisi Türkçenin değil konuşurlarının sorunlarından biridir?

a. Yeni sözcük ve terim türetme
b. Ses uyumları
c. Söz varlığının zenginliği
d. Söyleyiş bozukluğu
e. Türkçenin eklemeli dil oluşu

2. Aşağıdakilerden hangisi birleşik sözcüktür?

a. ikilem
b. iletişim
c. sayaç
d. gezegen
e. tekel

3. Bir ülkenin dilinin bilim dili olarak gelişebilmesi için aşağıdakilerden hangisi **söylenemez?**

a. Bilimi oluşturan verilerin ve bilgilerin sözlü olarak işlenebilme yeteneği
b. Düşünürlerin, bilim adamlarının, sanatçıların, hukukçuların o dilde eser vermesi
c. Öğretimin bir başka dille yapılması
d. Söz varlığına çeşitli alanlarla ilgili yeni kavramlar kazandırılması
e. Bilimi oluşturan verilerin ve bilgilerin yazılı olarak işlenebilme yeteneği

4. Aşağıdakilerden hangisi 1933 yılındaki üniversite reformundaki uygulamalardan biri **değildir?**

a. Türkiye'de çalışmaya devam edecek yabancı öğretim üyelerinin üç yıl içerisinde Türkçeyi öğrenmesi
b. Öğretimde yabancı kökenli terimlerin kullanılması
c. Öğretim üyelerinin öğrencilere Türkçe ders malzemesi sağlaması
d. Araştırmaların sonuçlarının sunulacağı makale ve kitapların Türkçe yazılması
e. Öğretim üyelerinin Türkçe kitaplar, makaleler yazması

5. Küresel etkileşim sonucunda dillerin etkilenmesi buzulun suyun üzerinde kalan kısmı ise aşağıdakilerden hangisi etkileşimin buzulun altında kalan alanını ifade eder?

a. İş yerlerine yabancı adlar verilmesi
b. Beslenme alışkanlıklarımızın değişmesi
c. Yabancı kökenli terimlerin yaygınlaşması
d. Söyleyiş bozukluklarının yaygınlaşması
e. Ürünlere yabancı adlar konulması

6. Aşağıdaki sözcüklerin hangisinde uzun ünlü bulunur?

a. rakım
b. lisans
c. resmigeçit
d. miting
e. ivedilik

7. Aşağıdaki sözcüklerden hangisi ünlü ile başlayan bir ek aldığında son sesi yumuşar?

a. kaset
b. paket
c. blok
d. metot
e. ceket

8. Aşağıdakilerden hangisinde yazım yanlışı vardır?

a. mademki
b. oysaki
c. neyseki
d. meğerki
e. hâlbuki

9. Aşağıdakilerden hangisinde *da / de* bağlacı ile bulunma durum eki kurala uygun bir biçimde yazılmıştır?

a. Depremde köprüler de yıkıldı.
b. Bunuda yaptı sonunda.
c. Zaten cevabıda anın da verildi.
d. Kitabına da atıfda bulunmadım.
e. Soba da giysilerinide yaktı.

10. Aşağıdakilerden hangisinde soru ekinin yazımı kurallıdır?

a. Takım tutarmısınız?
b. Bu sorunun yanıtını bil miyormu?
c. Çalışmayı sever mi siniz?
d. Kuş mu konmuş ağaca?
e. Telefonu kapalımı hâlâ?

Yaşamın İçinden

“Kültür Çatımızın Yapı Taşı”

Kimi kalıplaşmış sözlerin ve deyimlerin radyo ve televizyonlarda ne hale geldiğini çoğumuz ibretle izliyoruz. Kalıplaşmış sözler, adı üstünde, kalıptır; bu kalıp bozulursa yalnız kullanımın kulağı tırmalaması söz konusu olmaz; anlam da bulanır, başkalaşır. Deyimler de kalıplaşmış sözlerdir. Onların da bir sözcüğü bile değiştirilemez, yerinden oynatılamaz.

Şimdi “medya”dan kimi örnekler: Reklam arası verileceğini her sunucu kendine göre bir yöntemle duyuruyor. “Bizden ayrılmayın.” falan diye ricalarda bulunuluyor hani, nerdeyse yalvarıyor ya, TV kanallarından biri de şöyle bir kibarlık yapıyor: *“Lafımıza balla ara veriyoruz.”* “Ballı bir ara” ilginç; ama olanaksız! Onlar orada, biz burada, bal nerede? Bu sözün, şimdiye kadar bildiğimiz kullanımı nasıldı? İki kişi karşılıklı konuşmaktadır, biri ötekinin sözünü kesmek zorunda kaldığını hissettirmek için “Lafınızı balla kesiyorum.” der ve sürdürür konuşmasını; bu, arada söylenen bir “nezaket” sözüdür yalnızca, “Şimdi reklamlara yer vermek zorundayız.” anlamında kullanılmaz. Üstelik, reklamların “bal” tadında olduğunu da kimse iddia edemez.

“Yakası açılmadık” sözü de böyle bir şeydir. Pek kimsenin bilmediği argo sözler ve söylenmesi ciddi bir cesaret gerektiren “nadir” küfürler için kullanılır. *“...falancanın yakası açılmadık klibini ilk defa bu program sunacak birazdan.”* biçiminde değil.

“Yaşar'ın PTT'den 200 bin liraya gelip ortalığın ayyuka çıktığı bir zaman ...” da da benzer bir yanlışlık var. “Ayyuka çıkmak” bilmediğimiz bir deyim değil. “Bir şeyin herkes tarafından duyulması, kötü bir şöhretin yaygınlaşması” anlamında kullanılır. “Ortalık” ayyuka çıkmaz. O söz neyse, O çıkar ayyuka.

“Hadi izleyelim ve hepimiz üstümüze düşen payı çıkaralım olmaz mı?” “Hepimiz üstümüze düşeni yapalım” denebilir. “Payımıza düşeni çıkaralım/yapalım/anlayalım.” da denebilir; ama “üstümüze düşen pay” ne demek? Burada kalıp bozulduğu için bize de “Pay neden üstümüze düşüyor?” diye sormak hakkı doğar.

----*”Türküler, kültür çatımızın en üstündeki bir yapı taşıdır.”* “Yapı taşı” güzel bir söz; ama çatının üstündeki yapı taşı o çatıyı çökertir bence. Yapı taşının ille de kültür çatımızın en üstünde durma zorunluluğu yok ki! Türküler, “kültür binamızın temelindeki bir yapı taşı” da olabilir. Hatta daha mı yakışık alıyor ne?

----*”İnsanlar ister istemeden konuşmak istiyorlar.”* “İster istemeden” diye bir ikileme yok. Bunun doğrusu “ister istemez”dir. “İnsanlar ister istemez konuşuyorlar.” denmeye çalışılmış besbelli. Sözün doğrusu anımsansaymış, yeniden bir “istemek” kullanımına da gerek kalmazmış. Tıpkı *“Geminin burdan tekrar Trabzon'a mı dönüp dönmeyeceği sorusuna ...”* da olduğu gibi. “Dönüp dönmeyeceği” diye bir ikileme varsa “mı”ya gerek yok.

“Benim hayatta bir dikili çivim yok, ne kızımım ne benim.” “Dikili çivi” sözü düşündürüyor insanı, değil mi? Çivi, belki “çakılı” olur da “dikili” olan “ağaç”. Herhangi bir mal varlığının bulunmadığını anlatmaya çalışan bir babanın sözleri bunlar. “Mal varlığı” tanımı değişince sözler de böyle alabora oluyor demek ki! Öyle ya, insanlar eskiden hiçbir şeye sahip olmadıklarını anlatmak için “Hayatta bir dikili ağacım yok.” derlerdi; şimdi ağaç kimin umurunda? Varlık evlerle, apartmanlar, katlarla ölçülmeye başlanınca ağacın yerini de çivi almış demek. Ama öyle de olsa yanlış, böyle de olsa yanlış.

Feyza Hepçilingirler
(Kısaltılmıştır)

Kaynak: Hepçilingirler, F. (1997). *Türkçe “Off”*. İstanbul, Remzi Kitabevi.

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. d	Yanıtınız yanlış ise, "Dilin Sorunu mu Konuşurların Sorunu mu?" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. e	Yanıtınız yanlış ise, "Sözcük ve Terim Türetme" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. c	Yanıtınız yanlış ise, "Bilim Dili Türkçe" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. b	Yanıtınız yanlış ise, "Bilim Dili Türkçe" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. b	Yanıtınız yanlış ise, "Küresel Etkileşim" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. a	Yanıtınız yanlış ise, "Sözlü Anlatım Bozuklukları" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. d	Yanıtınız yanlış ise, "Sözlü Anlatım Bozuklukları" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. c	Yanıtınız yanlış ise, "Yazım Yanlışları" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. a	Yanıtınız yanlış ise, "Yazım Yanlışları" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. d	Yanıtınız yanlış ise, "Yazım Yanlışları" konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Evlenmekle kurulan akrabalığı bildiren Türkçe kayın ile Türkçe ana sözcüklerinin birleşmesi sırasında önce ulama yaşanmış, kayınana biçimi ortaya çıkmıştır. Vurgusuz orta hece ünlüsünün düşmesi sonucunda da sözcük, kaynana biçimine dönüşmüştür. Türkçe sütlü ve aş sözcükleri birleştiğinde /ü/ ve /a/ sesleri kaynaşırken anlamca baskın olan aş sözünün ünlüsü, /ü/ sesini kendisinde eritir. Son ses ise daha süreksiz olan /ç/'ye dönüşür. Bütün bu ses olayları sonucunda ortaya çıkan birleşik sözcükler sesçe tam bir kaynaşma gösterdiklerinden *sütlaç* olarak bitişik yazılırlar.

Sıra Sizde 2

Bugün Türkiye Türkçesinde gör- biçiminde kullandığımız sözcük eski Uygur Türkçesinde kör- biçiminde idi. Fiilden ad yapan *-m* eki, *kör-* fiiline doğrudan eklenemeyeceği için yardımcı ses */ü/* aracılığıyla getirilmiştir. Böylece bugünkü biçimi *görüm* olan sözcük türetilmiştir. *Tütü* ise *tüt-* fiiline getirilen *-ü* ekiyle yapılmıştır. *Tütsü, tütün* gibi sözcüklerin de kökü olan *tüt-,* güzel koku anlamının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Her iki sözcük de fiil kökünden türetilmiş sözcüktür.

Sıra Sizde 3

Fizik terimi olarak "iki ucundan ters yanlara çekilen bir telin her noktasında, o iki güce karşı koyan güç" anlamında türetilen *gerilim*, genel dilde "gerginlik, tansiyon" anlamında kullanılmaktadır. Sinema terimi olarak da "çeşitli yollara başvurularak filmde yaratılan sıkıntılı, gergin hava, tansiyon" anlamına gelmektedir. Bilişim terimi olarak türetilen *sanal* ise genel dilde "gerçekte yeri olmayıp zihinde tasarlanan" anlamındadır. *Sanal gündem, sanal bütçe* gibi siyasi söylemlerde kullanılabilmektedir. Gök bilimi terimi olarak türetilen *uydu*, bugün mecaz olarak "işlerini ve davranışlarını daha güçlü birinin isteğine uyduran (devlet, kurum, kimse)" anlamını kazanmıştır.

Sıra Sizde 4

Arapça *rakip* sözü "herhangi bir işte, bir yarışta, birbirini geçmeye çalışan, aynı şeyi elde etmeye uğraşan kimse" anlamındadır ve her iki hecesi de Türkçede normal uzunlukta söylenmektedir. Sözcüğün ünlüyle başlayan bir ek alması durumunda ikinci hecesinin uzun olarak söylendiği *Türkçe Sözlük*'te gösterilmektedir (*raki:bi*). Günümüzde kullanımdan düşmüş olan Arapça *râkip* sözü ise *Osmanlıca Sözlük*'te "binici, binen, binmiş, bir nakil vasıtasına binmiş olan" anlamlarındadır. Bu durumda *rakip* sözünün *râkip* biçiminde söylenmesi bir söyleyiş bozukluğudur.

Sıra Sizde 5

Türk Dil Kurumunun http://tdk.org.tr adresindeki *Sesli Türkçe Sözlük*ünde dekan sözünün ikinci hecesi /*kan*/ kalın olarak söylenmektedir. Bu sözcüğün *dekân* biçiminde ince söylenmesi, bir söyleyiş yanlışıdır.

Sıra Sizde 6

Düzeltme işareti başlıca üç yerde kullanılır:

Yazılışları bir, anlamları ve söylenişleri ayrı olan sözcükleri ayırt etmek için okunuşları uzun olan ünlülerin üzerine konur: *adet* (sayı), *âdet* (gelenek, alışkanlık); *alem* (bayrak), *âlem* (dünya, evren); *aşık* (eklem kemiği), *âşık* (vurgun, tutkun); *hal* (sebze, meyve vb. satılan yer), *hâl* (durum, vaziyet); *hala* (babanın kız kardeşi), *hâlâ* (henüz) vb.

Arapça ve Farsçadan dilimize giren birtakım sözcüklerle özel adlarda bulunan ince *g, k* ünsüzlerinden sonra gelen *a* ve *u* ünlüleri üzerine konur: *dergâh, tezgâh, yadigâr, dükkân, hikâye, kâğıt, Kâzım, gülgûn; mah-*

kûm, sükûn, sükût vb. Kişi ve yer adlarında ince /*l*/ ünsüzünden sonra gelen /*a*/ ve /*u*/ ünlüleri de düzeltme işareti ile yazılır: *Halûk, Lâle, Nalân; Balâ, Elâzığ, İslâhiye, Lâdik, Lâpseki, Selânik* vb.

Nispet ekinin, belirtme durumu ve iyelik ekiyle karışmasını önlemek için kullanılır: *(Türk) askeri* ve *askerî (okul), (İslam) dini* ve *dinî (bilgiler), (Atatürk'ün) resmi* ve *resmî (kuruluşlar)* vb. Nispet eki alan sözcüklere Türkçe ekler getirildiğinde düzeltme işareti olduğu gibi kalır: *millîleştirmek, millîlik, resmîleştirmek, resmîlik* vb.

Sıra Sizde 7

Sezar, kendisine saldıranların içerisinde manevi evladı Brütüs'ü de görünce "Sen de mi Brütüs?" diye sitemini haykırmıştı. Buradaki bağlaç olan *de* "bile" anlamındadır ve ayrı yazılır. Ancak Sezar kayıp bir eşyasını, örneğin kılıcını ararken Brütüs'te olup olmadığını öğrenmek isteseydi "(Kılıcım) Sende mi Brütüs?" diye soracaktı. Bu durumda +de bulunma durum eki sözcüğe bitişik yazılmalıdır. Soru eki ise her iki durumda da ayrı yazılır.

Yararlanılan Kaynaklar

Ahmet Midhat (1897). "Zeyl**"**, Tercüman-ı Hakikat ve Servet-i Fünun tarafından Girit Muhtacinine İane Nüsha-i Fevkaladesi, İstanbul, s. 30.

Aksan, D. (2004). **dil bilim ve Türkçe Yazıları**. İstanbul: Multilingual Yayınları.

Karal, E. Z. (1994). "Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu", **Bilim Kültür ve Öretim Dili Olarak Türkçe**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.

Levend, A. S. (1972). **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Özyetgin, A. M. (2004). **Eski Türk Vergi Terimleri**. Ankara: KÖKSAV Yayınları.

RTÜK- TDK (1999). **Radyo ve Televizyonda Türkçenin Kullanımı**. Rapor, http://www.rtuk.gov.tr /sayfalar/IcerikGoster.aspx?icerik_id=11055d05 -bfa5-4780-b13f-59eb90335766 (Erişim tarihi 2 Nisan 2012).

Yılmaz, Ş. vd. (2011). **İktisat Terimleri Sözlüğü**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TDK (2011). **Türkçe Sözlük**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TDK (2005). **Yazım Kılavuzu**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Başvurulabilecek Kaynaklar

Zülfikar, H. (2004). **Doğru Yazalım. Doğru Konuşalım. Türk Dili Dergisi Yazıları**, TDK.

Şahin, H. (2006). "Yabancı Kelimelere Türkçe Karşılıklar Bulma Sorunu" İçinde **Türkçenin Çağdaş Sorunları** (II. baskı). Ankara: Gazi Kitabevi.

Yalçın, Ş. (1998). **Doğru Türkçe**, İstanbul: Metis Yay.

Hepçilingirler, F. (2000). **Dedim: "Ah"**. İstanbul: Remzi Kitabevi.